

**Azərbaycan Respublikası
Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin
Heydər Əliyev adına Akademiyası**

MALİYYƏ HÜQUQU
(dərslük)

**AR DTX-nin Heydər Əliyev adına
Akademiyasının Elmi Şurasının 20
iyul 2022-ci il tarixli iclasının
(protokol № 2) qərarı ilə dərslük
kimi nəşrə tövsiyə olunmuşdur.**

Bakı – 2023

Elmi redaktor: DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının
rəisi v.i., polkovnik **Elşad NƏSİROV**

Rəyçilər: DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının
rəisinin 1-ci müavini, hüquq elmləri namizədi,
dosent, polkovnik **Azər İsmayılov**

Milli Aviasiya Akademiyasının "İqtisadiyyat və
hüquq" fakültəsinin dekanı, hüquq elmləri doktoru,
dosent **Ayxan Rüstənzadə**

BDU-nun "Əmək və ekologiya hüququ" kafedrasının
professoru, hüquq elmləri doktoru
Əbülfəz Hüseynov

DİN-in Polis Akademiyasının "Mülki hüquq"
kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, polis polkovniki **Rəşad Məmmədov**

BDU-nun "Mülki proses və kommersiya hüququ"
kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent **Afət Mirzəyeva**

Ramazanov M.K. Maliyyə hüququ. Dərslik. Bakı, 2023, 532 s.

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Müşfiq Kəçəri oğlu Ramazanov tərəfindən yazılan dərslikdə maliyyə hüququnun müstəqil elm kimi inkişafı, onun predmeti, aktuallığı, məqsədi, maliyyə hüququ sistemi, maliyyə hüququnun prinsipləri ilə yanaşı, maliyyə hüquq münasibətlərinə aid digər mövzuların da hər birinin müfəssəl şərhı verilmişdir. Eyni zamanda dərslikdə maliyyə hüququnun digər hüquq sahələri ilə əlaqəsi, Azərbaycan Respublikasının maliyyə, büdcə, bank sistemi, maliyyə, valyuta nəzarəti, vergi və sığorta münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi, büdcədənkenar dövlət fondlarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi və s. kimi aktual məsələlərə də geniş yer verilmişdir.

Dərslik DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının kursant və dinləyiciləri, həmçinin digər universitetlərin hüquqşünaslıq ixtisası üzrə bakalavriat və magistratura pillələrində təhsil alan tələbələr, doktorantlar, mütəxəssis və müəllimləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	6
-------------	---

ÜMUMİ HİSSƏ

I FƏSİL

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi

1.1. Maliyyənin mahiyyəti, zəruriliyi və iqtisadi tənzimləmədə rolu	11
1.2. Maliyyənin funksiyaları və onların mahiyyəti.....	18
1.3. Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi	23

II FƏSİL

Maliyyə hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi

2.1. Maliyyə hüququnun anlayışı, predmeti və metodu	34
2.2. Maliyyə hüququnun prinsipləri	46
2.3. Maliyyə hüququ sistemi	53
2.4. Maliyyə hüququnun mənbələri	58

III FƏSİL

Maliyyə hüquq normaları və maliyyə hüquq münasibətləri

3.1. Maliyyə hüquq normalarının mahiyyəti və onun strukturu	70
3.2. Maliyyə hüquq normalarının növləri	76
3.3. Maliyyə hüquq münasibətlərinin mahiyyəti, növləri və subyektləri ...	82

IV FƏSİL

Dövlətin maliyyə fəaliyyətinin hüquqi əsasları

4.1. Dövlətin maliyyə ehtiyatlarının mahiyyəti və onların növləri	90
4.2. Dövlətin maliyyə fəaliyyətinin mahiyyəti, prinsip və metodları	95
4.3. Dövlətin maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən orqanlar	105

V FƏSİL

Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarəti

5.1. Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti və onun prinsipləri	123
5.2. Maliyyə nəzarətinin növləri	129
5.3. Maliyyə nəzarətinin metodları	143
5.4. Maliyyə nəzarətini həyata keçirən dövlət orqanlar	154

XÜSUSİ HİSSƏ

VI FƏSİL

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi

6.1. Dövlət büdcəsinin mahiyyəti və onun iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində rolu	162
6.2. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri. Büdcə təsnifatı	171

6.3. Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi: mahiyyəti, strukturu və prinsipləri	183
--	-----

VII FƏSİL

Büdcə hüquq münasibətləri

7.1. Büdcə hüququ, büdcə hüquq münasibətləri və onun subyektləri ...	191
7.2. Dövlət büdcəsi daxilində yaradılan ehtiyat və məqsədli büdcə fondlarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi	198
7.3. Büdcə kəsiri və onun maliyyələşdirilməsi mənbələri	203

VIII FƏSİL

Büdcə prosesi

8.1. Büdcə prosesinin mahiyyəti, prinsip və mərhələləri	209
8.2. Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi mərhələsi	215
8.3. Büdcə layihəsinə baxılması və onun təsdiq edilməsi mərhələsi	221
8.4. Büdcənin icrası mərhələsi	227
8.5. Büdcənin icrası haqqında hesabatın tərtib edilməsi, baxılması və təsdiqi mərhələsi	236
8.6. Büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət	241

IX FƏSİL

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi

9.1. Verginin mahiyyəti və əsas funksiyaları	247
9.2. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi: mahiyyəti və strukturu	255
9.3. Vergi tətbiqinin prinsipləri	277

X FƏSİL

Vergi hüquq münasibətləri

10.1. Vergi hüququnun anlayışı və mənbələri	284
10.2. Vergi hüquq münasibətləri və vergi hüququnun subyektləri	290
10.3. Vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi qaydaları	299
10.4. Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət	314
10.5. Vergi nəzarəti	319

XI FƏSİL

Müəssisənin maliyyə münasibətlərinin hüquqi əsasları

11.1. Müəssisə maliyyəsinin mahiyyəti və onun dövlətin maliyyə sistemində yeri	329
11.2. Müəssisənin maliyyə mənbələrinin mahiyyəti və onların təsnifatı	333
11.3. Maliyyə fəaliyyəti zamanı müəssisələrin qarşılıqlı münasibətləri	343
11.4. Müəssisənin maliyyə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi	348

XII FƏSİL

Sığorta münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi

12.1. Sığortanın mahiyyəti, prinsip və funksiyaları	360
12.2. Sığortanın formaları və növləri	366
12.3. Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası	382
12.4. Sığorta fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi	386

XIII FƏSİL

Azərbaycan Respublikasının bank sistemi

13.1. AR bank sisteminin mahiyyəti və onun iqtisadiyyatda rolu	397
13.2. Mərkəzi Bankın hüquqi statusu	407
13.3. Mərkəzi Bankın pul tədaviüli siyasəti	417

XIV FƏSİL

Azərbaycan Respublikasında bank fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

14.1. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi	423
14.2. Bank olmayan kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi	434
14.3. Kredit ittifaqlarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi	441

XV FƏSİL

Büdcədən kənar dövlət fondlarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

15.1. Büdcədən kənar dövlət fondlarının mahiyyəti, növləri və fəaliyyətinin hüquqi mənbələri	447
15.2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu	450
15.3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu	461
15.4. Azərbaycan Respublikasının İşsizlikdən Sığorta Fondu	474

XVI FƏSİL

Valyuta münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi

16.1. Valyuta, valyuta sərvətləri və valyuta hüquq münasibətləri	483
16.2. Dünya valyuta sistemi	491
16.3. Valyuta tənzimlənməsinin mahiyyəti və prinsipləri	499
16.4. Valyuta əməliyyatlarının növləri	513
16.5. Valyuta nəzarəti: mahiyyəti və onu həyata keçirən dövlət orqanları	520
İstifadə olunan mənbələr	526

İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir!

Ümummilli Lider
HEYDƏR ƏLİYEV

Giriş

Dövlət özünün inkişafının istənilən dövrlərində maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılmasına, onun səmərəli idarə edilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir və bu gün də bu əhəmiyyət aktual olaraq qalır. Belə ki, hər bir dövlət kifayət qədər pul vəsaitinə malik olur və onun vasitəsilə cəmiyyətdə iqtisadi, sosial və digər vəzifələri uğurla yerinə yetirir. Eyni zamanda dövlətin maliyyə ehtiyatları ölkənin hərtərəfli inkişaf etdirilməsində ən vacib mənbələrdən biri hesab edilir. Dövlət istər öz maraqlarının, istərsə də cəmiyyətin və vətəndaşların maraqlarının təmin edilməsi məqsədilə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondu-büdcə formalaşdırır. Büdcə vasitəsilə müxtəlif istiqamətli ictimai münasibətlər, yəni pul vəsaitinin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi üzrə münasibətlər formalaşır. Bu münasibətlər hüquq elminin nisbətən yeni sahəsi olan maliyyə hüququ ilə tənzimlənir. Məhz maliyyə hüququ vasitəsilə dövlətin üzərinə düşən iqtisadi və sosial vəzifələr səmərəli və qanunvericilik çərçivəsində həll olunur. Məlum olduğu

kimi, dünyada baş verən iqtisadi və sosial sahələrdə sürətli inkişafə əlaqədar qanunvericilikdə də mühüm dəyişikliklər baş verir. Bütçə vəsaitlərinin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi, həmçinin vergi, sığorta, gömrük istiqamətlərində qanunvericiliyi təkmilləşdirməklə dövlət təkcə öz maraqlarını deyil, eyni zamanda müəssisələrin və fərdi sahibkarlıq subyektlərinin maraqlarını da təmin etmiş olur. Dövlət tərəfindən özəl sektora aid biznes subyektlərinin inkişafına maliyyə dəstəyi göstərilməsi və onun hüquqlarının müdafiəsi bir sıra problemlərin (işsizlik, əhali gəlirlərinin artması, məhsul qıtlığının qarşısının alınması və s.) həll olunmasını təmin edir. Hər bir ölkədə maliyyə münasibətləri dövlətin maliyyə siyasəti və maliyyə fəaliyyəti sahəsində milli qanunvericiliyi əsasında formalaşır. Bil-diyimiz kimi, bazar modelinə əsaslanan iqtisadi sistemlərdə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləmə vasitələrindən, eyni zamanda dövlətin iqtisadi siyasətinin reallaşdırılmasında vacib alətlərdən biri kimi maliyyə çıxış edir. Ona görə də dinamik inkişaf edən, dəyişən iqtisadi şəraitdə maliyyənin mahiyyətini və məzmununu öyrənməklə yanaşı, dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsindəki münasibətlərini əks etdirən hüquq normalarının xüsusiyyətlərini, onların tənzimləyici xarakterini, eyni zamanda bu normaların ictimai münasibətlərə təsirini öyrənmək olduqca zəruridir.

Ölkəmizdə və dünyada baş verən sürətli dəyişiklik şəraitində təhsil alanların, dinləyicilərin maliyyə hüququ sahəsində əldə edəcəkləri nəzəri biliklər cəmiyyətin iqtisadi həyatında mövcud olan obyektiv proseslərin, qanunauyğunluqların, qarşılıqlı əlaqə və təsirlərin, maliyyə qanunvericiliyi sahəsində dövlət tənzimləməsinin mahiyyətini dərinlən öyrənməyə və zəruri praktiki

tədbirlərin görülməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində səmərəli dövlət maliyyə nəzarətinin və pul-kredit siyasətinin reallaşdırılması, büdcə, vergi, bank və valyuta münasibətlərinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının hüquqi tənzimlənməsi olduqca vacibdir. Qeyd olunan istiqamətlərdə tənzimləmənin həyata keçirilməsi üçün maliyyə hüququ sahəsində kifayət qədər yüksək biliyə və bacarığa malik mütəxəssislərin hazırlanması zərurəti yaranır. Bu istiqamətdə “Maliyyə hüququ” fənninin əsas vəzifəsi təhsil alanlara ölkənin ümumi iqtisadi inkişafını, bu inkişafı təmin edən maliyyə siyasətini, dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsindəki fəaliyyətini, dövlətin maliyyə sahəsində qanunvericilik aktlarının mahiyyəti və əhəmiyyətini geniş açmaqdan ibarətdir. Oxuculara təqdim olunan “Maliyyə hüququ” dərsliyi məhz bu istiqamətdə yazılmış və maliyyə hüququ sahəsində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasına və bu sahədə onların biliklərinin daha da artırılmasına yönəldilmişdir.

Dərslikdə “Maliyyə hüququ” fənninin predmeti, aktuallığı, məqsədi, maliyyə hüquq sistemi, maliyyə hüququnun prinsipləri ilə yanaşı, digər mövzuların da hər birinin müfəssəl şərhı verilmişdir. Eyni zamanda dərslikdə maliyyə hüququnun digər hüquq sahələri ilə əlaqəsi, Azərbaycan Respublikasının maliyyə, büdcə, bank sistemi, maliyyə, valyuta nəzarəti, vergi və sığorta münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi, büdcədən kənar dövlət fondlarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi və s. kimi aktual məsələlərə də geniş yer verilmişdir. Qeyd olunan məsələlər bütövlükdə dövlət maraqlarının, o cümlədən maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Dərslikdə nəzəri biliklərlə yanaşı, maliyyə sahəsini tənzimləyən normalara əsasən praktiki misallar və nümunələr verilmişdir.

Hesab edirik ki, oxuculara təqdim olunan “Maliyyə hüququ” dərsliyi hüquqşünaslıq ixtisası sahəsində istər bakalavriat, istərsə də magistratura təhsil pillələrində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması istiqamətində səmərəli dərs vəsaiti kimi istifadə edilə bilər.

Dərslik hüquqşünaslıq ixtisası üzrə təhsilalanlar, doktorantlar, müəllimlər və maliyyə sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müəllif

I FƏSİL

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi

1.1. Maliyyənin mahiyyəti, zəruriliyi və iqtisadi tənzimləmədə rolu

“Maliyyə hüququ” fənninin tənzimlədiyi ictimai münasibətləri aydın təsəvvür etmək üçün maliyyənin özünün mahiyyətini, onun zəruriliyini, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində oynadığı rolu ətraflı izah etmək məqsəddəuyğun olardı. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, maliyyə pul münasibətlərinin ayrılmaz hissəsidir. Onun əhəmiyyəti pul münasibətlərinin iqtisadiyyatda, təsərrüfat münasibətlərindəki yeri ilə müəyyən edilir. Belə ki, istənilən ölkənin iqtisadiyyatının normal fəaliyyəti pul vəsaitinin dövlət və biznes subyektləri, dövlət və əhali arasında hərəkətinin düzgün təşkilindən birbaşa asılıdır. Pul vəsaitinin bu cür hərəkəti cəmiyyətin real həyatını əks etdirməklə yanaşı, həm də dövlət, əhali və müəssisələr arasında münasibətlər formalaşdırır. Maliyyə iqtisadiyyatda hər şeydən əvvəl bölüşdürücü funksiya yerinə yetirir. Belə ki, onun vasitəsilə ümumi daxili məhsulun, milli gəlirin bölgüsü və təkrar bölgüsü, pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi prosesləri həyata keçirilir. Eyni zamanda dövlət maliyyə mexanizmi vasitəsilə özünün idarəetmə, iqtisadi və nəzarət funksiyalarını həyata keçirir. Qeyd olunan funksiyalar yerinə yetirilərkən maliyyə milli iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilir, həmçinin iqtisadi artıma neqativ təsirlərin qarşısı alınır.

Ümumiyyətlə, maliyyə münasibətlərinin inkişafı əmtəə-pul münasibətlərinin meydana gəlməsi ilə bağlıdır və bu bağlılıq dövlətin zəruri ehtiyaclarının (dövlətin idarəetmə aparatının və ordunun saxlanması, işsizlik və yoxsulluqla mübarizə üzrə dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi üçün və s.) ödənilməsi üçün maliyyə ehtiyatlarının yaradılması məqsədini daşıyır.

Elmi mənbələrdə göstərilir ki, **maliyyə** latın mənşəli «finantio» - sözündən yaranaraq, pul tədiyəsi, gəlir mənasını ifadə edir. Maliyyə kateqoriyası ilk dəfə XII-XV əsrlərdə İtaliyada, eyni zamanda Avropanın iri ticarət və bank şəhərləri olan Florensiya, Venesiyada işlədilmişdir. Əmtəə-pul münasibətlərinin tarixi inkişafının nəticəsi olaraq maliyyə anlayışı da təkmilləşərək beynəlxalq anlayış kimi hazırda pul vəsaiti fondlarının yaranması, bölgüsü və istifadəsi üzrə münasibətlər sistemini əks etdirir.

Maliyyə dedikdə dövlətin, bələdiyyənin və müəssisələrin sərəncamında olan pul vəsaiti fondları və bu fondların formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi istiqamətində münasibətlər sistemini özündə əks etdirən ümumi iqtisadi anlayış başa düşülür.

Maliyyənin mahiyyətinin tam açıqlanması baxımından mütəxəssislər ona iqtisadi və maddi aspektlərdən aşağıdakı məzmununda izahlar verirlər:

- **İqtisadi baxımdan maliyyə** mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaranması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan iqtisadi münasibətləri özündə əks etdirir. Qeyd etdiyimiz pul vəsaiti fondları əsasən dövlətin və bələdiyyələrin öz vəzifə və funksiyalarını, həmçinin onlara həvalə edilmiş digər səlahiyyətləri həyata keçirmək üçün istifadə edilir. Eyni zamanda dövlət maliyyə vasitəsilə ümumi daxili məhsulun bölgüsü, təkrar bölgüsü və cəmiyyətin tələbatlarının ödənilməsinə nəzarət üzrə iqtisadi münasibətləri tənzimləyir;

- **Maddi baxımdan maliyyə** dövlətin, bələdiyyənin, müəssisə və təşkilatların maddi tələbatlarının ödənilməsi üçün istifadə etdikləri pul vəsaiti fondlarının

həcmi özündə əks etdirir. Qeyd olunan pul vəsaiti fondlarının məcmusu dövlətin maliyyə ehtiyatını bildirir.

Maliyyə iqtisadi kateqoriya kimi pul münasibətləri çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Lakin bütün pul vəsaitləri maliyyə ilə eyniləşdirilməməlidir. Maliyyəyə o pul münasibətləri aid edilir ki, onlar pul gəlirlərinin və yığımlarının müxtəlif pul vəsaiti fondları vasitəsilə bölüşdürülməsi və istifadəsi üzrə xüsusi əlamətə malikdir. Maliyyə münasibətlərini fərqləndirən başlıca cəhət bu münasibətlərdə tərəf olaraq dövlətin iştirakının məcburi olmasıdır. Bu münasibətlərdən kənarda digər bütün növ pul münasibətləri maliyyə münasibətlərinə aid olmur və digər hüquq sahələri ilə tənzimlənir. Məsələn, müəssisədə məhsulun satışı maliyyə fəaliyyətinə aid edilmir, bu münasibətlər mülki-hüquqi xarakter daşıyır, baxmayaraq ki, satış prosesi pul ilə bağlıdır. Ancaq müəssisədə alqı-satqı prosesi nəticəsində əldə olunan mənfəətə görə dövlət büdcəsinə ödənilməli vergi ilə əlaqədar yaranan pul münasibətləri maliyyə münasibətlərinə aid edilir.

Ümumiyyətlə, maliyyə münasibətlərini digər pul münasibətlərindən **fərqləndirən aşağıdakı bir sıra əlamətlər var və bunlara aiddir:**

- maliyyə münasibətləri bölgü xarakteri daşıyır, yəni onun vasitəsilə ümumi daxili məhsulun, milli gəlirin bölgüsü və təkrar bölgüsü həyata keçirilir;

- maliyyə münasibətləri bilavasitə dövlətlə əlaqədardır, yəni imperativ xarakter daşıyır;

- maliyyə münasibətləri əsasən ekvivalentsiz, yəni maliyyənin hərəkəti əvəzsiz xarakter daşıyır (dövlət büdcəsindən verilən kreditlər, dövlət qiymətli kağızları istisna olmaqla);

- maliyyə münasibətləri pul fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədardır. Onlar

bu və ya digər səviyyələrdə (dövlət müəssisəsi və təşkilatı) pul fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan iqtisadi münasibətlər sistemini ifadə edir.

Qeyd olunan əlamətlərə uyğun olan pul münasibətləri maliyyə münasibətlərinə aid olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi, dövlətin meydana gəlməsi və əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq maliyyə münasibətləri XII-XV əsrlərdə İtaliyada formalaşmışdır. Cəmiyyətdə maliyyənin **zəruriliyini şərtləndirən əsas amillərə aiddir:**

❖ Dövlətin mövcudluğu və fəaliyyət göstərməsi. Məlum olduğu kimi, cəmiyyəti idarə etmək üçün dövlət və onun idarəetmə orqanları olmalıdır. Deməli, dövlət varsa, o, konstitusiya ilə üzərinə düşən funksiyaları da yerinə yetirməlidir. Bunun üçün dövlətin əlində müəyyən maliyyə vəsaiti cəmləşməlidir. Həmin vəsaitlər dövlətin yaradılmasının ilk dövrlərində natural yığımlar hesabına təmin edilirdi. Lakin cəmiyyətin və idarəetmə sisteminin inkişafı ilə əlaqədar dövlət gəlirləri, xərcləri, bütövlükdə maliyyə münasibətləri meydana gəlməyə başladı və nəticədə maliyyə münasibətləri müasir dövrün tələbləri səviyyəsinə gəlib çatdı;

❖ Yerli özünüidarəetmə (bələdiyyə) orqanlarının fəaliyyət göstərməsi üçün maliyyə ehtiyatlarına malik olması;

❖ Təsərrüfat subyektləri, dövlət orqanları arasında iqtisadi əlaqələri həyata keçirmək üçün əmtəə-pul münasibətlərinin mövcudluğu;

❖ Təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi və s.

Ümumiyyətlə, dövlətdə maliyyənin rolu, **birincisi**, maliyyənin iqtisadi münasibətlərlə bağlı olması və onun tənzimləyici alət olması, **ikincisi**, dövlət idarəetmə sisteminə mühüm yer tutan maliyyə siyasətinin formalaş-

masına və həyata keçirilməsinə təsirinin olması amilləri ilə bağlıdır.

Dünya ölkələrinin tarixi təcrübəsi göstərir ki, dövlətin maliyyə siyasətində buraxdığı hər hansı bir səhv ağır iqtisadi və siyasi nəticələrə gətirib çıxarır. Qeyd edək ki, bu vəziyyət ölkənin milli təhlükəsizliyinə birbaşa təhdid istiqamətlərindən biridir. Bildiyimiz kimi, maliyyə böhranı uzunmüddətli və qarşısı çətin alınan bir prosesdir. Maliyyə böhranı dövlət və ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə etməklə, bəzi hallarda hər hansı bir dövlətin hüduqlarından çıxaraq bütün dünya iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir. Məsələn, 2008-2009-cu illərdə Amerika Birləşmiş Ştatlarında başlanan maliyyə böhranı qısa müddətdə bütün dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına öz mənfi təsirini göstərdi. Digər nümunə olaraq, 1929-1930-cu illərdə ABŞ-da "Böyük depressiya"nı, 1998-ci ildə Rusiyada baş verən maliyyə böhranlarını göstərmək olar. Maliyyə böhranlarının baş verməməsi üçün dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan düşünülmüş və müasir dövrün çağırışlarına cavab verən çevik maliyyə siyasəti hazırlamalı və onun vaxtında həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Eyni zamanda dövlətin maliyyə ehtiyatlarından iqtisadi inkişafın dayanıqlığının təmin edilməsi üçün daha səmərəli istifadə edilməsi mexanizmi formalaşdırılmalıdır. Azərbaycanda hökumət tərəfindən maliyyə böhranının qarşısının alınması istiqamətində kompleks tədbirlər (struktur islahatları, antiinflasiya tədbirləri, təklifin stimullaşdırılması üzrə dövlət proqramlarının qəbulu, çevik monetar və fiskal siyasət yürüdülməsi və s.) həyata keçirilib və bu proses bu gün də davam etdirilir. Qeyd olunan tədbirlər 2015-ci ildə Azərbaycanda baş verən devalvasiya prosesindən sonra dövlət tərəfindən daha çevik və məqsədyönlü şəkildə

aparılmağa başlandı və qısa müddətdə ölkədə maliyyə sabitliyinə nail olundu. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər haqqında dərslərin müvafiq fəsilələrində geniş bəhs edilmişdir.

Elmi mənbələrdə maliyyə əsasən iki növə bölünür: **dövlət maliyyəsi və özəl (müəssisə və təşkilatların) maliyyəsi**. Maliyyə növlərinin fərqli xüsusiyyətlərinin olmasına baxmayaraq, onlar bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərilir. Mütəxəssislər dövlət maliyyəsinin özəl maliyyədən aşağıdakı bir sıra fərqli cəhətlərinin olduğunu qeyd edirlər:

- ❖ Dövlət öz gəlirlərini məcburi qaydada, yəni qanunvericilik (vergi, rüsum və s.) əsasında təmin edir;

- ❖ Dövlət maliyyəsi ölkənin pul sistemi ilə sıx bağlıdır və bu sistem dövlət orqanları vasitəsilə müstəqil şəkildə idarə olunur;

- ❖ Dövlət maliyyəsi əsasən ictimai maraqların təmin olunmasına, özəl maliyyə isə ayrı-ayrı subyektlərin maraqlarına (mənfəətin artırılması və s.) yönəlidir;

- ❖ Dövlət maliyyəsinin həcmi özəl maliyyənin həcmindən daha çox olur;

- ❖ Dövlət özəl maliyyəni milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə öz sərəncamına keçirə bilər (milliləşdirmə, müsadirə etmə və s.).

Yuxarıda qeyd olunan fərqli cəhətlərə baxmayaraq dövlət maliyyəsi ilə özəl maliyyə arasında qırılmaz qarşılıqlı əlaqə var. Özəl maliyyənin həcmi və onun vəziyyəti dövlətin gəlirlərinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Bildiyimiz kimi, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 35%-i vergi ödəyiciləri (sahibkarlıq subyektləri) tərəfindən ödənilən vergilər hesabına formalaşır. Yəni müəssisə və təşkilatların əldə etdiyi gəlirin, mənfəətin maliyyə vasitəsilə dövlətin xeyrinə bölüşdürülməsi həyata

keçirilir. Maliyyə vasitəsilə dövlət özünün valyuta ehtiyatlarını formalaşdırır. Dövlətin yığımı maliyyə ehtiyatları, qızıl-valyuta ehtiyatları, sığorta fondları, bank kapitalı və digər formalarda yaradılır.

Qeyd edək ki, istənilən dövrdə və istənilən cəmiyyətdə dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsində maliyyə mühüm rol oynayıb. Bütövlükdə iqtisadiyyat dövlət maliyyəsi olmadan normal fəaliyyət göstərə bilmir. Burada iqtisadiyyatın o sahələrindən söhbət gedir ki, onlar cəmiyyətin istənilən tarixi inkişaf dövrlərində bir-başa və ya dolayı vasitələrlə dövlət tərəfindən maliyyələşdirilib. İqtisadiyyatın bu sahələrinə əsasən ictimai maraqları təmin edən infrastruktur sahələri (poçt, nəqliyyat, energetika, kənd təsərrüfatı, müdafiə və kosmos sənayesi, kommunal xidmət sahələri, turizm və s.) aiddir. Dövlət maliyyəsi iqtisadiyyatın tənzimlənməsində, makroiqtisadi sabitliyin, dinamik iqtisadi inkişafın və bütövlükdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində ən mühüm vasitədir. Belə ki, dövlət iqtisadiyyatı büdcədən maliyyələşmə, subsidiya, dotasiya, güzəştli şərtlərlə kreditlərin verilməsi və s. iqtisadi vasitələrlə tənzimləyir. Dünya miqyasında rəqabətin gücləndiyi bir şəraitdə hər bir dövlət iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliyini artırmaq və onu inkişaf etdirmək üçün mövcud maliyyə potensialından daha səmərəli istifadə edilməsi siyasətini həyata keçirir. Bu istiqamətdə sosial-iqtisadi layihələrin, proqramların həyata keçirilməsində və elmi texniki tərəqqinin inkişaf etdirilməsində dövlət maliyyəsi mühüm rol oynayır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə elmi texniki tərəqqinin maliyyələşdirilməsinin 60%-ə qədəri dövlət vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Bu baxımdan, son illər ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi islahatların əsas istiqamətlərini qeyri-neft sənayesinin və

yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi sahələrin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi təşkil edir. Hazırda hökumət tərəfindən sosial-iqtisadi sahələrdə dövlət proqramlarının reallaşdırılması, o cümlədən qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması, qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi, iqtisadiyyatın neft və qaz gəlirlərindən asılılığının azaldılması və iqtisadi artımı qeyri-neft sənaye sahələri hesabına təmin etmək istiqamətində islahatlar həyata keçirilir.

Qeyd olunan istiqamətlər üzrə iqtisadiyyatın diversifikasiyasına yönəldilmiş uğurlu iqtisadi islahatlar və sahibkarlıq subyektlərinə birbaşa maliyyə dəstəyi nəticəsində qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsulda payı ölkəmizdə 63%-ə çatmışdır. Ölkədə ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kənd təsərrüfatına 2022-ci ilin dövlət büdcəsindən 997,3 milyon manat maliyyə vəsaiti ayrılmışdır. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, dövlət maliyyəsi ölkəmizin milli maraqlarının, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

1.2. Maliyyənin funksiyaları və onların mahiyyəti

Maliyyənin mahiyyəti onun yerinə yetirdiyi funksiyalarda öz əksini tapır. Maliyyənin funksiyası dedikdə onun iqtisadi münasibətlər sistemində yerinə yetirdiyi rolu başa düşülür. Elmi mənbələrdə maliyyənin yerinə yetirdiyi əsas funksiyalara aşağıdakılar aid edilir:

- bölüşdürücü funksiya,**
- nəzarət funksiyası,**
- tənzimləyici funksiya,**

■informasiya funksiyası.

Məlum olduğu kimi, hər bir ölkədə il ərzində ümumi daxili məhsul formalaşır və o, dövlətin, cəmiyyətin ehtiyaclarının təmin edilməsi məqsədilə bölüşdürülür. Ümumi daxili məhsul (ÜDM) dedikdə müəyyən dövr ərzində ölkədə istehsal olunan məhsul, iş və xidmətlərin bazar qiymətləri ilə dəyərinin məcmusunu əks etdirən ümumi iqtisadi göstərici başa düşülür. Qeyd etdiyimiz bu proses maliyyənin bölüşdürücü funksiyası vasitəsilə həyata keçirilir. Ümumi daxili məhsulun maliyyə vasitəsilə bölüşdürülməsində məqsəd dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməsini təmin edən etibarlı pul vəsaiti fondunun yaradılması, eyni zamanda iqtisadiyyatın bütün sahələrinin hərtərəfli inkişafının təmin edilməsidir. Statistik məlumatlara görə, 2021-ci ildə Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun həcmi 92,9 milyard manat olmuşdur. Dövlətin əlində olan mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun, yeni dövlət büdcəsinin gəliri 2021-ci ildə 25,4 milyard manat təşkil etmişdir. Deməli, maliyyənin bölüşdürücü funksiyası vasitəsilə ölkədə yaradılan 92,9 milyard manatlıq ümumi daxili məhsulun 28%-i dövlət büdcəsində toplanmışdır. Bu proses əsasən vergi ödəyiciləri (sahibkarlıq subyektləri) tərəfindən ödənilən vergi, rüsum, yığım və s. ödəmələr hesabına həyata keçirilir. Yeni müəssisə və təşkilatların əldə etdiyi gəlirin, mənfəətin bir hissəsinin maliyyə vasitəsilə dövlətin xeyrinə bölüşdürülməsi icra edilir.

Eyni zamanda dövlət maliyyə vasitəsilə milli gəliri bölüşdürür və onun bir hissəsini geniş təkrar istehsala (yığım fonduna), digər hissəsini isə istehlak fonduna yönəldir. Qeyd edək ki, milli gəlir dedikdə ölkənin ümumi milli məhsulundan amortizasiya ayırmaları (əsas vəsaitlərin köhnəlməsi) və dolaylı vergilər çıxıldıqda yerdə

qalan hissə başa düşülür. Dövlət iqtisadiyyatın nəticələrinə səmərəli təsir etmək məqsədilə maliyyədən milli gəlirin bölüşdürülməsi aləti kimi istifadə edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, milli gəlirin ilkin bölüşdürülməsindən sonra təkrar bölüşdürülməsi zərurəti yaranır. Bu zərurəti şərtləndirən **amillərə aiddir**: milli gəlir yaradılmayan qeyri-istehsal sahələrinin mövcudluğu (silahlı qüvvələr, təhsil, səhiyyə, sosial təminat və s.); dövlətin idarəetmə aparatının saxlanması; sosial və iqtisadi infrastruktur sahələrinin inkişaf etdirilməsi; ölkədə sahibkarlığın hərtərəfli inkişafına maliyyə dəstəyinin göstərilməsi və s.

Qeyd edək ki, ölkədə yaradılan milli gəlirin dövlətin inzibati-ərazi vahidləri, istehsal və qeyri-istehsal sahələri arasında təkrar bölgüsünün əsas hissəsi dövlət büdcəsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, maliyyə vasitəsilə həyata keçirilən ümumi daxili məhsulun ilkin və təkrar bölgüsünün əsas məqsədi dövlət və bələdiyyə büdcələrinin formalaşdırılması, ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafına, məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olunmasından ibarətdir.

Maliyyənin ən mühüm funksiyalarından biri **nəzarət funksiyasıdır**. Nəzarət funksiyası bölüşdürücü funksiyadan törəməklə hər şeydən əvvəl ümumi daxili məhsulun bir hissəsinin pul vəsaiti fondlarına toplanması və onun təyinatı üzrə xərclənməsi üzərində nəzarət prosesində təzahür edir. Başqa sözlə, maliyyə nəzarət funksiyası vasitəsilə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı məqsədilə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin, dövlətin və bələdiyyələrin pul fondlarının formalaşması, bölüşdürülməsi və məqsədyönlü istifadə edilməsi üzərində nəzarəti həyata keçirir. Maliyyənin nəzarət

funksiyasında əsas obyekt pul vəsaiti, o cümlədən dövlətin maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və istifadəsi zamanı yaranan münasibətlərdir.

Ümumiyyətlə, maliyyənin nəzarət funksiyasının əsas vəzifələrinə dövlət büdcəsi və büdcədənkenar dövlət fondları vəsaitlərinin səmərəli və məqsədyönlü istifadəsinə, kredit təşkilatlarında büdcə vəsaitləri ilə əməliyyatların düzgünlüyünə, mövcud büdcə və vergi qanunvericiliyinə düzgün riayət olunmasına nəzarət və s. məsələlər daxildir. Qeyd olunan vəzifələrin həyata keçirilməsi maliyyə fəaliyyətində qanunçuluğun təmin olunmasının, büdcə və ya cəlb olunmuş pul vəsaitlərindən məqsədyönlü istifadə olunmasının əsas şərti olmaqla, maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır. Digər tərəfdən maliyyə nəzarətinin məqsədlərindən biri də maliyyə vəsaitlərinin iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə səmərəli və məqsədyönlü istifadəsini təmin etməkdir. Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti, prinsipləri, növləri və metodlarından dərsliyin V fəsilində geniş bəhs edilir.

Maliyyənin əsas funksiyalarından biri **tənzimləyici funksiyadır**. Bu funksiya vasitəsilə dövlət ölkədə sosial-iqtisadi proseslərə təsir göstərir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi iqtisadiyyat dövlət maliyyəsi olmadan normal fəaliyyət göstərə bilməz. Xüsusilə də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən sahələrin istənilən dövrlərdə onların dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün maliyyələşdiriməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilir. Bildiyimiz kimi, dövlət maliyyənin tənzimləyici funksiyası vasitəsilə iqtisadiyyatı tənzimləyir, makroiqtisadi sabitliyin və dinamik iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə nail olur. Qeyd olunan istiqamətdə tənzimləmə əsasən dövlət büdcəsindən maliyyələşmə, subsidiya, dotasiya, güzəştli şərtlərlə kreditlərin verilməsi və s. iqtisadi

vasitələrlə reallaşdırılır. Eyni zamanda maliyyənin tənzimləmə funksiyası ölkədə müxtəlif istiqamətli sosial-iqtisadi layihələrin, proqramların həyata keçirilməsində, elmi-texniki nailiyyətlərin əldə edilməsində və tətbiqində mühüm rol oynayır. Xüsusilə də qlobal və regional miqyasda rəqabətin gücləndiyi bir şəraitdə iqtisadi sahələrin rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi və əlverişli investisiya mühitinin yaradılması hər bir dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Maliyyənin tənzimləyici funksiyasının təmin edilməsində əsas məsələ maliyyə sahəsindəki qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi və müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmasıdır. Eyni zamanda bu istiqamətdə əsas məsələ iqtisadiyyatın prioritet hesab olunan sahələrinin, xüsusilə qeyri-neft sənaye sahələrinin (turizm, tikinti, kənd təsərrüfatı və s.) inkişaf etdirilməsi, qeyri-neft məhsulları ixracının stimullaşdırılması sahəsində vergi güzəştlərinin, güzəştli şərtlərlə dövlət maliyyələşmə mexanizminin tətbiq edilməsidir. Azərbaycanda tətbiq olunan vergi güzəştləri və güzəştli şərtlərlə dövlət maliyyələşmə mexanizmi istiqamətində son illərdə kifayət qədər kompleks islahatlar həyata keçirilmişdir və proses bu gün də davam etdirilir. Həyata keçirilən islahatların istiqamətlərindən biri ölkədə yeni yaradılan sənaye və texnologiyalar parklarının inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə vergi və gömrük qanunvericiliyində əhəmiyyətli güzəştlər tətbiq edilməsidir. Yaradılmış sənaye və texnologiya parklarında sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən fiziki şəxslər 7 il müddətinə gəlir vergisindən azad edilmişdir. Qeyd olunan istiqamətdə həyata keçirilən kompleks islahatlar haqqında dərsləyin müxtəlif fəsillərində geniş verilmişdir. Maliyyənin tənzimləyici funksiyası vasitəsilə təqdim olunan vergi və digər maliyyə güzəştləri bütövlükdə

müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərinin inkişafını daha da stimullaşdırır.

Maliyyə həm də **informasiya funksiyasını** yerinə yetirir. İstər dövlətin, istərsə də müəssisələrin maliyyə göstəriciləri əsasında bütövlükdə hər bir ölkənin iqtisadiyyatını və onun ayrı-ayrı sahələrinin maliyyə vəziyyətini düzgün qiymətləndirmək imkanı yaranır. Əldə olunan maliyyə göstəriciləri haqqındakı informasiya əsasında səlahiyyətli dövlət orqanları kompleks təhlillər aparır, maliyyə vəziyyəti real qiymətləndirilir və nəticəyə uyğun iqtisadi və hüquqi tədbirlər görülməsi məqsədilə müvafiq qərarlar qəbul edilir. Eyni zamanda müəssisə və təşkilatların gəlirləri və xərcləri, vətəndaşların real gəlirləri haqqında informasiya dövlətə səmərəli büdcə və vergi siyasəti yürütməyə imkan verir.

Ümumiyyətlə, maliyyə ehtiyatları, onların bölüşdürülməsi, istifadəsi haqqında dəqiq, dolğun informasiyanın olmaması halında dövlət maliyyə siyasətini formalaşdırma və maliyyə sahəsində nəzarət funksiyasını səmərəli həyata keçirə bilməz.

1.3. Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi

Məlum olduğu kimi, maliyyə ehtiyatları fondu pul münasibətlərinin müxtəlif sahələrində formalaşır və istifadə olunur. Hər bir sahə özündə milli gəlirin müəyyən hissəsinin bölüşdürülməsini əks etdirir. Bu sahələr müstəqil, lakin bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərən maliyyə institutlarında öz əksini tapır. Bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərən və maliyyə institutlarının strukturuna daxil olan bütün maliyyə həlqələrinin məcmusu dövlətin maliyyə

sistemini formalaşdırır. Başqa sözlə, dövlətin maliyyə sistemi dövlətin, bələdiyyənin, müəssisə və təşkilatların pul vəsaiti fondlarının formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi üzrə forma və metodların məcmusunu özündə əks etdirir. Göründüyü kimi, dövlət maliyyə institutlarının köməyi ilə pul vəsaiti fondunu formalaşdırır, bölüşdürür və ondan istifadə edir. Digər tərəfdən, maliyyə sistemi müxtəlif maliyyə institutlarının və maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqanlarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin məcmusudur.

Maliyyə sisteminin tərkibində müxtəlif maliyyə institutlarının (həlqələrinin) yer alması onun, yeni maliyyənin cəmiyyətin, dövlətin çoxşaxəli tələbatlarına, eyni zamanda ölkənin iqtisadi və sosial sahələrinə geniş təsir imkanlarının olması ilə izah edilir. Ümumiyyətlə, maliyyə sistemi aşağıdakı kimi başa düşülür:

- ✓ maliyyə institutları və elementlərinin məcmusu;
- ✓ səlahiyyətləri çərçivəsində maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqanlarının məcmusu.

Qeyd edək ki, hər bir dövlət maliyyə siyasəti əsasında maliyyə sistemini formalaşdırır və ona aşağıdakı əlamətlər xasdır:

- ❖ sistemin bütün elementləri pul vəsaiti fondunun yaradılmasında iştirak edir;
- ❖ dövlət tərəfindən maliyyə vəsaitinin dövriyyəsinə ciddi nəzarət olunur;
- ❖ dövlətin iqtisadi və maliyyə siyasətindən asılı olaraq sistem elementlərinin hər hansı biri dəyişir (mövcud şəraitə uyğun yenisi yaradıla bilər və ya birləşdirilir);
- ❖ sistemin elementləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə pul vəsaitlərinin yalnız hər birinin içində yox, həm də öz aralarındakı hərəkəti ilə şərtlənir.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin strukturuna aşağıdakı pul vəsaiti fondları və onlara uyğun hüquq institutları daxildir:

- **dövlət maliyyəsi,**
- **bələdiyyə maliyyəsi,**
- **büdcədənənar dövlət fondları,**
- **müəssisə və təşkilatların maliyyəsi,**
- **əhali maliyyəsi,**
- **maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqanları.**

Dövlət maliyyəsi ölkənin maliyyə sisteminin strukturunda aparıcı yer tutur. Dövlət maliyyəsinin əsasını dövlətin gəlir və xərclərini özündə əks etdirən büdcə təşkil edir. **“Büdcə sistemi haqqında”** Azərbaycan Respublikasının 02 iyul 2002-ci il tarixli Qanununda qeyd olunur ki, **büdcə**-Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərc göstəriciləri dövlətin iqtisadi imkanlarını əks etdirməklə, onun maliyyə sisteminin dayanıqlığını təmin edir. Hər bir ölkədə dövlət büdcə vasitəsilə iqtisadi inkişafı, iqtisadiyyatın sahələrarası proporsiyasını təmin edir, ümumi daxili məhsulun bölgüsü və təkrar bölgüsünü həyata keçirir. Eyni zamanda dövlət büdcə vəsaiti hesabına iqtisadi və sosial sahələrə investisiya yatırır, innovasiya siyasəti yürüdür, iş qüvvəsinə və istehsal amillərinə tələbi stimullaşdırır. Bütün bunlar yekunda iqtisadi inkişafı sürətləndirir, sənaye və aqrar istehsalı stimullaşdırır, əhəlinin həyat səviyyəsini yüksəldir və məşğulluq problemi öz həllini tapır. Dövlət maliyyəsi hesabına ölkədə bir sıra sosial problemlər həll edilir. Ölkədə yoxsulluqla mübarizə, ətraf

mühitin qorunması, ekoloji təmiz məhsulların istehsalının təşkili, qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsi və zəruri infrastruktur layihələrin icrası üzrə proqramlar dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilir. Qeyd olunan istiqamətlər üzrə Azərbaycanda iqtisadiyyatın diversifikasiyasına hesablanmış uğurlu iqtisadi islahatlar və birbaşa dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına sahibkarlıq subyektlərinə verilmiş maliyyə dəstəyi nəticəsində qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı 63%-ə çatmışdır. Dövlət maliyyəsi eyni zamanda ölkənin müdafiə və hərbi qabiliyyətini təmin edir. Qeyd edək ki, hərbi xərclər həm də digər sənaye sahələrinin, hər şeydən əvvəl maşınqayırma sənayesinin, optik və kosmik cihazların istehsalı müəssisələrinin inkişafına münbit şərait yaradır. Hazırda Azərbaycanın müdafiə və milli təhlükəsizlik xərcləri 4,6 milyard manat təşkil edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu göstərici Ermənistanın dövlət büdcəsinin 80,4 %-ni təşkil edir. Dövlət büdcəsinin mahiyyəti, ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolu, büdcənin gəlir və xərcləri, büdcə təsnifatı, Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi, büdcə hüquq münasibətləri mövzusunda dərslərin VI fəslində geniş yer verilmişdir.

Bələdiyyə maliyyəsinin əsasını mövcud qanunvericilik çərçivəsində formalaşan və xərclənən **yerli büdcə** təşkil edir. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 02 iyul 2002-ci il tarixli Qanununun **30-cu** maddəsində qeyd olunur ki, **yerli büdcə** bələdiyyə statusuna uyğun olaraq özünüidarəetmə prinsiplərini reallaşdırmaq, bələdiyyələrin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyənləşdirilmiş səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün formalaşan və istifadə olunan maliyyə vəsaitidir. Yerli büdcələrin xərclərinin öz gəlirləri ilə təmin olunmayan hissəsi dövlət büd-

cəsindən alınan dotasiya hesabına örtülə bilər. Yerli büdcələrin tərtibi, təsdiqi və icrası, onların icrasına nəzarət bələdiyyə orqanları tərəfindən müstəqil şəkildə həyata keçirilir. Bələdiyyə orqanları yerli büdcələrin vəsaiti barəsində müstəqil sərəncam verirlər.

Maliyyə sisteminin növbəti həlqələrindən biri **büdcədənkenar dövlət fondlarıdır**. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 02 iyul 2002-ci il tarixli Qanununda göstərilir ki, **büdcədənkenar dövlət fondları** - qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət tərəfindən hüquqi şəxs qismində təsis edilən və dövlət büdcəsindən-kenar müstəqil büdcəyə malik olan məqsədli dövlət maliyyə fondlarıdır. Başqa sözlə, büdcədənkenar dövlət fondları Dövlət büdcəsindən və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin büdcələrindən kənar yaradılan, vətəndaşların konstitusiyə hüquqlarının təmin edilməsi üçün müəyyən edilmiş pul vəsaitləri fondlarıdır. Hazırda maliyyə sisteminin əsas həlqələrindən biri kimi büdcədənkenar dövlət fondlarında ölkəmizin kifayət qədər iri həcmdə maliyyə ehtiyatı toplanılıb. Təkcə Dövlət Neft Fondunda 01 yanvar 2023-cü il tarixinə dövlətin maliyyə (valyuta) ehtiyatının həcmi 49,0 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Qeyd edək ki, büdcədənkenar dövlət fondları milli gəlirin müəyyən sosial və iqtisadi məqsədlər üçün təkrar bölgüsü və istifadə edilməsinin bir formasıdır. Ümumiyyətlə, büdcədənkenar dövlət fondlarının gəlir mənbəyini ümumi daxili məhsul təşkil edir. Eyni zamanda mövcud qanunvericiliyə əsasən, büdcədənkenar dövlət fondlarının gəlirləri xüsusi vergi və yığımlar, habelə istiqrazlar və borc vəsaitləri, məcburi dövlət sosial sığorta ayırmaları, sərbəst maliyyə vəsaitlərinin idarəedilməsindən və tətbiq edilən maliyyə sanksiyalarından əldə olunan gəlir, dövlət büdcəsindən olunan transfert vəsaitləri hesabına forma-

laşır. Büdcədənkenar dövlət fondlarının mahiyyəti, onların növləri və fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi haqqında dərsləyin XV fəslində geniş izah verilmişdir.

Maliyyə sisteminin müstəqil strukturlarından biri müxtəlif mülkiyyət formalı **müəssisələrin maliyyəsidir**. Müəssisələrin maliyyəsi dedikdə müəssisələrlə dövlət, müəssisələrin öz aralarında və müəssisələrlə fiziki şəxslər arasında yaranan maliyyə münasibətlərinin məcmusu başa düşülür. Bu istiqamətdə maliyyə münasibətləri əsasən müəssisələrdə mənfəətin əldə olunması, qarşılıqlı pul köçürmələri, xəzinə hesablaşmaları, idxal-ixrac və valyuta əməliyyatları, qanunvericiliklə müəyyən olunmuş vergi və rüsumların dövlət və yerli büdcələrə ödənişi zamanı yaranır. Qeyd olunan bu münasibətlər maliyyə hüququnun tənzimləmə sahəsinə aiddir və müvafiq normativ-hüquqi aktlarla səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənir. Maliyyə sistemi müxtəlif növ mülkiyyət formalarına əsaslanan müəssisələri əhatə edir, lakin onların maliyyə fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin əhatəsi və metodları fərqlidir. Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatında sahibkarlıq fəaliyyəti həm özəl, həm də dövlət müəssisələri vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Ancaq maliyyə və təsərrüfat münasibətlərində dövlət çalışır ki, birinci növbədə öz funksiyalarını reallaşdırsın. Ona görə də dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin əsas vəzifəsi dövlətin tələbatlarının ödənilməsi hesab edilir. Bildiyimiz kimi, dövlət mülkiyyətinə əsaslanan müəssisələrin fəaliyyətinin əsas məqsədi gəlir götürmək yox, ictimai tələbatların ödənilməsinə təmin etməkdir. Ancaq bu növ müəssisələrdə maliyyə vəsaiti çatışmadıqda dövlət büdcəsindən qanunvericilik çərçivəsində müxtəlif formada (dotasiya, subsidiya, güzəştli şərtlərlə kredit və s.) vəsait verilməsi təmin edilir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, müəssisələrin maliyyəsi ölkənin maliyyə sisteminin əsas həlqələrindən biridir. Hər bir dövlətin sosial-iqtisadi vəziyyəti, onun əhalisinin yaşayış səviyyəsi, dövlətin maliyyə ehtiyatlarının həcmi iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanan müəssisələrin fəaliyyətindən birbaşa asılıdır. Müəssisələrin maliyyə sistemindəki rolunun əhəmiyyəti bir də onunla şərtlənir ki, bilavasitə müəssisələrdə ümumi daxili məhsul yaradılır, onun bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi nəticəsində dövlətin və cəmiyyətin bütün sahələrinin maddi tələbatlarının ödənilməsi həyata keçirilir. Müəssisə maliyyəsinin qanunvericilik çərçivəsində düzgün təşkil edilməsi pul vəsaiti fondunun daha səmərəli idarədilməsini və nəticədə ondan daha çox gəlir əldə edilməsini şərtləndirir. Eyni zamanda müəssisə maliyyəsi bütövlükdə dövlətin maliyyə sisteminin dayanıqlığının təmin edilməsinin zəmanəti rolunda çıxış edir.

Qeyd olunanlardan başqa göstərmək lazımdır ki, müəssisə maliyyəsi hər bir dövlətin maliyyə sisteminin əsas strukturu kimi onun digər sahələrinin - büdcə, kredit və sığorta sisteminin normal fəaliyyətini və onların dayanıqlığını təmin edir. Deməli, hər bir dövlətdə maliyyə sisteminin sabitliyi müəssisələrin səmərəli maliyyə fəaliyyətindən, onun daha çox mənfəət əldə etməsindən asılıdır. Bildiyimiz kimi, müəssisələrin ödədiyi vergi, rüsum və qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər ödənişlər dövlət və yerli büdcələrin gəlirlərinin təxminən 80-90%-ni təşkil edir. Eyni zamanda müəssisələrin ödədiyi məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələri büdcədənkenar dövlət fondlarının, xüsusilə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun maliyyə ehtiyatlarının əsas mənbəyini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində

hüquqi şəxslər kommersiya və qeyri-kommersiya müəssisələrinə ayrılır. Müəssisə maliyyəsinin əsas həlqələri olaraq kommersiya əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin və qeyri-kommersiya fəaliyyəti həyata keçirən müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti, mənfəətin bölüşdürülməsi, müəssisələrin güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsi və kreditləşməsi, maliyyə fəaliyyəti zamanı müəssisələrin qarşılıqlı münasibətləri müxtəlif normativ-hüquqi aktlar vasitəsilə tənzimlənir. Bu istiqamətdə məsələlər haqqında dərsləyin XI fəsilində geniş izah verilmişdir.

Müəssisə və təşkilatların maliyyəsi dövlətin vahid maliyyə sistemində müstəqil qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə strukturu kimi çıxış edir. Müəssisə maliyyəsinin müstəqil qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə strukturu olması qanunvericilikdə onun müstəqil maliyyə fəaliyyəti həyata keçirə bilmə hüququnun olması ilə şərtlənir. Yəni müəssisə maliyyəsi şaquli təbəçilik prinsipinə malik deyil. Mövcud qanunvericiliyə əsasən, müəssisə vergi və digər məcburi öhdəliklərini büdcə qarşısında yerinə yetirdikdən sonra onun sərəncamında qalan mənfəətin bölüşdürülməsi haqqında sərbəst şəkildə qərar verir. Mülki qanunvericiliyə əsasən müəssisənin maliyyə vəsaiti onun əmlakı hesab edilir və müəssisə onun üzərində sərəncam vermə hüququna malikdir. Bu hüquq müəssisə maliyyəsinin qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə həlqəsi olmasını şərtləndirən amillərdəndir. Eyni zamanda müəssisə maliyyəsinin qeyri-mərkəzləşdirilmiş xarakteri onun dövlətin maliyyə sistemindən ayrı müstəqil olması demək deyil.

Müəssisələrin maliyyə ehtiyatları ümumi maliyyə və hüquqi prinsiplər əsasında formalaşır. Bununla bərabər, müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti xüsusi prinsiplərə əsasla-

nır və **bunlara aiddir**: təsərrüfat müstəqilliyi, özünümaliyyə-ləşdirmə, rəqabət, maddi məsuliyyət, maliyyə intizamı və s.

Əhali maliyyəsi – ayrı-ayrı şəxslərin, ailələrin gəlir və xərclərinin məcmusunu əks etdirir. Ailənin gəlirini əsasən əməkhaqqı, sosial müavinətlər, təqaüdlər, sahib-karlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlir və s. təşkil edir. Xərc hissəsi isə müxtəlif zəruri istehlak xərclərinə, qiy-mətli kağızlar bazarına, əmlak bazarına, əmanətə, in-vestisiya fondlarına, vergi borclarının ödənilməsinə və digər sahələrə yönəldilir. Qeyd olunan istiqamətlər üzrə vəsaitlərin xərclənməsi zamanı maliyyə sisteminin digər strukturları ilə qarşılıqlı iqtisadi və hüquqi münasibətlər formalaşır. Formalaşan münasibətlər müxtəlif normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir.

Maliyyə sistemi özündə təkcə pul fondlarının ya-ranmasını deyil, eyni zamanda ondan istifadə olunma mexanizmini, üsullarını, qarşılıqlı fəaliyyət göstərən ma-liyyə münasibətlərinin ayrı-ayrı həlqələrini, o cümlədən maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqanlarını əks etdirir. Maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqan-ları bütövlükdə maliyyə sisteminin və onun həlqələrinin fəaliyyətini reallaşdıran əsas strukturlardan biridir. Bu orqanlar dövlətin maliyyə siyasətini hazırlayır və maliyyə fəaliyyətinin normativ hüquqi tənzimlənməsini həyata ke-çirir. Bu orqanların tərkibinə, birinci növbədə, ali dövlət hakimiyyət və maliyyə-kredit strukturları daxildir. Maliyyə sisteminin əsas strukturlarından biri kimi maliyyə fəali-yətini həyata keçirən dövlət orqanlarının mahiyyəti, təsnifatı, səlahiyyətləri və fəaliyyət istiqamətləri haq-qında dərsliyin IV fəsilində ətraflı məlumat verilmişdir.

Ümumiyyətlə, maliyyə sisteminin hər bir strukturu özünəməxsus xüsusiyyətlərə və funksiyalara malikdir və bu digər strukturun heç biri tərəfindən təkrar olunmur,

lakin strukturun bütün həlqələri qarşılıqlı və integrasiya olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərir. Qeyd olunan xüsusiyyət maliyyə sisteminin bütövlüyünün əsas əlaməti hesab edilir. Maliyyə sistemi bütövlükdə hər bir ölkənin sosial-iqtisadi sisteminin ayrılmaz hissəsi hesab edilir. Ölkədə maliyyə sistemi vasitəsilə ümumi daxili məhsulun, milli gəlirin bölgüsü və təkrar bölgüsü prosesi həyata keçirilir. Ona görə də maliyyə sistemi bütövlükdə dövlətin iqtisadi inkişafının təmin edilməsinin əsas tənzimləyicisi hesab olunur.

II FƏSİL

**Maliyyə hüququ
müstəqil hüquq sahəsi
kimi**

2.1. Maliyyə hüququnun anlayışı, predmeti və metodu

XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə etdi. Müstəqilliyin əldə olunmasından sonra ölkəmizin dünya birliyinə qoşulması istiqamətində sosial, iqtisadi və hüquqi sahələrdə köklü islahatlar həyata keçirildi və nəticədə bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Bu istiqamətdə baş verən dəyişikliklər digər sahələrlə yanaşı, hüquq sahəsində də əhəmiyyətli yeniliklərə səbəb oldu. Məlum olduğu kimi, ölkədə sosial yönümlü bazar iqtisadi modelinə keçilməsi iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əhəmiyyətini daha da aktuallaşdırdı. Bazar iqtisadi modelində dövlət tərəfindən tənzimləmə vasitələri arasında ən mühüm rolu maliyyə oynayır. Maliyyə bazar iqtisadi münasibətlər sisteminin tərkib elementi olmaqla bərabər, eyni zamanda dövlət siyasətinin reallaşdırılmasında vacib alət kimi çıxış edir. Ona görə də maliyyənin mahiyyətini, iqtisadi münasibətlərdə rolunu öyrənməklə yanaşı, maliyyə münasibətlərini əks etdirən hüquq normalarının xüsusiyyətlərini, onların tənzimləyici xarakterini, eyni zamanda bu normaların ictimai münasibətlərə təsirini öyrənmək zərurəti meydana çıxmışdır. Müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində dövlətin iqtisadi siyasəti əsasən maliyyə, pul və kredit alətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Digər tərəfdən, maliyyə dövlətin öz funksiya və öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi məqsədilə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi üzrə iqtisadi münasibətləri özündə əks etdirir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər üzrə dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti maliyyə hüquq normaları, bununla bərabər maliyyə münasibətləri bütövlükdə dövlət

tin fəaliyyəti istiqamətində müstəsna əhəmiyyətə malik olduğuna görə ayrıca hüquq sahəsi və hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bu normaların sistemli təşkili, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin tapılması və bu istiqamətdə ümumi tənzimləmə maliyyə hüququ vasitəsilə həyata keçirilir.

Beləliklə, **maliyyə hüququ** - dövlət və bələdiyyə orqanlarının fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədilə pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində meydana çıxan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquqi norma və prinsiplər sistemidir. Bütün hüquq sahələri hər şeydən əvvəl bir-birindən tənzimlədiyi predmetə görə fərqlənilir. Ona görə də maliyyə hüququnun anlayışını daha aydın təsəvvür etmək üçün onun tənzimlədiyi ictimai münasibətlərin dairəsi, yəni predmeti müəyyən olunmalıdır. Ümumiyyətlə, hüquqi tənzimləmənin predmeti bir qayda olaraq aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunan münasibətləri formalaşdırır: sabitlik və təkrar olunma prinsipi qanunverici orqana hüquqi münasibət subyektlərini kifayət qədər dəqiqliklə müəyyən etmək imkanı verir; kənar hüquqi nəzarət qabiliyyətinin olması; hüquq sahəsində, yəni hüququn yurisdiksiyasında olmaq.

Maliyyə hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi həmin sahənin normaları ilə nizama salınan ictimai münasibətlər dairəsinə, yəni özünün predmetinə malikdir. Maliyyə hüququnun predmetini dövlət və bələdiyyələrin həyata keçirdikləri maliyyə fəaliyyəti prosesində meydana çıxan münasibətlər təşkil edir. Başqa sözlə, dövlətin və bələdiyyələrin həyata keçirdiyi maliyyə fəaliyyəti elə özlüyündə maliyyə hüququnun tənzimləmə predmetidir.

Elmi mənbələrdə maliyyə hüququnun predmetinin strukturu müxtəlif meyarlara görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

Birincisi, maliyyə fəaliyyətinin funksiyalarından asılı olaraq maliyyə hüququnun predmetini aşağıdakı istiqamətlər üzrə münasibətlər təşkil edir:

- ❖ pul vəsaiti fondlarının formalaşdırılması ilə əlaqədar münasibətlər,
- ❖ pul vəsaiti fondlarının bölüşdürülməsi ilə əlaqədar münasibətlər,
- ❖ pul vəsaiti fondlarından istifadə olunması ilə əlaqədar münasibətlər,
- ❖ pul vəsaitinin hərəkəti üzərində nəzarət ilə əlaqədar münasibətlər,
- ❖ pul nişanlarının emissiyası ilə əlaqədar münasibətlər.

İkincisi, institusional mənsubiyyətdən, yəni maliyyə-hüquqi tənzimləmədən asılı olaraq maliyyə hüququnun predmetini təşkil edən münasibətlərə aiddir:

- büdcə münasibətləri, büdcədən kənar dövlət fondlarının maliyyə fəaliyyətinin təşkili və icra olunması ilə əlaqədar münasibətlər,
- vergi münasibətləri,
- dövlət sığortası və dövlət krediti üzrə münasibətlər,
- dövlətin daxili və xarici borcları ilə əlaqədar münasibətlər,
- pul dövriyyəsi və hesablaşmalar üzrə münasibətlər,
- müəssisələrin pul vəsaiti fondlarının yaradılması və bölüşdürülməsi ilə əlaqədar münasibətlər,
- valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsi ilə əlaqədar münasibətlər.

Üçüncüsü, iqtisadi meyara görə maliyyə münasibətləri iki qrupa bölünür:

- maliyyə xarakterli münasibətlər,
- qeyri-maliyyə xarakterli münasibətlər.

Maliyyə xarakterli münasibətlərə pul vəsaitlərinin hərəkətinin olduğu, habelə bölgü əlamətləri olan münasibətlər aiddir.

sibətlər aiddir. Məsələn, büdcə tənzimlənməsi, büdcədən maliyyələşmə, müəssisənin mənfəətinin bölüşdürülməsi, vergilərin, sığorta haqlarının yığılması ilə əlaqədar münasibətləri göstərmək olar.

Qeyri-maliyyə xarakterli münasibətlər özündə dövlət və bələdiyyələrin həyata keçirdikləri maliyyə fəaliyyətinin məzmununu əks etdirir. Yəni bu münasibətlər birbaşa pul vəsaitinin özünün hərəkəti ilə əlaqədar deyil. Lakin iqtisadi cəhətdən bu münasibətlər maliyyə xarakterli olmadığına baxmayaraq, bunlar maliyyə münasibətlərini formalaşdırmağa, onu qaydaya salmağa, bu münasibətlərin inkişafını təmin etməyə xidmət edir. Belə münasibətlərə misal olaraq vergi və rüsumların müəyyən edilməsini, müəssisələrdə müxtəlif təyinatlı investisiya layihələrinin təsdiq olunmasını, onların büdcələrinin tərtib və təsdiq edilməsini, qanunvericilik çərçivəsində maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsini və s. göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-maliyyə xarakterli maliyyə münasibətləri formalaşmadan dövlət maliyyə fəaliyyətini həyata keçirə bilməz. Deməli, maliyyə sahəsində qanunvericilik aktlarının, büdcə layihələrinin hazırlanıb təsdiq olunması, maliyyə nəzarəti formalarının müəyyən edilməsi maliyyə münasibətləri yox, maliyyə münasibətlərini yaratmağa xidmət edən qeyri-maliyyə xarakterli münasibətlərdir.

Dördüncüsü, maliyyə münasibətlərinin subyektlərindən asılı olaraq maliyyə hüququnun predmetini təşkil edən münasibətlər aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- dövlətin maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət hakimiyyət orqanları, digər hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan münasibətlər,

- dövlət hakimiyyət və bələdiyyə orqanları arasında yaranan münasibətlər,

- maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqanlarının öz aralarında yaranan münasibətlər,

- maliyyə nəzarətini həyata keçirən səlahiyyətli dövlət orqanları arasındakı münasibətlər və s.

Bu münasibətlər əsasən dövlət və bələdiyyə büdcələrinin tərtib və təsdiq edilməsi, büdcələr qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi, büdcə vəsaitlərindən səmərəli və məqsəduyğun istifadə edilməsinə nəzarət olunması, hüquqi və fiziki şəxslərlə vergi, maliyyə-kredit orqanları arasında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi zamanı formalaşır.

Maliyyə hüququnun predmetinə daxil olan münasibətlərin qruplaşdırılması belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bütün pul münasibətləri maliyyə hüququnun predmetinə daxil olmur. Buraya ancaq dövlət və ictimai maraqları təmin edən dövlət və bələdiyyə pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində iştirak edən pul münasibətləri daxil olur. Bununla paralel olaraq maliyyə ilə əlaqədar çoxlu sayda pul münasibətləri mövcuddur ki, onlar digər hüquq sahələrinin tənzimləmə predmetini təşkil edir. Məsələn, vətəndaşlar arasında bağlanmış alqı-satqı müqaviləsinə əsasən, pul hesablaşmaları mülki hüquq sahəsinə, inzibati cərimələrin tətbiq edilməsi və tutulması inzibati hüquq sahəsinə, pensiyaların ödənilməsi sosial təminat hüquq sahəsinə aiddir. Qeyd edək ki, bütün pul münasibətləri maliyyə-hüquqi tənzimləmə ilə əhatə olunmur.

Ümumiyyətlə, maliyyə hüququnun predmetinə dövlət və bələdiyyə orqanlarının maliyyə fəaliyyətinin hüquq normaları ilə tənzimlənən əmlak və onunla bağlı olan qeyri-əmlak xarakterli münasibətlər daxildir.

Maliyyə hüququnun predmetini təşkil edən maliyyə münasibətləri digər münasibətlərdən bir sıra əlamət-

lərinə görə fərqlənir. Bu əlamətlərə aiddir: pul vəsaitlərinin bölgüsü, pul vəsaitlərinin yalnız birtərəfli (ekvivalentsiz) hərəkətinin olması, maliyyə ehtiyatları formasında hərəkəti və s.

Hüquq sistemində maliyyə hüququnun müstəqil sahə olmasını aydınlaşdırmaq üçün təkcə onun predmetinin əhatə dairəsini deyil, həm də metodunun müəyyən edilməsi zəruridir. Qeyd edək ki, maliyyə hüququnun ayrıca hüquqi tənzimətmə metodunun olması onu başqa hüquq sahələrindən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biridir. Metod dedikdə ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində istifadə olunan üsul, qayda və vasitələr sistemi başa düşülür.

Maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi metodları maliyyə hüququnun əsas tərkib elementləri hesab edilir. Onlar maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini və dövlət hakimiyyət orqanlarının daxili qarşılıqlı münasibətlərinin vəziyyətini əks etdirir. Qeyd etdik ki, maliyyə hüququnu başqa hüquq sahəsindən fərqləndirən əlavə meyar hüquqi tənzimətmə metodudur.

Elmi mənbələrdə maliyyə hüququnun əsas tənzimətmə metodu kimi **imperativ (hakimiyyət göstərişləri) metod** göstərilir. İmperativ metodun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, maliyyə fəaliyyətinə dair hər məsələnin həlli dövlətin iradəsi ilə həyata keçirilir. Dövlət, yəni onu təmsil edən səlahiyyətli hakimiyyət və ya bələdiyyə orqanları məcburi göstərişlər – qanunlar, qanun qüvvəli aktlar, qərarlar qəbul edir və bunlar hüquq münasibətinin digər subyekti, yəni tərəfi üçün məcburi xarakter daşıyır. **İmperativ metodun əsas xüsusiyyətlərinə aiddir:**

- ❖ belə tənzimətmədə pozitiv məcburetmə vardır və o, üstünlük təşkil edir. Mülki hüquqi tənzimətmədə

icazə verilmə (imkan vermək) əsas yer tutur, cənayət hüququna isə qadağalar xasdır. Dövlət hakimiyyət göstərişlərini verərkən subyektlərə onların icrasını məcbur edir;

- ❖ imperativ metod məcburedici xarakter daşıyır. Bu, dispozitivliyə əksdir. Maliyyə hüququnun subyektləri bir qayda olaraq öz təşəbbüsləri ilə maliyyə hüquq və vəzifələrin həcmi dəyişə bilməzlər. Maliyyə hüquq münasibətlərinin subyektləri qanunvericiliklə müəyyən olunan hüquqlara malik olur və vəzifələri yerinə yetirir;
- ❖ imperativ metodun əsas xüsusiyyətlərindən biri tabe olmaq (konformist) xüsusiyyətidir. Bu, o deməkdir ki, maliyyə hüququnun subyektləri maliyyə hüquq münasibətlərində öz iradəsi, öz təşəbbüsləri ilə deyil, dövlət orqanlarının müvafiq göstərişləri əsasında iştirak edirlər. Qeyd edək ki, maliyyə-hüquqi tənzimətmə metodunda konformizm mülki-hüquqi tənzimətmədə hüquqi təşəbbüskarlığa əks olan xüsusiyyətdir;
- ❖ maliyyə-hüquqi tənzimətmə metodunun xarakterik əlaməti maliyyə hüququnun subyektlərinin hüquqi qeyri-bərabərliyi. Maliyyə hüquq münasibətlərinin bir subyekt hüquqi-hakimiyyət səlahiyyətinə malik olur, digər subyektlərdə (hüquqi və fiziki şəxslərdə) isə bu yoxdur.

Ümumiyyətlə, dövlətin maliyyə fəaliyyətinin imperativ xarakterinin mahiyyəti onunla izah olunur ki, dövlət mərkəzləşmiş və qeyri-mərkəzləşmiş pul vəsaiti fondlarının formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi qaydalarını sərbəst şəkildə müəyyən edir. Bu istiqamətdə tənzimləməni həyata keçirmək üçün imperativ metodu xarakterizə edən məcburi təlimatlar və qadağalar tətbiq

edilir. Bu hal maliyyə münasibətlərinin ictimai əhəmiyyəti, yeni dövlətin bütövlükdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilməsi ilə izah edilir. Məhz ona görə də maliyyə hüquq normalarının əhəmiyyətli hissəsinin məzmununu imperativ münasibətlər təşkil edir.

Eyni zamanda qeyd edək ki, maliyyə hüququnda maliyyə-hüquqi tənzimləmədə imperativ metodun üstünlük təşkil etməsi idarə olunan tərəfə qərarların qəbul edilməsində idarə edənə təsir imkanlarını istisna etmir. Bu imkanlara misal olaraq bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin genişlənməsi və dövlət idarəetmə strukturunun inkişaf etməsi şəraitində qəbul ediləcək qərarların subyektlər tərəfindən müzakirə edilməsi, qarşılıqlı razılaşma əldə edilməsi, maliyyə münasibətlərinin müqavilə metodu əsasında tənzimlənməsi və s. məsələləri göstərmək olar.

Maliyyə hüququnda bəzi münasibətlərin tənzimlənməsi **dispozitiv metod** vasitəsilə həyata keçirilir. Məlum olduğu kimi, dispozitiv metod daha çox mülki hüquqa aiddir və o, maliyyə-hüquqi tənzimləmədə digər metod kimi əsasən qanunvericiliyin imkan verdiyi həddə xüsusi və ictimai maraqları əks etdirən münasibətləri tənzimləyir. Dispozitiv metod özündə bərabərlik, seçim, icazə hüquqlarını ehtiva edir və maliyyə sahəsindəki münasibətlər qeyd olunan hüquqlar əsasında tənzimlənilir. Dispozitiv metod əsasən bələdiyyələrlə dövlət hakimiyyəti orqanları arasında büdcə münasibətlərinin, dövlət krediti münasibətlərinin, sığorta fəaliyyətinin bəzi sahələri üzrə münasibətlərin, vergi hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində tətbiq edilir. Məsələn, "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" 10 dekabr 2004-cü il tarixli Qanunun 16-cı maddəsində göstərilir ki, dövlət büdcəsində qısamüddətli vəsait çatışmazlığı yarandıqda

Mərkəzi Bank Maliyyə Nazirliyi ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən, gəlir gətirən dövlət borc qiymətli kağızları ilə təmin edilməsi şərti ilə dövlətə ən çoxu **6 ay** müddətinə və cari ildə ödənilmək şərti ilə manatla kredit verə bilər. Başqa bir nümunəyə baxaq: sığorta qanunvericiliyində könüllü sığorta zamanı sığorta etdirən nəyi və onu hansı sığorta şirkətində sığortalamağı özü müstəqil həll edir. Bu zaman sığorta etdirənlə sığorta edən arasındakı münasibətlər ikitərəfli müqavilə əsasında formalaşır. Bu müqavilə əsasında sığorta etdirənin ödəyəcəyi sığorta haqqı, sığorta hadisəsi hesab edilən hallar tərəflərin razılaşması əsasında sığorta müqaviləsində müəyyən edilir. Eyni zamanda sığorta qanunvericiliyində başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, sığorta müqaviləsində sığorta haqqının hissə-hissə ödənilməsi məsələsi tərəflər arasında sərbəst şəkildə razılaşdırıla bilər.

Qeyd edək ki, maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsində dispoitivlik büdcə-hüquq münasibətlərində də öz əksini tapır. "Büdcə sistemi" haqqında Azərbaycan Respublikasının 02 iyul 2002-ci il tarixli Qanununun 32-ci maddəsində göstərilir ki, bələdiyyələr yerli büdcələrin tərtibində, təsdiqində və icrasında müstəqildir. Digər tərəfdən, büdcə qanunvericiliyində bələdiyyələrə maliyyə ilinin sonuna büdcədə əmələ gəlmiş sərbəst maliyyə qalıqlarına müstəqil sərəncam vermək hüququ verilir.

Maliyyə hüququnda dispoitiv metod şərti xarakter daşıyır və onun fəaliyyəti müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu da ilk növbədə ictimai maraqların təmin olunmasından irəli gəlir.

Beləliklə, maliyyə hüququnda imperativ metod üstünlük təşkil edir. Bu hal əsasən maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərindən irəli gəlir. Maliyyə fəaliyyətini həyata keçirər-

kən səlahiyyətli orqanlar əsasən imperativ, o cümlədən tövsiyə, razılaşdırma və s. üsullardan istifadə edirlər. Məsələn, büdcə qanunvericiliyində dövlət büdcəsinin layihəsinin tərtib olunması üçün əsas sənəd hesab olunan ölkənin illik sosial-iqtisadi inkişafı üzrə proqnoz göstəricilərinin İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən hazırlandıqdan sonra Nazirlər Kabineti ilə razılaşdırılması tövsiyyə edilir. Digər tərəfdən, beynəlxalq maliyyə təşkilatları (Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu) ilə əməkdaşlıq zamanı onlar tərəfindən dövlətə ayrılmış kreditin istifadə istiqamətləri üzrə müvafiq tövsiyələr verilir. Dövlət tərəfindən verilən tövsiyələr yerinə yetirilmədikdə müxtəlif sanksiyalar (kreditin növbəti mərhələsinin və ya əlavə kreditin verilməsinin dayandırılması və s.) tətbiq edilir.

Ümumiyyətlə, maliyyə hüququnun əsas metodu imperativ metod hesab edilir və bu metod özünü daha çox büdcə, vergi və valyuta qanunvericiliyində əks etdirir. Qeyd edək ki, maliyyə hüququ elm sahəsi olaraq ictimai elmdir. O, dövlətin və bələdiyyələrin pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar real ictimai prosesləri tədqiq edir, buna görə də başqa hüquq elmlərindən fərqlənir.

Ölkəmizdə bazar iqtisadi sisteminin müasir inkişaf şəraitində bir daha sübut olunur ki, maliyyə hüququ hazırda ən aktual və vacib elm sahələrindən biridir. Belə ki, dövlət bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi tənzimləmədə daha çox maliyyə mexanizmlərindən (vergi, kredit, sığorta, maliyyələşdirmə və s.) istifadə edir.

Eyni zamanda maliyyə hüququ digər hüquq sahələri ilə sıx bağlı şəkildə fəaliyyət göstərir. Bu istiqamətdə konstitusiya və inzibati hüquq əsas hüquq sahələri kimi çıxış edir. Konstitusiya hüquq normaları cəmiyyətin müxtəlif sahələrində ictimai münasibətləri, o cümlə-

dən maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi sahəsindəki münasibətləri tənzimləyir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının **19-cu, 94-cü, 95-ci, 109-cu, 119-cu, 139-cu** və s. maddələrində maliyyə fəaliyyətinin əsas prinsipləri təsbit olunub ki, bunlar da öz tətbiqini və konkretliyini maliyyə hüququnda tapmışdır. Bu prinsiplər əsasında vahid maliyyə, yəni büdcə, vergi, kredit siyasətinin bütün ölkə ərazisində həyata keçirilməsi istiqamətində maliyyə fəaliyyəti təmin olunur.

Maliyyə hüququnun inzibati hüquqla qarşılıqlı əlaqəsi təkcə onların hüquqi tənzimləmə metodlarının (məsələn, imperativ) oxşarlığı deyil, eyni zamanda icra hakimiyyəti orqanlarının idarəçilik fəaliyyətindəki oxşarlığıdır. Məsələn, maliyyə hüquq normalarının pozulmasına görə (büdcə vəsaitindən məqsədyönlü istifadə edilməməsinə, xəzinə əməliyyatlarının aparılma qaydalarının pozulmasına, dövlət kreditinin vaxtında qaytarılmamasına və s.) inzibati təsir tədbirləri (cərimə və s.) tətbiq edilir.

Maliyyə hüququnun bələdiyyə hüququ ilə qarşılıqlı əlaqəsi yerli özünüidarəetmə orqanının maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən zaman meydana çıxır və qeyd olunan fəaliyyət maliyyə-hüquq normaları ilə tənzimlənir. Qeyd edək ki, maliyyə hüquq normalarında bələdiyyə orqanlarının büdcə prosesinin tənzimlənməsi istiqamətində səlahiyyətləri öz əksini tapmışdır. "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, növbəti büdcə ili üçün yerli büdcə haqqında qərar layihəsi müvafiq sənədlərlə birlikdə cari ilin oktyabr ayının 15-dən gec olmayaraq bələdiyyə iclasının müzakirəsinə və təsdiqinə təqdim edilməlidir. Yerli büdcənin layihəsi bələdiyyə iclasına təqdim edildiyi tarixdən 10 gün ərzində yerli əhalinin onunla tanış olması məqsədi

ilə dərc edilməlidir. Eyni zamanda qanunvericilikdə növbəti büdcə ili üzrə yerli büdcənin layihəsinin bələdiyyənin qərarı ilə cari ilin dekabr ayının 25-dən gec olmayaraq təsdiq edilməsi səlahiyyəti öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, qanunvericilikdə bələdiyyələrə dövlət büdcəsinə dotasiya almaq üçün mayın 1-dək Maliyyə Nazirliyinə lazımı hesablamalar və sənədlər təqdim etmək səlahiyyəti verilmişdir.

Tənzimləmə predmetlərindəki fərqlərə baxmayaraq maliyyə hüququnun mülki hüquqla da qarşılıqlı əlaqəsi mövcuddur. Bildiyimiz kimi, mülki hüquq əmlak münasibətlərini, o cümlədən pul münasibətlərini tənzimləyir. Mülki hüquq normalarında pul, o cümlədən dövlət və bələdiyyə büdcələri üzərində mülkiyyət hüququ təsbit edilir. Maliyyə hüququnda istifadə edilən bəzi anlayışların (hüquqi və fiziki şəxslər, borc, müflisləşmə, kredit, müqavilə öhdəliyi və s.) mahiyyəti mülki hüquqla müəyyən edilir. Eyni zamanda sığorta, bank, kredit sahəsində, o cümlədən müəssisələrin maliyyə fəaliyyətlərinin tənzimlənməsində maliyyə və mülki hüquq normaları bir-biri ilə sıx bağlıdır.

Cinayət hüququ ilə maliyyə-hüquq, o cümlədən büdcə, vergi, valyuta, hesablaşmalar, pul tədavülü və s. sahələrdə hüquqi məsuliyyət münasibətləri tənzimlənir. Büdcə qanunvericiliyinin pozulması istiqamətində fəaliyyət (fəaliyyətsizlik) törədən şəxs, hətta büdcə prosesinin iştirakçısı olmasa belə cinayət qanunvericiliyinin tələblərinə görə məsuliyyətə cəlb olunur. Bundan başqa, Cinayət Məcəlləsində vergi ödəməkdən yayınmaq, xarici valyuta vəsaitlərini xaricdən qaytarmama, saxta pul və qiymətli kağızlar hazırlama, əldə etmə və ya satma, dövlət büdcəsinin, məqsədli büdcə fondlarının və ya büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitindən təyinatı

üzrə istifadə etməmə, satınalma prosedurları keçirilmədən dövlət vəsaitlərini xərcləmə və ya dövlət satınalmalarını qanunsuz keçirmə və s. istiqamətlərdə cinayət məsuliyyətini tənzimləyən kifayət qədər çoxşaxəli normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Ümumiyyətlə, hər bir dövlət maliyyə hüququnun köməyi ilə özünün iqtisadi funksiyasını reallaşdırır. İstənilən cəmiyyətdə maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi obyektiv zərurətdir. Ona görə də dövlət özünün imperativ üsullarının imkanlarından istifadə edərək maliyyə, əmlak münasibətlərinin formalaşmasına dolayı və ya birbaşa müdaxilə etməklə təsir göstərir, eyni zamanda bu münasibətlərin tənzimlənməsini həyata keçirir.

2.2. Maliyyə hüququnun prinsipləri

Dövlət və bələdiyyə orqanları maliyyə sahəsindəki fəaliyyətlərində müəyyən prinsiplərə əsaslanır ki, bu da onların dövlət idarəetməsi fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Ümumiyyətlə, prinsip dedikdə hər hansı bir nəzəriyyənin, təlimin, elmi tədqiqatın əsas müddəası, çıxış nöqtəsi və konseptual əsasları başa düşülür. Prinsip özündə xüsusi elmi əsasları, tədqiqat obyektini, onu dərk etməyin elmi biliklərdə empirik və nəzəri mahiyyətini öyrənən ilkin vasitələri əks etdirir.

Digər hüquq sahələri kimi, maliyyə hüququ da ümumi və xüsusi prinsiplərə əsaslanır. **Ümumi prinsiplərə aiddir:**

❖ **Maliyyə fəaliyyəti sahəsində nümayəndəli (qanunverici) hakimiyyət orqanının prioritetliyi prinsipi.**

Bu prinsip öz əksini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş müvafiq maddələrdə tapır. Konstitusiyanın **94-cü, 95-ci** maddələrinə əsasən,

Milli Məclis ölkədə vahid maliyyə, yeni büdcə, vergi, kredit siyasətinin qanunvericilik bazasını formalaşdırır. Eyni zamanda Milli Məclis qanunverici orqan kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən dövlət büdcəsini təsdiq edir və onun icrasına nəzarəti həyata keçirir. Digər bir tərəfdən, ümumi səlahiyyətli orqan olaraq Milli Məclis maliyyə fəaliyyətinə nəzarəti əsasən dövlət büdcəsinin icrası ilə əlaqədar hesabatın baxılması və təsdiqi prosesi zamanı həyata keçirir. Göründüyü kimi, qanunverici orqanın dövlətin maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi istiqamətində kifayət qədər geniş səlahiyyətləri mövcuddur və bu hal onun maliyyə sahəsində prioritetliyini şərtləndirən amil hesab edilir.

❖ **Unitar prinsipi.**

Bu prinsipin əsasında Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşu durur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının **7-ci** maddəsinə əsasən Azərbaycan dövləti unitar respublikadır. Bu prinsip Konstitusiyanın bir sıra maddələrinə və maliyyə sahəsinə aid olan digər normativ-hüquqi aktlara əsaslanır. Maliyyə fəaliyyətinin unitar prinsipi respublika ərazisində bütün maliyyə əməliyyatlarının Konstitusiyanın **19-cu, 94-cü, 95-ci, 109-cu, 119-cu** və s. maddələrinə əsasən vahid milli valyutada aparılması, maliyyə, büdcə, vergi, pul-kredit siyasətinin bütün ölkə ərazisində həyata keçirilməsi istiqamətində vahid qaydalara əməl olunmaqla aparılması ilə təmin olunur. Eyni zamanda Konstitusiyanın maddələrində nəzərdə tutulan səlahiyyətləri daxilində dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən büdcələrin, dövlətin iqtisadi və sosial təminat proqramlarının təsdiq edilməsi, onların icrasına nəzarət və s. proseslər həyata keçirilir. Bundan başqa, qeyd edək ki, unitar prinsip dövlətin maliyyə fəaliyyətinin əsasını təşkil etməklə onun istiqamətlərinin müəy-

yən olunmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycanda dövlətin maliyyə fəaliyyətinin əsas istiqamətləri bu prinsip əsasında ali dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən ölkə üçün vahid qaydada müəyyən olunur və bütün səlahiyyət mərkəzi, yerli və bələdiyyə orqanları tərəfindən dövlət və inzibati-ərazi vahidlikləri üzrə həyata keçirilir.

❖ **Aşkarlıq (şəffaflıq) prinsipi.**

Bu prinsip dövlətin maliyyə sahəsindəki siyasətinin əsas istiqamətlərini, maliyyə fəaliyyətinə dair hesabatlarının dərc edilməsini, onun ictimaiyyətə çatdırılmasını və qanunvericilik çərçivəsində ictimai nəzarətin həyata keçirilməsini özündə əks etdirir. Büdcə qanunvericiliyinə görə, növbəti il üçün dövlət büdcəsinin, büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcə layihələri, təsdiq olunmuş büdcələr, onların icrasına dair hesabat kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunmalıdır. Qeyd edək ki, dövlət büdcəsi layihəsinin kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunması onun vətəndaşlar, qeyri-hökumət təşkilatları, müvafiq sahə üzrə ekspertlər və digər şəxslər tərəfindən açıq şəkildə tanış olmalarına, rəy və təkliflərini səlahiyyətli dövlət hakimiyyət orqanlarına bildirmələrinə geniş imkan yaradır. Eyni zamanda dövlət büdcəsi layihəsinin Milli Məclisdə müzakirə edilməsi zamanı milli məclis üzvlərinin, dövlət hakimiyyət orqanlarının nümayəndələrinin iştirak etməsi dövlətin maliyyə fəaliyyəti istiqamətində aşkarlıq prinsipinin təmin edilməsidir. Aşkarlıq prinsipi istiqamətlərindən biri kimi “Büdcə sistemi haqqında” AR Qanununa əsasən dövlət büdcəsinin icrası barədə rüblük hesabatın növbəti rübün birinci ayının sonunadək Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə, Nazirlər Kabinetinə və Hesablama Palatasına təqdim olunmasını göstərmək olar. Təqdim olunan hesabat mətbuatda dərc edilir və bu hal aşkarlıq prinsipinin təmin olunmasına

münbit şərait yaradır. Eyni zamanda müxtəlif səlahiyyətli orqanlar, məsələn, Hesablama Palatası, Dövlət Vergi Xidməti tərəfindən aparılan yoxlamaların nəticələri, izah-edici məktublar, görülən tədbirlər kütləvi informasiya vasitələrində çap olunur, öz rəsmi internet saytlarında yerləşdirilir. Şəffaflıq prinsipi istiqamətində ölkədə qanunvericilik əsasında həyata keçirilən tədbirlər hesabına maliyyə-hüquq normalarının pozulmasının qarşısını almaq imkanı yaranır.

❖ **Qanunçuluq prinsipi.**

Dövlətin maliyyə fəaliyyəti istiqamətində, xüsusilə də dövlət büdcəsinin formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesi ancaq müvafiq qanunlar və digər normativ hüquqi aktlar vasitəsilə həyata keçirilir. Hər ilin dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə təsdiq edilən maliyyə ayırmaları həmin məqsədlər üçün xərclərin ən yüksək həddini göstərir və il ərzində faktiki xərclərin məbləği həmin həddən çox ola bilməz. Büdcə xərcləri müvafiq büdcə təsnifatına uyğun olaraq təsdiq olunmuş büdcə ayırmaları həddində cari, investisiya, hərbi və digər xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Büdcə qanunvericiliyinə əsasən, hər ilin dövlət büdcəsi üzrə təsdiq edilmiş maliyyə ayırmalarının icra müddəti büdcə ilinin sonunda başa çatır. Maliyyə fəaliyyəti sahəsində qanunçuluq prinsipini əks etdirən məsələlərdən biri də mövcud qanunvericiliyin tələblərinə görə, büdcəyə daxilolmaların vəziyyətindən asılı olmayaraq müdafiə olunan xərclərə sekvestr, yəni ixtisarin tətbiq olunmamasıdır. Digər tərəfdən, dövlət büdcəsinin formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində maliyyə hüquq münasibətləri iştirakçılarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, "Büdcə sistemi haqqında" AR qanunu və digər normativ hüquqi aktlarla səla-

hiyyətləri, hüquq və vəzifələri müəyyən edilir. Qeyd etdiyimiz kimi, dövlət hakimiyyət orqanlarına Konstitusiya və digər qanunlar əsasında müxtəlif səlahiyyətlər verilir. Hər bir dövlət hakimiyyəti orqanı verilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsində iştirak etməklə müxtəlif funksiyaları və vəzifələri yerinə yetirir. Yuxarıda qeyd olunan qanunvericilik aktlarının tələblərinin yerinə yetirilməməsi dövlətin maliyyə sisteminə qeyri-sabitliyin yaranmasına və cəmiyyətin müxtəlif sahələrində mənfi nəticələrə səbəb olur. Bu kimi halların baş verməməsi üçün dövlət maliyyə hüquq münasibətlərini normativ-hüquqi aktlar əsasında dəqiqliklə tənzimləyir, eyni zamanda qanunvericiliyin məcburi tələblərinin tətbiq edilməsi imkanları yaradır.

❖ **Dövlət maraqlarının prioritetliyi prinsipi.**

Maliyyə fəaliyyəti sahəsində dövlət maraqlarının prioritetliyi prinsipi **“Büdcə sistemi haqqında”** Azərbaycan Respublikasının 02 iyul 2002-ci il tarixli Qanununda öz əksini tapmışdır. Qeyd olunan qanunun 8-ci maddəsində (Dövlət büdcəsinin məqsədi) göstərilir ki, dövlət büdcəsinin məqsədi ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqramlarının və dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi, digər problemlərin həlli üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanmasını və istifadəsini təmin etməkdir.

Ümumiyyətlə, dövlət büdcəsinin vəsaiti əsasən dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə yönəldilir. Dövlət büdcə vəsaiti hesabına iqtisadi sahələrin inkişafı, ölkənin elmi-texniki potensialının möhkəmləndirilməsi, əhəlinin həyat və təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə müxtəlif istiqamətli sosial-iqtisadi proqramlar həyata keçirir. Eyni zamanda dövlət büdcəsi ölkənin bütün inzibati-ərazi vahidliklərin-

də iqtisadiyyatın və sosial sferanın tarazlı inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Qeyd edək ki, dövlətin bütün maliyyə qanunvericilik sistemi birinci növbədə dövlət maraqlarının, xüsusilə də büdcə, vergi sahələrində təmin edilməsinə xidmət edir. Digər tərəfdən, dövlət maliyyə münasibəti iştirakçılarının hüquqlarının qorunması üçün münbit imkan yaratmaq məqsədilə mükəmməl qanunvericilik bazası formalaşdırır. Qeyd olunan istiqamətlər bütövlükdə dövlət maraqlarının, o cümlədən maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Maliyyə hüququnun **xüsusi prinsiplərinə** aşağıdakılar aid edilir:

- ✓ planlaşdırma prinsipi,
- ✓ reallıq prinsipi,
- ✓ səmərəlilik prinsipi.

Planlaşdırma prinsipi maliyyə-hüquq normalarının əsasını təşkil edir. Dövlət öz gəlir və xərclərini planlaşdırmadan, bunun əsasında əvvəlcədən zəruri hesablamalar aparmadan inkişaf edə bilməz. Bu məqsədlə dövlət müxtəlif müəssisə və təşkilatları əhatə edən bütöv maliyyə planlaşdırılma sistemi formalaşdırır. Bu istiqamətdə dövlət büdcəsi, Naxçıvan Müxtar Respublikasının büdcəsi, büdcədənkenar dövlət fondlarının büdcələri, yerli büdcələr dövlət səviyyəsində əsas planlaşdırılma sənədləri hesab edilir. Qeyd olunan istiqamətlərdə planlaşdırılma həyata keçirilərkən, məsələn, dövlət büdcəsi layihəsinin tərtib və təsdiq edilməsi, icra olunması müvafiq normativ hüquqi aktlarla tənzimlənən qaydalara əsaslanır. Dövlət büdcəsi və büdcədənkenar dövlət fondlarının büdcələri haqqında qanun layihələri Milli Məclisdə digər qanunların müzakirəsi və qəbul edilməsi formasında təsdiqlənir. Dövlət büdcəsi layihəsinin müzakirəsi

və təsdiqi Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsinə uyğun olaraq həyata keçirilir. "Normativ hüquqi aktlar haqqında" Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Qanununa və Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinə üç oxunuşda baxılır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında Qanunun tətbiq edilməsi barədə fərman imzalayır. Fərmanla nəzərdə tutulan gəlirlərin dövlət büdcəsinə mədaxil olunmasını təmin etmək üçün müvafiq təşkilatlara tapşırıqlar verilir və dövlət büdcəsinin əsas xərclərinin illik bölgüsü aparılaraq təsdiq edilir. Göründüyü kimi, hər bir mərhələ qanunvericiliyin tələblərinə əsasən, planlı şəkildə icra olunur ki, bu hal dövlətin maliyyə sisteminin təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Digər müəssisə və təşkilatlar özlərinin uzunmüddətli, davamlı inkişafını təmin etmək məqsədilə maliyyə fəaliyyətlərini planlaşdırırlar. Bu istiqamətdə əsasən biznes-plan, büdcə, görülmək işlərin dəyərini və əldə olunacaq gəliri əks etdirən digər sənədlər planlaşdırma və maliyyə nəzarətinin səmərəli həyata keçirilməsində ən mühüm alətlər kimi çıxış edir.

Reallıq prinsipi maliyyə fəaliyyətində planlaşdırılan göstəricilərin əldə olunmasını özündə əks etdirir. Bu vəziyyət müxtəlif maliyyə planlarında əks olunan göstəricilərin müqayisəli təhlili prosesində aşkarlanır. Ona görə də gələcək maliyyə fəaliyyətini planlaşdırarkən daha real göstəricilər müəyyən etmək lazımdır. Reallıq prinsipinə əməl edilməsi istər dövlətin, istərsə də müəssisələrin sabit inkişaf etməsinin əsasını təşkil edir.

Səmərəlilik prinsipi maliyyə fəaliyyəti sahəsində tətbiq olunan maliyyə-hüquq normalarının stimullaşdırıcı və daim təkmilləşmə xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Maliyyə hüquq normaları ilk növbədə dövlətdə iqtisadi, sosial və digər proseslərə səmərəli təsir göstərməlidir. Bu prinsip dövlətin maliyyə hüquq normalarının ölkə əhalisinin maddi-rifah halının daha da yaxşılaşdırılması, iqtisadi sahəsində inkişafın təmin edilməsi üçün münbit şəraitin yaradılması üzrə kompleks tədbirləri özündə əks etdirir. Azərbaycanda qəbul olunan maliyyə hüquq normaları istər sosial, istərsə də iqtisadi sahələrdə hərtərəfli inkişaf imkanları yaradır. Hazırda Azərbaycanda sosial yönümlülük istiqamətində həyata keçirilən əsas tədbirlərə misal olaraq, bəzi fiziki şəxslərə vergi güzəştləri və vergidən azad edilməni, aztəminatlı ailələrə büdcə vəsaiti hesabına ünvanlı dövlət sosial yardımın verilməsini, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərə vergi güzəştlərini, dövlət vəsaiti hesabına subsidiya verilməsini və s. göstərmək olar. Eyni zamanda iqtisadi sahədə, xüsusilə qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində uzunmüddətli vergi güzəştləri (qanunvericiliyə uyğun olaraq sənaye və texnologiyalar parkında qeydiyyatda alındığı hesabat ilindən başlayaraq - **10 il** müddətinə, investisiya təşviqi sənədini almış fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən əldə etdiyi gəlirin 50%-ni - **7 il** müddətinə), qeyri-neft ixracının stimullaşdırılması və s. dövlət dəstəyi tədbirləri həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, maliyyə hüququnun ayrı-ayrı institutlarında və onun alt sahələrində müxtəlif prinsiplər fəaliyyət göstərir və onlar maliyyə hüquq münasibətlərində geniş tətbiq edilir.

2.3. Maliyyə hüququ sistemi

Hər bir hüquq sahəsi kimi, maliyyə hüququ da özünəməxsus sistemə malikdir. Maliyyə fəaliyyətini

tənzimləyən hüquq normaları sahənin daxilindəki uyğun hüquq institutları, alt sahələri arasında qruplaşdırılır və qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Maliyyə hüququnun alt sahəsi özündə maliyyə hüquq normalarının sahə daxilində vahid sistem, prinsip şəklində qarşılıqlı əlaqədə xüsusi tənzimləmə metodlarını əks etdirir. Hüquq institutu alt sistem daxilində eyni növ münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusunu özündə ehtiva edir. Bu münasibətlər bəzi məqamlarda müstəqil şəkildə həyata keçirilə bilər. Alt sahələrin və hüquq institutlarının hüquq sahəsinin daxilində tənzimləmə qaydası maliyyə fəaliyyəti sahəsində ictimai münasibətlər sisteminin özünün tutduğu yer ilə şərtlənir.

Maliyyə hüququ iki hissədən ibarətdir - **ümumi və xüsusi**.

Maliyyə hüququnun **ümumi hissəsinə** dövlətin maliyyə fəaliyyətinin ümumi prinsipləri, onun forma və xüsusiyyətlərini tənzimləyən normalar, dövlətin maliyyə sisteminin strukturu və xarakterik xüsusiyyətləri, maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqanlarının səlahiyyətləri, onların sistemi, maliyyə hüquq münasibətləri subyektlərinin hüquqi vəziyyəti, eyni zamanda maliyyə hüquq münasibətlərinin özünün mahiyyəti və onun növləri daxildir. Ümumi hissənin ayrıca müstəqil sahəsi maliyyə nəzarəti institutu hesab olunur ki, buraya maliyyə-nəzarət orqanları sistemi, onların səlahiyyətləri, eyni zamanda nəzarətin forma və metodlarının xüsusiyyətləri daxildir. Qeyd edək ki, maliyyə hüququnun ümumi hissəsində dövlətin maliyyə nəzarətinin əsasları tədqiq olunur.

Maliyyə hüququnun **xüsusi hissəsinə** maliyyə hüququnun elmi cəhətdən əsaslandırılmış qaydada və məntiqi ardıcılıqla formalaşmış, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan hüquq institutları daxildir.

Maliyyə hüququnun əsas və ən böyük alt sahəsi **büdcə hüquq institutu** hesab edilir. Məhz müxtəlif növ pul vəsaiti fondlarının (büdcələrin) formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi, eyni zamanda dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə təminatı istiqamətindəki münasibətlər büdcə hüququ vasitəsilə tənzimlənir. Büdcə hüququ özündə bir sıra hüquq institutlarını birləşdirir ki, bunlara da dövlət gəlirləri, dövlət xərcləri, büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi institutları daxildir. Büdcə hüququ sahəsində ayrıca bir hüquq normaları mövcuddur ki, bu da büdcə layihəsinin hazırlanması, baxılması, təsdiq edilməsi və icra olunması prosesində yaranan münasibətləri tənzimləyir. Bu istiqamətdəki alt sahə büdcə prosesi adlanır. Qeyd edək ki, dövlət krediti, dövlət güzəştli maliyyələşdirmə sahəsində tənzimləyici maliyyə hüquq normaları xüsusi hissədə mühüm yer tutur.

Maliyyə hüququnda vergilərin təyin olunması, vergi və rüsumların tətbiq edilməsi və yığılması, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət, vergi borclarının alınması qaydalarını, vergi orqanlarının fəaliyyətini və sair məsələləri tənzimləyən hüquq normaları öz əksini **vergi hüququ** alt sahəsində tapır. Vergi hüququ büdcə hüququ ilə sıx qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Bütövlükdə vergilər və yığımlar sistemi dövlət gəlirlərinin formalaşmasının əsas hissəsi hesab edilir. Eyni zamanda vergi hüququ bir sıra kompleks müstəqil normalara malikdir. Belə ki, vergi hüququ vergi və yığım üzrə öhdəliyin yerinə yetirilməsi, vergi orqanının qərarından (aktlarından) və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət verilməsi, vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin məsuliyyəti üzrə yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Maliyyə hüququnun digər institutlarından biri **sığorta hüququ** sahəsidir. Sığorta hüququ bir hüquqi institut kimi sığorta fəaliyyəti zamanı mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş sığorta fondlarında toplanan pul vəsaitlərinin hərəkətinin qanunvericilik çərcivəsində tənzimlənməsini, mübahisəli məsələlərə baxılması qaydalarını, lisenziyalaşdırma, eyni zamanda sığorta qanunvericiliyinə əməl olunmasına, sığortalının və digər şəxslərin hüquqlarının müdafiəsinə və qanuni maraqlarının təmin edilməsinə, baş verən qanun pozuntularının aradan qaldırılmasına nəzarət məsələlərini tənzimləyən normaları özündə əks etdirir.

Maliyyə hüququnun xüsusi hissəsinə daxil olan ən böyük alt sahələrdən biri **bank hüququ**dur. Bu institut vasitəsilə bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və onlara nəzarət xüsusi normalar, yəni bank qanunvericiliyi və digər normativ hüquqi xarakterli aktlar əsasında həyata keçirilir. Bu istiqamətdə tənzimləmə normalarına aiddir: bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması, məcburi ehtiyat norması, nizamnamə kapitalının minimum miqdarı, kredit risklərinin idarə edilməsi, bank fəaliyyətinin yoxlanılması, bank sistemində xarici kapitalın iştirak limiti qaydaları, inzibatçılara dair tələblər, hesabatlılıq və s. Qeyd edək ki, bank fəaliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün hesablaşmaların tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də bu istiqamətdə səlahiyyətli dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən xüsusi tənzimləyici normalar müəyyən edilir. Ümumiyyətlə, hesablaşmaların tənzimlənməsi normaları ayrıca hüquq institutunu formalaşdırır və bu qiymətli kağızlar bazarı alt sistemi ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Məlum olduğu kimi, maliyyə fəaliyyəti pul və pul münasibətlərinə əsaslanır. Ona görə də pul tədavülü və pul sistemi institutu maliyyə

hüququ sisteminə daxildir. Bu institut bütövlükdə dövlətin pul sistemini, pul tədavülü qaydalarını, onun forma və metodlarını və digər istiqamətlərini tənzimləyir.

Müasir dövrdə maliyyə hüququ sisteminin yeni alt sistemi - **valyuta hüququ** formalaşmışdır. Qeyd olunan hüquq institutu vasitəsilə valyuta əməliyyatlarına nəzarət, valyuta kursunun müəyyən edilməsi, xarici valyutadan istifadə məhdudiyyətinin tətbiqi və milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, Azərbaycan Respublikasından kənara xarici valyutada pul köçürmələri və s. istiqamətlərdə tənzimləmə həyata keçirilir. Valyuta hüququ sahəsində tənzimləmə Azərbaycan dövlətinin müstəsna səlahiyyətinə aiddir, ancaq Azərbaycan Respublikasında valyuta münasibətlərini tənzim edən normalar beynəlxalq hüquqi aktlara uyğun olmalı və onlara zidd olmamalıdır. Ümumiyyətlə, maliyyə bazarında xarici valyutanın iştirakı milli pul vahidinin dayanıqlığına, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına, ölkəyə daha çox xarici investisiyanın cəlb edilməsinə, dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu hal bütövlükdə dövlətin iqtisadi və maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Maliyyə hüququ sisteminə daxil olan hüquq institutunun, alt sisteminin hər birinin xüsusi rolu və əhəmiyyəti var. Eyni zamanda dövlətin mövcud maliyyə sistemi öz ifadəsini bu institutlarda tapır. Maliyyə hüququnun elmi cəhətdən əsaslandırılmış yuxarıda qeyd edilən sistemi maliyyə hüquq normalarının daha dəqiq tətbiqinə, qanunçuluq prinsipinin təmin olunmasına geniş imkan verir.

Qeyd edək ki, maliyyə hüququnun tənzimlədiyi sahələrin dinamik inkişafı ilə əlaqədar olaraq maliyyə qanunvericiliyi problemlərinə, xüsusilə də vergi, valyuta, sığorta qanunvericiliyində boşluqların aradan qaldırılma-

sı, vergi, büdcə və bank sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və s. problemlərə dövlət tərəfindən xüsusi diqqət yetirilir.

2.4. Maliyyə hüququnun mənbələri

Maliyyə hüququnun mənbələri dövlət hakimiyyətinin qanunverici, icraedici orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə hüquq normalarını özündə əks etdirən normativ-hüquqi aktları hesab edilir.

Qeyd edək ki, dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə fəaliyyəti sahəsindəki istiqamətlərindən biri bu sahədə qanunvericilik fəaliyyəti hesab olunur ki, bu da nəticədə maliyyə hüququnun mənbələrini formalaşdırır. Maliyyə hüququnun hər bir mənbəsi özündə dövlət tərəfindən yaradılmış və sanksiyalaşdırılmış müəyyən hüquqi formanı əks etdirir. Eyni zamanda maliyyə hüququnun mənbələri maliyyə fəaliyyətinin dövlət tərəfindən kompleks tənzimlənməsi istiqamətinə yönəlmiş iyerarxik sistem formalaşdırır. Maliyyə hüququnun mənbələr sistemi maliyyə fəaliyyəti sahəsindəki münasibətləri tənzimləyən normativ hüquqi aktların bir çox elementlərinin məcmusunu özündə əks etdirir. Maliyyə hüququnun mənbələrinin məzmunu hüquq normaları hesab edilir. Bu hüquq normaları ilə dövlətin maliyyə fəaliyyəti prosesi, maliyyə nəzarəti sahəsi və maliyyə sahəsində hüquq pozmalarına görə məsuliyyətə cəlb olunma münasibətləri tənzimlənir.

Maliyyə hüququnun əsas mənbələri hesab olunan normativ-hüquqi aktlara aiddir:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası,
- “Büdcə sistemi haqqında” AR Qanunu,
- Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi,

- Azərbaycan Respublikasının müvafiq sahə üzrə qanunları,
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin normativ-hüquqi aktları,
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları,
- Beynəlxalq müqavilələr və s.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın hüquq sistemində əsas yeri 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası tutur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası bütün ölkə ərazisində bir-başa təsir və tətbiq imkanlarına malikdir. Konstitusiyanın **7-ci** (Azərbaycan dövləti) maddəsi respublika dövlət quruluşunu unitar dövlət kimi təsbit etmişdir. Dövlət quruluşunun unitarlığı dövlətin maliyyə, büdcə və vergi sisteminin, həmçinin maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət hakimiyyət orqanları sisteminin formalaşdırılmasında əsas rol oynayan konstitusiya prinsipidir. Bildiyimiz kimi, respublika unitar dövlət olduğundan ölkəmizdə büdcə və vergi sistemi iki pilləlidir: respublika və inzibati-ərazi vahidlikləri. Eyni zamanda Azərbaycan hakimiyyət iki səviyyədən ibarət olduğundan maliyyə fəaliyyəti həm respublika, həm də yerli özünüidarəetmə səviyyəsində həyata keçirilir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının **94, 95, 109 və 119-cu** maddələrinə əsasən, dövlətin hakimiyyət orqanlarının maliyyə sahəsində səlahiyyətləri müəyyən olunmuşdur. Konstitusiyanın **94-cü** maddəsinə əsasən, Milli Məclis ölkədə maliyyə fəaliyyətinin əsasları, vergilər, rüsumlar və ödənişlərə dair ümumi qaydalar müəyyən etmək, yeni müvafiq sahədə müxtəlif qanunlar, məcəllələr və digər normativ-hüquqi aktlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir. Eyni zamanda

Konstitusiyanın **95-ci** maddəsinə əsasən, Milli Məclisin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən dövlət büdcəsini təsdiq etmək və onun icrasına nəzarəti həyata keçirmək səlahiyyəti var.

Bildiyimiz kimi, Konstitusiyanın **99-cu** maddəsinə əsasən, ölkəmizdə icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur. Ali icra hakimiyyətinin başçısı kimi Prezident Konstitusiyanın **109-cu** maddəsinə əsasən, dövlət büdcəsini, büdcədənkenar dövlət fondlarının büdcələrini Milli Məclisin təsdiqinə təqdim etmək səlahiyyətinə malikdir. Eyni zamanda Prezident Milli Məclis tərəfindən təsdiq edilmiş dövlət büdcəsinin ölkə üzrə icra olunması və məqsəduyğun xərclənməsi üzərində nəzarət səlahiyyətini həyata keçirir.

Konstitusiyaya görə, Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra hakimiyyəti orqanıdır. Konstitusiyanın **119-cu** maddəsinə əsasən, Nazirlər Kabinetinin maliyyə sahəsində səlahiyyətləri müəyyən edilir. Nazirlər Kabineti dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Prezidentə təqdim etməklə maliyyə sahəsində ilkin nəzarəti həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdir. Eyni zamanda Nazirlər Kabinetinin dövlət büdcəsinin icrasını təmin etmək səlahiyyəti var və bu səlahiyyət ona yuxarı icra hakimiyyəti orqanı kimi maliyyə sahəsində cari nəzarəti həyata keçirmək imkanı verir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının **73-cü** (vergilər və başqa dövlət ödənişləri) maddəsi ölkədə vergi sahəsində konstitusion əsasları müəyyən edir. Qeyd olunan maddədə göstərilir ki, qanunla müəyyən edilmiş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər bir kəsin borcudur. Həmin maddənin 2-ci bəndində qeyd olunur ki, heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan və qanunda

göstərilmiş həcmdən əlavə vergilər və başqa dövlət ödənişləri ödəməyə məcbur edilə bilməz. Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd etdiyimiz maliyyə hüquq normaları vergi sahəsində vergi hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsinin konstitusion əsaslarını, vətəndaşların vergi sahəsində hüquq və vəzifələrini müəyyən edir.

Konstitusiyanın **138-ci** maddəsinə əsasən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi vergilərə dair ümumi qaydalar qəbul edə bilər. Bu qaydalar vergiyə dair güzəştlərə aid ola bilər və ancaq verginin başqa elementlərinə dair heç bir dəyişiklik edilə bilməz. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi Konstitusiyanın **139-cu** maddəsinə əsasən, Naxçıvan MR büdcəsini təsdiq etmək səlahiyyətinə malikdir.

Konstitusiyanın **144-cu** və **146-cı** maddələrinə və digər normativ-hüquqi aktlara əsasən bələdiyyə orqanları aşağıdakı səlahiyyətlərə malikdir:

1. yerli vergilərin və ödənişlərin müəyyən edilməsi;
2. yerli büdcənin və onun icrası haqqında hesabatların təsdiq edilməsi;
3. yerli iqtisadi inkişaf proqramlarının qəbul və icra edilməsi;
4. büdcədən kənar məqsədli fondların yaradılmasını və onun vəsaitindən istifadəni müstəqil formada həyata keçirmək.

Konstitusiyanın **19-cu** (Pul vahidi) maddəsi maliyyə fəaliyyətinin respublika ərazisində bütün maliyyə əməliyyatlarını əsasən vahid milli valyutada, yeni manatla aparılmasını müəyyən edir. Digər valyutalarla ölkə daxilində ödənişlərin aparılması qadağandır. Konstitusiyada təsbit olunan bu norma maliyyə hüququnun mühüm institutları olan büdcə, vergi, bank, valyuta hüquq institutları üçün prinsipial əhəmiyyət daşıyır.

Ümumiyyətlə, Konstitusiyanın bir çox maddələri maliyyə hüququ üçün hüquqi mənbə hesab olunur, dövlətin maliyyə fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir və maliyyə qanunvericiliyi üçün hüquqi baza rolunu oynayır. Konstitusiyanın maliyyə fəaliyyəti sahəsini tənzimləyən normalar Milli Məclisdə qəbul olunan ayrı-ayrı qanunlarda konkret öz ifadəsini tapır.

Qeyd edək ki, maliyyə hüququnun əsas mənbələrindən birini **“Büdcə sistemi haqqında”** Azərbaycan Respublikasının 02 iyul 2002-ci il tarixli Qanunu təşkil edir. Bu qanun əsasında maliyyə hüququnun əsas institutlarından biri olaraq büdcə hüquq institutu istiqamətində Azərbaycan Respublikasında büdcə prosesi, onun həyata keçirilməsi qaydaları, büdcə hüquq münasibətləri iştirakçılarının hüquq və vəzifələri müəyyən edilir. Bir sözlə, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu maliyyə hüququ sahəsində prosesual hüquq münasibətlərini tənzimləyən əsas normativ-hüquqi aktdır.

Maliyyə hüququnun əsas mənbələrindən biri 11 iyul 2000-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsidir. Vergi Məcəlləsi 01 yanvar 2001-ci il tarixdən tətbiq olunmağa başlanmışdır və hazırda qüvvədədir. Vergi Məcəlləsi ümumi və xüsusi hissələrdən ibarət olmaqla 17 fəsil, 221 maddədən ibarətdir. Məcəllələşdirmə prosesi maliyyə-vergi qanunvericiliyinə müsbət təsir göstərmişdir. Belə ki, Vergi Məcəlləsi ayrı-ayrı qanunlarda olan normaların daxili ziddiyyətlərini aradan qaldırmış və vergi qanunvericiliyi daha mükəmməl xarakter kəsb etmişdir.

Vergi Məcəlləsi vergiqoyulmanın əsaslarını, vergi sistemini, vergi qanunvericiliyini, vergi orqanlarının sistemi və onların fəaliyyətinin ümumi prinsiplərini, ayrı-ayrı

vergilərin alınması qaydalarını, vergi nəzarətinin forma və metodlarını, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətin ümumi əsaslarını müəyyən edir. Vergi Məcəlləsində vergi ödəyicilərinin hüquqları, vəzifələri, vergi orqanlarının hüquq və vəzifələri, vergi orqanlarının digər dövlət hakimiyyət orqanları ilə qarşılıqlı münasibətləri, vergi orqanlarından şikayətin verilməsi qaydaları öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, dünyada baş verən iqtisadi proseslər və ölkədə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən kompleks iqtisadi islahatlar Vergi Məcəlləsinə yeni əlavə və dəyişikliklərin edilməsini zəruri edir. Qeyd edək ki, bu istiqamətdə ölkəmizdə daim kompleks işlər həyata keçirilir. Vergi hüquq normaları daim yenilənir. Belə ki, son illər bu istiqamətdə Vergi Məcəlləsinə 200-dən çox əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Vergi Məcəlləsinə edilən əlavə və dəyişikliklərin əsas məqsədi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsini, biznes fəaliyyətinin şəffaflaşma prosesinin davam etdirilməsini, dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının artırılmasını, qanunsuz sahibkarlığın qarşısının alınmasını, qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmalarının daha yüksək artım dinamikasını təmin etməkdir.

Maliyyə hüququnun mənbələri sisteminə əsas yerlərdən birini maliyyə fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar tutur. Maliyyə hüquq normaları öz ifadəsini maliyyə fəaliyyətinin bu və ya digər sahələrini tənzimləyən qanunlarda tapır. Son illər respublikamızda aparılan çoxşaxəli iqtisadi islahatlar müvafiq sahədə qanunların qəbul olunmasını zəruri etmişdir. Büdcə, vergi, bank, sığorta, güzəştli şərtlərlə kreditləşmə və maliyyələşmə sahələrində köklü dəyişikliklər, yeni qanunların qəbul edilməsi və ya mövcud qanunlara əlavə və dəyişikliklərin edilməsi

prosesi davam etmişdir. Qeyd olunan sahələrdə maliyyə hüququnun mənbəyi kimi çıxış edən əsas qanunlardan aşağıdakıları qeyd edə bilərik: “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2002-ci il tarixli Qanunu, “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2018-ci il tarixli Qanunu, “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 13 iyun 2013-cü il tarixli Qanunu, “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 1994-cü il tarixli Qanunu, “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 16 yanvar 2004-cü il tarixli Qanunu, “AR Mərkəzi Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 10 dekabr 2004-cü il tarixli Qanunu, “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 16 sentyabr 1994-cü il tarixli Qanunu, “İşsizlikdən sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 iyun 2017-ci il tarixli Qanunu və s. Maliyyə hüququnun mənbəyi hesab olunan əsas qanunlardan biri növbəti maliyyə ili üçün qəbul edilən **“Dövlət büdcəsi haqqında”** Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Məsələn, “Azərbaycan Respublikasının 2022-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 03 dekabr 2021-ci il tarixli Qanunu. Eyni zamanda “Dövlət sosial müdafiə fondunun 2022-ci il büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 03 dekabr 2021-ci il tarixli Qanunu da maliyyə hüququnun mənbəsi kimi çıxış edir.

Maliyyə hüququnun mənbələrinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin maliyyə fəaliyyəti sahəsində münasibətləri tənzimləyən normativ-hüquqi aktları daxildir. Bu istiqamətdəki normativ-hüquqi aktlar içərisində maliyyə hüququnun mənbəyini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları təşkil edir. Məsələn, “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi

mexanizminin təkmilləşdirilməsi” haqqında 31 iyul 2018-ci il tarixli Fərmanı, 2020-ci il 4 iyun tarixli Fərman ilə təsdiq edilmiş “Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaiti hesabına güzəştli kreditlərin verilməsi” Qaydası, “Aqrar sahədə yeni subsidiya mexanizminin yaradılması haqqında” 27 iyun 2019-cu il tarixli Fərmanı, 2019-cu il 27 iyun tarixli Fərman ilə təsdiq edilmiş “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması” Qaydası, “Qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 01 mart 2016-cı il tarixli Fərmanı göstərmək olar. Qeyd olunan fərmanlar ölkədə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun artmasına, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin açılmasına təkan verməklə yanaşı, dövlət gəlirlərinin artmasına və maliyyə sisteminin dayanıqlığının təmin edilməsinə geniş imkanlar yaradır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin məzmunu maliyyə-hüquqi normalardan ibarət olan qərarları da maliyyə hüququnun mənbəyi hesab edilir. Maliyyə sahəsində Nazirlər Kabinetinin qərarları say etibarilə digər hakimiyyət orqanlarına nisbətən çox olur. Hər hansı bir qanun qəbul edildikdən sonra qanunlarda əks olunan ayrı-ayrı məsələlərin daha dəqiq aydınlaşdırılması və icra edilməsi məqsədilə Nazirlər Kabineti qərarlar qəbul edir. Məsələn, dövlət büdcəsi layihəsinin tərtib edilməsi, baxılması, təsdiq edilməsi, icrası və icrasına nəzarət prosesində yaranan hüquqi münasibətlərini tənzimləmək üçün Nazirlər Kabineti 24 may 2004-cü tarixli, 75 sayılı qərarı ilə **“Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası qaydaları”**nı təsdiq etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 29 dekabr 2017-ci il tarixli, 620 nömrəli qərarı ilə təsdiq edil-

miş “**Sığorta ödənişinin verilməsi**” Qaydası “İşsizlikdən sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən Dövlət Məşğulluq Agentliyinin yerli qurumları tərəfindən sığorta ödənişi almaq hüququ olan şəxslərə sığorta ödənişinin hesablanması və ödənilməsi üzrə yaranan münasibətləri müəyyən edir.

Maliyyə hüququnun digər mənbələrini maliyyə sahəsində səlahiyyətli dövlət orqanlarının qəbul etdiyi normativ-hüquqi aktlar təşkil edir. Bunlara Maliyyə Nazirliyinin, Dövlət Vergi Xidmətinin, Mərkəzi Bankın maliyyə fəaliyyətinə dair əmr və sərəncamlarını, məktublarını, təlimatlarını, qaydalarını və s. göstərmək olar. Səlahiyyətli dövlət orqanlarının normativ aktları müvafiq hüquqi qüvvə kəsb edir və onlar bir qayda olaraq qanunların tətbiqinə dair verilir. Mərkəzi Bank tərəfindən maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi istiqamətində 50-dən çox qayda və təlimatlar qəbul edilmişdir və hazırda onlar geniş tətbiq edilir.

Maliyyə hüququnun digər mənbəyini beynəlxalq müqavilələr təşkil edir. Məsələn, ikiqat vergiqoyulma sahəsində Azərbaycan Respublikasının digər xarici dövlətlərlə bağladığı beynəlxalq müqavilələr bu qəbildəndir. Beynəlxalq vergi müqavilələrinin əsas məqsədləri iqtisadi münasibətlərin bir-birinə uyğunlaşdırılması məqsədilə ikiqat vergiqoyulma və vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılmasıdır. Belə müqavilələr Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Macarıstan, Rumıniya, Türkiyə, Pakistan, Qazaxıstan və digər ölkələr arasında bağlanmışdır. Bu müqavilələr əsasında gəlirlərə və əmlaka qoyulan vergilərə münasibətdə ikiqat vergiqoyulmanın aradan qaldırılmasına nail olunur.

Vergi Məcəlləsinin **2-ci** maddəsinin 5-ci bəndində qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar

çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə vergilər haqqında bu Məcəllə ilə və ona müvafiq olaraq qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktlarla nəzərdə tutulmuş müddəalardan fərqli müddəalar müəyyən edildikdə həmin beynəlxalq müqavilələrin müddəaları tətbiq edilir. Bu maddənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, beynəlxalq müqavilələr milli qanunvericilikdən üstündür. Lakin qeyd edək ki, beynəlxalq vergi müqavilələri öz hüquqi qüvvəsinə görə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından sonra ikinci yeri tutur. Əgər beynəlxalq vergi müqaviləsi ilə qanun normaları arasında müəyyən ziddiyyət yaranarsa, müqavilə qanunu rədd etmir, sadəcə müvafiq hal üçün qanundan istisna edir. Beynəlxalq müqavilələrin tələblərinin tətbiqi üçün əlavə olaraq dövlətdaxili hüquq aktlarının qəbul edilməsinə ehtiyac yoxdur. İkiqat vergiqoyulmanın aradan qaldırılmasına dair müqavilələrin tələbləri birbaşa olaraq və heç bir daxili qanunlardan asılı olmayaraq qüvvədədir. Dövlət Vergi Xidməti kollegiyasının 12 iyun 2017-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikası ilə digər dövlətlər arasında bağlanmış ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında beynəlxalq müqavilələrin inzibatçılığı qaydaları təsdiq edilmişdir. Bu qayda Azərbaycan Respublikası ilə hər hansı xarici dövlət arasında imzalanmış və müvafiq dövlətdaxili prosedurlara uyğun qaydada qüvvəyə minmiş gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında beynəlxalq müqavilələrin icrasının təmin edilməsi qaydalarını müəyyənləşdirir. Burada beynəlxalq müqavilə dedikdə Azərbaycan Respublikasının ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında dövlətlər arası və ya hökumətlərarası müqaviləsi başa düşülür. Beynəlxalq müqavilənin bağlanması tərəflərin qanunvericilik hakimiyyətinin konstitusiya hüquqlarını məhdud-

laşdırmır. Dövlət öz suverenliyinə əsasən həmin hüquqlardan, xüsusilə də öz səlahiyyətləri çərçivəsində vergi sahəsində qanunlar qəbul və tətbiq etmək hüququndan istifadə edir. Lakin dövlətlər elə qanunlar qəbul və tətbiq edir ki, onlar əvvəl bağlanmış müqaviləyə zidd olmasın. Ümumiyyətlə, razılığa gələn tərəflər vergiqoyulma sahəsində müqavilələri bağlayarkən beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə uyğun hərəkət edirlər. Bağlanılan müqavilənin tələbləri dövlətlər tərəfindən tam yerinə yetirilməlidir.

Maliyyə hüququnun mənbələrinə Konstitusiya Məhkəməsinin və Ali Məhkəmənin dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsinə dair qəbul etdiyi qərar və qətnamələri daxildir. Bu qətnamələr daha çox büdcə, vergi, sığorta və bank sahəsində tətbiq olunan normativ-hüquqi aktların Konstitusiya normalarına uyğunluğunu və qeyd olunan sahələrdə qanunvericiliyin düzgün tətbiqi ilə bağlı hüquqi məsələləri əhatə edir.

III FƏSİL

Maliyyə hüquq normaları və maliyyə hüquq münasibətləri

3.1. Maliyyə hüquq normalarının mahiyyəti və onun strukturu

Maliyyə hüququnun sərbəst hüquq sahəsi kimi formalaşmasını şərtləndirən elementlərdən biri maliyyə-hüquq normaları hesab edilir. Maliyyə-hüquq normaları pul fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi üzrə yaranan münasibətləri tənzimləyir. Bu normaların əsas xüsusiyyəti imperativ xarakter daşımasıdır. Maliyyə-hüquq normalarının imperativ xarakter daşması onunla şərtlənir ki, bu normalar maliyyə hüquq münasibətlərinin iştirakçıları tərəfindən sərbəst şəkildə dəyişdirilə bilməz. Eyni zamanda dövlət-hakimiyyət xarakteri maliyyə-hüquq normalarının səlahiyyətli dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada və vaxtda işlənilib hazırlanmasını, qanunvericiliyə müvafiq olaraq öz sahəsi üzrə ciddi qaydada tətbiq edilməsini əks etdirir.

Ümumiyyətlə, **maliyyə hüquq normaları** maliyyə fəaliyyəti sahəsində yaranan münasibətlərin tənzimlənməsinə yönələn, maliyyə hüquq münasibətləri iştirakçılarının hüquq, vəzifə, öhdəlik və məsuliyyətini özündə əks etdirən, dövlət tərəfindən müəyyən edilən və məcburetmə qüvvəsi olan davranış qaydalarıdır.

Maliyyə-hüquq normaları konkret normativ-hüquqi aktlarda öz əksini tapan ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinin mahiyyətini ehtiva edir. Qeyd olunmalıdır ki, maliyyə hüququnun normaları öz əksini Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş qanunlarda, müvafiq ali və yuxarı icra hakimiyyətinin qəbul etdiyi normativ-hüquqi aktlarda tapır.

Elmi mənbələrdə maliyyə hüquq normalarının aşağıdakı səciyyəvi əlamətləri göstərilir:

- ❖ maliyyə hüquq normalarının məqsədli təyinatının olması. Bu normalar dövlətin və bələdiyyələrin pul fondlarının yaradılması sahəsində yaranan münasibətləri tənzimləyir;
- ❖ maliyyə hüquq normaları ayrı-ayrı şəxslərin maraqlarını deyil, ictimai mənafeləri təmin edir;
- ❖ maliyyə hüquq normaları imperativ xarakterə malikdir;
- ❖ maliyyə hüquq normaları dinamik xarakterə malikdir.

Məlum olduğu kimi, maliyyə hüququnun tənzimləmə predmetinə daxil olan münasibətlər mahiyyət etibarilə iqtisadi münasibətlərdir. Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və regionların sosial iqtisadi inkişaf proqramları, hökumətin yürütdüyü monetar və fiskal siyasət, dünyada və regionda baş verən siyasi, iqtisadi hadisələr, qeyri-neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi və ixracın stimullaşdırılması istiqamətində aparılan islahatlar maliyyə-hüquq normalarında yeni münasibətlərin formalaşmasını zəruri edir. Yuxarıda qeyd olunan məsələlərin ölkədə səmərəli həyata keçirilməsi üçün dövlətin maliyyə siyasətinin çevik olması ilə yanaşı, eyni zamanda aparılan islahatların reallaşmasına dəstək olmalıdır. Bu baxımdan, maliyyə hüquq normaları dinamik xarakter daşıyır və iqtisadi konyukturaya, dünya iqtisadiyyatındakı dəyişikliyə uyğun yeni məzmununda meydana çıxmalıdır, yəni daha müasir və yeni tələblərə uyğun normalar işlənib hazırlanmalıdır.

Müasir dövrdə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin dinamik inkişaf etməsi, tez-tez dəyişən valyuta münasibətləri və əməliyyatlarının, özəl sahədə pul vəsaiti fondunun yaranması və istifadəsi, eyni zamanda bu istiqamətdə vergi, yığım və digər ödənişlər üzrə münasibətlərin tənzimlənməsi istiqamətində dövlət tərəfindən yeni maliyyə-hüquq normalarının qəbul və tətbiq edilməsi

zərurəti yaranır. Bu normaların tətbiq edilməsində əsas məqsəd dövlətin maliyyə siyasətinin müasir tələblərə adekvatlığının və onun bu istiqamətdə fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsidir.

Ümumiyyətlə, maliyyə-hüquq normaları kifayət qədər geniş ictimai münasibətləri tənzimləyir ki, bu münasibətlər dövlət və yerli özünüidarəetmə (bələdiyyə) orqanlarının səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qeyd edək ki, maliyyə-hüquq normalarında beynəlxalq maliyyə bazarlarında, iqtisadi, sosial və s. sahələrdə olan münasibətlər də öz əksini tapır. Maliyyə fəaliyyəti sahəsində maliyyə hüququnun normaları vətəndaşların məqbul, düzgün və tövsiyə edilən davranış sərhədlərini, həmçinin dövlət hakimiyyət və bələdiyyə orqanlarının səlahiyyətlərini müəyyən edir. Maliyyə-hüquq normaları maliyyə münasibətləri iştirakçılarının hüquqi statusunu, onların hüquq və vəzifələrini, öhdəliklərini, qarşılıqlı münasibətlərin hüquqi rejimini, müəyyən hallar üzrə qanun pozuntusuna görə məsuliyyət məsələlərini müəyyən edir.

Digər hüquq sahələrində olduğu kimi, maliyyə hüququnda da normalar müəyyən bir daxili struktura malikdir. Bu baxımdan, maliyyə-hüquq normalarının **strukturuna** aşağıdakı üç əsas element daxildir:

- **hipoteza,**
- **dispozisiya,**
- **sanksiya.**

Bildiyimiz kimi, hər bir normanın ümumi davranış qaydaları mövcuddur və bu, özündə bir növ davranış modelini əks etdirir. Hüquq nəzəriyyəsindən məlumdur ki, norma o şərtləri nəzərdə tutur ki, burada müəyyən olunmuş qaydalar icra olunmalıdır. Normanın bu hissəsi hüquq elmində **hipoteza** adlanır. Hipoteza maliyyə

hüquq münasibətlərinin yarana bildiyi şəraiti müəyyən edir və burada maliyyə hüquq münasibəti subyektlərinin dairəsi göstərilir. Hipoteza hüquq normalarında nəzərdə tutulan hallar hüquqi fakt hesab olunur. Hüquqi fakt qanunda nəzərdə tutulan, maliyyə hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və xitam edilməsi üçün əsas olan hadisə və hərəkətlərdir. Başqa sözlə, hipoteza hüquq normaları kim, hansı subyekt və nə vaxt, hansı şəraitdə icra etməlidir kimi məsələləri müəyyən edir. Məsələn, "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" 10 dekabr 2004-cü il tarixli Qanunun 16-cı maddəsində göstərilir ki, dövlət büdcəsində qısamüddətli vəsait çatışmazlığı yarandıqda, Mərkəzi Bank Maliyyə Nazirliyi ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən gəlir gətirən dövlət borc qiymətli kağızları ilə təmin edilməsi şərti ilə dövlətə ən çoxu **6 ay** müddətinə və cari ildə ödənilmək şərti ilə manatla kredit verə bilər. Belə kreditlərin verilmiş və ödənilməmiş hissəsinin ümumi məbləği son üç il ərzində dövlət büdcəsinin orta gəlirlərinin 3 faizindən çox ola bilməz. Göründüyü kimi, qeyd olunan maddədə Mərkəzi Bankdan dövlət büdcəsinə qısa müddətli kreditin verilmə şərtlərini tənzimləyən normalar öz əksini tapır.

Dispozisiya maliyyə-hüquq normalarının əsası hesab olunmaqla özündə maliyyə hüquq münasibəti iştirakçılarının müvafiq halda hansı vəzifəni icra etməli, yaxud hansı hərəkəti etmək gerekli olduğunu əks etdirir. Adətən dispozisiyada onların hüquq və öhdəlikləri dəqiq göstərilir. Məsələn, büdcə qanunvericiliyinə görə, dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabat, icmal büdcənin xərclərinə dair proqnoz və kassa icrasının göstəriciləri və dövlət büdcəsinin icrası haqqında qanun layihəsi Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanaraq növbəti ilin

aprel ayının 25-nə kimi Nazirlər Kabinetinə və Hesablama Palatasına təqdim edilməlidir.

Dispozisiyaya aid digər normaya baxaq: Vergi Məcəlləsinin 149-cu (bəyannamənin verilməsi) maddəsinə əsasən, vergi ödəyicisi Azərbaycan Respublikasında fəaliyyətini dayandırdıqda, habelə vergi ödəyicisi olan fiziki şəxsin fəaliyyətinə xitam verildikdə 30 gün müddətində vergi orqanlarına bəyannamə verməyə borcludur. Bu maddənin məqsədi üçün hesabat dövrü vergi ilinin əvvəlindən vergi ödəyicisi fəaliyyətini dayandırdığı və ya fiziki şəxsin fəaliyyətinə xitam verildiyi günə qədər olan dövrü əhatə edir.

Sanksiya - müvafiq hüquq normalarında nəzərdə tutulan hüquq pozuntusunun arzuolunmaz nəticəsi, məhrumetmə vasitəsidir. Sanksiya səlahiyyətli dövlət orqanları (məsələn, məhkəmələr) tərəfindən tətbiq edilir. Elmi mənbələrdə hüquq pozuntularının növlərinə uyğun gələn hüquqi məsuliyyətin dörd əsas növü fərqləndirilir. Belə ki, cinayət - cinayət məsuliyyəti hüquqpozumalarının başqa növləri isə - müvafiq olaraq inzibati, intizam və mülki-hüquq məsuliyyəti əmələ gətirir. Maliyyə fəaliyyəti sahəsində maliyyə hüquq normalarının tələbləri pozulduqda maliyyə-hüquqi sanksiya nəzərdə tutan normalar tətbiq edilir. Qeyd edək ki, büdcə qanunvericiliyinin pozulması istiqamətində fəaliyyəti (fəaliyyətsizliyi) törədən şəxs, hətta büdcə prosesinin iştirakçısı olmasa belə, Azərbaycan Respublikasının inzibati və cinayət qanunvericiliyinin tələblərinə görə, məsuliyyətə cəlb olunur. Bu zaman büdcə prosesi iştirakçılarının vəzifəli şəxslərinə büdcə tədbirləri istiqamətində icrası məcburi göstərişlərin verilməsi onları qanunvericiliyin tələb etdiyi məsuliyyətdən azad etmir. Büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına görə büdcə tədbirləri istiqamətində icrası məcburi

göstərişlərin verilməsi maliyyə orqanları (Maliyyə Nazirliyi, Hesablama Palatası, Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi və s.) tərəfindən həyata keçirilir. Maliyyə sahəsində qanunvericiliyin pozulması zamanı əməlin xarakterindən, ictimai təhlükəliliyi dərəcəsiindən asılı olaraq inzibati-hüquqi, cinayət -hüquqi sanksiyalar da tətbiq oluna bilər.

Maliyyə-hüquq normaları istiqamətində hüquq pozuntusu nəticəsində yaranan cinayət-hüquqi məsuliyyətə görə tətbiq edilən sanksiyaya aid nümunəyə baxaq. Məsələn, dövlət büdcəsinin, məqsədli büdcə fondlarının və ya büdcədənkenar dövlət fondlarının vəsaitindən təyinatı üzrə istifadə etməməyə görə cavabdeh şəxslər Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə uyğun olaraq, aşağıda göstərilən **məsuliyyəti daşıyrlar**:

Dövlət büdcəsinin, məqsədli büdcə fondlarının və ya büdcədənkenar dövlət fondlarının vəsaitindən təyinatı üzrə istifadə etməmə əməli 50000 - 250000 manatadək olan məbləğdə törədildikdə - doqquz min manatdan on üç min manatadək miqdarda cərimə edilməklə üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə, yaxud üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə, Cinayət Məcəlləsinə görə, yuxarıda qeyd olunan əməllər 250000 manatdan yuxarı miqdarda törədildikdə - üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə üç ildən altı ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Maliyyə-hüquqi sanksiyalar digər növ hüquqi sanksiyalardan bir neçə əlamətinə görə fərqlənir. Birincisi, maliyyə sanksiyaları pul formasında olur və normanı

pozan şəxsə qarşı onun pul ehtiyatlarının həcminə təsir göstərən məcburiyyət tədbirləri nəzərdə tutur. Digər bir əlaməti isə odur ki, onlar müvafiq normaları pozan cavabdeh şəxslərə (hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslərə) tətbiq olunmaqla maliyyə sahəsində dövlətin mənafelərini qorumuş olurlar. Eyni zamanda bu istiqamətdə tətbiq olunan sanksiyalar özündə hüquq bərpaedici və cəza elementlərini birləşdirir.

3.2. Maliyyə hüquq normalarının növləri

Maliyyə hüquq normaları müxtəlif əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi təsnif edilir.

I. Təyinatından asılı olaraq:

❖ **Tənzimləyici (hüquq müəyyənədi) normalar** maliyyə hüquq münasibətlərinin iştirakçılarının hüquqi tənzimləmələr sahəsində hüquq və öhdəliklərini müəyyənləşdirir, eyni zamanda subyektlərin maliyyə sahəsi fəaliyyətindəki hərəkətlərinin düzgünlüyünü tənzimləyir.

Məsələn, “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 16 sentyabr 1994-cü il tarixli Qanununda sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının vəzifələri və öhdəlikləri müəyyənləşir. Həmçinin, qeyd olunan qanun əsasında ölkədə audit fəaliyyəti tənzimlənir. Qeyd edək ki, “**Büdcə sistemi haqqında**” Azərbaycan Respublikasının 02 iyul 2002-ci il tarixli Qanunu əsasında ölkədə büdcə prosesinin həyata keçirilməsi qaydaları, büdcə hüquq münasibətləri iştirakçılarının hüquq və vəzifələri müəyyən edilir.

❖ **Müdafiəedici (qoruyucu) normalar** bütövlükdə dövlətin maliyyə sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsinə yönəlir. Bu normalar çərçivəsində

maliyyə hüquq münasibətləri iştirakçılarının hüquqları və maraqları müdafiə olunur. Eyni zamanda qoruyucu maliyyə-hüquq normaları birinci növbədə, dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsindəki dövlət siyasətinin müdafiəsini təmin edir. Müdafiəedici maliyyə hüquq normaları maliyyə hüquq pozuntusuna görə dövlətin tədbirlərini nəzərdə tutan normalar hesab edilir. Məsələn, Hesablama Palatası tərəfindən aparılan yoxlama zamanı büdcə vəsaitinin mənimsənilməsi və ya təyinatı üzrə xərclənməməsi aşkar olunarsa, həmin vəsaitin dövlət büdcəsinə geri qaytarılmasına dair icrası məcburi tədbir həyata keçirilir. Eyni zamanda “Büdcə sistemi haqqında” AR Qanununa görə, növbəti il üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihələrinin tərtibi prosesində iştirak edən təşkilatlar tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən edilən sənədlərin vaxtında Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilməməsi büdcənin tərtibi prosesinin pozulmasına səbəb olarsa, həmin təşkilatların vəzifəli şəxsləri qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

II. Maliyyə hüquq münasibətləri iştirakçılarna göstərdiyi təsirə görə:

❖ **Səlahiyyətverici normalar** maliyyə hüquq münasibətlərinin, əsasən dövlət orqanları və onun vəzifəli şəxslərinə müəyyən səlahiyyətlərin verilməsini nəzərdə tutur. Onlarda dövlətin göstərişlərinin xarakteri maliyyə münasibətlərinin iştirakçısı tərəfindən verilən müəyyən səlahiyyətlərlə birləşir. Səlahiyyətverici normalar tətbiq edilərkən vaxt məhdudiyyəti və konkret öhdəliklərlə məhdudlaşma aparılır. Eyni zamanda səlahiyyətverici normalar dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarına, hüquqi və fiziki şəxslərə maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün forma və üsul seçmək imkanı verir. Məsələn, Vergi Məcəlləsinin 114.3-2 maddəsinə əsa-

sən, kiçik sahibkarlıq subyektləri sahibkarlıq fəaliyyətində istifadə etdikləri əsas vəsaitlərə görə amortizasiya ayırmalarını məcəllənin 114.3-cü maddəsi ilə müəyyən olunmuş amortizasiya normalarına 1,5 əmsal tətbiq etməklə gəlirdən çıxmaq hüququna malikdirlər. Belə ki, Vergi Məcəlləsinin 114.3-cü maddəsinə görə, maşınlar və avadanlıqlar üçün amortizasiya ayırmaları əsasən 20 faizdirsə, kiçik sahibkarlıq subyekti verilmiş səlahiyyət əsasında 1,5 əmsal artıraraq 30 faiz amortizasiya ayırması tətbiq edə və həmin xərci gəlirdən çıxıb bilər. Digər bir səlahiyyətverici normaya baxaq: Vergi qanunvericiliyinə görə, əgər vergi ödəyicisi auditor tərəfindən məcburi yoxlanılıbsa, vergi orqanı auditor rəyini tələb etmək hüququna malikdir.

❖ **Qadağanedici normalar** zəruri hərəkət qaydalarını dəqiqliklə, aydın şəkildə müəyyən edir, hansı ki, maliyyə hüquq münasibətlərində tətbiq edilə bilməz. Qadağanedici normalar maliyyə hüquq münasibətləri subyektlərinin müəyyən hərəkətlər etməsini qadağan edir, eyni zamanda bu sahədə qanununçuluğa əməl edilməsinə, dövlətin və digər subyektlərin mənafehlərinin qorunmasının təmin edilməsinə yönəlir. Məsələn, "Auditor xidməti haqqında" AR Qanununa görə, yoxlanılan müəssisədə şəxsi əmlak mənafehi, yoxlanılan müəssisənin rəhbərliyindən hər hansı şəxslə birbaşa qohumluq əlaqəsi, müəssisənin təsisçisi və ya səhmdarı olduqda, müəssisədə bundan əvvəl öz peşə fəaliyyəti ilə bağlı xidmətlər göstərdikdə auditorlara həmin müəssisələrdə audit aparmaq qadağandır. Digər bir neçə qadağanverici normalara baxaq: "Daxili audit haqqında" AR Qanununa görə, daxili audit xidməti təsərrüfat subyektinin icra orqanlarının səlahiyyətinə aid işlərə, habelə öz səlahiyyətinə aid olmayan proqram və layihələrin hazırlan-

masına və ya icrasına cəlb edilə bilməz. Vergi qanunvericiliyinə əsasən, vergidən yayınmaq qadağandır və əgər vergidən yayınma halları varsa ona qarşı müvafiq maliyyə sanksiyaları tətbiq edilir.

❖ **Məcburi normalar** maliyyə hüquq münasibətləri iştirakçılarının öhdəlik həddini və onların müəyyən hərəkətləri yerinə yetirmək üçün konkret səlahiyyətlərini müəyyən edir. Konstitusiyanın **94-cü** maddəsinin 15-ci bəndinə əsasən, Milli Məclis ölkədə maliyyə fəaliyyətinin əsasları, vergilər, rüsumlar və ödənişlərə dair ümumi qaydalar müəyyən edir, yeni müvafiq qanunlar, məcəllələr qəbul edir. Eyni zamanda Konstitusiyanın **95-ci** maddəsinin 5-ci bəndinə görə Milli Məclis Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən dövlət büdcəsini təsdiq edir və onun icrasına nəzarəti həyata keçirir. Konstitusiyaya görə, Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra hakimiyyəti orqanıdır. Konstitusiyanın **119-cu** maddəsinə əsasən, Nazirlər Kabineti dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Prezidentə təqdim etməklə maliyyə sahəsində ilkin nəzarəti həyata keçirir. Eyni zamanda Nazirlər Kabineti dövlət büdcəsinin icrasını təmin etmək səlahiyyətinə malikdir və bu səlahiyyət yuxarı icra hakimiyyəti orqanı kimi ona maliyyə sahəsində cari nəzarəti həyata keçirmək imkanı verir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının **73-cü** maddəsində göstərilir ki, qanunla müəyyən edilmiş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər bir kəsin borcudur. Həmin maddənin 2-ci bəndində qeyd olunur ki, heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan və qanunda göstərilmiş həcmdən əlavə vergilər və başqa dövlət ödənişləri ödəməyə məcbur edilə bilməz. Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd

etdiyimiz maliyyə hüquq normaları məcburi xarakter daşıyır, həmçinin subyektlərin səlahiyyət hədlərini müəyyən edir.

Məcbureddici maliyyə hüquq normaları subyektlərin aktiv davranışını tənzim etməklə yanaşı, onlara müəyyən hərəkətləri etməyi məcbur edir. Məsələn, vergi qanunvericiliyi vergi ödəmək vəzifəsini müəyyən edir və s.

Elmi mənbələrdə məcburi, qadağanedici və səlahiyyətverici normalar ümumi halda tənzimləyici maliyyə hüquq normaları kimi qiymətləndirilir. Bu normalar maliyyə hüquq münasibətlərini subyektiv hüquq və vəzifələr müəyyən etməklə tənzimləyir.

III. Maliyyə hüquq münasibətləri iştirakçılarının vəzifə və öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi qaydalarına görə:

- ❖ material (maddi) maliyyə-hüquq normaları,
- ❖ prosessual maliyyə hüquq normaları.

Material (maddi) maliyyə-hüquq normaları dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının pul fondlarının həcmi, dövlət qarşısında hüquqi və fiziki şəxslərin pul öhdəliklərinin həcmi (vergi, rüsum), dövlətin gəlir və xərclərinin həcmi, müxtəlif gəlir mənbələrini və əsas xərc istiqamətlərini müəyyən edir. Hər il növbəti maliyyə ili üçün qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanun, yaxud Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin əksər maddələri bu məzmundadır, yeni maddi normalara aiddir.

Prosessual maliyyə hüquq normaları maddi hüquq normalarının həyata keçirilməsi qaydalarını, forma və metodlarını müəyyən edir. Ümumiyyətlə, prosessual hüquq normaları maliyyə hüquq münasibətləri iştirakçılarının bu və ya digər maliyyə hüquq münasibətində davranış qaydalarını müəyyən edir. Maliyyə qanunvericiliyi sahəsində

prosesual maliyyə hüquq normalarını tənzimləyən bir sıra hüquq sahələri (institutları) mövcuddur. Məsələn, büdcə hüquq sahəsində büdcə prosesi bölməsi büdcələrin tərtib edilməsi, baxılması, təsdiq olunması və icrası, habelə büdcələrin icrasına dair hesabatın tərtib və təsdiq olunması ilə əlaqədar dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının qanunvericiliklə verilən səlahiyyətlər çərçivəsində prosesual xarakterli büdcə hüquq normaları ilə nizama salınmasını tənzimləyir. Azərbaycan Respublikasının vergi və bank qanunvericiliyinin əksər maddələri də prosesual normalardan ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, material (maddi) və prosesual maliyyə-hüquq normaları ayrı-ayrı, eyni zamanda mövcud qanunvericiliyə əsasən qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

IV. Maliyyə-hüquq normaları mahiyyətinə görə hüquq institutlarının tənzimlədiyi münasibətlərdən asılı olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- büdcə sistemini tənzimləyən normalar,
- maliyyə nəzarətinin forma və metodlarını müəyyən-ləşdirən normalar,
- büdcə prosesini tənzimləyən normalar,
- büdcə kəsirini və onun maliyyələşmə mənbələrini tənzimləyən normalar,
- valyuta əməliyyatlarının aparılma qaydalarını müəy-yən-ləşdirən normalar,
- maliyyə fəaliyyəti sahəsində hüquq pozuntuzuna görə məsuliyyəti müəyyən-ləşdirən normalar və s.

Ümumiyyətlə, maliyyə hüquq normaları hüquqi qüvvədə olmasına, qüvvədə olma müddətinə və digər xüsusiyyətlərinə görə də təsnif olunur. Bütün bunlar dövlətin maliyyə fəaliyyəti sferasında fəaliyyət göstərir və maliyyə münasibətlərinin xüsusiyyətini özündə əks etdirir.

3.3. Maliyyə hüquq münasibətlərinin mahiyyəti, növləri və subyektləri

Maliyyə hüquq münasibətləri dedikdə pul vəsaiti fondlarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi, istifadəsi nəticəsində yaranan və maliyyə hüquq normaları ilə tənzimlənən, iştirakçıların müvafiq hüquq və vəzifələri olan ictimai münasibətlər sistemi başa düşülür. Qeyd edək ki, hər hansı digər hüquq münasibətləri kimi, maliyyə hüquq münasibətləri də müəyyən subyektlər arasında konkret obyektə bağlı yaranır və onun iştirakçılarının müvafiq hüquq və vəzifələri vasitəsilə bu münasibətlər reallaşır.

İstənilən hüquq münasibətinə xas olan ümumi mahiyyəti əks etdirən maliyyə hüquq münasibətləri həm də onların yaranma sferasının xüsusiyyətlərinə görə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, maliyyə hüquq münasibətləri müvafiq subyektlərin maliyyə fəaliyyətini, yəni müəyyən pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsinə yönəldilmiş fəaliyyətin həyata keçirməsi ilə əlaqədar yaranır və bu fəaliyyət maliyyə hüququnun normaları ilə tənzimlənir. Bu xüsusiyyət maliyyə hüquq münasibətlərinin digər hüquq münasibətlərindən, xüsusən də inzibati hüquq münasibətlərindən fərqləndirilməsi baxımından həlledicidir.

Maliyyə hüquq münasibətləri ifadə formasından asılı olmayaraq yalnız pul fondlarına (maliyyə resurslarına) münasibətdə yaranır. Bu münasibətlər bir tərəfin digər tərəfə tabeliyinə əsaslanan mülkiyyət, material münasibətlərinə aiddir.

Elmi mənbələrdə müəlliflər tərəfindən maliyyə hüquq münasibətlərinin özünəməxsus əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi təsnif edilir:

➤ Maliyyə hüquq münasibətləri dövlətin və bələdiyyələrin pul vəsaiti fondlarının yaradılması prosesində, yəni dövlət və bələdiyyə orqanlarının maliyyə fəaliyyəti nəticəsində yaranır;

➤ Maliyyə hüquq münasibətləri pul vəsaitləri, yəni dövlətin maliyyə ehtiyatlarının yaradılması ilə əlaqədar baş verir. Bu baxımdan, maliyyə hüquq münasibətlərinin obyektı pul münasibətləri olduğundan maliyyə hüquq münasibətləri əmlak xarakteri daşıyır. Məsələn, vergi hüquq münasibətləri vergilərin ödənilməsi ilə bağlıdır, vergi və ödəmələr isə pul formasında aparılır.

➤ Maliyyə hüquq münasibətlərinin başqa bir xüsusiyyəti bu münasibətlərin bir tərəfində həmişə dövlət hakimiyyət və ya bələdiyyə orqanlarının iştirak etməsidir. Belə ki, dövlət (və ya bələdiyyə) bu münasibətlərin əsas subyektidir. Qeyd edək ki, maliyyə fəaliyyəti zamanı cəmiyyətin mənafeyi məhz dövlət və ya bələdiyyə tərəfindən təmin edilir. Yəni, dövlət (bələdiyyə) pul vəsaitlərinin dövlətin pul fondlarına daxil olmasını təşkil edir, həmin vəsaitləri qanuni qaydada bölüşdürür və onlardan istifadəyə nəzarəti həyata keçirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə hüquq münasibətlərini xarakterizə edən xüsusiyyətlərə kompleks yanaşma daha məqsədəuyğundur. Çünki bu xüsusiyyətlər məcmu halda maliyyə hüquq münasibətlərini dövlət-hakimiyyət xarakterli əmlak (pul) münasibəti formasında xarakterizə edir. Eyni zamanda maliyyə hüquq münasibətlərini inzibati, mülki və s. hüquq münasibətlərindən fərqləndirir. Məsələn, inzibati cərimələrin tətbiqi pul formasında olur və onların tətbiqi heç də həmişə maliyyə fəaliyyətindən irəli gəlmir. Yəni onların tətbiqinin məqsədi dövlətin pul fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və ya

istifadəsi ilə birbaşa bağlı deyil, məqsəd hüquq pozuntusuna yol vermiş şəxsləri cəzalandırmaqdan ibarətdir.

Ümumiyyətlə, elmi mənbələrdə maliyyə hüquq münasibətlərinin aşağıdakı iki əsas hüquqi ünsürünün olması qeyd olunur:

- **dövlət-hakimiyyət ünsürü;**
- **əmlak (pul) ünsürü.**

Qeyd olunan ünsürlərin hər birinin mövcudluğu maliyyə hüquq münasibətlərinin xüsusiyyətlərində öz əksini tapır.

Maliyyə hüquq münasibətləri müxtəlif meyarlar əsasında qruplaşdırılır. Elmi mənbələrdə maliyyə hüquq münasibətləri məzmununa görə aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- ✓ Vergi hüquq münasibətləri,
- ✓ Valyuta hüquq münasibətləri,
- ✓ Sığorta hüquq münasibətləri,
- ✓ Büdcə hüquq münasibətləri,
- ✓ Pul dövriyyəsi ilə əlaqədar hüquq münasibətləri,
- ✓ Bank fəaliyyəti ilə əlaqədar hüquq münasibətləri və s.

Maliyyə hüquq münasibətlərinin yuxarıda qeyd olunan bölgüsü dövlətin maliyyə sisteminin strukturu ilə bağlıdır və bu münasibətlərin hər biri maliyyə sisteminin ayrı-ayrı həlqələridir.

Maliyyə hüquq normalarında olduğu kimi, hüquqi tənzimləmə obyektinə görə maliyyə hüquq münasibətləri də prosessual və maddi olmaqla iki növə bölünür.

Prosessual maliyyə hüquq münasibətləri bu münasibətin iştirakçılarının bu və ya digər maliyyə hüquq münasibətində davranış qaydalarını müəyyən edir.

Maddi maliyyə hüquq münasibətləri vasitəsilə dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının pul fondlarının, dövlət qarşısında hüquqi və fiziki şəxslərin pul öhdəliklərinin, dövlətin gəlir və xərclərinin həcmi, müxtəlif gəlir mənbələrini və əsas xərc istiqamətlərini müəyyən

edən zaman subyektlərin hüquq və vəzifələri reallaşdırılır. Məsələn, hər il üçün qəbul edilən AR Dövlət büdcəsi haqqında Qanuna əsasən, müəyyən həcmdə pul vəsaitlərinin hərəkəti və bu qanunun icrası ilə bağlı münasibətlər maddi maliyyə hüquq münasibətləridir. Qeyd etdiyimiz maddi və prosessual maliyyə hüquq münasibətləri bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Prosessual hüquq münasibətləri maddi hüquq və vəzifələrin reallaşması forması kimi çıxış edir. Ona görə də maddi münasibətlərin tam və qanunauyğun həyata keçirilməsi üçün düzgün prosessual forma seçilməlidir. Məhz bu baxımdan dövlətin maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi fəaliyyətin prosessual tərəfinin düzgün müəyyən edilməsindən və mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsindən asılıdır.

Maliyyə hüquq münasibətlərinin subyektləri dedikdə hüquq münasibətlərinin iştirakçıları başa düşülür.

Elmi mənbələrdə **maliyyə hüquq münasibətlərinin subyektləri** aşağıdakı kimi təsnif edilir:

❖ **Dövlət və inzibati-ərazi vahidlikləri:** Azərbaycan Respublikası, Azərbaycan Respublikasının subyektləri-Naxçıvan Muxtar Respublikası, şəhərlər, rayonlar, bələdiyyələr–şəhər, rayon, kənd, qəsəbə və s.;

❖ **Dövlət və yerli özünüidarəetmə (bələdiyyə) hakimiyyəti:** qanunverici hakimiyyət, icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları;

Qeyd edək ki, maliyyə hüquq münasibətlərinin zəruri subyektı dövlət hesab edilir və dövlət respublika ərazisində maliyyə fəaliyyətini təşkil edir, maliyyə hüquq münasibətlərinin digər iştirakçıları üçün icrası məcburi olan göstərişlər verir. Dövlətin pul fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə olunması ilə əlaqədar verdiyi göstərişlər maliyyə hüquq aktlarında öz əksini tapır. Dövlət maliyyə fəaliyyəti sahəsində özünün səlahiyyətli

hakimiyyət və bələdiyyə orqanları vasitəsilə dövlət maraqlarını təmin edir. Maliyyə hüquq münasibətlərinin zəruri subyektı olan dövlət nəinki subyektiv hüquq və vəzifələrə, eyni zamanda hakimiyyət səlahiyyətinə malikdir. Ali və yerli hakimiyyət orqanlarının şəxsində dövlət bütün hüquqi vasitələri hərəkətə gətirir. Məsələn, dövlət maliyyə hüquq münasibətlərinin bir növü olan büdcə hüquq münasibətlərində iştirak edən yeganə subyektidir. Digər subyektlər bu münasibətlərdə iştirak etmir.

❖ **Müxtəlif təşkilati-hüquqi formaya malik müəssisələr və təşkilatlar;**

Qeyd etmək zəruridir ki, maliyyə hüquq münasibətləri subyektlərinin geniş dairəsini müəssisə və digər təşkilatlar təşkil edir. Onlar dövlət büdcəsinə vergi, yığım və digər ödəmələrin köçürülməsi ilə əlaqədar vergi hüquq münasibətlərinin, dövlət büdcəsindən müxtəlif növ vəsaitlərin ayrılması ilə əlaqədar büdcə hüquq münasibətlərinin, kredit alınması üzrə bank hüquq münasibətlərinin, valyuta əməliyyatlarında iştirak etməklə valyuta hüquq münasibətlərinin və maliyyə sahəsində digər ictimai münasibətlərin subyektı ola bilər. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu müəssisələrin maliyyə hüquq münasibətlərinin subyektı olmasına onların müxtəlif təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formalarına malik olmalarının heç bir məhdudiyyəti yoxdur. Ancaq qeyd olunan müəssisələr Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin müvafiq tələblərinə əsasən hüquqi cəhətdən müstəqil olmalı, eyni zamanda dövlət qeydiyyatından keçməli, müstəqil balans və bankda hesablaşma hesabına malik olmalıdır. Bu qrup maliyyə hüquq münasibətləri subyektlərinə kəndli (fermer) təsərrüfatları və fərdi sahibkarlar da aid edilir. Maliyyə hüquq münasibətlərinin subyektı qismində Azərbaycan Respublikası ərazisində xarici

dövlətlərin müvafiq təşkilatları tərəfindən respublika qanunvericiliyinə əsasən yaradılan və fəaliyyət göstərən müəssisələr (xarici hüquqi şəxslər) də iştirak edir.

❖ **Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan vətəndaşlar, o cümlədən vətəndaşlığı olmayan şəxslər və xarici ölkə vətəndaşları;**

Vətəndaşlar vergilərin və digər məcburi ödəmələrin köçürülməsi ilə bağlı vergi hüquq münasibətlərinin, dövlət və bank krediti münasibətlərinin, sığorta məsələləri ilə bağlı sığorta hüquq münasibətlərinin, valyuta və digər maliyyə hüquq münasibətlərinin subyekti ola bilərlər.

Vətəndaşlar maliyyə hüquq münasibətlərinin heç də hamısında iştirak etmir. Büdcə hüquq münasibətləri sahəsində qanunvericilik onların iştirakına yol vermir. Vətəndaşlar yalnız vergi ödəyicisi olduqda, vergi hüquq normaları vasitəsilə büdcə ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, yəni büdcəyə müxtəlif növ vergilər ödəyir. Qanunvericiliyə görə, vətəndaşlar büdcə ilə birbaşa münasibətlərə daxil ola bilməzlər.

Beləliklə, maliyyə hüququ vətəndaşı maliyyə hüquq münasibətlərinin subyekti kimi tanıyır. Belə ki, vətəndaşlar vergi, sığorta, kredit münasibətlərinin subyekti olmaqla, dövlət büdcəsinin formalaşmasında yaxından iştirak edirlər.

Maliyyə hüququ sahəsində qanunvericilik müəyyən hallarda xarici ölkə vətəndaşları və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün rezidentlik prinsiplərinə əsasən rezidentlik müddəti müəyyən etmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin müvafiq maddəsinə əsasən rezidentlik müddəti 182 gündür – yeni respublika ərazisində ən azı ildə 182 gün yaşayan vətəndaşlar artıq rezident hesab edilir. “Valyuta tənziimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, fiziki şəxs-

lər valyuta hüquq münasibətlərində rezident və qeyri-rezident kimi iştirak edirlər.

❖ **Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən dövlətlərarası və hökumətlərarası təşkilatlar, onların filial və nümayəndəlikləri, ölkə ərazisində yerləşən xarici müəssisələrin daimi nümayəndəlikləri və xarici təşkilatların hüquqi şəxs olmayan müstəqil fəaliyyət göstərən strukturları.**

Bu qrupa daxil olan maliyyə hüquq münasibətlərinin subyektləri əsasən valyuta, vergi sahəsində hüquq münasibətlərinin iştirakçıları olurlar və Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları əsasında fəaliyyətləri tənzimlənir.

IV FƏSİL

Dövlətin maliyyə fəaliyyətinin hüquqi əsasları

4.1. Dövlətin maliyyə ehtiyatlarının məhiyyəti və onların növləri

Dövlətin maliyyə ehtiyatları dedikdə dövlətin, onun müəssisə və təşkilatlarının üzərinə götürdüyü vəzifələri yerinə yetirmək istiqamətində çəkilən xərcləri ödəmək üçün malik olduğu bütün pul vəsaiti fondlarının məcmusu başa düşülür. Geniş mənada maliyyə ehtiyatları dedikdə dövlət hakimiyyət orqanlarının, müəssisələrinin mülkiyyətində, yaxud sərəncamında olan və onlar tərəfindən geniş təkrar istehsal məqsədlərinə, sosial ehtiyaclara, işçilərin maddi həvəsləndirilməsinə və ictimai maraqların təmin edilməsinə istifadə olunan pul gəlirləridir. Daha dəqiq qeyd etsək, maliyyə ehtiyatları geniş təkrar istehsal və dövlət tələbatının təmin edilməsi üçün yönəldilən ümumi daxili məhsulun bir hissəsinin ilkin və yenidən bölgüsü prosesində təşkil olunan və dövlətin, müəssisələrin və əhəlinin sərəncamında qalan pul vəsaiti fondudur.

Hər bir dövlətdə maliyyə ehtiyatlarının həcmi istehsal prosesindən asılıdır. İstehsal prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, onun həcmnin artırılması ümumi daxili məhsulun, milli gəlirin və nəticədə dövlətin maliyyə ehtiyatlarının həcmnin artmasına səbəb olur. Maliyyə ehtiyatlarının artması isə dövlətin və cəmiyyətin tələbatlarının daha yüksək səviyyədə ödənilməsinə imkan verir. Formalaşan maliyyə ehtiyatlarının səmərəli, məqsədəuyğun istifadə edilməsi ölkədə istehsalın fasiləsizliyinin təmin edilməsinə, onun həcmnin artırılmasına, daha müasir texnologiyaların istehsal prosesinə tətbiq edilməsinə geniş imkanlar yaradır. Nəticədə istehsalın səmərəliliyinin və məhsul istehsalının həcmnin artması təkrarən maliyyə ehtiyatlarının artmasına gətirib çıxarır. Maliyyə ehtiyatının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun

vasitəsilə iqtisadiyyatda olan bütün maliyyə münasibətləri nəzərdən keçirilir və bunun əsasında maliyyə vəsaitlərinin iqtisadi və sosial tərəqqiyə təsiri və bu təsirin artırılması yolları müəyyən olunur. Maliyyə resursu vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən vəsaitlərin həcmi ilə əldə olunan iqtisadi səmərə arasında qarşılıqlı əlaqəyə nail olunur. Maliyyə ehtiyatı cəmiyyətin bütün sahələrinin, o cümlədən iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişaf etməsində mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, dövlətin maliyyə ehtiyatı ölkə iqtisadiyyatının ümumi maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstəricilərdən biridir. Qeyd edək ki, dövlət maliyyə ehtiyatlarının həcmi hər şeydən əvvəl onun formalaşması mənbələri ilə müəyyən edilir. Dövlət maliyyə ehtiyatlarının formalaşması mənbələrini düzgün müəyyənləşdirmək üçün birinci növbədə onların növlərinə nəzər yetirək. Elmi mənbələrdə dövlətin maliyyə ehtiyatlarının aşağıdakı növləri göstərilir:

❖ **Mərkəzləşdirilmiş maliyyə ehtiyatları:** dövlət büdcəsi, büdcədən kənar dövlət fondları və s.,

❖ **Qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə ehtiyatları:** müəssisənin müxtəlif təyinatlı pul vasitəli fondları və s.

Mərkəzləşdirilmiş maliyyə ehtiyatlarının (makro səviyyədə) formalaşmasının əsas mənbəyini milli gəlir təşkil edir. Bildiyimiz kimi, hər bir ölkədə maliyyə ehtiyatları ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi prosesi nəticəsində formalaşır. Hazırda Azərbaycanda il ərzində yaradılan ümumi daxili məhsulun 30-35%-i təkrar bölüşdürülərək mərkəzləşdirilmiş maliyyə ehtiyatı kimi dövlət büdcəsində toplanır və dövlətin funksiyalarını yerinə yetirmək istiqamətində xərclənir.

Ümumiyyətlə, elmi mənbələrdə dövlətin mərkəzləşdirilmiş maliyyə ehtiyatlarının əsas mənbələrinə aşağıdakılar aid edilir:

▪ **Strateji valyuta ehtiyatları.** 01 yanvar 2023-cü il tarixinə ölkənin strateji valyuta ehtiyatları 58,0 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bunun da 49,0 milyard ABŞ dolları Dövlət Neft Fondunun, 9,0 milyard ABŞ dolları isə Mərkəzi Bankın aktivlərinin payına düşür. Hazırda Azərbaycan strateji valyuta ehtiyatlarının ÜDM-ə nisbətində (75%) görə dünyada ilk yerlərdən birini tutur.

▪ **Qızıl ehtiyatları.** Hazırda Dövlət Neft Fondunda olan qızıl ehtiyatının həcmi 102 tondur. Bu göstərici Neft Fondunun ümumi valyuta ehtiyatlarının 12,8 faizinin (5 milyard 660 milyon 935,68 min dolları) qızıla yatırıldığını əks etdirir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dünyada həm qızılın hasilatçısı, həm də alıcısı olan ölkədir. Statistik məlumatlara görə, 2020-ci ildə Azərbaycanda 3,6 ton qızıl hasil edilmişdir. “AzerGold” QSC-nin 2020-ci il üzrə qızıl satışından valyuta daxilolmaları 110,2 milyon ABŞ dolları təşkil edib, eyni zamanda müəssisə tərəfindən dövlət büdcəsinə 33,0 milyon manat vəsait daxil edilib. “AzerGold” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti Prezidentin 11 fevral 2015-ci il tarixli 1047 nömrəli Sərəncamına əsasən təsis edilib. “AzerGold” QSC ölkə ərazisində əlvan və qara metal filizi yataqlarının öyrənilməsi, tədqiqi, kəşfiyyatı, idarə olunması, bu metalların hasilatı, emalı və satışı, bu sahədə yeni texnologiyaların tətbiqi, maddi-texniki bazanın müasirləşdirilməsi və ondan səmərəli istifadə, habelə bu sahənin inkişafı ilə bağlı digər işləri yerinə yetirir.

▪ **Dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi və satışından əldə edilən vəsaitlər.** Dövlət qiymətli kağızları ilə bağlı hüquqi tənzimləmə Nazirlər Kabinetinin 28 oktyabr 2016-cı il tarixli 422 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş **“Dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızlarının emissiyası və tədavülü” Qaydalarına** əsasən həyata

keçirilir. Bir təqvim ili ərzində buraxılacaq dövlət istiqrazlarının buraxılışının məcmusu və bələdiyyə istiqrazlarının hər bir buraxılışı Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən qeydiyyatata alınır. İstiqrazların buraxılışına dair Maliyyə Nazirliyinin razılıq məktubu tələb olunur. Bildiyimiz kimi, dövlət istiqrazı əsasən Maliyyə Nazirliyi tərəfindən büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə buraxılır. Maliyyə Nazirliyinin rəsmi məlumatına görə, nazirlik tərəfindən 2022-ci ildə bir milyon ədəd qısamüddətli (1il) dövlət istiqrazlarının emissiyası nəzərdə tutulur. İstiqrazların emissiyasının ümumi məbləği 100,0 milyon manat təşkil edir. Qeyd edək ki, dövlət istiqrazlarının emissiyası şərtləri Maliyyə Nazirliyin müvafiq strukturu tərəfindən təsdiqlənir. 2021-ci ilin oktyabr ayının 1-nə olan vəsaitlərin strateji bölgüsünə əsasən Dövlət Neft Fondunun investisiya portfelinin 63,1%-ni istiqrazlar və 18,1%-ni səhmlər, 6,0%-ni daşınmaz əmlak, 12,8%-ni qızıl təşkil etmişdir.

▪ **Hüquqi və fiziki şəxslərdən daxilolmalar (vergi, dövlət rüsumu, sosial sığorta və s.).** Qeyd olunan istiqamətdə vəsaitlər əsasən dövlət büdcəsində, büdcə-dənkənar dövlət fondlarında toplanır. 2021-ci ilin dövlət büdcəsinin ümumi gəlirlərində vergi gəlirləri 8,5 milyard manat, dövlət rüsumu üzrə daxilolmalar isə 149,0 milyon manat təşkil etmişdir.

▪ **Dövlət əmlakının istifadəsi və ya satışından daxilolmalar.** Statistik məlumatlara görə 2021-ci ilin dövlət büdcəsinə dövlət əmlakının, özəlləşdirilən dövlət müəssisə və obyektlərinin altındakı torpaqların icarəyə verilməsi üzrə daxilolmalar 16,2 milyon manat, dövlət mülkiyyətində olan torpaqların icarəyə verilməsindən daxil olan icarə haqqı isə 7,4 milyon manat olmuşdur.

▪ **Xarici iqtisadi fəaliyyətdən daxilolmalar:** tədiyyə balansının müsbət qalığı, xarici dövlət borcları, xarici investisiya və s.

Məlum olduğu kimi, milli gəlirin bir hissəsi müəssisədə formalaşır və onun sərəncamında qalır, yeni qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə ehtiyatlarını (fondlarını) formalaşdırır. Bu fondlar vasitəsilə müəssisədə istehsal prosesinin fasiləsizliyinin, yeni texnologiyaların tətbiq edilməsinin, işçilərin maddi-rifah halının yüksəldilməsinin, öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsinin təmin edilməsinin maliyyə təminatı həyata keçirilir. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə ehtiyatlarının **əsas mənbələrinə aşağıdakılar aiddir:**

- ❖ Müəssisə və təşkilatların əldə etdiyi pul gəlirləri (ümumi mənfəət),

- ❖ Əsas istehsal vəsaitlərinin dəyərinin bir hissəsi hesabına formalaşan amortizasiya fondu,

- ❖ Qanunvericiliyə əsasən müəssisədə formalaşdırılan müxtəlif təyinatlı pul vəsaiti fondları (həvəsləndirmə fondu, ehtiyat fondu və s.),

- ❖ Cəlb edilmiş maliyyə vəsaitləri və s.

Ümumiyyətlə, istər mərkəzləşdirilmiş, istərsə də qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə ehtiyatlarının həcmnin artmasına təsir göstərən əsas amillərdən biri investisiya qoyuluşudur. İnvestisiya qoyuluşunun həcmnin artması ölkədə ümumi daxili məhsulun və müəssisələrin gəlirlərinin, dövlətin maliyyə ehtiyatlarının artmasına və nəticədə maliyyə sisteminin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına gətirib çıxardır. Nəticədə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində dayanıqlı maliyyə təminatı yaranır.

Dövlətin maliyyə ehtiyatları əsasən aşağıdakı istiqamətlər üzrə istifadə olunur:

- dövlətin idarəetmə xərclərinin maliyyələşdirilməsi,
- dövlətin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi,
- sosial-mədəni sahələrin maliyyələşdirilməsi,
- ölkə iqtisadiyyatının hərtərəfli və davamlı inkişaf etdirilməsi,
- dövlət ehtiyatlarının formalaşdırılması,
- qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsi,
- iqtisadiyyatın ixrac potensialının artırılmasına maliyyə dəstəyi və s.

Mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə fondları ayrı-ayrılıqda yaradılmalarına baxmayaraq bir biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərirlər. Belə ki, mərkəzləşdirilmiş maliyyə fondlarından müəssisələrə müxtəlif formada (dotasiya, subsidiya, kredit və s.) pul vəsaiti verilir. Eyni zamanda müəssisələrdən mərkəzləşdirilmiş maliyyə fondu olaraq dövlət büdcəsinə vergilər, rüsumlar və s. ödənişlər həyata keçirilir.

4.2. Dövlətin maliyyə fəaliyyətinin mahiyyəti, prinsip və metodları

Bildiyimiz kimi, maliyyə və maliyyə fəaliyyəti bir-biri ilə sıx bağlıdır. Maliyyə özü maliyyə fəaliyyəti olmadan formalaşa bilmir, digər tərəfdən isə maliyyə fəaliyyəti birinci növbədə pul vəsaiti fondlarının formalaşmasına yönəlik.

Dövlətin maliyyə fəaliyyəti dedikdə dövlətin öz vəzifə və funksiyalarını yerinə yetirməsi, ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədləri üçün mərkəzləşmiş və ya qeyri-mərkəzləşmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi üzrə fəaliyyəti başa düşülür. Dövlətin maliyyə fəaliyyətinin mahiyyəti özünü dövlətin pul vəsaiti fondlarının yaradılması,

bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində tapır. Dövlət ölkənin bütövlükdə maliyyəsinin, kredit, sığorta və s. pul vəsaiti fondlarının yaradılması və bölüşdürülməsini, eyni zamanda qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması və xərclənməsini təşkil edir.

Dövlətin maliyyə fəaliyyəti bir növ planlı xarakter daşıyır, yəni dövlət öz funksiyalarını həyata keçirmək üçün gəlir və xərclərini dövrü olaraq əvvəlcədən planlaşdırır, ona uyğun maliyyə siyasəti həyata keçirir. Bu fəaliyyət həyata keçirilən zaman dövlətin maliyyə orqanları növbəti il üçün maliyyə mənbələri axtarır və onların pul vəsaiti fondlarının gəlirlərinin formalaşması istiqamətlərini müəyyən edir, büdcə balanslaşdırılması siyasətini həyata keçirirlər. Sosial dövlət olaraq Azərbaycan dövlətinin maliyyə fəaliyyətinin əsas məqsədi ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafını, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsini, qeyri-neft ixracının artırılmasını, əhalinin maddi-rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasını (məşğulluq, yoxsulluq və s.) təmin edən proqramların həyata keçirilməsinin maliyyə təminatını yaratmaqdır.

Dövlət maliyyə fəaliyyətini həyata keçirərkən müəyyən prinsiplərə, yəni əsas qayda və tələblərə əsaslanır.

Bu prinsiplərə aşağıdakılar aiddir:

➤ **Vahidlik prinsipi.** Bu prinsip Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələrinə və maliyyə sahəsinə aid olan digər normativ-hüquqi aktlara əsaslanır. Maliyyə fəaliyyətinin vahidlik prinsipi respublika ərazisində bütün maliyyə əməliyyatlarının Konstitusiyanın **19-cu** maddəsinə əsasən vahid milli valyutada aparılması ilə, Konstitusiyanın **94-cü, 95-ci, 109-cu, 119-cu, 139-cu** və s. Maddələrinə əsasən, vahid maliyyə, yəni büdcə, vergi, kredit siyasətinin bütün ölkə ərazisində həyata keçirilməsi istiqamətində vahid qaydalara əməl

olunmaqla aparılması ilə təmin olunur. Qeyd olunan maddələrdə nəzərdə tutulan səlahiyyətlər daxilində dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən büdcələrin, dövlət iqtisadi və sosial təminat proqramlarının təsdiq edilməsi, onların icrasına nəzarət və s. Proseslər həyata keçirilir.

➤ **Aşkarlıq prinsipi.** Bu prinsip dövlətin maliyyə sahəsindəki siyasətinin əsas istiqamətlərini, maliyyə fəaliyyətinə dair hesabatlarının dərc edilməsini, onun ictimaiyyətə çatdırılmasını və qanunvericilik çərçivəsində ictimai nəzarətin həyata keçirilməsini özündə əks etdirir. Məsələn, büdcə qanunvericiliyinə görə, növbəti il üçün dövlət büdcəsinin layihəsi Milli Məclisə daxil olduğu tarixdən 10 gün ərzində kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunmalıdır. Dövlət büdcəsi layihəsinin kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunması onun vətəndaşlar, qeyri-hökumət təşkilatları, ekspertlər və digər şəxslər tərəfindən açıq şəkildə tanış olmalarına, rəy və təkliflərini bildirmələrinə geniş imkan yaradır. Dövlət büdcəsi layihəsinin Milli Məclisdə müzakirə edilməsi zamanı iqtisadi siyasət, sənaye və sahibkarlıq komitəsinin, icra hakimiyyəti orqanlarının, o cümlədən Maliyyə və İqtisadiyyat Nazirliklərinin, Mərkəzi Bankın, Gömrük Komitəsinin, Dövlət Vergi Xidmətinin və s. hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətli nümayəndələrinin iştirak etməsi dövlətin maliyyə fəaliyyətinin aşkarlıq prinsipinin təmin edilməsi istiqamətlərindən hesab olunur. Qeyd edək ki, büdcə layihəsinin müzakirəsi zamanı Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin sədri qarşıdakı il üçün pul siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Milli Məclisə məlumat verir.

Aşkarlıq prinsipi istiqamətlərindən biri kimi **“Büdcə sistemi haqqında” Qanuna əsasən**, dövlət büdcəsinin icrası barədə rüblük hesabatın növbəti rübün birinci ayının sonunadək Azərbaycan Respublikasının Milli

Məclisinə, Nazirlər Kabinetinə və Hesablama Palatasına təqdim olunmasını göstərmək olar. Təqdim olunan hesabat mətbuatda dərc edilir və bu hal aşkarlıq prinsipinin təmin olunmasına şərait yaradır.

➤ **Sosial yönümlülük prinsipi.** Bu prinsip dövlətin maliyyə sahəsindəki siyasətində ölkə əhalisinin maddi rifah halının daha da yaxşılaşdırılması və sosial müdafiə sahəsində inkişafın təmin edilməsi üçün münbit şəraitin yaradılmasına yönəldilmiş kompleks tədbirləri özündə əks etdirir. Azərbaycan sosial dövlət olaraq özünün həyata keçirdiyi maliyyə siyasətində bəzi subyektlərə, o cümlədən əlillərə, təqaüdçülərə, aztəminatlı ailələrə, Vətən müharibəsi iştirakçılarına, şəhid ailələrinə münasibətdə sosial yönümlü tədbirlərin daha çox aid edilməsini təmin edir. Hazırda Azərbaycanda sosial yönümlülük istiqamətində həyata keçirilən **əsas tədbirlərə aiddir**: bəzi fiziki şəxslərə vergi güzəştləri və vergidən azad edilmə, aztəminatlı ailələrə büdcə vəsaiti hesabına ünvanlı dövlət sosial yardımının verilməsi, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərə vergi güzəştləri, dövlət vəsaiti hesabına subsidiya verilməsi və s.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində sosial yönümlü siyasəti özündə əks etdirən bəzi məqamlara baxaq. Məsələn, AR Vergi Məcəlləsinin 102-ci (gəlir vergisindən azadolmalar və güzəştlər) maddəsinə əsasən, fiziki şəxslərin aşağıdakı gəlirləri **gəlir vergisindən azaddır**:

- fiziki şəxsin əsas iş yerində (əmək kitabçasının olduğu yerdə) hər hansı müddətli işlə əlaqədar əldə edilən aylıq gəliri 2500 manatadək olduqda, 200 manat, illik gəliri 30000 manatadək olduqda isə 2400 manat məbləğində olan hissə qədər,

- bilavasitə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından alınan gəlirlər,

- şəhid olmuş şəxslərin ailə üzvlərinin əldə etdiyi maddi yardımın 20000 manatadək olan hissəsi,

- Azərbaycan Respublikasının azadlığı, suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda aparılan hərbi əməliyyatlar nəticəsində əlilliyi müəyyən edilmiş hərbi qulluqçuların və mülki şəxslərin əldə etdiyi maddi yardımın 20000 manatadək olan hissəsi,

- hakimiyyət orqanının qərarına əsasən yaradılan sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının rezidenti olan hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslərin sənaye və texnologiyalar parkındakı fəaliyyətdən əldə etdikləri gəlir (əməkhaqqından tutulan gəlir vergisi istisna olmaqla) - qanunvericiliyə uyğun olaraq sənaye və texnologiyalar parkında qeydiyyatda alındıqları hesabat ilindən başlayaraq - **10 il** müddətinə,

- investisiya təşviqi sənədini almış fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən əldə etdiyi gəlirin 50 faizi - **7 il** müddətinə,

- mikro və ya kiçik sahibkarlıq subyekti olan və fərdi sahibkar kimi fəaliyyət göstərən startapların "Startap" şəhadətnaməsi aldığı tarixdən innovasiya fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlir – **3 il** müddətinə,

- Qohumluq dərəcəsindən asılı olmayaraq himayəsində azı üç nəfər, o cümlədən gündüz təhsil alan 23 yaşınadək şagirdlər və tələbələr olan ər və ya arvaddan birinin vergi tutulmalı olan aylıq gəliri 50 manat məbləğində azaldılır,

- Azərbaycan Respublikasının Vətən Müharibəsi və Milli Qəhrəmanlarının və s. fiziki şəxslərin hər hansı muzzdlu işdən vergi tutulmalı olan aylıq gəliri 400 manat məbləğində azaldılır və s.

Vergi Məcəlləsində yuxarıda qeyd etdiyimiz istiqamətlərdən başqa sosial yönümlülüüyü əks etdirən kifayət qədər geniş vergi güzəşti və azadolmaları nəzərdə tutulub ki, bu da ölkədə vətəndaşların sosial müdafiəsinin daha da artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Digər tərəfdən, ölkəmizdə dövlət tərəfindən aztəminatlı ailələrin sosial rifahını yüksəltmək məqsədilə sosial siyasət sahəsində özünüməşğulluq tədbirlərinə xüsusi yer ayrılır. Prezidentin 7 aprel 2016-cı il tarixli 1941 nömrəli “Əhalinin özünüməşğulluğunun təmin olunması sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncamına əsasən, Azərbaycanda özünüməşğulluq proqramı həyata keçirilir. Qeyd edək ki, özünüməşğulluq “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2018-ci il tarixli Qanununda göstərilədiyi kimi şəxsin müstəqil surətdə və yaxud dövlətin dəstəyi ilə özünü işlə təmin etməsi deməkdir.

Bu proqram çərçivəsində aztəminatlı ailələrə fərdi təsərrüfatlarının təməlini qoymaq və ya inkişaf etdirmək üçün dövlət vəsaiti hesabına ailəyə birbaşa natura şəklində mal, material və digər əmlakın verilməsi ilə (nağd vəsait olmamaq şərti ilə) dəstək göstərilir. Ailə təqdim etdiyi biznes planı uyğun olaraq istehsal və ya xidmət avadanlıqları ilə təmin edilir. Bu istiqamətdə işlərin həyata keçirilməsində Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyindəki Dövlət Məşğulluq Agentliyi məşğulluq xidmətlərinin icrasında həssas əhali qruplarına, o cümlədən əlilliyi olan şəxslərə daha çox üstünlük verir. Statistik məlumatlara nəzər salsaq görərik ki, 2021-ci ildə 1348 nəfər əlilliyi olan şəxs özünüməşğulluq proqramına cəlb edilib. Bütövlükdə isə ölkə üzrə Dövlət Məşğulluq Agentliyi tərəfindən 2020-ci ildə 12

min şəxs özünüməşğulluq proqramına cəlb olunub. Onların sırasına şəhid ailələrinin üzvləri, müharibə iştirakçıları, əlilliyi olan şəxslər, məcburi köçkünlər, aztəminatlı, habelə çoxuşaqlı ailələrin üzvləri, ünvanlı sosial yardım alan ailələrin üzvləri daxildir. Həmin şəxslər proqram çərçivəsində seçdikləri sahələr üzrə mal və materiallarla təmin olunaraq öz təsərrüfatlarını qururlar.

Statistik məlumatlara görə, 2021-ci ildə ünvanlı dövlət sosial yardım alan ailələrin sayı ümumilikdə 42 min ailə və ya 202 min ailə üzvi olmuşdur. Hər bir ailəyə düşən sosial yardımın orta aylıq məbləği 2021-ci ildə 280 manat təşkil etmişdir. Bu göstərici 2020-ci ilə müqayisədə 17% çox olmuşdur.

2021-ci ildə Azərbaycanda dövlət büdcəsi xərclərinin 10,3 milyard manatını sosialyönlü xərclər (əməyin ödənişi fondu, təqaüd və sosial müavinətlər, dərman və ərzaq alınması xərcləri) təşkil etmişdir ki, bu da dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsində sosial yönümlülüyə üstünlük verdiyini təsdiq edir.

➤ **Yerli özünüidarəetmə (bələdiyyə) orqanlarının maliyyə fəaliyyətinin müstəqillik prinsipi.** Bu prinsip Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələrinə və maliyyə sahəsinə aid olan digər qanunlara əsaslanır. Respublika ərazisində bələdiyyə orqanları maliyyə fəaliyyətini Konstitusiyanın **144-cü** və **146-cı** maddələrinə və digər normativ-hüquqi aktlara əsasən yerli vergilərin və ödənişlərin müəyyən edilməsini, yerli büdcənin və onun icrası haqqında hesabatların təsdiq edilməsini, yerli iqtisadi inkişaf proqramlarının qəbul və icra edilməsini, büdcədən kənar məqsədli fondların yaradılmasını və onun vəsaitindən istifadəni müstəqil formada həyata keçirirlər.

Dövlət maliyyə fəaliyyətini həyata keçirərkən yuxarıda qeyd olunan prinsiplərlə yanaşı planlılıq, hakimiyyət bölgüsü, maliyyə fəaliyyəti sahəsində subyektlərin bərabərliyi və s. prinsipləri də tətbiq edir. Qeyd olunan prinsiplərin məzmunu AR Konstitusiyası, maliyyə sahəsini tənzimləyən qanunlar və digər normativ-hüquqi aktlarla müəyyən edilir.

Dövlətin maliyyə fəaliyyətini digər fəaliyyət sahələrindən fərqləndirən bir sıra təşkilati-hüquqi əlamətlər mövcuddur. **Bu əlamətlərə aşağıdakılar aiddir:**

❖ Maliyyə fəaliyyətinin hakimiyyətin hər üç qolu (qanunverici, icraedici və məhkəmə) vasitəsilə həyata keçirilməsi. Qeyd olunan hər üç hakimiyyət qolu qanunvericiliklə ona verilən səlahiyyətlər çərçivəsində maliyyə fəaliyyətini həyata keçirirlər,

❖ Maliyyə fəaliyyəti sahələrarası xarakter daşıyır, yəni iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir. Yalnız bir sahədə maliyyə fəaliyyətini praktiki olaraq həyata keçirmək mümkün deyil, ona görə ki, bir sahə digər sahələrlə sıx bağlıdır. Məsələn, dövlət kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi zamanı paralel olaraq digər sahələrin (kimya sənayesinin, maşınqayırma sənayesinin və s.) maliyyələşdirilməsinə də maliyyə vəsaitinin ayrılmasına məcbur olur.

❖ Maliyyə fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası və yerli özünüidarəetmə (bələdiyyə) orqanları səviyyəsində həyata keçirilir. Məsələn, maliyyə fəaliyyətinin Respublika səviyyəsində həyata keçirilməsi dedikdə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu, 94-cü, 95-ci, 109-cu, 119-cu və s. maddələrinə əsasən vahid maliyyə, yəni büdcə, vergi, kredit siyasətinin bütün ölkə ərazisində vahid qaydalara əməl olunmaqla aparılması ilə təmin olunması başa

düşülür. Naxçıvan Muxtar Respublikası və yerli özünüidarəetmə (bələdiyyə) orqanları səviyyəsində maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi qanunvericiliyin verdiyi səaliyyətlər əsasında aparılır.

Hər bir dövlət maliyyə fəaliyyətini müxtəlif metodlar vasitəsilə həyata keçirir. **Bu metodlara aşağıdakılar aiddir:**

▪ **Pul vəsaiti fondlarının formalaşdırılması metodu.** Bu metod özü **məcburi** və **könüllü** olmaqla iki yerə bölünür. **Məcburi metod** vergi tətbiqi, maliyyə sanksiyası, dövlət rüsumu, icbari sığorta və s. mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir. Pul vəsaitlərinin cəlb olunmasının **könüllü metodu** isə dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızlarının (səhm, istiqraz) satışı, kredit təşkilatlarına əmanət qoyuluşu, lotereya biletlərinin yayılması, xeyriyyə ianələri və s. mexanizmlər vasitəsilə reallaşdırılır.

Hazırkı dövrdə pul vəsaiti fondlarının formalaşdırılmasında məcburi metod əsas yer tutur. Dövlət büdcəsi gəlirinin 35%-dən çoxu vergilər, büdcədənkenar dövlət fondlarının gəlirinin əsas hissəsi isə məcburi ödəmələr hesabına formalaşır. Pul vəsaiti fondlarının formalaşdırılması baxımından məcburi və könüllü metodlar arasındakı fərq bir çox amillərdən asılıdır: dövlət və bələdiyyə orqanlarının siyasi kursundan, maliyyə vəsaitinə tələbdən, əhalinin həyat səviyyəsindən və s.

▪ **Pul vəsaiti fondlarının bölüşdürülməsi metodu.** Bu metod **maliyyələşmə** və **kreditləşmə** mexanizmləri vasitəsilə həyata keçirilir. **Maliyyələşmə mexanizmi** dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin fasiləsizliyinin və yenilənməsinin təmin edilməsi üçün tətbiq edilir. Deməli, maliyyələşmə dedikdə təkrar istehsal prosesinin genişləndirilməsi üçün tələb olunan pul vəsaiti ilə təmin edilməsi prosesi başa düşülür.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət və bələdiyyə hakimiyyət orqanları ancaq məqsədli proqramları maliyyələşdirir. Bu zaman əsasən ictimai və dövlət maraqları təmin edilir. Ona görə dövlətin və bələdiyyənin ehtiyacları onların büdcə və büdcədənkenar vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilir. Büdcədən maliyyələşmə qaytarılmaq və qaytarılmaq formasında həyata keçirilə bilər. Maliyyələşmənin qaytarılmaq formasında aparılması istiqamətləri kimi dotasiya, subsidiya və qrant çıxış edir. Bunların mahiyyəti haqqında dərslərin VII fəsilində (**Büdcə hüquq münasibətləri**) geniş izah verilib. Müasir dövrdə birbaşa maliyyələşmədən başqa bütövlükdə ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə vergi və kredit sahəsində güzəştlər tətbiq etməklə dolayı maliyyələşdirmə üsulundan geniş istifadə edilir. Tətbiq olunan güzəştlər nəticəsində müəssisənin sərəncamında qalan maliyyə vəsaiti onun öz inkişafına yönəldilir. Məsələn, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı və qeyri-neft ixracının artırılması məqsədilə dövlət tərəfindən çox istiqamətli vergi və kredit güzəştləri tətbiq edilir. Bunlardan Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun sahibkarlıq subyektlərinin investisiya layihələrini güzəştli kredit vəsaiti hesabına maliyyələşdirməsini (illik faiz dərəcəsi 5%-dək və 10 il müddətə) göstərmək olar. Müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində dövlət o müəssisələri maliyyələşdirir ki, onlar dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin və ictimai maraqların təmin edilməsində həyati əhəmiyyət daşıyır.

Dövlət və bələdiyyə pul vəsaiti fondlarının bölüşdürülməsi **kreditləşmə** mexanizmi vasitəsilə də həyata keçirilir. Maliyyələşmə kimi, kreditləşmə də təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyi və genişləndirilməsi üçün tələb olunan pul vəsaiti ilə təmin edilməsi prosesidir. Lakin maliyyələşmədən kreditləşməni fərqləndirən əsas cəhət-

lər kreditləşmənin qaytarmalı, müddətli və faizli olmasıdır. Dövlət və bələdiyyə pul fondu vəsaitləri kredit formasında əsasən təsərrüfat hesablı əsasda fəaliyyət göstərən müəssisələrə verilir.

Dövlət tərəfindən maliyyə fəaliyyətinin tənzimlənməsində əsas məqsəd pul vəsaiti fondlarından məqsədyönlü, səmərəli və qanunauyğun istifadə edilməsini təmin etməkdir.

Ümumiyyətlə, dövlətin maliyyə fəaliyyətinə aşağıdakı **amillər** təsir göstərir:

- müəyyən dövr üçün dövlətin əsas iqtisadi vəzifələri,
- ölkə iqtisadiyyatının vəziyyəti,
- iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin inkişaf etdirilməsi,
- dövlətin real maliyyə ehtiyatları,
- vergi yığımının səviyyəsi,
- investisiya və sağlam rəqabət mühiti,
- xarici iqtisadi amillər (enerji resurslarının dünya bazarındaki qiymətləri və s.),
- siyasi və iqtisadi sabitlik, çevik maliyyə siyasəti və s.

4.3. Dövlətin maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən orqanlar

Dövlət maliyyə fəaliyyətini müvafiq səlahiyyətli orqanlar vasitəsilə həyata keçirir. Dövlət orqanlarına Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və digər qanunlara əsasən, müxtəlif səlahiyyətlər verilir. Hər bir dövlət orqanı ona verilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsində iştirak etməklə müxtəlif funksiyaları və vəzifələri yerinə yetirir. Qanunvericiliyə əsasən, verilmiş səlahiyyətlərdən və yerinə yetirdiklə-

ri funksiyalardan asılı olaraq dövlətin maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən orqanlar aşağıdakı kimi təsnif edilir:

❖ **Ümumi səlahiyyətli orqanlar,**

❖ **Xüsusi səlahiyyətli orqanlar.**

Ümumi səlahiyyətli dedikdə dövlət hakimiyyət orqanlarının digər fəaliyyət istiqamətləri ilə yanaşı, dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsindəki funksiyasının da həyata keçirilməsi başa düşülür. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən, dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsindəki funksiyasını həyata keçirən ümumi səlahiyyətli dövlət orqanlarına aiddir:

- ✓ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,
- ✓ Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi,
- ✓ Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti.

Dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik orqanı olaraq maliyyə fəaliyyətinə nəzarəti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əsasən, Milli Məclis həyata keçirir. Belə ki, Konstitusiyanın **94-cü** maddəsinin 15-ci bəndinə əsasən, Milli Məclis ölkədə maliyyə fəaliyyətinin əsaslarına, vergilərə, rüsumlara və ödənişlərə dair ümumi qaydalar, yeni müvafiq qanunlar, məcəllələr qəbul edir. Konstitusiyanın **95-ci** maddəsinin 5-ci bəndinə əsasən, Milli Məclis Prezidentin təqdimatına əsasən dövlət büdcəsini təsdiq edir və onun icrasına nəzarəti həyata keçirir. Digər tərəfdən, Milli Məclis dövlət büdcəsi haqqında və digər maliyyə-büdcə məsələlərinə dair qanun layihələrinin müzakirəsi və təsdiqi prosesi zamanı maliyyə nəzarəti funksiyasını reallaşdırır. Dövlət büdcəsinin icrası zamanı Milli Məclisin müvafiq komitələrinin, işçi qruplarının iclaslarında müxtəlif məsələlərə baxılması, deputat sorğuları vasitəsilə səlahiyyətli dövlət və bələdiyyə orqanları tərəfindən zəruri məlumatların alınması, onların təhlil edilməsi və s. istiqamətdəki fəaliyyəti Milli Məclisin maliyyə

fəaliyyəti sahəsindəki funksiyasının reallaşdırılmasını əks etdirir. Ümumi səlahiyyətli orqan kimi Milli Məclis maliyyə fəaliyyətinə nəzarəti əsasən dövlət büdcəsinin icrası ilə əlaqədar hesabatın baxılması və təsdiqi prosesi zamanı həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin dövlətin maliyyə fəaliyyəti üzərində nəzarəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bildiyimiz kimi, Konstitusiyanın **99-cu** maddəsinə əsasən, ölkəmizdə icra hakimiyyəti Prezidentə mənsubdur. Ali icra hakimiyyətinin başçısı kimi Prezident Konstitusiyanın **109-cu** maddəsinə əsasən, dövlət büdcəsini, büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələrini Milli Məclisin təsdiqinə təqdim edir. Prezident Milli Məclis tərəfindən təsdiq edilmiş dövlət büdcəsinin ölkə üzrə icra olunması üzərində nəzarəti həyata keçirir. Prezident tərəfindən Neft Fondunun valyuta vəsaitlərinin təsdiq edilmiş investisiya siyasətinə və valyutanın idarə edilməsi, saxlanması və yerləşdirilməsi üzrə qəbul olunmuş qaydalara uyğun olaraq həyata keçirilməsinə hesabatlılıq formasında nəzarət edilir. Maliyyə sahəsində nəzarəti həyata keçirərkən Prezident Administrasiyasının müvafiq şöbələri aşağıdakı məsələləri həll edir:

1. zərurət yarandıqda icra hakimiyyəti orqanlarında yoxlama təşkil etmək,
2. maliyyə sahəsində qəbul olunmuş qanunların icra edilməsi vəziyyətini təhlil etmək,
3. müvafiq sahədə nəzarəti gücləndirmək məqsədilə hüquq-mühafizə və nəzarət orqanlarının nümayəndələrindən ibarət komissiyalar yaratmaq,
4. maliyyə sahəsində Prezidentin verdiyi fərman və sərəncamların yerinə yetirilmə vəziyyətini yoxlamaq,

yol verilmiş nöqsanların araşdırılması üçün vəzifəli şəxslərin izahat verməsini tələb etmək,

5. nəzarət orqanlarının fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsini təmin etmək və s.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti dövlət büdcəsində icra hakimiyyəti üçün nəzərdə tutulmuş xərclər çərçivəsində mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları yaradır, maliyyə sahəsində müvafiq qanunlar imzalayır.

Dövlətin maliyyə sahəsindəki fəaliyyətini həyata keçirən ümumi səlahiyyətli orqanlardan biri Azərbaycan Respublikasının **Nazirlər Kabinetidir**. Bildiyimiz kimi, Konstitusiyaya görə, Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra hakimiyyəti orqanıdır. Konstitusiyanın **119-cu** maddəsinə əsasən, Nazirlər Kabineti dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Prezidentə təqdim etməklə maliyyə sahəsində fəaliyyətini həyata keçirir. Nazirlər Kabineti dövlət büdcəsinin icrasını təmin etmək səlahiyyətinə malikdir və bu səlahiyyət yuxarı icra hakimiyyəti orqanı kimi ona maliyyə sahəsində cari nəzarəti həyata keçirmək imkanı verir. Öz səlahiyyətləri çərçivəsində Nazirlər Kabineti maliyyə sahəsində nəzarətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə xüsusi komissiyalar yaradır, eyni zamanda dövlət büdcəsinin icrasının, maliyyə-kredit və pul siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi, tənzimlənməsi və onlara nəzarət edilməsi məqsədilə müxtəlif qərar və sərəncamlar qəbul edir.

Dövlətin maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsində xüsusi səlahiyyətli orqanlar mühüm rol oynayır. **Xüsusi səlahiyyətli orqanlar** dedikdə dövlət hakimiyyət orqanlarının elə qrupu başa düşülür ki, onların əsas funksiyası məhz maliyyə fəaliyyətini həyata keçirməkdir. Qeyd edək ki, onlar dövlətin maliyyə fəaliyyətini həyata

keçirmək üçün məqsədli şəkildə yaradılır və pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi üzrə dövlətin funksiyasının yerinə yetirilməsini həyata keçirir. Qanunvericiliyə əsasən, dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsində funksiyasını həyata keçirən **xüsusi səlahiyyətli** əsas orqanlara aiddir:

- ❖ Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi,
- ❖ Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası,
- ❖ Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti,
- ❖ Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı,
- ❖ Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Monitoring Xidməti,
- ❖ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi və s.

Dövlətin maliyyə sahəsində fəaliyyətini həyata keçirən xüsusi səlahiyyətli əsas orqanlarından biri Azərbaycan Respublikasının **Maliyyə Nazirliyidir**. Maliyyə Nazirliyi dövlətin maliyyə siyasətini işləyib hazırlayan və həyata keçirən, dövlət maliyyəsinin idarə olunmasını təşkil edən, dövlət və icmal büdcələrin layihələrini hazırlayan və dövlət büdcəsinin kassa icrasını təmin edən, dövlət borcunun idarə edilməsi, mühasibat uçotunun təşkili və aparılması sahələrində dövlət tənzimlənməsinin, dövlət büdcəsi vəsaitindən istifadə və s. istiqamətlərdə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 09 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş Əsasnaməyə görə, Nazirliyin əsas **fəaliyyət istiqamətlərinə aşağıdakılar aiddir**:

- Azərbaycan Respublikasının maliyyə, büdcə, vergi sahəsində dövlət siyasətini işləyib hazırlayır və həyata keçirilməsini aidiyyəti dövlət orqanlarının və digər təşkilatların iştirakı ilə təmin edir;

- dövlət və icmal büdcələrin layihələrinin mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq hazırlanmasını təmin edir;

- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət büdcəsinin icrasını təmin edir, dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin və dövlət zəmanəti ilə alınan kreditlərin təyinatı üzrə xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsini təşkil edir;

- dövlət borcunun idarə edilməsini və dövlət zəmanətinin verilməsini təşkil edir, dövlət borclanma siyasətini işləyib hazırlayır və həyata keçirilməsini təmin edir və s.

Maliyyə Nazirliyi qeyd olunan Əsasnamə ilə müəyyən edilmiş fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq **aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:**

- ✓ Aidiyyəti dövlət orqanları ilə birlikdə ölkə iqtisadiyyatının mövcud vəziyyətini təhlil etmək və sosial-iqtisadi problemlərin həllinə dair təkliflər vermək;

- ✓ Maliyyə, büdcə, vergi, mühasibat uçotu, dövlət borcunun idarə edilməsi və audit fəaliyyəti sahəsində dövlət siyasətinin hazırlanmasına və təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər vermək;

- ✓ Dövlətin pul-kredit və gömrük siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə dair təkliflərin hazırlanmasında iştirak etmək;

- ✓ Hər il növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihələrini və sonrakı üç il üçün icmal büdcənin göstəricilərini hazırlayıb qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada təqdim etmək, dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası prosesinin təkmilləşdirilməsi barədə təkliflər vermək;

- ✓ Dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan dövlət proqramlarının icrası ilə əlaqədar maliyyə təminatını həyata keçirmək;
- ✓ Zərurət yarandıqda dövlət büdcəsinin dəqiqləşdirilməsi barədə təkliflər hazırlamaq;
- ✓ Büdcə xərcləri üzrə müəyyən olunmuş limitdən artıq borc yaradan təşkilatlar barədə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tədbirlər görmək;
- ✓ Dövlət rüsumlarının, vergilərin və digər məcburi ödənişlərin məbləğləri və dərəcələri ilə bağlı təkliflər hazırlamaq və aidiyyəti dövlət orqanlarına təqdim etmək;
- ✓ Dövlət büdcəsinin icrası haqqında aylıq, rüblük və illik hesabatları tərtib etmək və onları müvafiq dövlət orqanlarına təqdim etmək;
- ✓ Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada dövlət büdcəsinə artıq ödənilmiş vergilərin və qeyri-vergi ödənişlərinin dövlət büdcəsindən qaytarılmasını həyata keçirmək;
- ✓ Dövlət maliyyə nəzarəti tədbirləri nəticəsində tərkibində cinayət əlamətləri olan maliyyə pozuntuları aşkarlandığı hallarda mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq yoxlama materiallarını hüquq-mühafizə orqanlarına göndərmək;
- ✓ Dövlət idarə, müəssisə və təşkilatlarının, o cümlədən məqsədli büdcə və büdcədən kənar dövlət fondlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etmək və s.

Əsasnaməyə görə, Maliyyə Nazirliyi öz vəzifələrini həyata keçirmək üçün müəyyən hüquqlara malikdir. **Bu hüquqlara aiddir:**

1. mövcud qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddət ərzində və qaydada növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihələrinin, sonrakı üç il üçün icmal büdcənin göstəricilərinin tərtibi üçün lazım olan

əsaslandırıcı materialları və hesablamaları mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarından, dövlət büdcəsindən maliyyələşən büdcə təşkilatlarından, zərurət yarandıqda mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmaya-raq digər hüquqi şəxslərdən, bələdiyyələrdən və büdcə-dənkənar dövlət fondlarından almaq;

2. büdcə təşkilatları və dövlət büdcəsindən dotasiya, subsidiya, subvensiya və digər maliyyə yardımları alan təşkilatlardan həmin vəsaitlərdən istifadə barədə müəyyən olunmuş qaydada aylıq, rüblük hesabatlar almaq;

3. müxtəlif layihələrin icrası üçün dövlət zəmanəti ilə alınmış və dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına verilmiş kreditlərin təyinatı üzrə xərclənməsinin yoxlanılmasını təmin etmək;

4. aparılan nəzarət yoxlamalarının nəticələri üzrə müvafiq tədbir görülməsi üçün aidiyyəti dövlət orqanlarına təqdimatlar vermək və s.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 09 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli Fərmanı ilə Maliyyə Nazirliyinin tərkibində Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti, Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi kimi strukturlar yaradılmışdır. Qeyd olunan strukturların yaradılmasında əsas məqsəd dövlət büdcəsi vəsaitlərinin və dövlət borcunun idarə edilməsi, dövlət xəzinədarlığı, dövlət maliyyə və əyar fəaliyyəti, mühasibat uçotunun təşkili və aparılması sahələrində dövlət nəzarətinin və tənzimlənməsinin müasir tələblərə və normativ-hüquqi aktlara uyğun təşkilinin təmin edilməsidir. **Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi** dövlət büdcəsinin kassa icrasını həyata keçirən və həmin maliyyə əməliyyatlarının uçotunu aparan, büdcə xərcləri üzrə dövlətin adından

büdcə təşkilatları qarşısında öhdəlikləri qəbul edən, Azərbaycan Respublikasında dövlətə məxsus maliyyə vəsaitlərinin vahid mərkəzdən idarə edilməsi, bu vəsaitlərin daxil olması və məqsədyönlü xərclənməsi sahəsində cari nəzarəti həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanıdır.

Maliyyə Nazirliyinin **Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti** dövlət büdcəsinin, o cümlədən məqsədli büdcə fondlarının və büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar vəsaitlərinin, habelə dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlərin məqsədli və səmərəli xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən bir qurumdur. Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin əsas fəaliyyət istiqamətlərinə aiddir:

- ❖ dövlət büdcəsinin, o cümlədən məqsədli büdcə fondlarının vəsaitlərinin xərclənməsi, habelə büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar əməliyyatlar üzrə vəsaitlərinin əldə edilməsi və xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirir;

- ❖ dövlət zəmanəti ilə alınmış və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilmiş kreditlərin xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirir;

- ❖ ölkədə dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi işinə metodiki rəhbərlik edir və s.

Maliyyə Nazirliyinin **Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi** qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət borcalmalarının həyata keçirilməsini təmin edən, vahid xəzinə hesabında olan vəsaitin qalığını (sərbəst qalığı) və dövlət büdcəsinin Təminat Fondunun vəsaitlərini idarəetməyə verən və ya idarə edən, dövlət qiymətli kağızlarının emissiyasını həyata keçirən, dövlət borcunun, dövlət zəmanətlərinin və xarici dövlətlərin Azərbaycana olan borcunun reyestrini aparan maliyyə nəzarəti orqanıdır.

Nazirliyin strukturuna daxil olan yuxarıda göstərilən qurumlar onlara həvalə edilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsi və hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün birbaşa məsuliyyət daşıyırlar və öz səlahiyyətləri daxilində müstəqil sərəncam vermək hüququna malikdirlər.

Maliyyə Nazirliyinə Prezident tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilən, həvalə edilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsi və hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün şəxsən məsuliyyət daşıyan nazir rəhbərlik edir.

Dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsində xüsusi səlahiyyətli orqanlarından biri Azərbaycan Respublikasının **Hesablama Palatasıdır**. Hesablama Palatası Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının **92-ci** maddəsinə əsasən, Milli Məclis tərəfindən yaradılan, Milli Məclisə hesabat verən, daimi fəaliyyət göstərən kənar dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən ali audit orqanıdır. Hesablama Palatası “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada dövlət büdcəsinin və büdcədənkenar dövlət fondlarının layihələrinə, dövlət büdcəsinin və büdcədənkenar dövlət fondlarının büdcələrinin icrasına dair illik hesabatlara, müvafiq qanun layihələrinə rəy verir. Eyni zamanda Hesablama Palatası dövlət büdcəsinin və büdcədənkenar dövlət fondlarının gəlir və xərclərini təhlil edir. Zərurət yarandıqda müəssisələrdə audit yoxlaması aparır və yoxlamanın əsasında tərtib olunmuş hesabatları Milli Məclisə təqdim edir. Bundan əlavə, Hesablama Palatası dövlət əmlakının idarə edilməsi, onun barəsində sərəncam verməsi və dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olmasına nəzarət edir, aparılmış nəzarət tədbirləri nəticəsində aşkar edilmiş hüquq pozuntuları barədə məlumatları Milli Məclisə təqdim edir. Qeyd edək ki, qanunvericiliyə əsasən bələdiyyələrə

dövlət büdcəsindən vəsait ayrıldıqda həmin vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadə edilməsinə nəzarət Hesablama Palatası tərəfindən həyata keçirilir. Hesablama Palatasının fəaliyyəti “**Hesablama Palatası haqqında**” Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2018-ci il tarixli Qanunu ilə tənzimlənir.

Hesablama Palatasının tərkibi Palatanın üzvlərindən, üzvləri isə sədr, sədr müavini və 5 auditordan ibarətdir. Palata üzvlərinin səlahiyyət müddəti 7 ildir. Hesablama Palatasının üzvləri Milli Məclis Sədrinin təqdimatı əsasında Milli Məclisin azı 63 deputatının səs çoxluğu ilə təyin edilir. Hesablama Palatasının üzvləri Milli Məclisinin dəvəti ilə Milli Məclisin və onun komitələrinin iclaslarında iştirak edirlər.

Mövcud qanunvericiliyə görə, Hesablama Palatasının üzvlərinə bir sıra **qadağalar** tətbiq edilir. **Bunlara aiddir:**

- dövlət qurumlarında və yerli özünüidarəetmə orqanlarında əlavə ödənişli, seçkili və ya təyinatlı digər vəzifə tutmaq;
- şəxsən və ya digər şəxslər vasitəsilə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq;
- elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyəti istisna olmaqla, digər ödənişli fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq;
- təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq təsərrüfat subyektlərinin idarəetməsində iştirak etmək və s.

Qanunvericilik Hesablama Palatasının üzvlərinə dair aşağıdakı **bir sıra tələblər** müəyyən edir:

❖ Hesablama Palatasının üzvləri dövlət idarəçiliyi, dövlət nəzarəti, hüquq, iqtisadiyyat və maliyyə sahələrində 5 ildən az olmayaraq iş təcrübəsinə malik olan ali təhsilli Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ola bilərlər;

❖ Hesablama Palatasının üzvləri başqa dövlətlər qarşısında öhdəlikləri olan, ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlərə, habelə korrupsiya cinayətləri və qulluq mənafeyi əleyhinə olan cinayətlərə və ya iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərə görə məhkum olunmuş şəxslər ola bilməzlər.

Dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsində xüsusi səlahiyyətli orqanlarından biri də Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında **Dövlət Vergi Xidmətidir**. Dövlət Vergi Xidməti respublikada aparılan vahid maliyyə və büdcə siyasəti çərçivəsində vergilərin, məcburi dövlət sosial sığorta, işsizlikdən sığorta və icbari tibbi sığorta haqlarının, digər icbari ödənişlərin vaxtında və tam yığılmasının təmin edilməsi sahəsində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin edən qurumdur. Dövlət Vergi Xidmətinin fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 12 may tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Əsasnamə ilə tənzimlənir.

Dövlət Vergi Xidmətin əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Dövlət vergi siyasətinin formalaşmasında iştirak etmək və həyata keçirilməsini təmin etmək;
- Vergi sahəsinin inkişafı üçün tədbirlər görmək;
- Vergi sahəsini tənzimləyən normativ hüquqi aktların layihələrinin hazırlanmasında iştirak etmək, onlara dair rəy və təkliflər vermək;
- Vergilərin, məcburi dövlət sosial sığorta, işsizlikdən sığorta və icbari tibbi sığorta haqlarının, habelə qanunla və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin aktı ilə Xidmətin səlahiyyətlərinə aid edilmiş digər icbari ödənişlərin vaxtında və tam yığılmasını təmin etmək;

- Qanunla müəyyən olunmuş qaydada kommersiya hüquqi şəxslərinin və publik hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatının həyata keçirilməsini və dövlət reyestrinin aparılmasını təmin etmək;
- Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada vergi nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin etmək və s.

Dövlət Vergi Xidməti dövlət büdcəsinin gəlirinin (mədaxilinin) formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. 2021-ci ilin dövlət büdcəsinin ümumi gəlirinin 8,5 milyard manatını Dövlət Vergi Xidməti xətti ilə toplanan vəsait təşkil etmişdir ki, onun da 6,4 milyard manatı qeyri-neft sektorunun payına düşür. Ona görə də Dövlət Vergi Xidməti dövlətin maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasında əhəmiyyətli rolunu daşıyır.

Xidmət öz fəaliyyətini Mərkəzi Aparatı, strukturuna daxil olan qurumlar və strukturuna daxil olmayan tabeliyindəki qurumlar vasitəsilə həyata keçirir. Xidmətin fəaliyyətinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad etdiyi rəis rəhbərlik edir. Rəis Xidmətə həvalə edilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə və hüquqlarının həyata keçirilməsinə görə şəxsən məsuliyyət daşıyır.

Ölkədə bank fəaliyyətinin tənzimlənməsinin əsas səlahiyyətli orqanı Azərbaycan Respublikasının **Mərkəzi Bankıdır**. Mərkəzi Bank ölkənin bütün kredit sistemini tənzimləyən, iqtisadi maraqların təmin olunması istiqamətində pul-kredit siyasətini, eyni zamanda pul emissiyasını həyata keçirən dövlət orqanıdır. Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri daxilində ölkədə qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir. Qanunvericilik Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin digər məqsədlərini də müəyyən edir ki, bun-

lara da ölkədə bank sisteminin sabitliyinin, milli ödəniş sistemlərinin səmərəli təşkili və fəaliyyətinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi, maliyyə bazarının inkişafının və sabitliyinin təmin edilməsinə dəstəyin göstərilməsi və s. aiddir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün bu vəzifələrin həyata keçirilməsi dövlətin maliyyə ehtiyatlarının daha çox artmasına münbit şərait yaradır. Qeyd edək ki, Mərkəzi Bankın 31 yanvar 2022-ci ilə valyuta ehtiyatları 9,1 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu göstərici 2021-cilə müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2,0 milyard ABŞ dolları çoxdur.

Dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsində xüsusi səlahiyyətli orqanlarından biri də Azərbaycan Respublikasının **Maliyyə Monitoringi Xidmətidir**. Maliyyə Monitoringi Xidməti Azərbaycan Respublikasında cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasının və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısını almaq sahəsində vahid tənzimləməni və nəzarəti həyata keçirən, fəaliyyəti əlaqələndirən, habelə müvafiq sahədə siyasətin formalaşmasında iştirak edən publik hüquqi şəxsdir. Maliyyə Monitoringi Xidmətinin fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyul 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Nizamnamə ilə tənzimlənir.

Maliyyə Monitoringi Xidmətinin maliyyə nəzarəti orqanı kimi əsas vəzifəsi "Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq maliyyə sahəsində monitoringi həyata keçirmək, monitoring iştirakçılarından və monitoringdə iştirak edən digər şəxslərdən, açıq və digər mənbələrdən məlumat almaq, toplamaq və təhlil etmək, habelə nəticələrinə

əsasən tədbirlər görməkdir. Həmçinin, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə bağlı məlumatları Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinə təqdim etmək və görülmüş tədbirlər barədə həmin orqanlardan informasiya almaq hüququna malikdir.

Dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsində xüsusi səlahiyyətli orqanlarından biri də Azərbaycan Respublikasının **Dövlət Gömrük Komitəsidir**. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, Azərbaycanda müasir gömrük işinin əsası 1991-ci ildə dövlətimiz müstəqillik qazandıqdan sonra qoyulmuşdur. Gömrük qanunvericiliyi Azərbaycanda daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə idxal-ixrac əməliyyatlarının dövlət tənzimlənməsinin vasitəsi kimi gömrük tarifinin formalaşdırılması və tətbiqi, həmçinin Azərbaycanın gömrük sərhədindən keçən mallardan gömrük rüsumu tutulması qaydalarını müəyyən edir. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin **25-ci** maddəsinə əsasən, dövlət gömrük orqanı mallar Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirildikdə, vergilərin tutulması sahəsində Vergi və Gömrük Məcəllələri və digər qanunlarla müəyyən edilmiş hüquqları və vəzifələri həyata keçirir. Belə ki, Vergi Məcəlləsinin müvafiq maddəsinə (**maddə 20.5**) əsasən, vergi orqanlarının səlahiyyətlərini, yeni malların idxalı və ixracı zamanı tətbiq edilən yol vergisi, əlavə dəyər vergisi və aksiz vergisinin tutulması, tam və vaxtında ödənilməsinə Dövlət Gömrük Komitəsi həyata keçirir. Vergi Məcəlləsinin **26-cı** maddəsinə əsasən Gömrük Komitəsi idxal-ixrac əməliyyatları sahəsində vergitutma ilə əlaqədar məlumatları Dövlət Vergi Xidmətinə verir.

"Valyuta tənzimi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 1994-cü il tarixli Qanununa əsasən, Dövlət Gömrük Komitəsi ölkədə valyuta nəzarətini həyata keçirən əsas orqanlardan biridir. Dövlət Gömrük

Komitəsi rezident və qeyri-rezident tərəfindən milli və xarici valyutanın, eləcə də digər valyuta sərvətlərinin, qeyd olunan qanuna uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçirilməsinə, habelə Gömrük Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulmuş digər hallarda valyuta nəzarətini həyata keçirir.

Dövlət Gömrük Komitəsinin fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 4 iyun tarixli 646 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Əsasnamə ilə tənzimlənir. Təsdiq olunmuş Əsasnaməyə əsasən, Dövlət Gömrük Komitəsinin **əsas vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:**

- ❖ Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və milli təhlükəsizliyini təmin etmək;

- ❖ Mallar və nəqliyyat vasitələri gömrük sərhədindən keçirilərkən nəzarəti və gömrük rəsmiləşdirilməsi qaydalarına riayət olunmasını təmin etmək;

- ❖ Gömrük rüsumlarının, müvafiq vergilərin və dövlət rüsumunun vaxtında və tam həcmdə dövlət büdcəsinə köçürülməsini təmin etmək;

- ❖ Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada malların gömrük dəyərinin düzgün müəyyən olunmasına nəzarət sistemini təşkil etmək;

- ❖ Malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsinin sürətləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmaq;

- ❖ Milli təhlükəsizliyin, insanların mənəviyyatının, həyat və sağlamlığının, xalqların bədii, tarixi və arxeoloji sərvətlərinin qorunması sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsində müvafiq dövlət orqanlarına yardım göstərmək;

- ❖ Gömrük işi sahəsinə ayrılan büdcə vəsaitləri, kreditlər, qrantlar və digər maliyyə vəsaitlərindən təyinatı üzrə səmərəli istifadə olunmasını təmin etmək;

- ❖ Gömrük ödənişlərinin alınmasını təmin etmək və s.

Komitəyə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilən sədr rəhbərlik edir. Sədr Komitəyə həvalə olunmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi və hüquqların həyata keçirilməsi üçün şəxsən məsuliyyət daşıyır. Sədrin Prezident tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilən bir birinci müavini və dörd müavini var. Sədrin müavinləri onlara sədr tərəfindən həvalə edilmiş vəzifələri yerinə yetirir və bunun üçün şəxsən məsuliyyət daşıyırlar.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında Dövlət Gömrük Komitəsinin rolu böyükdür. Belə ki, Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə dövlət büdcəsinə daxilolmaların həcmi 2021-ci ildə 3,9 milyard manat təşkil etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz ümumi və xüsusi səlahiyyətli orqanlardan başqa dövlətin maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi sahəsində müəyyən səlahiyyətlərə malik olan müxtəlif nazirliklər, xidmətlər və təşkilatlar var. Bu orqanlar dövlət büdcəsi ilə bu və digər formada münasibətlərdə olurlar, büdcə vəsaitlərindən istifadə edirlər və s. **Bunlara aiddir:** Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi, Dövlət Neft Fondu, Azərbaycan Respublikasının İqtisadi Şurası, İşsizlikdən Sığorta Fondu, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası və s. Qeyd olunan orqanların fəaliyyəti müvafiq normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir və öz səlahiyyətləri çərçivəsində dövlətin maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsində iştirak edirlər.

Dövlətin iqtisadi və maliyyə sahəsindəki vəzifələri istiqamətində aparılan vaxtaşırı dəyişikliklər xüsusi səlahiyyətli orqanlar sistemində də islahatları zəruri edir. Yeni müasir çağırışlara, tələblərə, iqtisadi konyukturaya, çevik maliyyə siyasətinə cavab verən yeni hakimiyyət orqanlarının yaradılması prosesi həyata keçirilir.

V FƏSİL

Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarəti

5.1. Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti və onun prinsipləri

Müasir dövrdə maliyyə nəzarəti maliyyə fəaliyyətinin bütün sferalarını əhatə etməklə bərabər dövlət idarəetməsinin vacib elementi hesab edilir. Onun əhəmiyyəti eyni zamanda dövlətin maliyyə siyasəti ilə birlikdə sosial vəzifələrin, maliyyə ehtiyatlarının formalaşması prosesinin və ondan səmərəli istifadənin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarəti dövlət və özəl sahələrdə maliyyə ehtiyatlarından daha səmərəli və qanunauyğun şəkildə istifadə etməklə dinamik iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə yönəlir. Maliyyə nəzarəti istehsal və qeyri-istehsal sahələrini əhatə edərək material, əmək, maliyyə, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə qeyri-məhsuldar xərcləri və itkiləri azaltmaqla iqtisadi stimullaşdırmanı yüksəltməyə yönəlir. Ümumiyyətlə, **maliyyə nəzarəti dedikdə** ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı məqsədilə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin, dövlətin və bələdiyyələrin pul fondlarının təşkili, bölüşdürülməsi və məqsədyönlü istifadə edilməsi üzərində nəzarət sistemi başa düşülür. Geniş mənada ifadə etsək, maliyyə nəzarəti – dövlət, bələdiyyə, müəssisə və təşkilatların həyata keçirdikləri maliyyə fəaliyyəti üzərində qanuniliyi və məqsəduyğunluğu təmin etmək istiqamətində qanunverici və icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətləri daxilində apardıqları nəzarətdir. Təsərrüfat subyektlərində həyata keçirilən maliyyə nəzarəti onlarda digər məsələn, inzibati, ekoloji və s. nəzarətin aparılmasını istisna etmir.

Maliyyə nəzarətinin obyektı pul vəsaitləri, o cümlədən dövlətin maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və

istifadəsinin nizamlama prosesi hesab edilir. Nəzarətin bilavasitə predmeti kimi müxtəlif maliyyə göstəriciləri (dəyər, kəmiyyət formasında) mənfəət, gəlir, xərc, vergi, rüsum və digər ödəmələr çıxış edir. Maliyyə nəzarəti nağd və nağdsız ödənişləri, barter əməliyyatlarını, əvəzsiz xidmətləri və digər bütün maliyyə əməliyyatlarını əhatə edir.

Maliyyə üç əsas - bölgü, tənzimləyici və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir. Maliyyə nəzarətinin zəruriliyi iqtisadi kateqoriya kimi maliyyənin özünün nəzarət funksiyasından irəli gəlir.

Maliyyə nəzarətini zəruri edən əsas amillərə aiddir:

- ❖ mövcud maliyyə vəsaitləri və ona olan tələb arasında tarazlıq yaratmaq,
- ❖ dövlətin maliyyə öhdəliyini tam və vaxtında yerinə yetirmək,
- ❖ daxili maliyyə mənbələrini üzə çıxarmaq və maya dəyərini aşağı salmaq,
- ❖ pul və material ehtiyatlarından maksimum dərəcədə səmərəli istifadə etmək,
- ❖ maliyyə hesabatının və mühasibat uçotunun qanunauyğun aparılmasını təmin etmək və s.

Maliyyə nəzarəti, bir tərəfdən, maliyyənin idarə edilməsinin həlledici sahəsi, digər tərəfdən isə maliyyə sisteminin idarə olunmasında səmərəliliyin təmin olunmasında vacib amili kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, maliyyə nəzarətinə iki nöqteyi-nəzərdən yanaşmaq doğru olar:

1. maliyyə nəzarətini həyata keçirən dövlət orqanlarının iqtisadi subyektlərdə maliyyə qanunvericiliyi və maliyyə intizamına riayət olunması üzrə qanunauyğun fəaliyyət kimi,

2. maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün maliyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin vacib elementi kimi.

Qeyd olunan aspektlər bir-biri ilə sıx bağlıdır, ancaq nəzarətin məqsədi, metodu və subyektinə görə fərqlənir. Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarətedici funksiyasının təzahürü, yaxud gerçəkləşdirilməsi kimi çıxış edir və burada həmin nəzarətin məqsədi, mahiyyəti müəyyənləşir. Onu da qeyd edək ki, cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin inkişaf səviyyəsindən, dövlətin maliyyə siyasətindən asılı olaraq maliyyə nəzarətinin məqsəd və istiqamətləri dəyişə bilər.

Maliyyə nəzarəti sferasına pulun istifadə olunması ilə həyata keçirilən aşağıdakı əsas əməliyyatlar daxildir:

- ❖ Müxtəlif səviyyəli büdcələrin tərtibi və onun icrasına nəzarət edilməsi,
- ❖ Dövlət büdcəsi və büdcədənkenar dövlət fondlarının vəsaitlərinin səmərəli və məqsədyönlü istifadəsinə nəzarət,
- ❖ Banklarda və digər kredit təşkilatlarında büdcə vəsaitləri ilə əməliyyatların düzgünlüyünə nəzarət,
- ❖ Mövcud büdcə və vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına nəzarət,
- ❖ Məqsədli dövlət fondlarının vəsaitlərinin qanunauyğun istifadə edilməsinə nəzarət,
- ❖ Ümumi daxili məhsulun bölgüsü və yenidən bölgüsünə nəzarət və s.

Maliyyə nəzarətinin məqsədlərindən biri də maliyyə vəsaitlərinin iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə səmərəli və məqsədyönlü istifadəsini təmin etməkdən ibarətdir. Qeyd olunan məqsədə nail olmaq üçün maliyyə nəzarətinin aşağıdakı vəzifələri müəyyən olunur:

➤ maliyyə münasibətlərinin bütün subyektlərinin dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondları qarşısında maliyyə öhdəliklərinin tam həcmdə və vaxtında təmin edilməsi,

➤ mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının vəsaitlərinin səmərəli və məqsədyönlü istifadəsinə, eləcə də müəssisə, idarə və təşkilatlarda material ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına kömək edilməsi,

➤ mühasibat uçotu və hesabatların düzgün aparılmasının təmin edilməsi,

➤ müəssisələrdə daxili maliyyə resurslarının üzə çıxarılması, xərclərin azaldılması, mənfəət və rentabelliyin artırılması imkanlarının müəyyən edilməsi,

➤ maliyyə intizamının pozulması hallarının aradan qaldırılması, maliyyə intizamının artırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi və s.

Qeyd olunan vəzifələrin həyata keçirilməsi maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətində qanunçuluğun təmin olunmasının, büdcə, xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitlərdən səmərəli və məqsədyönlü istifadə olunmasının əsas şərti olub maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsinə də şərait yaradır.

Maliyyə intizamına əməl edilməsinə aid məsələlərdə maliyyə nəzarəti müəssisə və təşkilatların, dövlət-maliyyə-bank strukturlarının məsuliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu məsuliyyət maliyyə intizamını pozanlara qarşı inzibati və iqtisadi tədbirlərdə özünü göstərir. Maliyyə intizamı dedikdə müəssisələr və fiziki şəxslər tərəfindən dövlətin pul vəsaiti fondunun təşkili, bölgüsü və istifadə edilməsi qaydalarına və göstərişlərinə vaxtında, dəqiqliklə əməl olunması prosesi başa düşülür. Bu tələblər təkcə müəssisə və təşkilatlara aid edilmir, eyni zamanda dövlət

orqanları və onların vəzifəli şəxslərinə də şamil edilir. Maliyyə nəzarəti ümumilikdə dövlətin maraqlarını təmin etməklə yanaşı, həm də sahibkarlıq subyektlərinin və vətəndaşların da maraqlarını müdafiə edir. Hər bir dövlətin maliyyə sisteminin dayanıqlığı, səmərəli idarə edilməsi bütövlükdə həmin ölkənin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından olduqca vacib məsələdir. Dövlətin qarşısına qoyduğu müxtəlif vəzifələrin vaxtında həyata keçirilməsi pul vəsaitlərinin tam həcmdə toplanması, məqsədyönlü və qanunauyğun surətdə bölüşdürülməsi və səmərəli istifadə olunmasından asılıdır ki, bu da nəticədə özünü ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında əks etdirir.

Maliyyə nəzarətinin aşağıdakı özünəməxsus **prinsipləri var**:

▪ **Müstəqillik prinsipi** - maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanın istər təşkilati, istərsə də funksional və maddi olaraq yoxlanılan müəssisədən heç bir asılılığı olmamalı, eyni zamanda nəzarət orqanının statusu qanunla qorunmalıdır. Bu prinsipdə əsas məqam nəzarət orqanının maliyyə müstəqilliyi, eyni zamanda yoxlamanın forma və metodlarının müstəqil seçilməsi təşkil edir ki, bu məqam nəzarət fəaliyyətində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

▪ **Obyektivlik prinsipi** - nəzarət fəaliyyəti həyata keçirilən zaman şəxsi, qohumluq, siyasi və digər münasibətlərə üstünlük verilməməli, ancaq qanunvericiliyin tələbləri əsasında yoxlama həyata keçirilməlidir. Yoxlamanın nəticəsi özündə tam obyektiv və əsaslandırılmış məlumatları əks etdirməlidir.

▪ **Səlahiyyət prinsipi** - nəzarət orqanının qanunvericilikdə göstərilən vəzifə və hüquqlarının olmasını əks etdirir. Maliyyə nəzarəti orqanı yalnız öz səlahiyyətləri

daxilində fəaliyyət göstərməlidir. Nəzarət orqanının əməkdaşları yoxlama aparılan sahəyə aid biliklərə, yüksək səriştəyə sahib olmalıdır. Maliyyə nəzarəti orqanının əməkdaşının qanunvericiliyi bilməsi, yoxlanılan sahə üzrə təhlil etmə qabiliyyətinin olması, uçot və hesabatların düzgün aparılmasının müəyyənləşdirilməsi, mürəkkəb maliyyə əməliyyatlarının mahiyyətini dərk etməsi və digər yaradıcı qabiliyyətlərə malik olması həyata keçirilən nəzarət tədbirlərinin səmərəliliyini və dəqiqliyini təmin edir. Səriştə (bilik, təcrübə) maliyyə nəzarəti orqanının əməkdaşının vicdanlı olması ilə sıx bağlıdır, əks təqdirdə ideal təşkil olunmuş nəzarət lazımı nəticə vermir.

▪**Sistemlilik prinsipi** - maliyyə nəzarəti orqanlarının qarşılıqlı və əlaqəli şəkildə fəaliyyətini nəzərdə tutur. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 15 fevral tarixli Fərmanı ilə "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrinin forması və aparılması qaydası haqqında" Əsasnamənin təsdiq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestri xüsusi idarələrarası dövlət informasiya ehtiyatıdır. Təsdiq olunan əsasnaməyə görə, sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərində keçirilən bütün növ yoxlamaların (o cümlədən, araşdırma, müayinə, monitorinq, müşahidə, təftiş, nəzarət, xronometraj və digər bu cür tədbirlərin) reyestrdə qeydiyyatı alınması təmin edilməlidir.

▪**Aşkarlıq prinsipi**-ondan ibarətdir ki, maliyyə nəzarətinin nəticələri haqqında məlumat əlçatan olmalıdır. Nəzarət orqanlarının fəaliyyəti haqqında hesabatın yuxarı orqana təqdim edilməsi və aparılan yoxlamanın nəticəsinin kütləvi informasiya vasitələrində dərc etdirilməsi cəmiyyətə dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsindəki real vəziyyəti haqqında məlumat almaq imkanı verir.

Məsələn, dövlət maliyyə nəzarəti orqanı kimi Hesablama Palatası həyata keçirdiyi yoxlamalar və onların nəticələri haqqında Milli Məclisə hesabat verir və eyni zamanda Palatanın veb saytında həmin hesabatı dərc etdirir.

Beləliklə, maliyyə nəzarətinin prinsiplərinin əsas məqsədi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını möhkəmləndirmək baxımından dövlətin və bələdiyyələrin pul fondlarının təşkili, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi sahəsində hərəkətlərinin qanunauyğun və məqsədyönlü olması üzərində səmərəli nəzarətin təmin edilməsidir.

5.2. Maliyyə nəzarətinin növləri

Həyata keçirilən maliyyə nəzarəti müxtəlif əsaslara görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- ❖ Maliyyə nəzarətini həyata keçirən subyektlərə görə,
- ❖ Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilmə zamanına görə,
- ❖ Maliyyə fəaliyyəti sahəsinə görə.

Maliyyə nəzarətini həyata keçirən subyektlərə görə maliyyə nəzarəti aşağıdakı kimi təsnif olunur:

- Dövlət nəzarəti,
- Təsərrüfatdaxili nəzarət,
- Müstəqil nəzarət,
- İctimai nəzarət.

Mütəxəssislər dövlət maliyyə nəzarətini **iki növə** bölürlər:

1. Ümumdövlət nəzarəti - yeni ümumi səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti orqanları, habelə xüsusi nəzarət orqanları tərəfindən həyata keçirilən maliyyə nəzarəti;

2. İdarə nəzarəti - yeni nazirlik və idarələrin nəzarət təftiş strukturları tərəfindən onlara tabe olan müəssisələrdə həyata keçirilən maliyyə nəzarəti.

Dövlət maliyyə nəzarəti ölkənin qanunverici və icra orqanları, o cümlədən xüsusi yaradılmış strukturlar tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət maliyyə nəzarəti dövlətin maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi, eləcə də ölkədə maliyyə sabitliyinə şərait yaradılmasına xidmət edir. Dövlət quruluşunun təşkili xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ölkələrdə özünəməxsus maliyyə nəzarəti sistemi formalaşdırılır.

Beynəlxalq təcrübədə dövlət maliyyə nəzarəti orqanları uzun illərdir demokratik cəmiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi və maliyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin vacib elementi kimi təşəkkül tapmışdır. Bu baxımdan, digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşması və fəaliyyətinin inkişaf etməsi ölkəmiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, **dövlət maliyyə nəzarəti** qanunvericiliklə müəyyən edilən və dövlət hakimiyyət orqanları və idarələri tərəfindən həyata keçirilən nəzarət forması olmaqla dövlətin pul və material resurslarının idarə olunmasında səhv və yanlışların, sui-istifadə hallarının, maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulmasının, dövlətin iqtisadi (o cümlədən, maliyyə) təhlükəsizliyi üçün yarana biləcək təhdidlərin aşkar edilməsi və onun qarşısının alınmasına yönəldilir. Eyni zamanda dövlət maliyyə nəzarəti büdcənin necə yerinə yetirilməsi, büdcədən verilən kredit, dotasiya və subsidiya vəsaitlərinin istifadəsi, dövlətin qızıl-valyuta ehtiyatlarının düzgün idarə edilməsi, dövlət borcunun ödənilməsi, vergi imtiyazlarının verilməsi və digər əhəmiyyətli məsələləri əhatə edir.

Bir çox ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarətinin əsas həlqəsi qanunverici orqana tabe olan nəzarət qurumudur. Digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da dövlət vəsaitlərinin xərclənməsinə parlament nəzarətini

həyata keçirmək üçün xüsusi qurum olaraq Hesablama Palatası yaradılmışdır. Hesablama Palatası dövlət büdcəsinin icrasına nəzarəti həyata keçirir, hər il dövlət büdcəsinə, dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabat və müvafiq qanun layihələrinə rəy verir, qanunla müəyyən edilmiş dövlət büdcəsindən maliyyələşmələrin aparılmasını təhlil edir və səlahiyyətləri çərçivəsində yoxlamalar aparır. Palata həmçinin dövlət büdcə vəsaitlərinin xəzinə hesabına daxil olmasının və istifadəsinin təsdiq olunmuş göstəricilərə uyğunluğunu müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası qanunvericiliklə müəyyən edilmiş səlahiyyətlərinə aid məsələlərə dair Milli Məclisə hesabat verən, daimi fəaliyyət göstərən kənar dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən ali audit orqanıdır. Dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət üzrə Milli Məclisin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək etmək Hesablama Palatasının fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Respublikada dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən əsas dövlət hakimiyyəti orqanlarından biri Maliyyə Nazirliyidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" 09 fevral 2009-cu il tarixli, 48 nömrəli Fərmanı ilə Maliyyə Nazirliyinin tərkibində yaradılmış Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin, Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin, Dövlət Borclarının və Maliyyə Öhdəliklərinin İdarə Edilməsi Agentliyinin böyük rolu var. Qeyd olunan nəzarət strukturlarının yaradılmasında əsas məqsəd ildən-ilə artan dövlət büdcəsi vəsaitlərinin və dövlət borcunun idarə edilməsi, dövlət xəzinədarlığı, dövlət maliyyə və əyar fəaliyyəti, mühasibat uçotunun təşkili və aparılması sahələrində dövlət

nəzarətinin və tənzimlənməsinin müasir tələblərə uyğun təşkilinin təmin edilməsidir.

Qeyd edək ki, dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sistemində Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı da daxildir. Mərkəzi Bank öz səlahiyyətləri çərçivəsində maliyyə bazarının, kommersiya banklarının fəaliyyətinə və ölkədə pul dövriyyəsinə nəzarət edir.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 02 iyul 2002-ci il tarixli Qanununun 21-ci maddəsinə görə, dövlət büdcəsinin icrasına nəzarət Milli Məclis və Hesablama Palatası həyata keçirir. Dövlət büdcəsindən maliyyələşən büdcə təşkilatlarının rəhbərləri onlara tabe təşkilatlarda gəlir və xərclərin müəyyən edilmiş qaydada uçotunun aparılmaması və vəsaitin təyinatı üzrə istifadə edilməməsinə görə Cinayət Məcəlləsinə və İnzibati Xətalər Məcəlləsinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

Dövlət maliyyə nəzarətinin obyektə təkcə büdcə vəsaiti deyil, həm də büdcədən maliyyələşən dövlət hakimiyyət orqanları və digər müəssisələrdir ki, **bunlara da aşağıdakılar aiddir:**

- Dövlət təşkilatları (nazirliklər, komitələr və s.),
- Dövlət müəssisələri (səhm paketi dövlətə məxsus olan müəssisələr, məsələn, “Azərenerji” QSC, “Azərbaycan Dəmir Yolları QSC və s.),
- Publik-hüquqi şəxslər (Dövlət İmtahan Mərkəzi, İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi və s.),
- Büdcədən kənar dövlət fondları (Dövlət Neft Fondu) və s.

Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti bilavasitə müxtəlif mülkiyyət formalarına məxsus müəssisələrdə və təşkilatlarda həyata keçirilir. Bu növ maliyyə nəzarətinin qarşısında duran əsas vəzifə müəssisədə mənimsəmə, pul vəsaitləri və material çatışmazlığı hallarının aşkar

edilməsi, həmçinin maliyyə intizamına əməl edilməsi və s. məsələlər hesab edilir. Təsərrüfatdaxili nəzarət bütün maliyyə əməliyyatları, uçot və hesabatın aparılması, bağlanmış müqavilə öhdəliklərinə riayət edilməsi və s. sahələri əhatə edir. Bu məqsəd üçün müəssisədə xüsusi nəzarət strukturu yaradılır. Müasir dövrdə müəssisələrdə daxili maliyyə nəzarətini həyata keçirən strukturlar əsasən Audit Komitəsi, Maliyyə Departamenti, Daxili Auditor, maliyyə və nəzarət şöbəsi formasında yaradılır. Qeyd edək ki, bəzi hallarda təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti strukturu kimi daxili audit xidməti qanunvericiliyinin tələbinə uyğun olaraq məcburi yaradılır. **“Daxili audit haqqında”** Azərbaycan Respublikasının 22 may 2007-ci il tarixli Qanununa əsasən, mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən və məcburi auditin obyektı olan təsərrüfat subyektlərində daxili audit strukturunun yaradılması məcburidir. Məsələn, banklarda, səhmdar cəmiyyətlərində, təbii inhisar fəaliyyəti subyektlərində, sığorta təşkilatlarında, bank olmayan kredit təşkilatlarında və s.

Daxili audit xidməti – təsərrüfat subyektiində daxili audit fəaliyyətini həyata keçirən struktur bölmədir (məsələn, Audit Komitəsi, departament, şöbə, bölmə, daxili auditor). Mövcud qanunvericiliyə görə, daxili audit xidmətinin **vəzifələri aşağıdakılardır:**

- ❖ Təsərrüfat subyektiində müntəzəm və səmərəli fəaliyyətin təmin edilməsi, məqsədlərə nail olmaq üçün risklərin idarə edilməsi, istənilən dəyişikliyə qısa müddət ərzində münasibət bildirilməsi məqsədi ilə yaradılan daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyini və adekvatlığını müəyyən etmək,

- ❖ Mühasibat uçotunun aparılmasının və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü və etibarlılığını yoxlamaq,
- ❖ Təsərrüfat subyektinin xərclərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək,
- ❖ Təsərrüfat subyektinin, ona tabe olan müəssisə və təşkilatların (onun törəmə təsərrüfat cəmiyyətlərinin) struktur bölmələrinin fəaliyyətinin normativ hüquqi aktlara və təsdiq edilmiş fəaliyyət planına uyğunluğunu yoxlamaq,
- ❖ Ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyi, düzgünlüyü, onlardan istifadəyə nəzarəti və zərərdən mühafizə olunmanın yetərliliyini qiymətləndirmək.

Qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla daxili audit xidməti işinin planlaşdırılmasında, daxili auditin aparılmasında və auditlə bağlı hesabatların hazırlanmasında müstəqildir. Daxili audit xidməti təsərrüfat subyektinin icra orqanlarının səlahiyyətinə aid işlərə, habelə öz səlahiyyətinə aid olmayan proqram və layihələrin hazırlanmasına və ya icrasına cəlb edilə bilməz. Daxili audit xidməti təsərrüfat subyektinin tabeli müəssisələrində (onun törəmə təsərrüfat cəmiyyətlərində) daxili nəzarət sisteminin təşkili işində məsləhət xidmətləri göstərə bilər.

Müstəqil maliyyə nəzarəti audit firmaları və sərbəst (fərdi) auditorlar vasitəsilə həyata keçirilir. Müəssisələrdə müqavilə əsasında maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində yoxlama, ekspertiza, təhlil aparmaq və yazılı rəy vermək, mühasibat uçotu qurmaq, hesabat göstəricilərinin dürüstlüyünü təsdiq etmək və maliyyə-təsərrüfat münasibətləri sahəsində digər xidmətləri göstərmək auditor xidməti hesab edilir. Audit firmaları Auditorlar Palatasının verdiyi lisenziya əsasında ölkə ərazisində auditor xidməti göstərmək hüququnu əldə etmiş və

nizamnaməsinə görə yeganə fəaliyyət sahəsi bu xidmət növü olan hüquqi şəxsdir.

Audit firması Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada bir və daha artıq təsisçi tərəfindən yaradılır. "Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinə əsasən, respublika ərazisində hüquqi şəxs statusu almaq istəyən audit firması dövlət qeydiyyatına alınmalı və dövlət reyestrinə daxil edilməlidir.

Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş auditor təşkilatı Auditorlar Palatasından lisenziya aldığı andan auditor xidmətini həyata keçirmək hüququna malik olur. Auditor xidməti dövlət orqanlarının öz səlahiyyətləri daxilində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini yoxlamasını istisna etmir.

Sərbəst (fərdi) auditor Auditorlar Palatasının verdiyi lisenziya əsasında respublika ərazisində sərbəst auditor xidməti göstərmək hüququnu əldə etmiş fiziki şəxsdir. Auditor, auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ verən lisenziyanı aldığı andan auditor xidməti ilə məşğul olmaq hüququna malik olur. Sərbəst auditor hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün vergi qanunvericiliyinə əsasən uçota alınirlar.

Auditor öz fəaliyyətini sərbəst, yaxud auditor təşkilatı ilə müqavilə əsasında həyata keçirir. Qanunvericiliyə görə, onun başqa növ fəaliyyətlə məşğul olması qadağandır.

"Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının 16 sentyabr 1994-cü il tarixli Qanununa əsasən, sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının **vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:**

➤ Auditin aparılmasında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə hökmən riayət etmək;

- Auditor yoxlamalarını və digər auditor xidmətlərini keyfiyyətli həyata keçirmək;
- Sifarişçinin mühasibat uçotunun və hesabatının vəziyyətini, düzgünlüyünü, qüvvədə olan qanunlara və normativ aktlara uyğunluğunu yoxlamaq;
- Auditin aparılması zamanı aşkar edilmiş bütün pozuntular, mühasibat uçotunun aparılması və hesabatların tərtibi ilə bağlı nöqsanlar haqqında sifarişçinin rəhbərliyinə məlumat vermək;
- Sifarişçinin tələbi ilə aparılan audit zamanı əldə edilən məlumatı (məhkəmə orqanlarının tələb etdiyi hallar və “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın ləqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən təqdim olunmalı məlumatlar istisna olmaqla) məxfi saxlamaq;
- Yoxlama gedişində alınmış və ya tərtib edilmiş sənədlərin qorunub saxlanmasını təmin etmək;
- Təsərrüfat subyektinin tələbi ilə ona auditin aparılmasına dair qanunvericiliyin tələbləri, tərəflərin hüquq və vəzifələri, habelə auditorun rəyində olan irad və nəticələr üçün əsas olan normativ aktlar barəsində ətraflı məlumatlar vermək;
- Qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda vergi hesabatına dair auditor rəyi vermək;
- “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın ləqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə riayət etmək, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər tədbirləri həyata keçirmək.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən, audit yoxlaması **məcburi** və ya **könüllü** (təsərrüfat subyektinin öz təşəbbüsü ilə) ola bilər. Qanuna görə, öz maliyyə hesabatlarını dərc etdirməli olan təsərrüfat subyektləri üçün, habelə qanunla bilavasitə nəzərdə tutulmuş hallarda həyata keçirilməli olan audit məcburi, digər hallarda isə könüllüdür.

Mülki Məcəlləyə əsasən, öz maliyyə hesabatlarını dərc etdirməli olan **təsərrüfat subyektlərinə aiddir**: məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər (mikro və kiçik sahibkarlıq subyektləri istisna olmaqla), açıq və qapalı tipli səhmdar cəmiyyətləri. Qeyd edək ki, mülki qanunvericiliyə görə, maliyyə hesabatlarını dərc etdirməli olan təsərrüfat subyektləri illik maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü yoxlatmaq üçün hər il müstəqil auditoru cəlb etməyə borcludur, yəni qanunvericiliyin tələbinə əsasən məcburi xarakter daşıyır.

Bundan başqa, Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən maliyyə hesabatlarını təqdim etməli olan ictimai əhəmiyyətli qurumların siyahısı AR Nazirlər Kabinetinin 01 oktyabr 2014-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bu siyahıda olan "İctimai əhəmiyyətli müəssisələr" maliyyə hesabatlarını dərc etdirməyə borclu olduqları üçün onların da maliyyə hesabatlarının auditi məcburidir. Bunlardan, "Azərbaycan Hava Yolları" QSC, "Azərenerji" ASC, "Azneft" İstehsalat Birliyi, "Bakı Metropoliteni" QSC, "Azercell Telekom" MMC və s. müəssisələri göstərmək olar. Məcburi auditin obyektı olan digər təsərrüfat subyektlərinə aiddir: banklar, sığorta təşkilatları, büdcədən kənar dövlət fondları, birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş və icmal) hesabatlar tətbiq edən hüquqi şəxslər (holdinglər), bank olmayan kredit təşkilatları və s.

Audit məcburi olduğu müəssisələrdə maliyyə hesabatlarının auditinin keçirilməməsi "Auditor xidməti

haqqında" Qanunun tələblərinin pozulması və auditdən yayınma hesab olunur. Bu hal İnzibati Xətlər Məcəlləsinin müvafiq maddəsi ilə inzibati məsuliyyətə səbəb olur. İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 464-cü maddəsinə əsasən, "Auditor xidməti haqqında" AR Qanunu ilə nəzərdə tutulmuş hallarda həyata keçirilməli olan məcburi auditdən yayınmağa görə - vəzifəli şəxslər 300 manatdan 600 manatadək məbləğdə, hüquqi şəxslər 1500 manatdan 2500 manatadək məbləğdə cərimə edilir. Qanunvericiliyə görə yoxlanılan müəssisədə şəxsi əmlak mənafeyi, yoxlanılan müəssisənin rəhbərliyindən hər hansı şəxslə birbaşa qohumluq əlaqəsi, müəssisənin təsisçisi, mülkiyyətçisi və ya səhmdarı olduqda, müəssisədə bundan əvvəl öz peşə fəaliyyəti ilə bağlı xidmətlər göstərdikdə auditorlara həmin müəssisələrdə audit aparmaq qadağandır.

Vergi Məcəlləsinə əsasən, vergi ödəyicisinin vəzifələrindən biri vergi orqanlarına qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada, auditor tərəfindən yoxlanılması nəzərdə tutulduğu hallarda isə auditor rəyi əlavə edilməklə vergi hesabatını təqdim etməkdir. Qanunvericiliyə görə, əgər vergi ödəyicisi auditor tərəfindən məcburi yoxlanılıbsa, vergi orqanı auditor rəyini tələb etmək hüququna malikdir.

Əgər müəssisədə məcburi audit keçirilmirsə, müəssisə auditi könüllü keçirə bilər. Vergi yoxlaması zamanı yarana biləcək risklərdən sığortalanaq üçün hər bir müəssisə könüllü audit keçirə bilər. Çünki auditor yoxlama zamanı müəssisənin maliyyə hesabatlarında yol verdiyi səhvləri aşkar edib, onları qanunvericiliyin tələblərinə uyğun aparılmasına köməklik göstərir.

Digər tərəfdən, könüllü auditin keçirilməsi müəssisənin təsisçilərinin (səhmdarlarının) təşəbbüsü əsa-

sında həyata keçirilə bilər. Burada məqsəd müəssisənin maliyyə göstəricilərinin (ödəmə qabiliyyəti, borc öhdəlikləri, mənfəət, zərər və s.) şəffaf və düzgün qiymətləndirilməsidir. Qeyd olunan istiqamətdə könüllü auditin aparılması müəssisəyə investisiya qoymaq istəyən kənar sahibkar üçün dəqiq informasiya əldə etmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda könüllü audit müəssisə rəhbərinin tələbi ilə baş mühasibin, maliyyə müdürünün və digər məsul şəxsin dəyişməsi zamanı da keçirilə bilər.

Sifarişçinin qərarına uyğun olaraq audit yoxlaması kompleks şəkildə (bütün maliyyə hesabatlarının auditi) və ya qismən (ayrı-ayrı uçot sahələri, vergi növü üzrə və s.) keçirilə bilər. Qanunvericiliyə görə, auditorlar və audit təşkilatları öz vəzifələrini lazımınca yerinə yetirmədikdə qanunvericiliyə və sifarişçi ilə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq əmlak məsuliyyətinə cəlb edilə bilərlər.

Ölkəmizdə audit xidmətinin dövlət tənzimlənməsini təşkil etmək, onun inkişafına və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş normativ aktların layihələrini, tədbirlər sistemini hazırlamaq, dövlətin, təsərrüfat subyektlərinin və auditorların mənafeələrini müdafiə etmək, qanunvericiliyin tələblərinə auditorlar tərəfindən riayət edilməsinə nəzarət etmək məqsədilə 1994-cü ildə Auditorlar Palatası yaradılmışdır. Auditorlar Palatasının fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 19 sentyabr 1995-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş Əsasnamə ilə tənzimlənir.

Son dövrlər müxtəlif ictimai təşkilatlar, birliklər və fondlar vasitəsilə müxtəlif sahələrdə, o cümlədən maliyyə sahəsində həyata keçirilən **ictimai nəzarət növü** formalaşmağa başlamışdır. İctimai nəzarət maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində mövcud olan qanunsuz-

luğun aşkar edilməsi və vətəndaşların bu sahədəki maraqlarının qorunması məqsədilə dövlətə kömək baxımından əhəmiyyətli yer tutur. Maliyyə sahəsində qəbul edilən hər hansı qanun layihəsinə qeyri-hökumət təşkilatları, müstəqil ekspertlər tərəfindən rəylərin verilməsi, onların ekspertiza edilməsi, hökumətin həyata keçirdiyi pul-kredit və maliyyə siyasətinə alternativ variantların təklif edilməsi, onun fəaliyyətinə nəzarət, vətəndaşların bələdiyyə büdcələrinin istifadəsi prosesində fəal iştiraka cəlb edilməsi, ticarət və ictimai iaşə obyektlərində xəzinə çeklərinin vurulması və s. məsələlər ictimai nəzarət sahələrinə aiddir. Ümumiyyətlə, dövlət və bələdiyyə ehtiyacları üçün tədarükün (alışın) müqavilə, tender sisteminin səmərəli və şəffaf təşkil edilməsi hazırda dövlətin maliyyə fəaliyyətinin vacib sahələrindən biri kimi qarşıda durur. Bu istiqamətdə əsas nəzarət növü kimi ictimai nəzarət geniş yayılmışdır.

Bildiyimiz kimi, Vergi Məcəlləsinə əsasən, vergi ödəyiciləri ölkə ərazisində nağd pul hesablaşmalarını Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi qaydada nəzarət-kassa aparatları vasitəsilə həyata keçirməlidirlər. Kassa çeklərinin üzərində alıcıların ödədiyi əlavə dəyər vergisi (ƏDV) məbləği ayrıca göstərilir. Kommersiya obyektlərində nağd alış-verişlərin rəsmiləşdirilməsinin yeganə vasitəsi olan kassa çekləri ilk növbədə vətəndaşların hüquqlarının təmin olunması üçün əsas verir. Əgər alıcılar aldıqları maldan və ya xidmətdən narazı qalarlarsa, hüquqlarının bərpası üçün müvafiq orqanlara müraciət edə bilərlər. Vergi Məcəlləsinə edilən son dəyişikliyə görə, vətəndaşlar nağd qaydada ödədikləri ƏDV-nin 5 faizini, kartla ödədikdə isə 17,5 faizini, işğaldan azad olunan ərazilərimizdə nağdsız ödəniş zamanı isə 30 faizini geri ala bilərlər. Bu da ancaq əldə olunmuş

kassa çekləri vasitəsilə həyata keçirilir. Ona görə də alıcılar kassa çeklərinin tələb edilməsində maraqlı olmaqla yanaşı, həm də bu sahədə ictimai nəzarəti həyata keçirirlər.

Maliyyə nəzarəti həyata keçirilmə zamanına görə üç növə bölünür:

- ❖ ilkin nəzarət,
- ❖ cari nəzarət,
- ❖ sonradan nəzarət.

İlkin maliyyə nəzarəti müəssisələrin, həmçinin dövlətin maliyyə planlaşdırılması fəaliyyətində çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. **İlkin maliyyə nəzarəti** müəssisə və təşkilatların maliyyə planlarının, gəlir və xərc smetalarının, büdcə layihələrinin, müqavilə şərtlərinin və s. sənədlərin tərtib edilməsi və təsdiqi zamanı həyata keçirilir. Belə olan halda ilkin maliyyə nəzarəti maddi, əmək və maliyyə ehtiyatlarının qeyri-səmərəli istifadəsinin qarşısının alınmasına, eyni zamanda müəssisələrdə baş verə biləcək qeyri-səmərəli xərcləmələrin aradan qaldırılmasına imkan verir. Bundan başqa, ilkin maliyyə nəzarətinin köməyi ilə maliyyə planlarının, gəlir və xərc layihələrinin tərtib olunması mərhələsində müəssisələrin əlavə ehtiyatları aşkar edilə bilər ki, bu da maliyyə ehtiyatlarının artırılması və maliyyə vəziyyətlərinə görə müəssisələrin məsuliyyətinin gücləndirilməsi üçün xüsusilə vacibdir. Maliyyə nəzarətinin bu forması büdcə vəsaitlərinin istifadəsi zamanı qabaqcadan qanun pozuntusu hallarının qarşısının alınmasına imkan yaradır.

Cari maliyyə nəzarəti maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi prosesi zamanı həyata keçirilir. Bu növ nəzarət maliyyə intizamının pozulması hallarının aşkar edilməsi, maliyyə normalarına, eyni zamanda pul vəsaitlərinin formalaşdırılması və xərclənməsi üzrə təs-

diq edilmiş göstəriciləri özündə əks etdirən normativlərə əməl edilməsi məqsədilə həyata keçirilir. Cari nəzarət ilkin mühasibatlıq sənədləri və maliyyə göstəriciləri əsasında aparılır ki, bu da pul vəsaitlərinin daxil olması və xərclənməsi zamanı sui-istifadə hallarının, həmçinin ilkin nəzarət zamanı yol verilən nöqsan və səhvlərin aşkar edilməsində mühüm rol oynayır. Qeyd edək ki, cari nəzarət zamanı iqtisadi vəziyyət daha dəqiq öyrənilir və bu, maliyyə göstəricilərinə, hesablamalarına vaxtında düzəlişlərin edilməsi imkanı verir və nəticədə həyata keçirilən maliyyə əməliyyatlarından daha yüksək səmərə əldə edilir. Eyni zamanda cari nəzarət büdcə ilə hesablaşmaların tam və vaxtında həyata keçirilməsi üçün müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin ardıcıl surətdə faktiki materiallar əsasında təhlil edilməsini təmin edir.

Sonradan maliyyə nəzarəti hesabat dövrünün və maliyyə ilinin tam başa çatmasından sonra həyata keçirilir. Bu nəzarət növündə dövlət büdcəsi vəsaitinin səmərəli və məqsədyönlü xərclənməsinin icrası, müəssisə və təşkilatların maliyyə göstəricilərinin yerinə yetirilməsi vəziyyəti yoxlanılır. Sonradan nəzarət maliyyə və mühasibatlıq sənədlərinin təhlili və qarşılıqlı yoxlanması yolu ilə aparılır. Bu zaman əldə olunmuş nəticənin proqnoz göstəricilərindən kənarlaşması səbəbləri, proqnozlaşdırılmış vəsaitlərin büdcəyə tam və vaxtında daxil olması, büdcə xərclərinin qanuni və məqsədli xərclənməsi, strateji valyuta ehtiyatlarının gəlirliyinin artırılması vəziyyəti aşkar olunur. Ümumiyyətlə, sonradan maliyyə nəzarəti uçot və hesabat məlumatlarının etibarlılığını və qanunauyğunluğunu müəyyənləşdirmək məqsədilə həyata keçirilir. Mütəxəssislər tərəfindən sonradan maliyyə nəzarəti maliyyə əməliyyatlarının bütün mərhələlərini, o cümlədən proqnozlaşdırma, faktiki yerinə yetirilmə və əldə olunan

nəticələrin kompleks təhlil edilməsi imkanları baxımından daha səmərəli nəzarət növü kimi qiymətləndirilir.

Sonradan nəzarət tək cə yol verilən nöqsanları, çatışmazlıqları və qanuna zidd hərəkətləri aşkar etmir, həm də bunların gələcək maliyyə fəaliyyətində təkrarlanmasının qarşısını alır.

Maliyyə fəaliyyəti sahəsinə görə nəzarətin növlərinə aiddir: büdcə nəzarəti, vergi nəzarəti, bank nəzarəti, valyuta nəzarəti və s. Qeyd olunan nəzarət növlərinin mahiyyəti və əsas istiqamətlərinə dair dərsləyin müvafiq fəsilələrində geniş izah verilib.

Elmi mənbələrdə göstərilir ki, maliyyə nəzarətinin yuxarıda qeyd olunan bütün növləri əsasən məcburi formada həyata keçirilir. Qeyd edək ki, məcburi maliyyə nəzarəti həm qanunvericiliyin tələbi, həm də səlahiyyətli dövlət orqanlarının qərarı əsasında həyata keçirilir.

5.3. Maliyyə nəzarətinin metodları

Maliyyə nəzarətinin metodları dedikdə maliyyə sahəsində qarşıya qoyulmuş məsələlərin həlli üçün nəzarətin həyata keçirilmə üsul və vasitələrinin məcmusu başa düşülür. Mütəxəssislər maliyyə nəzarətinin metodlarını nəzarətin əsaslandırılmış və təcrübədən keçirilmiş üsullarının, eləcə də nəzarət obyektinin konkret elementlərinin analizi və dəyərləndirmələrinin məcmusu kimi xarakterizə edirlər.

Maliyyə nəzarətini həyata keçirən subyektin bu istiqamətdə fəaliyyətindən yüksək səmərə və nəticə əldə edilməsi nəzarət metodunun düzgün seçilməsindən çox asılıdır. Digər tərəfdən, nəzarət metodunun düzgün tətbiq edilməsi maliyyə nəzarəti orqanının mövcud qanun-

vericiliyin tələblərinə əməl edilməsinə təminat verməklə bərabər nəzarət həyata keçirilən müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsinə heç bir maneə yaratmır.

Aparılan hər bir maliyyə nəzarətinin qarşısında müxtəlif məqsəd və vəzifələr durduğunu nəzərə alsaq, onun həll olunmasına da müxtəlif yanaşma üsullarının tətbiq edilməsi zərurəti yaranır. Ümumiyyətlə, maliyyə nəzarəti zamanı hansı nəzarət metodunun seçilib tətbiq edilməsi aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- nəzarət orqanının hüquqi statusu və xüsusiyyətindən,
- nəzarətin forma və obyektindən,
- nəzarət həyata keçirilən müəssisənin gəlir və xərcinin maliyyə-hüquqi rejimindən,
- nəzarət hüquq münasibətlərinin yaranması əsaslarından,
- tətbiq edilən mühasibat uçotunun xüsusiyyətindən.

Elmi mənbələrdə maliyyə nəzarətinin əsas metodlarına aşağıdakılar aid edilir:

- ❖ müşahidə,
- ❖ yoxlama,
- ❖ müayinə etmə,
- ❖ təhlil,
- ❖ təftiş.

Müşahidə özündə nəzarət olunan obyektin fəaliyyəti ilə vizual formada ümumi tanışlığı əks etdirir. Onun köməyi ilə müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin istiqamətlərini, idarəetmə strukturunu, həmçinin onun rentabelliyi haqqında ilkin nəticələri, gəlir və xərc sistemini müəyyənləşdirmək olur. Qeyd edək ki, müşahidə metodu ilə yoxlanılan obyektin maliyyə vəziyyətini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Bunun üçün müşahidə metodu ilə yanaşı yoxlama, təftiş və təhlil metodlarından da istifadə edilməlidir. Maliyyə nəzarəti metodu kimi müşahidə

dövlət nəzarət orqanları tərəfindən daha çox ayrı-ayrı çeşid məhsulların idxal və ixracı sahəsində, vergi sahəsində, müəssisənin müflis olunması prosesində maliyyə vəziyyətinə, eyni zamanda Mərkəzi Bank tərəfindən tədiyyə balansına nəzarət zamanı tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 yanvar 2001-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş **“Xronometraj metodu ilə müşahidə aparılması Qaydaları”** Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinin gəlir götürmək üçün istifadə etdikləri, yaxud vergi tutulan obyektlərin saxlanması ilə bağlı olan istehsal, anbar, ticarət və digər binalarda qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada xronometraj metodu ilə müşahidə aparılmasını müəyyən edir. Müşahidə aparılmasının məqsədi vergi ödəyicilərinin obyektlərində istehsal həcmi və malların (işlərin, xidmətlərin) satış dövrüyyəsini müəyyən etməkdən ibarətdir ki, bu da verginin tam və dəqiq hesablanmasında mühüm rol oynayır. **Qaydaya görə, vergi orqanları tərəfindən aşağıdakı hallarda müşahidə aparıla bilər:**

- Vergi ödəyicilərinin təqdim etdikləri vergi bəyannamələrinin araşdırılması zamanı onların obyektlərində müşahidə aparılması zərurəti yarandıqda,

- Əlavə dəyər vergisi ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçmədən fəaliyyət göstərən vergi ödəyicilərinə məxsus obyektlərdə əlavə dəyər vergisi üzrə vergi öhdəliklərinin aşkar edilməsi zərurəti yarandıqda,

- Obyektdə aparılan sonuncu müşahidədən sonra istehsal həcmi və ya satış dövrüyyəsinin artması (azalması) barədə vergi ödəyicisi tərəfindən vergi orqanlarına rəsmi müraciət olunduqda.

Yoxlama əsasən pul vəsaitləri (material qiymətləri) üzrə uçot məlumatları ilə faktiki vəziyyətin uyğunlu-

ğunu, müxtəlif istiqamətli maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyini, həmçinin müəyyən olunmuş dövrdə mühasibat uçotu və hesabatının doğruluğunu öyrənmək məqsədilə birbaşa müəssisədə həyata keçirilir. Yoxlama prosesi zamanı maliyyə intizamının pozulması halları və onun aradan qaldırılması üzrə tədbirlər daha dəqiq müəyyən olunur. Məsələn, vergi yoxlaması zamanı vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsi, büdcəyə və büdcədən kənar dövlət fondlarına vergilərin və yığımların düzgün hesablanması, vaxtında və tam ödənilməsi vəziyyəti uçot və faktiki məlumatlar əsasında müəyyən edilir. Vergi ödəyicilərində vergi yoxlamaları onların fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin əsas üsuludur. Vergi yoxlamasının məqsədi vergi ödəyicilərinin vergi hesabatlarının məlumatları ilə vergi orqanlarının aldığı məlumatların tutuşdurulması, faktiki kənarlaşmanın aşkar edilməsi və qanunauyğun şəkildə zəruri tədbir görülməsidir. Vergi yoxlamasının əsas məqsədi dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarətdir.

Azərbaycanda vergi yoxlamasının forma və üsulları Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Vergilərin bütün səviyyəli büdcələrə tam və vaxtında yığılması, vergitutma obyektlərinin uçotu, habelə vergi qanunvericiliyinə riayət olunması üzərində nəzarət İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin yanında Dövlət Vergi Xidməti tərəfindən həyata keçirilir.

Eyni zamanda ölkəmizdə sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların məqsəd və prinsipləri, təşkili və aparılması qaydaları, yoxlamalar zamanı yoxlayıcı orqanların, onların vəzifəli şəxslərinin hüquq və vəzifələri, sahibkarların hüquq və maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı tələbləri **“Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının**

müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 02 iyul 2013-cü il tarixli Qanunu əsasında müəyyən edilir.

Yoxlama **növbəti** və ya **növbədənkenar** formada aparılır. Növbəti yoxlama sahibkarın sonuncu plan üzrə yoxlamanın başa çatdığı tarixdən, barəsində plan üzrə yoxlamalar aparılmamış sahibkara münasibətdə isə onun dövlət qeydiyyatına alındığı tarixdən cari plan üzrə yoxlamanın başlandığı ana qədər olan fəaliyyət dövrünü, lakin hər bir halda son üç ildən artıq olmayan dövrü əhatə edir. Növbəti yoxlama yoxlayıcı orqanın tərtib etdiyi və vahid məlumat reyestrinə daxil edilmiş illik plan əsasında və həmin planda göstərilən tarixlərdə aparılır. Qanunvericiliyə görə, növbəti yoxlamanın müddəti iri sahibkarlarda 10 iş günündən, orta, kiçik və mikro sahibkarlarda 5 iş günündən artıq olmur.

Növbədənkenar yoxlama insanların həyat və ya sağlamlığına, ətraf mühitə və dövlətin əmlak maraqlarına birbaşa və mühüm təhlükənin olması və ya mühüm zərərin vurulması barədə hüquqi və fiziki şəxslərdən, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarından yoxlayıcı orqana konkret faktlara əsaslanan rəsmi müraciətlər (məlumatlar) daxil olduqda, habelə kütləvi informasiya vasitələrində məlumatlar yayıldıqda və s. əsaslar olduqda aparılır. Növbədənkenar yoxlamanın müddəti iri sahibkarlarda 5 iş günündən, orta, kiçik və mikro sahibkarlarda 3 iş günündən artıq olmur.

Yoxlama mühasibat və bank sənədləri, hesabatları, planları, smetaları, gömrük bəyannamələri, müqavilələri, əmrləri və işgüzar yazışmaları, vergi və digər məcburi ödənişlərin ödənilməsi ilə bağlı olan digər sənədlər əsasında aparılır.

Yoxlama yoxlayıcı orqanın rəhbəri tərəfindən imzalanan qərar əsasında aparılır. Yoxlamanın nəticələri yox-

lama aktı ilə rəsmiləşdirilir. Yoxlama aktının tərtib edilməsi zamanı aşkar edilmiş faktlar yoxlama aktında aydın və dəqiq göstərməlidir. Yoxlama aktı yoxlamanın başa çatdığı gündən gec olmayaraq yoxlamada iştirak edən bütün yoxlayıcılar tərəfindən imzalanır. Yoxlama aktını imzalamış yoxlayıcılar yoxlama aktına və yoxlama suallarının siyahısına daxil edilmiş məlumatların düzgünlüyünə görə məsuliyyət daşıyırlar. Sahibkar yoxlama aktının məzmunu və ona əlavə edilmiş sənədlərlə və ya yoxlayıcının hərəkəti (hərəkətsizliyi) ilə razılaşmadığı halda yoxlama aktında yoxlama aktını imzalamadan əvvəl müvafiq qeyd aparmaqla öz izah, irad və etirazını bildirə bilər.

Yoxlayıcı orqanın vəzifəli şəxsləri yoxlama materiallarına baxarkən düzgün qərar çıxarılması üçün əhəmiyyət kəsb edən bütün halları hərtərəfli və obyektiv araşdırmağa borcludur. Yoxlama nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyətinə dair məcburi tələblərin pozulması aşkar olunduqda yoxlayıcı orqan tərəfindən aşkar olunmuş pozuntuların aradan qaldırılması, həmçinin pozuntuya yol vermiş şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması ilə bağlı qanunla müəyyən edilmiş tədbirlər görülür. Əgər yoxlama nəticəsində cinayət əlamətləri aşkar edilsə, toplanmış materialların aidiyyəti hüquq-mühafizə orqanlarına göndərilməsi və aşkar olunmuş pozuntuların aradan qaldırılması haqqında yoxlayıcı orqan tərəfindən qərar çıxarılır. Qanunvericiliyə görə, yoxlayıcı orqanın qərarından verilən şikayətə yuxarı dövlət orqanı tərəfindən 15 iş günü müddətində baxılır.

Müayinə etmə metodu müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə-iqtisadi göstəricilərini daha geniş formada əhatə edir. Bu metod müəssisənin maliyyə vəziyyətini, maliyyə dayanıqlığını və onun gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün tətbiq edilir. Müayinə etmə za-

manı ilkin mühasibat sənədlərinin yoxlanılması vacib deyil, ancaq sorğu, xronometraj yolu ilə vergidən yayınan və gizli maliyyələşən obyektı yerində aşkar etmək, eyni zamanda enerji daşıyıcıları üzrə sərfiyyata, iş həcmələrinə nəzarət etmək mümkündür. Ümumiyyətlə, müayinə etmə zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı məsələlər həll olunmalıdır:

- ❖ maliyyə sənədlərinin monitorinqi,
- ❖ yoxlanılan obyektin maliyyə vəziyyətinin müəyyən edilməsi,
- ❖ büdcənin icrası sahəsində normativ-hüquqi aktlara əməl olunması vəziyyətinin yoxlanılması,
- ❖ büdcə xərcinin məqsədli və əsaslı olmasının qiymətləndirilməsi və s.

Maliyyə nəzarətinin **təhlil metodu** müəssisənin maliyyə fəaliyyətinə, ödəmə qabiliyyətinə, xüsusi vəsaitlə təmin olunması və ondan səmərəli istifadə edilməsi vəziyyətinə və s. məsələlərə ümumi qiymət vermək məqsədilə dövrü və illik maliyyə hesabatlarının müfəssəl öyrənilməsi zamanı tətbiq edilir. Sənədli nəzarət metodlarından biri kimi ən düzgün informasiya əldə etməyə imkan verən təhlil metodu illik hesabatların faktiki məlumatlar əsasında araşdırılmasına əsaslanır. Bu zaman proqnoz və tapşırıqların yerinə yetirilmə səviyyəsi, maliyyə intizamına və vəsaitlərin xərc normalarına uyğun istifadəsinə riayət olunması aşkar edilir. Nəzarətin bu metodu özündə statistik və iqtisadi-riyazi hesablamaları, cədvəl və qrafik metodları, iqtisadi modelləşməni və s. Ümumiləşdirici göstəriciləri əks etdirir.

Ümumiyyətlə, təhlil metodu daha çox təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin iqtisadi qiymətləndirilməsi və ya onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı istiqamətlərinin, məsələn, məhsulun maya dəyərinin, onun satı-

şına çəkilən xərclərin təhlili məqsilə tətbiq edilir. Təhlil dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin idarəetmə sistemində, uzunmüddətli büdcə siyasətinin hazırlanmasında, həmçinin sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində xüsusi rol oynayır.

Təftiş metodu maliyyə nəzarətinin ən mühüm və geniş əhatəli metodlarından biridir. Təftiş özündə müəssisənin təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin qanuni və əsaslı olmasının sənədli və faktiki yoxlamasına, qeyd olunan fəaliyyətin mühasibat uçotunda və hesabatlarında düzgün əks etdirilməsinə, həmçinin rəhbər və maddi-məsul şəxslərin qanuni fəaliyyətinə kompleks məcburi nəzarət sistemini əks etdirir.

Təftişin əsas məqsədi müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin aşağıda göstərilən istiqamətlərinin yoxlanılmasıdır:

- ❖ Müəssisənin fəaliyyət istiqamətinin onun təsis sənədlərinə uyğunluğunu,
- ❖ Xərc smetasının yerinə yetirilməsini,
- ❖ Büdcə vəsaitlərinin təyinatı üzrə xərclənməsini,
- ❖ Pul vəsaitlərinin və material qiymətlilərinin saxlanması vəziyyətini,
- ❖ Kredit və borc vəsaitlərinin qanuna uyğun həyata keçirilməsini,
- ❖ Dövlət proqramlarına və layihələrinə ayrılmış vəsaitlərin istifadəsini, dövlət satınalmalarını,
- ❖ Büdcə və büdcədən kənar dövlət fondları ilə hesablaşmaların vaxtında və tam həyata keçirilməsi vəziyyətini və s.

Respublikada təftiş dövlət tərəfindən məcburi qaydada, maliyyə intizamını pozan müəssisələrin, təşkilatların fəaliyyətini tam yoxlamaq hüququ ilə təşkil edilir və onun həyata keçirilməsi bir sıra normativ-hüquqi aktlarla

tənzimlənir. **Bunlara aiddir:** Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 09 fevral 2009-cu il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti haqqında” Əsasnamə, Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının 15 fevral 2013-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti tərəfindən maliyyə nəzarəti tədbirlərinin planlaşdırılması, aparılması və nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi” Qaydaları, Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının 23 avqust 2013-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti tərəfindən dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən təşkilatlarda nəzarət tədbirlərinin aparılması məqsədi ilə risklərin qiymətləndirilməsi üzrə” Metodiki Tövsiyələr, Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının 09 fevral 2012-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlarda Büdcə təşkilatları üçün Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarına uyğun olaraq mühəsibat uçotunun təşkili və aparılmasına dair” **Təlimat** və digər normativ hüquqi aktlar, metodiki göstərişlər.

Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti tərəfindən sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların təşkili və aparılması qaydaları “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” Qanun ilə tənzimlənir. Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətini əsasən öz səlahiyyətlərinə və fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq Hesablama Palatası və Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti həyata keçirir.

Təftiş prosesində məlumatların əhatə dərəcəsindən asılı olaraq yoxlama kompleks şəkildə aparılır və bu zaman bütün sənədlər və material qiymətliləri nəzarət-

dən keçirilir. Təftiş metodunda nəzarət tədbirləri bilavasitə nəzarət obyektində həyata keçirilir. Təftişin məqsədlərindən asılı olaraq müxtəlif yoxlama üsullarından istifadə olunur: uçot-hesabat məlumatlarının müqayisə edilməsi, xəzinədə olan nağd pulun yoxlanılması, sənədlər əsasında qarşılıqlı yoxlama, əmtəə-material qiymətlilərinin inventarizasiyası, mütəxəssislərin dəvət edilməsi, ekspertiza və s.

Mahiyətinə görə təftiş sənədli təftişə və faktiki təftişə bölünür. Sənədli təftiş maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən əsas maliyyə sənədlərinin (hesabatlar, ödəmə sənədləri, çeklər, lisenziya və s.) yoxlanılması ilə həyata keçirilir. Faktiki təftiş həm sənədlərin, həm də pul vəsaitlərinin və maddi sərvətlərin mövcudluğu vəziyyətinin yoxlanılması prosesidir.

Həyata keçirilmə vaxtına görə təftiş planlı və plandankənar növlərə bölünür. Planlı təftiş səlahiyyətli mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının növbəti il üçün təsdiq etdiyi planlar əsasında aparılır. Plandankənar təftiş yuxarı icra hakimiyyəti və hüquq-mühafizə orqanlarının tələbi ilə maliyyə nəzarəti orqanları tərəfindən təcili surətdə həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, səlahiyyətli maliyyə nəzarəti orqanları tərəfindən təftiş qabaqcadan tərtib olunmuş proqram əsasında aparılır. Təsdiq olunmuş proqramda təftişin obyektı və ya obyektləri, qoyulan məqsədlər və onların həyata keçirilməsi müddəti, həmçinin metodları qeyd olunur.

Maliyyə nəzarətini həyata keçirən təftişçinin əsas hüquq və səlahiyyətlərinə aiddir:

✓ Təftiş aparılan müəssisədə əsas maliyyə sənədlərini (smeta, haqq-hesab cədvəli, hesabat və ödəniş sənədləri, hesab faktura və s.) tələb etmək;

- ✓ Zəruri olan hallarda müəssisənin xəzinəsini və anbarlarını möhürləmək;
- ✓ Müəssisənin bank hesablarını və bankda həyata keçirilən əməliyyatlarını yoxlamaq;
- ✓ Kənar mütəxəssis və ekspertlər dəvət etmək;
- ✓ Müəssisənin vəzifəli şəxslərindən bu və ya digər məsələ barəsində yazılı izahat tələb etmək və s.

Təftişin yekununda akt tərtib olunur və onun əsasında müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətlərində aşkar olunmuş nöqsanların aradan qaldırılması və daxili ehtiyatların səfərbər edilməsi üçün tədbirlər işlənib hazırlanır. Bu zaman akt əsas hüquqi sənəd kimi çıxış edir və onun böyük müvafiq tədbir görülməsi baxımından hüquqi əhəmiyyəti böyükdür. Təftiş zamanı aşkar olunan nöqsanlara yol vermiş şəxslər haqqında müvafiq tədbir görülməsi üçün akt hüquq-mühafizə orqanlarına göndərilir. Eyni zamanda mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə və təşkilatlarda keçirilən yoxlamaların və təftişlərin uçotunun aparılması məqsədilə "Nəzarət kitabçası" tətbiq edilir və həmin kitabçada müvafiq qeydlər aparılır.

Təftiş aparan şəxslər nəzarət zamanı qanunun tələblərinə ciddi riayət etməlidirlər. Təftiş aparılan müəssisənin rəhbərliyi təftiş üçün zəruri şərait yaratmalı və bütün xəbərdarlıqlardan nəticə çıxarmalıdırlar. Təftişçinin qeyri-qanuni hərəkətlərindən inzibati və məhkəmə qaydasında şikayət etmək olar. Əgər müəssisə rəhbərliyi tərtib olunan aktdan narazıdırsa yuxarı orqana və ya məhkəməyə müraciət edə bilər.

5.4. Maliyyə nəzarətini həyata keçirən dövlət orqanları

Dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsindəki istiqamətlərindən biri maliyyə nəzarətini həyata keçirməkdir. Maliyyə nəzarəti dövlətin müvafiq hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqanları qanunvericiliklə onlara verilən səlahiyyətlər çərçivəsində və öz fəaliyyət sahələrinə uyğun maliyyə nəzarətini həyata keçirirlər. Maliyyə sahəsində dövlətin idarəetmə fəaliyyətinin çoxşaxəli olduğundan maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən subyektlər də müxtəlifdir və **onlar əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:**

- ❖ Dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik orqanının nəzarəti,
- ❖ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin nəzarəti,
- ❖ Yuxarı və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının nəzarəti,
- ❖ Müstəqil subyektlərin nəzarəti.

Dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik orqanı kimi maliyyə fəaliyyətinə nəzarəti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əsasən Milli Məclis həyata keçirir. Konstitusiyanın **94-cü** maddəsinin 15-ci bəndinə görə, Milli Məclis ölkədə maliyyə fəaliyyətinin əsasları, vergilər, rüsumlar və ödənişlərə dair ümumi qaydalar müəyyən edir, yeni müvafiq qanunlar, məcəllələr qəbul edir. Eyni zamanda Konstitusiyanın **95-ci** maddəsinin 5-ci bəndinə əsasən, Milli Məclis Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən dövlət büdcəsini təsdiq edir və onun icrasına nəzarəti həyata keçirir. “Büdcə sistemi haqqında” Qanuna əsasən, növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi Milli Məclisdə dekabr ayının 20-dən gec olmayaraq qanunla təsdiq edilməlidir. Milli Məclis

dövlət büdcəsi haqqında və digər maliyyə-büdcə məsələlərinə dair qanun layihələrinin müzakirəsi və təsdiqi prosesi zamanı ilkin maliyyə nəzarətini həyata keçirir. Eyni zamanda dövlət büdcəsinin icrası zamanı Milli Məclisin müvafiq komitələrinin, işçi qruplarının iclaslarında müxtəlif məsələlərə baxılması, deputat sorğuları vasitəsilə səlahiyyətli dövlət və bələdiyyə orqanları tərəfindən zəruri məlumatların alınması, onların təhlil edilməsi və sair istiqamətdəki fəaliyyət Milli Məclisin cari nəzarət funksiyasının reallaşdırmasını əks etdirir. Milli Məclisin maliyyə fəaliyyətinə sonradan nəzarəti əsasən dövlət büdcəsinin icrası ilə əlaqədar hesabatın baxılması və təsdiqi prosesi zamanı həyata keçirilir. Qeyd etdiyimiz nəzarət funksiyalarını həyata keçirmək üçün Milli Məclis Konstitusiyanın **92-ci** maddəsinə əsasən, Hesablama Palatası yaradır. **“Hesablama Palatası haqqında”** Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2018-ci il tarixli Qanununa görə, Hesablama Palatası Milli Məclisə hesabat verən, daimi fəaliyyət göstərən kənar dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən ali audit orqanıdır. **“Büdcə sistemi haqqında”** Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının layihələrinə, dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələrinin icrasına, müvafiq qanunların layihələrinə və hesabatlara dair rəy verir. Hesablama Palatası nəzarət-təftiş funksiyasından irəli gələn hərəkətləri, məsələn, dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının gəlir və xərclərini təhlil edərkən zərurət yarandıqda müəssisələrdə audit aparır və yoxlamaların əsasında tərtib olunmuş hesabatları Milli Məclisə təqdim edir. Bundan əlavə, Hesablama Palatası dövlət əmlakının idarə edilməsi, onun barəsində sərəncam verməsi və dövlət əmlakının

özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olmasına nəzarət edir, aparılmış nəzarət tədbirləri nəticəsində aşkar edilmiş hüquq pozuntuları barədə məlumatları Milli Məclisə təqdim edir. Mövcud qanunvericiliyə əsasən, bələdiyyələrə dövlət büdcəsindən vəsait ayrıldıqda həmin vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadə edilməsinə nəzarət Palata tərəfindən həyata keçirilir. Hesablama Palatasının fəaliyyət istiqamətləri, funksiyaları, büdcə prosesində iştirakı və vəzifələri haqqında dərsliyin IV fəslinin III paragrafında geniş verilmişdir.

Dövlətin maliyyə fəaliyyəti üzərində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin nəzarəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bildiyimiz kimi, Konstitusiyanın **99-cu** maddəsinə əsasən, ölkəmizdə icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur. Ali icra hakimiyyətinin başçısı kimi Prezident Konstitusiyanın **109-cu** maddəsinə əsasən dövlət büdcəsini Milli Məclisin təsdiqinə təqdim edir. Milli Məclis tərəfindən təsdiq edilmiş dövlət büdcəsinin ölkə üzrə icra olunması üzərində Prezident nəzarəti həyata keçirilir. Maliyyə nəzarətini həyata keçirərkən Prezident Administrasiyasının müvafiq şöbələri aşağıdakı məsələləri həll edirlər: zərurət yarandıqda icra hakimiyyəti orqanlarında yoxlama təşkil etmək, maliyyə sahəsində qəbul olunmuş qanunların icra edilməsi vəziyyətini təhlil etmək, müvafiq sahədə nəzarəti gücləndirmək məqsədilə hüquq-mühafizə və nəzarət orqanlarının nümayəndələrindən ibarət komissiyalar yaratmaq, maliyyə sahəsində Prezidentin verdiyi fərman və sərəncamların yerinə yetirilmə vəziyyətini, yol verilmiş nöqsanların araşdırılması üçün vəzifəli şəxslərin izahat verməsini tələb etmək, nəzarət orqanlarının fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsini təmin etmək və s.

Ümumi səlahiyyətli icra hakimiyyəti orqanları maliyyə sahəsindəki fəaliyyətlərini **Nazirlər Kabineti** vasitəsilə həyata keçirirlər. Konstitusiyaya görə, Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra hakimiyyəti orqanıdır. Konstitusiyanın **119-cu** maddəsinə əsasən, Nazirlər Kabineti dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Prezidentə təqdim etməklə maliyyə sahəsində ilkin nəzarəti həyata keçirmiş olur. Eyni zamanda Nazirlər Kabineti dövlət büdcəsinin icrasını təmin etmək səlahiyyətinə malikdir və bu səlahiyyət yuxarı icra hakimiyyəti orqanı kimi ona maliyyə sahəsində cari nəzarəti həyata keçirmək imkanı verir. Nazirlər Kabineti maliyyə sahəsində nəzarətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə xüsusi komissiyalar yaratmaq hüququna malikdir. Eyni zamanda Nazirlər Kabineti dövlət büdcəsinin icrasının, maliyyə-kredit və pul siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi, tənzimlənməsi və onlara nəzarət edilməsi məqsədilə müxtəlif qərarlar və sərəncamlar qəbul edir.

Maliyyə fəaliyyətinə nəzarət sahəsində xüsusi səlahiyyətli mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları mühüm rol oynayır. Bu orqanlara aiddir: Maliyyə Nazirliyi, Maliyyə Monitorinqi Xidməti, Dövlət Vergi Xidməti, Mərkəzi Bank, Gömrük Komitəsi və s.

Maliyyə fəaliyyəti istiqamətində ilkin, cari və sonradan maliyyə nəzarətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarından biri **Maliyyə Nazirliyidir**. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 09 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli Fərmanı ilə Maliyyə Nazirliyinin tərkibində Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti, Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi kimi maliyyə

nəzarəti qurumları yaradılmışdır. Qeyd olunan nəzarət strukturlarının yaradılmasında əsas məqsəd dövlət büdcəsi vəsaitlərinin və dövlət borcunun idarə edilməsi, dövlət xəzinədarlığı, dövlət maliyyə və əyar fəaliyyəti, mühasibat uçotunun təşkili və aparılması sahələrində dövlət nəzarətinin və tənzimlənməsinin müasir tələblərə uyğun təşkilinin təmin edilməsidir. **Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi** dövlət büdcəsinin kassa icrasını həyata keçirən və həmin maliyyə əməliyyatlarının uçotunu aparan, büdcə xərcləri üzrə dövlətin adından büdcə təşkilatları qarşısında öhdəlikləri qəbul edən, Azərbaycan Respublikasında dövlətə məxsus maliyyə vəsaitlərinin vahid mərkəzdən idarə edilməsi, bu vəsaitlərin daxil olması və məqsədyönlü xərclənməsi sahəsində cari nəzarəti həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanıdır.

Maliyyə Nazirliyinin **Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti** dövlət büdcəsinin, o cümlədən məqsədli büdcə fondlarının və büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar vəsaitlərinin, habelə dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlərin məqsədli və səmərəli xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən bir qurumdur. Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin əsas fəaliyyət istiqamətlərinə aiddir: dövlət büdcəsinin, o cümlədən məqsədli büdcə fondlarının vəsaitlərinin xərclənməsi, habelə büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar əməliyyatlar üzrə vəsaitlərinin əldə edilməsi və xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətinin, dövlət zəmanəti ilə alınmış və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilmiş kreditlərin xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi, Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi işinə metodiki rəhbərlik edilməsi və s.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət borcalmalarının həyata keçirilməsini təmin edən, vahid xəzinə hesabında olan vəsaitin qalığını (sərbəst qalığı) və dövlət büdcəsinin Təminat Fondunun vəsaitlərini idarəetməyə verən və ya idarə edən, dövlət qiymətli kağızlarının emissiyasını həyata keçirən, dövlət borcunun, dövlət zəmanətlərinin və xarici dövlətlərin Azərbaycana olan borcunun reyestrini aparan maliyyə nəzarəti orqanıdır.

Azərbaycan Respublikasında cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasının və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısını almaq sahəsində vahid tənzimləməni və nəzarəti həyata keçirən, fəaliyyəti əlaqələndirən, habelə müvafiq sahədə siyasətin formalaşmasında iştirak edən publik hüquqi şəxs qismində Azərbaycan Respublikasının **Maliyyə Monitorinqi Xidməti** yaradılmışdır. Maliyyə Monitorinqi Xidmətinin nəzarət orqanı kimi əsas vəzifəsi “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq müvafiq sahədə monitorinqi həyata keçirmək, monitorinq iştirakçılarından və monitorinqdə iştirak edən digər şəxslərdən, açıq və digər mənbələrdən məlumat almaq, toplamaq və təhlil etmək, habelə nəticələrinə əsasən tədbirlər görməkdir. Terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə bağlı məlumatları Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinə təqdim etmək və görülmüş tədbirlər barədə həmin orqanlardan informasiya almaq hüququna malikdir.

Maliyyə nəzarəti orqanlarından biri də İqtisadiyyat Nazirliyi yanında **Dövlət Vergi Xidmətidir**. Vergi Xidmə-

tinin əsas vəzifəsi vergilərin, məcburi dövlət sosial sığorta, işsizlikdən sığorta, icbari tibbi sığorta haqlarının, habelə qanunla və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin aktı ilə Xidmətin səlahiyyətlərinə aid edilmiş digər icbari ödənişlərin düzgün hesablanmasına, vaxtında və tam yığılmasına nəzarəti təmin etməkdir. Buna görə də vergi nəzarəti büdcə gəlirlərinin vaxtında və tam həcmdə təmin olunması baxımından çox vacibdir.

Müstəqil subyektlərin nəzarəti dedikdə maliyyə nəzarətinin audit firmaları və sərbəst auditorlar vasitəsilə həyata keçirilməsi prosesi başa düşülür. Nəzarətin bu forması haqqında dərsləyin V fəslinin II paragrafında ətraflı məlumat verilmişdir.

VI FƏSİL

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi

6.1. Dövlət büdcəsinin mahiyyəti və onun iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində rolu

Hər bir dövlətin iqtisadi qüdrətini əks etdirən bir sıra mühüm makroiqtisadi göstəricilər sistemi mövcuddur. Bunlardan ümumi daxili məhsul, milli gəlir, dövlət büdcəsi, adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun həcmi və s. göstəriciləri göstərmək olar. Qeyd olunan əsas makroiqtisadi göstəricilər arasında dövlət büdcəsinin göstəriciləri mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dövlət büdcəsinin həcmi ölkə iqtisadiyyatının real vəziyyətini, mövcud imkanlarını əks etdirməklə bərabər onun gələcək inkişaf perspektivlərini şərtləndirir və bütövlükdə ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin maddi əsasını təşkil edir. Digər tərəfdən, dövlət büdcəsi hər bir ölkədə iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimləmə vasitələrindən biri kimi çıxış edir.

Büdcə maliyyə münasibətlərini əks etdirən tarixi iqtisadi kateqoriyadır. Onun meydana gəlməsi və inkişafı dövlətin formalaşması ilə bilavasitə əlaqədardır. Belə ki, dövlət büdcə vəsaitindən istifadə edərək özünün iqtisadi, sosial və digər funksiyalarını həyata keçirir. Digər tərəfdən, dövlət büdcəsi ölkənin maliyyə sisteminin əsas həlqəsi olmaqla, dövlətin gəlir və xərc balansını təşkil edir. Bu baxımdan büdcə dövlətin əlində olan ən iri mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondudur.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 02 iyul 2002-ci il tarixli Qanununda qeyd olunur ki, **büdcə** Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyəyə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir.

Eyni zamanda yuxarıda qeyd olunan qanunun 8-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin məqsədi ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqramlarının və dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsini, digər problemlərin həlli üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanmasını və istifadəsini təmin etməkdir.

Elmi mənbələrdə **büdcə ingilis** mənşəli söz olaraq hərfi mənada ("budget") – torba, çanta mənasında işlədilmişdir. XIII əsrdən başlayaraq maliyyə kateqoriyası kimi formalaşmış və hazırda xəzinə mənasını verir. Müasir dövrdə elmi mənbələrdə büdcənin mahiyyətini daha geniş açmaq üçün ona iqtisadi, maliyyə və hüquqi istiqamətlərdən izahlar verilir.

Büdcə iqtisadi kateqoriya olaraq dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifə və funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün müxtəlif səviyyəli büdcə fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə olunması ilə əlaqədar yaranan iqtisadi münasibətlər sistemidir. Qeyd etdiyimiz kimi, büdcə dövlətin fəaliyyətinin iqtisadi əsasını təşkil edir. Eyni zamanda dövlət büdcəsi bütövlükdə ölkənin maliyyə sisteminin əsasını təşkil edir və ölkənin maliyyə sisteminin digər strukturları ilə daha sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Ümumiyyətlə, bütün maliyyə fəaliyyəti dövlət büdcəsi ətrafında qurulur və digər həlqələr (müəssisələrin, əhəlinin maliyyəsi) onun formalaşmasını təmin edir.

Büdcə maliyyə kateqoriyası kimi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti subyektlərinin gəlir və xərclərini müəyyən dövr üzrə özündə əks etdirən əsas maliyyə sənədidir. Büdcə, hər şeydən əvvəl, daxil olan pul vəsaitini və onun müxtəlif istiqamətlər üzrə xərclənməsini müəyyən etmək üçün tərtib edilir. O, kommersiya subyektinin,

publik-hüquqi şəxslərin gəlir və xərclərini balanslaşdırmaq və idarə etmək üçün mühüm alət kimi çıxış edir.

Büdcə **hüquqi kateqoriya** kimi qanunvericiliyə əsasən xüsusi qaydada işlənib hazırlanan, müəyyən mərhələlərdən keçən və Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq olunan maliyyə sənədidir. Büdcə bu mənada, dövlətin və bələdiyyələrin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə olunması üzrə əsas maliyyə sənədi kimi çıxış edir. Qeyd olunan maliyyə sənədi büdcə münasibətləri iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini özündə əks etdirir.

Mülkiyyət hüququ baxımından qanunvericilikdə büdcənin hüquqi cəhəti müəyyənləşir. Belə ki, Mülki Məcəllənin **155-ci** maddəsinə əsasən, dövlət büdcəsinin vəsaiti Azərbaycan Respublikasının mülkiyyətidir. Qeyd olunan məsələ ona görə vacibdir ki, büdcə vəsaitlərinin mülkiyyətçisi konkret müəyyən olunur. Yəni büdcə vəsaitinin dövlət, bələdiyyə və ya digər subyektlərə məxsus olduğu müəyyənləşir.

Büdcə qanunvericiliyində büdcə anlayışının mahiyyəti əsasən iki nöqteyi-nəzərdən verilir. **Birincisi**, mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitinin yığılması və istifadəsi, yəni bölüşdürülməsi üzrə münasibətləri əks etdirir. Bu münasibətlər həm iqtisadi, həm də hüquqi baxımdan qarşılıqlı əlaqədədir və müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Burada əsas məqam büdcə gəlirlərinin formalaşması mənbələrinin, eyni zamanda büdcə xərclərinin iqtisadi və hüquqi tənzimlənməsinin qanunla müəyyən olunmuş xüsusi qaydada həyata keçirilməsidir. **İkincisi**, büdcə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaiti fondu qismində çıxış edir və bu istiqamətdəki mü-

nasibətləri özündə əks etdirir. Büdcə anlayışının mahiyyəti üzrə qeyd olunan hər iki yanaşma ayrı-ayrılıqda deyil, birlikdə büdcəsinin həm iqtisadi, həm də hüquqi mahiyyətini və onun ölkə üçün əhəmiyyətini açıqlayır.

Bildiyimiz kimi, dövlət büdcəsi ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində, makroiqtisadi sabitliyin, dinamik iqtisadi inkişafın və bütövlükdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində ən güclü vasitədir. Dövlət iqtisadiyyatı büdcədən maliyyələşmə, subsidiya, dotasiya, güzəştli şərtlərlə kreditlərin verilməsi və s. iqtisadi vasitələrlə tənzimləyir. Dünya miqyasında rəqabətin gücləndiyi bir şəraitdə hər bir dövlət iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliyini artırmaq və onu daha da inkişaf etdirmək üçün mövcud iqtisadi və maliyyə potensialından səmərəli istifadə edilməsi siyasətini həyata keçirir. Bu istiqamətdə sosial-iqtisadi layihələrin, proqramların həyata keçirilməsində və elmi texniki tərəqqinin inkişaf etdirilməsində büdcə vəsaiti mühüm rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrdə elmi texniki tərəqqinin maliyyələşməsinin 40-60%-i dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Son illər ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi islahatların əsas istiqamətlərini qeyri-neft sənayesinin və yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi sahələrin inkişaf etdirilməsi təşkil edir. Hökumət tərəfindən bir sıra sosial-iqtisadi sahədə dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi, o cümlədən qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması, qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi, iqtisadiyyatın neft və qaz ehtiyatlarından asılılığının aradan qaldırılması və iqtisadi artımı qeyri-neft sənaye sahələri hesabına təmin etmək istiqamətində islahatlar həyata keçirilir. Eyni zamanda ölkədə sənayenin innovasiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi, texnoparkların yaradılması sənayeleşmədə strateji layihələr kimi priori

tet hesab edilir. Azərbaycanda texnoparkların yaradılmasının əsas məqsədi mövcud və yeni biliklərin, ixtiraların texnologiyalara çevrilməsi, texnologiyaların işə kommersiya məhsuluna çevrilməsi prosesini təmin etmək və elmi-texniki tədqiqatlara çəkilən xərclərin səmərəliliyinin yüksəldilməsidir. Buraya kiçik elm tutumlu müəssisələr vasitəsilə texnologiyaların sənaye sferasına ötürülməsi, elmi-texniki firmaların formalaşması və onların bazarda qərarlaşması, regional qeyri-bərabər inkişaf səviyyəsinin azaldılması, məşğulluq probleminin həlli, yüksək texnologiyalar sahəsində elmi-texniki nailiyyətlərin sürətli tətbiqi və s. məsələlər daxildir. İnnovasiyalar texnoparklarda qısa zamanda rəqabət qabiliyyətli məhsulların yaradılması və onların beynəlxalq bazara çıxarılması üçün real şərait yaradır.

Bundan başqa, ölkədə yeni yaradılan sənaye və texnologiya parklarının uzunmüddətli perspektiv inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə ölkənin vergi və gömrük qanunvericiliyində əhəmiyyətli güzəştlər tətbiq edilmişdir. Yaradılmış sənaye və texnologiya parklarında sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən fiziki şəxslər yeddi il müddətinə gəlir vergisindən azad edilmişdir.

Qeyd olunan istiqamətlər üzrə ölkəmizdə iqtisadiyyatın diversifikasiyasına hesablanmış uğurlu iqtisadi islahatlar və sahibkarlara birbaşa dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına maliyyə dəstəyi nəticəsində qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı 63%-ə çatmışdır. Dövlət büdcəsinin səmərəli və məqsədyönlü xərclənməsi nəticəsində bu gün ölkə iqtisadiyyatı ümumilikdə Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatının 75%-ni təşkil edir. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın və infrastruktur sahələrinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlət büdcə vəsaiti hesabına hər il orta hesabla 6 milyard manat investisiya qoyulur.

Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların ölkəmizin iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı dövlət tərəfindən müəyyən tədbirlər görüldü. Görülən tədbirə əsasən pandemiya dan zərər çəkməsi ehtimal olunan iqtisadi fəaliyyət sektorlarının, sahibkarlıq subyektlərinin və sadə vətəndaşların mənfi təsirlərdən qorunması üzrə müvafiq mexanizmlərin formalaşdırılmasına başlandı və bu məqsədlə dövlət büdcəsindən 2,5 milyard manatdan çox maliyyə dəstəyi paketi təqdim edildi. Bu məbləğ ÜDM-in 3%-ni təşkil edir. Dövlətin bu siyasəti bir daha təsdiq edir ki, hökumət davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün bütün resurslarını, o cümlədən dövlət büdcəsinin vəsaitini sahibkarlığın inkişafına, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, ixrac potensialının artırılmasına, institusional islahatların aparılmasına və bütövlükdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəldir.

Son illər Azərbaycanda iqtisadiyyatın sürətli və davamlı inkişafı dövlət büdcəsində öz real əksini tapmışdır. Dünyada global siyasi və maliyyə böhranı ilə müşayiət olunan hazırkı dövrdə dövlət büdcəsinin 2022-ci ildə 32,3 milyard manata çatması, ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların səmərəliliyinin bariz nümunəsidir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, müstəqilliyimizin ilk illərində dövlət büdcəsinin gəlirləri 1995-ci ildə 317 milyon manat, 2003-cü ildə 1,2 milyard manat olmuşdursa, hazırda bu göstərici 32,3 milyard manatdır. Dövlət büdcəsinin 32,3 milyard manata çatması bütövlükdə ölkəmizin iqtisadi inkişafını, onun gücünü və iqtisadi

sadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün kifayət qədər maliyyə ehtiyatına malik olmasını əks etdirir.

Ölkənin müdafiə qabiliyyətinin və hərbi gücünün artırılması, müasir hərbi texnikanın alınması dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına həyata keçirilir. Hazırda Azərbaycanın müdafiə və milli təhlükəsizlik xərcləri 4,6 milyard manat təşkil edir ki, bu da Ermənistanın dövlət büdcəsinin 80,4%-ni təşkil edir. Azərbaycanın 2021-ci il dövlət büdcəsinin gəlirləri 25,4 milyard manat və ya 14,9 milyon dollardır. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 54,2 faizi neft sektorunun, 45,8 faizi qeyri-neft sektorunun payına düşür. 2021-ci il dövlət büdcəsinin xərcləri isə 28,5 milyard manat və ya 16,8 milyard dollar təşkil edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Cənubi Qafqazın ikinci ən böyük iqtisadiyyatına malik Gürcüstan Respublikasının büdcəsi 2021-ci il üçün 5,6 milyard dollar təşkil etmişdir. Bu, Azərbaycan büdcəsindən təxminən 2,7 dəfə azdır. Regionda ən aşağı büdcə Ermənistanə məxsusdur. 2021-ci il üçün məğlub ölkənin büdcə gəlirləri 3,7 milyard dollardır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, işğalçı ölkənin büdcəsi Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən 4-5 dəfədən azdır. Onu da qeyd edək ki, Vətən müharibəsi zamanı erməni işğalından azad edilən torpaqlarımızda tikinti-quruculuq işlərinin maliyyələşdirilməsi üçün 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən ilkin olaraq 2,2 milyard manat vəsait ayrılmışdır və bu istiqamətdə işlərin daha geniş miqyasda davam etdirilməsi üçün hər il dövlət büdcəsindən daha böyük məbləğdə maliyyə vəsaitinin ayrılması planlaşdırılıb.

Ümumiyyətlə, dövlət büdcəsinə toplanılan vəsait ölkədə sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün istifadə edilir. Dövlət büdcəsi hesabına ölkənin ümumi iqtisadi inkişafını təmin edən dövlət və yerli əhəmiyyətli proqramların, layihələrin, əhalinin həyat

səviyyəsinin yüksəldilməsi, səhiyyə xidmətinin, icbari tibbi sığortanın tətbiq edilməsi, mədəniyyət və sosial təminat sahəsinin, ərzaq təhlükəsizliyinin və sair məsələlərin həll edilməsi maliyyələşdirilir. Qeyd olunan istiqamətlər üzrə 2023-cü ilin dövlət büdcəsindən səhiyyə xərclərinə 1,9 milyard manat, sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinə 4,5 milyard manat, təhsil xərclərinə 4,4 milyard manat vəsait yönəldilib. Ölkədə ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kənd təsərrüfatına 918,0 milyon manat maliyyə vəsaiti ayrılmışdır. Rəqəmlərdən göründüyü kimi, dövlət büdcəsindən böyük məbləğlərin xərclənməsi ölkəmizin milli maraqlarının, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, hazırda Azərbaycanda dövlət büdcəsinin xərcləri əsasən aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilir:

- ❖ iqtisadiyyatda institusional və struktur islahatların maliyyələşdirilməsinə,
- ❖ uzunmüddətli inkişaf proqramlarının maliyyələşdirilməsinə,
- ❖ yüksək texnologiyalara əsaslanan rəqabət qabiliyyətli iqtisadi sahələrin yaradılmasının maliyyələşdirilməsinə,
- ❖ hərbi sənayenin inkişafına və müdafiə qabiliyyətinin yüksəldilməsinə,
- ❖ sosial inkişafa və s.

Dövlət büdcəsi əsasən aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- 1. bölgü,**
- 2. nəzarət.**

Dövlət büdcəsinin bölgü funksiyası dövlət və yerli idarəetmə orqanları səviyyəsində mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi vasitəsilə

həyata keçirilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif səviyyəli büdcələr vasitəsilə ÜDM-in 28-35%-i yenidən bölüşdürülür. Hazırda ölkəmizdə dövlət büdcəsi vasitəsilə ümumi daxili məhsulun 30%-ə qədər bölüşdürülür.

Dövlət büdcəsi bölgü funksiyası vasitəsilə maliyyə ehtiyatlarını ərazi və sahələr arasında bölüşdürmək üçün xüsusi təyinatlı maliyyə fondları yaradır və həmin fondların istifadəsini həyata keçirir. Bölgü funksiyası ölkədə yaradılan milli gəlirin bir hissəsini ayrı-ayrı sahələr üzrə yenidən bölüşdürür. Sosial-iqtisadi, sosial-mədəni, təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması və digər tədbirlərin görülməsi üçün ayrılan pul vəsaiti kifayət etmədikdə dövlət büdcəsindən yerli büdcələrə subsidiya, subvensiya və ya dotasiya ayrılır.

Nəzarət funksiyası vasitəsilə dövlət büdcəsinin pul vəsaitləri fondlarının formalaşmasına, onlardan səmərəli və məqsədə uyğun istifadə olunması prosesinə nəzarət olunur. Eyni zamanda ölkənin maliyyə sahəsində çatışmazlıq halları nəzarət funksiyası vasitəsilə aşkar olunur və onun aradan qaldırılması üçün konkret tədbirlər həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, dövlət büdcəsində yığılan vəsait əsasən dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədini daşıyır. Qeyd etdiyimiz kimi, büdcə vəsaiti hesabına iqtisadi sahələrin inkişafı, ölkənin elmi-texniki potensialının möhkəmləndirilməsi, əhəlinin maddi rifah halının yüksəldilməsi məqsədilə dövlət proqramları həyata keçirilir. Eyni zamanda dövlət büdcəsi ölkənin bütün ərazisində iqtisadiyyatın və sosial sferanın tarazlı inkişafı üçün geniş imkanlar yaratmaqla bərabər, dövlətin güclü idarəetmə mexanizmi kimi də çıxış edir. Büdcənin dövlət üçün əhəmiyyətini qeyd etdikdə bir məsələni yaddan çıxarmaq olmaz ki, iqtisadiyyatda istənilən neqativ halın

qarşısını düşünülmüş büdcə siyasəti vasitəsilə almaq mümkündür. Digər tərəfdən isə büdcə sahəsində hər hansı səhvin buraxılması və iqtisadi əsası olmayan islahatların aparılması ölkədə maliyyə və iqtisadi böhranın, inflyasiyanın yaranma səbəblərindən ola bilər.

6.2. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri. Büdcə təsnifatı

Qəbul olunmuş qaydalara əsasən büdcənin strukturu iki hissədən ibarətdir: **gəlir və xərc hissəsi**. Ölkənin büdcə sisteminə daxil olan bütün büdcələrin gəliri “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 02 iyul 2002-ci il tarixli Qanunu və digər normativ-hüquqi aktlara uyğun formalaşır. Büdcə qanunvericiliyində göstərilir ki, **büdcə gəlirləri** - Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının müvafiq qanunvericilik aktları ilə müəyyən olunmuş qaydada dövlət büdcəsinə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə daxil olan vergilər, rüsumlar, digər ödənişlər və daxilolmalardır.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun **9-cu** maddəsinə görə, dövlət büdcəsinin gəlirləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- ❖ **Dövlət vergiləri,**
- ❖ **Qrantlar,**
- ❖ **Digər gəlirlər.**

Mövcud qanunvericiliyə əsasən, dövlət büdcəsi gəlirlərinin yığımı Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə və digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Gəlirlərin məbləğinin yuxarı həddi dövlət büdcəsinin qanunla təsdiq olunmuş göstəriciləri

ilə məhdudlaşmır. Qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş həcmdən artıq ödənilmiş vergilərin, rüsumların, digər ödənişlərin və daxilolmaların büdcədən qaytarılması dövlət büdcəsi gəlirlərinin azaldılmasına aid edilir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən, **dövlət vergiləri** (ölkənin bütün ərazisində ödənilməli olan vergilər nəzərdə tutulur) dedikdə aşağıdakı vergi növləri nəzərdə tutulur:

1. fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
2. hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa);
3. əlavə dəyər vergisi;
4. aksiz vergisi;
5. hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
6. hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
7. yol vergisi;
8. mədən vergisi;
9. sadələşdirilmiş vergi.

Dövlət vergilərinin dərəcələri Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir, onun əsasında hesablanır və hesablanmış vergi öhdəliyi müəyyən edilmiş müddətdə büdcəyə ödənilir. Azərbaycan Respublikasının hər il üçün dövlət büdcəsi haqqında qanunu qəbul edilən zaman dövlət vergilərinin dərəcələrinə yenidən baxıla bilər, yeni Vergi Məcəlləsində müəyyən edilən vergi dərəcələri artırıla və ya azaldıla bilər. Vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsi və bu istiqamətdə qanunvericiliyə hər hansı bir əlavə və ya dəyişikliyə yalnız ilin sonunda dövlət büdcəsi haqqında qanunun layihəsi Milli Məclisə təqdim olunduğu vaxt baxıla bilər. Vergi dərəcələrinin artırılıb və ya azaldılması dövlətin makroiqtisadi siyasəti ilə əlaqədardır. Hər bir dövlətin büdcəsinin gəlirinin 80-90%-i vergilər hesabına formalaşır. Ona görə də dövlətin bu sahədə həyata

keçirdiyi islahatlar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Vergi sahəsində aparılan islahatlar ölkədə əlverişli sahibkarlıq və investisiya mühitinin formalaşdırılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar nəzərə alınmadan dövlət büdcəsinin gəlirlərini təmin edən əsas qurumlar üzrə daxilolmaların xüsusi çəkisi Dövlət Vergi Xidməti üzrə 59,2%, Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə 31,6%, digər mənbələr üzrə isə 9,2 % təşkil edir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərində neft sektorunun payı 51,8%, qeyri-neft sektorunun payı isə 48,2% təşkil edir. Ölkəmizdə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 96,8%-i mərkəzləşdirilmiş gəlirlərin, 3,2%-i yerli gəlirlərin payına düşür. Dövlət Vergi Xidməti xətti ilə dövlət büdcəsinə yığılan gəlirlərin tərkibində dövlət mülkiyyətində olan vergi ödəyicilərinin payı 24,7%, xüsusi mülkiyyətdə olan vergi ödəyicilərinin payı 47,6%, digər mülkiyyət mənsəbiyyətinə (xarici, birgə, bələdiyyə, beynəlxalq təşkilatlar) aid edilən vergi ödəyicilərinin payı 27,7% təşkil etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mövcud qaydalara əsasən, qrant büdcə gəlirinin mənbələrindən biridir. Büdcə qanunvericiliyində qeyd olunur ki, **qrant**-daxili və xarici mənbələr hesabına əvəzsiz verilən məqsədli maliyyə yardımıdır. Dövlət büdcəsinə qrant əsasən beynəlxalq təşkilatlardan, xarici hökumətlərdən daxil olur. Müstəqilliyimizin ilk illərində Avropa Birliyi və digər beynəlxalq təşkilatlardan dövlət büdcəsinə qrant daxil olmuşdur. Dövlət büdcəsinə Avropa Birliyindən 2003-cü ildə 5,7 milyon manat, 2005-ci ildə isə 10,0 milyon manat qrant daxil olmuşdur. Son 15 ildə heç bir beynəlxalq təşkilatdan və hökumətdən dövlət büdcəsinə qrant daxil olmamışdır.

Büdcə qanunvericiliyinə əsasən, dövlət büdcəsinin gəlirinin bir qismi **digər gəlirlər** hesabına təmin edilir.

Digər gəlirlərə aiddir: mülkiyyətdən gəlirlər, mal və xidmətlərin satışından daxilolmalar, cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalar və könüllü köçürmələr.

Mülkiyyətdən gəlirlər dövlət əmlakı ilə bağlı olan vergi olmayan gəlirlərdir. Bu gəlirlər faizlərdən, dividendlərdən, dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin mənfəətindən ayırmalardan, icarə haqlarından və s. ibarətdir. Qeyd etdiyimiz digər gəlir mənbəyinin bir istiqaməti kimi dövlət əmlakının icarəyə verilməsindən daxilolmalar maddəsinə nəzər salsaq görərik ki, bu maddə üzrə gəlirin müəyyən olunması "Dövlət əmlakının (mənzil fondunun) icarəyə verilməsi üçün icarə haqqının minimum məbləğinin müəyyən edilməsi haqqında" Nazirlər Kabinetinin 29 noyabr 2007-ci il tarixli qərarı ilə tənzimlənir. Bu qərara əsasən Bakı şəhəri ərazisində yerləşən sahələr və Respublikanın digər şəhər və rayonlarında yerləşən sahələr üzrə hər bir m² sahənin illik icarə haqqı tarifi müəyyənləşdirilir, onun əsasında dövlət əmlakı icarəyə verilir və əldə olunan vəsait dövlət büdcəsinə köçürülür.

Mal və xidmətlərin satışından daxilolmalara dövlətə məxsus olan maddi və qeyri-maddi aktivlərin satışı və ya özəlləşdirilməsindən daxilolmalar, büdcə təşkilatlarının ödənişli xidmətindən daxilolmalar və dövlət rüsumu aiddir.

Cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalara cinayət hüquqpozma və inzibati xətalara, maliyyə, sığorta, əmək, vergi, torpaq qanunvericiliyinə uyğun olaraq tutulan cərimə və sanksiyalar, o cümlədən yol hərəkəti qaydalarının pozulmasına görə cərimələr, sanksiyalar və s. aiddir.

Könüllü köçürmələrə (qrantlardan başqa) beynəlxalq təşkilatlar və dövlət idarəetmə orqanları istisna olmaqla digər hüquqi və fiziki şəxslər, müxtəlif qeyri-dövlət fondları və digər mənbələr tərəfindən bağışlanmış və

könüllü köçürülmüş vəsaitlər aid edilir. Bu vəsaitlər cari və əsaslı köçürmələrə bölünür. Məsələn, dövlətə ərzaq və tibbi ləvazimatların verilməsi cari, xəstəxanaların, məktəblərin və s. tikilməsi ilə əlaqədar vəsaitlər isə əsaslı köçürmələrə aiddir.

Dövlət büdcəsinin yuxarıda qeyd etdiyimiz gəlirləri hüquqi formasına görə iki cür təsnif edilir: **vergi gəlirləri və qeyri-vergi gəlirləri**.

Vergi gəlirləri vergi məcəlləsinə əsasən müəyyən olunmuş dərəcə və vaxtda dövlət və yerli büdcələrə ödənilən pul vəsaitidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, istər dövlət, istərsə də yerli büdcənin gəlirinin əhəmiyyətli hissəsi vergi gəlirləri hesabına formalaşır. 2021-ci ilin dövlət büdcəsinin faktiki icra olunmuş 26,4 milyard manat gəlirinin 11,3 milyard manatı və ya 42,8 % vergi gəlirinin payına düşür.

Qeyri-vergi gəlirləri dedikdə isə digər gəlirlər başa düşülür ki, bunlara da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mülkiyyətdən gəlirlər, mal və xidmətlərin satışından daxilolmalar, cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalar və könüllü köçürmələr, dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin mənfəətindən ayırmalar, icarə haqları, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən, Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar və s. aiddir. Statistikaya nəzər salsaq görərik ki, 2021-ci ilin dövlət büdcəsinin faktiki icra olunmuş 26,4 milyard manat gəlirinin 15,1 milyard manatı və ya 57,2% qeyri-vergi gəlirinin payına düşür. 2021-ci ilin dövlət büdcəsinin 15,1 milyard manat qeyri-vergi gəlirinin 11,3 milyard manatı Dövlət Neft Fondundan daxilolmaların (transferti) payına düşür.

Elmi mənbələrdə büdcə sisteminə daxil olan büdcələrin gəlirləri daxil olma qaydasına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- **Təhkim olunmuş büdcə gəlirləri,**
- **Tənzimləyici büdcə gəlirləri.**

Təhkim olunmuş büdcə gəlirləri Vergi Məsələsinin **6-cı və 8-ci** maddələrinə əsasən, daimi olaraq dövlət və bələdiyyə büdcələrinə ödənilən vergilərdir. Vergilərin hesablanması və müvafiq büdcələrə ödənilməsi qaydaları, vergi ödəyicilərinin və bələdiyyələrin vergi xidməti orqanlarının hüquq və vəzifələri, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət və s. məsələlər Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənir.

Tənzimləyici büdcə gəlirləri dedikdə dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə, bələdiyyələrin büdcəsinə və dövlət mülkiyyətində olan təşkilatların büdcələrinə öz gəlir və xərclərini balanslaşdırmaq məqsədilə ayrılan vəsait başa düşülür. Bu istiqamətdə ayrılan vəsait hər il üçün təsdiq olunan dövlət büdcəsi haqqında qanunda nəzərdə tutulur və Milli Məclisdə təsdiq edilir. Dövlət büdcəsi haqqında qanun mərkəzi büdcədən aşağı büdcələrə tənzimləyici vəsaitlərin ayrılmasının hüquqi əsasını təşkil edir. Qeyd edək ki, dövlət büdcəsindən ayrılan tənzimləyici vəsait yerli büdcələrin gəlirini, dövlət büdcəsinin isə xərcini təşkil edir. Tənzimləyici büdcə vəsaitləri əsasən dotasiya, subsidiya, subvensiya və qrant formasında verilir. Məsələn, 2022-ci ilin dövlət büdcəsindən Naxçıvan MR büdcəsinə ayrılan dotasiya 457,6 milyon manat, bələdiyyə büdcələrinə verilən dotasiya 5,1 milyon manat, subvensiya isə 1,3 milyon manat təşkil etmişdir.

Tənzimləyici büdcə gəlirlərinə aşağıdakılar aiddir və onların qısa izahına nəzər salaq:

❖ **Dotasiya**–dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə onların

gəlir və xərclərini tənzimləmək məqsədi ilə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir;

❖ **Subsidiya** - dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə, yerli büdcələrə və hüquqi şəxslərə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir;

❖ **Subvensiya** - məqsədli maliyyələşdirmənin həyata keçirilməsi üçün dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə verilən, lakin həmin məqsəd üçün və ya müəyyən edilmiş müddətdə istifadə edilmədikdə geri qaytarılan maliyyə vəsaitidir;

❖ **Qrant** - daxili və xarici mənbələr hesabına əvəzsiz verilən məqsədli maliyyə yardımıdır.

Büdcə qanunvericiliyində göstərilir ki, **büdcə xərcləri** büdcə təsnifatına uyğun olaraq dövlət büdcəsindən, Naxçıvan MR büdcəsindən və yerli büdcələrdən qanunvericiliklə nəzərdə tutulan tələbatı ödəmək üçün ayrılan vəsaitdir. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunun 10-cu maddəsinə görə, dövlət büdcəsinin xərclərinə aşağıdakılar daxildir:

➤ **Cari xərclər**, o cümlədən əməkhaqqı, əməkhaqqına əlavə, pensiya və başqa sosial müavinətlər və ödənişlər, malların satın alınması və başqa xidmətlər üzrə xərclər, faiz üzrə ödənişlər, qrantlar, subsidiyalar və cari köçürmələr;

➤ **Əsaslı xərclər**, o cümlədən əsas vəsaitlərin alınması, kapital qoyuluşları və səhmlərin alınması;

➤ **Kreditlər üzrə borclara**, faizlərə xidmət xərcləri və layihələrdə iştirak xərci.

Hər ilin dövlət büdcəsi haqqında qanunu ilə təsdiq edilmiş maliyyə ayırmaları həmin məqsədlər üçün xərclərin ən yüksək həddini göstərir. İl ərzində faktiki xərclərin məbləği (“**Büdcə sistemi haqqında**” Azərbaycan

Respublikasının 02 iyul 2002-ci il tarixli Qanununun 18.4-cü və 19.6-cı maddələrində nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla) həmin həddən çox ola bilməz. Büdcə xərcləri müvafiq büdcə təsnifatına uyğun olaraq təsdiq olunmuş büdcə ayırmaları həddində cari, investisiya, innovasiya və digər xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Büdcə qanunvericiliyinə əsasən, hər ilin dövlət büdcəsi üzrə təsdiq edilmiş maliyyə ayırmalarının icra müddəti büdcə ilinin sonunda başa çatır.

“Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə dövlət büdcəsinin xərcləri Milli Məclisdə 28,5 milyard manat məbləğində təsdiq edilmişdir. 2021-ci ilin dövlət büdcəsinin xərcləri faktiki olaraq 27,4 milyard manat icra olunmuşdur. Faktiki icra edilmiş 27,4 milyard manat xərclərin 4,2 milyard manatını ümumi dövlət idarəetmə xərcləri, 4,6 milyard manatını müdafiə və milli təhlükəsizlik xərcləri, 3,3 milyard manatını sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri, 934,8 milyon manatını kənd təsərrüfatına ayrılan xərclər təşkil etmişdir. Qeyd edək ki, hər bir dövlətin xərclərinin istiqaməti onun funksiyaları ilə üzvü şəkildə bağlıdır.

Büdcənin xərci iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi və inkişafı üçün maliyyələşmənin məqsəd və istiqamətini xarakterizə edir. Büdcə maliyyələşməsi həmişə məqsədli, eyni zamanda qaytarılmazlıq xarakteri daşıyır. Qeyd etmək zəruridir ki, maliyyə vəsaitinin qaytarılmazlığı ondan səmərəsiz və “necə gəldi” istifadə olunması kimi başa düşülməməlidir. Dövlət tərəfindən iqtisadi inkişafın təmin olunması və əhəlinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri üzrə büdcədən ayrılan xərclərin məqsədli, təyinatı üzrə istifadə olunması qaydalarına qanunvericilik çərçivəsində çox ciddi şəkildə nəzarət edilir.

Yuxarıda göstərilən statistik məlumatlardan göründüyü kimi, büdcə xərclərində əhəmiyyətli yeri sosial xərclər, o cümlədən təhsil, səhiyyə və sosial müavinətlər tutur. İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızda da aqrar sahənin inkişafı üzrə xərclər xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ölkəmizin büdcə xərclərində vacib yerlərdən birini müdafiə və milli təhlükəsizlik xərcləri tutur. Qeyd edək ki, 2003-cü ildən hazırkı dövrə qədər Azərbaycanın müdafiə xərcləri 30 dəfədən çox artmışdır. Belə ki, 2003-cü ildə müdafiə xərcləri 135,3 milyon manat, 2021-ci ildə isə bu göstərici 4,6 milyard manat təşkil etmişdir. Azərbaycanın müdafiə və milli təhlükəsizlik xərclərinin həcmi Ermənistanın dövlət büdcəsinin 80,4 %-i qədərdir. Belə ki, ölkəmizdə 2021-ci ilin dövlət büdcəsində ölkənin müdafiə və milli təhlükəsizliyi üçün 4,6 milyard manat ayrılması təsdiq olunub. 2021-ci ilin hərbi xərcləri dövlət büdcəsinin ümumi xərclərinin 17 faizini təşkil edir. Qeyd edək ki, 2021-ci ildə Ermənistanın dövlət büdcəsindən orduya ayrılan vəsait 597 milyon dollar təşkil etmişdir ki, bu isə Azərbaycanın hərbi xərcləri ilə müqayisədə təxminən 5 dəfə azdır.

Dövlət büdcəsi hesabına ixracın kreditləşməsi, iqtisadiyyatın inkişafının qeyri-neft sektoru üzərində qurulmasına yönələn məqsədli dövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Qeyd olunan istiqamət üzrə ölkəmizdə iqtisadiyyatın diversifikasiyasına hesablanmış iqtisadi islahatlar və sahibkarlara dövlət büdcəsi hesabına maliyyə dəstəyi nəticəsində hazırda qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı 63% təşkil edir. Hazırda Azərbaycanda texnoparkların yaradılması, yeni biliklərin, ixtiraların texnologiyalara çevrilməsi, texnologiyaların kommersiya məhsuluna çevrilməsi prosesinin təmin edil-

məsi, rəqabətcabiliyyətli məhsulların yaradılması və onların beynəlxalq bazara çıxarılması istiqamətində dövlət büdcəsindən maliyyələşməyə daha çox üstünlük verilməklə bərabər, həm də böyük məbləğlərdə vəsait ayrılır.

Büdcə qanunvericiliyində göstərilir ki, **müdafiə olunan xərc maddələri** büdcə ili ərzində maliyyələşdirilməsinə sekvestr tətbiq olunmayan, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş büdcə xərcləridir. "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunun **7-ci** maddəsinə görə, **müdafiə olunan xərclərə aiddir:**

- ✓ əməkhaqqı;
- ✓ əməkhaqqına əlavələr;
- ✓ pensiya, başqa sosial müavinətlər və ödənişlər;
- ✓ dövlətin daxili və xarici borclarına xidmətlə bağlı xərclər;
- ✓ hər il üçün dövlət büdcəsi haqqında qanuna uyğun olaraq müdafiə olunması zəruri sayılan digər maddələr üzrə xərclər.

Mövcud qanunvericiliyin tələblərinə görə, büdcəyə daxilolmaların vəziyyətindən asılı olmayaraq müdafiə olunan xərclərə sekvestr, yəni ixtisar tətbiq olunmur. Dövlət büdcəsinin gəlirində hesabat dövründə azalmalar olduqda digər xərclərə, məsələn, əsaslı vəsait qoyuluşuna, tikinti xərclərinə və icrası təcili olmayan digər xərclərə sekvestr tətbiq edilir.

Büdcə sistemində daxil olan büdcələr və büdcə təşkilatları, habelə büdcədənkenar dövlət fondları üzrə maliyyə əməliyyatlarının (o cümlədən büdcə təşkilatlarının büdcədənkenar əməliyyatlarının) müqayisəsini təmin etmək, büdcənin gəlir və xərcinin dəqiq uçotunu aparmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikasında vahid büdcə təsnifatı tətbiq olunur. Büdcə qanunvericiliyində göstərilir ki, **büdcə təsnifatı** - dövlət büdcəsinin, Naxçı-

van MR büdcəsinin, yerli büdcələrin və büdcədənkenar dövlət fondlarının gəlirlərinin, xərclərinin və maliyyələşmə mənbələrinin funksional, iqtisadi, inzibati və digər prinsiplər əsasında qruplaşdırılmasıdır.

Büdcə təsnifatı büdcə gəlirlərinin təsnifatından, büdcə xərclərinin funksional, iqtisadi, inzibati və s. prinsiplər əsasında tərtib olunmuş təsnifatından ibarətdir. Büdcə təsnifatının gəlirlər, funksional, iqtisadi, inzibati və sair üzrə tərkibi Nazirlər Kabinetinin 11 oktyabr 2018-ci il tarixli 440 nömrəli qərarı ilə müəyyən edilir. Qeyd olunan qərara əsasən büdcə gəlirlərinin təsnifatı büdcə sisteminə daxil olan büdcə gəlirlərinin qruplaşmasıdır və bu gəlirlər aşağıdakı **dörd kateqoriyadan** ibarətdir:

- ❖ vergilərdən daxilolmalar,
- ❖ sosial ayırmalar,
- ❖ qrantlar,
- ❖ digər gəlirlər.

Bu kateqoriyalardan asılı olaraq büdcə gəlirlərinin təsnifatı dörd səviyyədən: bölmə, yarım bölmə, maddə və yarım maddədən ibarətdir. Məsələn, büdcə gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edən ümumi gəlirlər bölmə, vergilərdən daxilolmalar yarım bölmə, gəlirlərdən (mənfəətdən) vergilər maddə, fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirlərindən (mənfəətindən) vergilər isə yarım maddə kimi öz əksini tapır. Qeyd olunan təsnifat üzrə büdcə gəlirlərinin təmin olunması vergi və büdcə qanunvericiliyi əsasında aparılır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, büdcə xərclərinin təsnifatı funksional, iqtisadi, inzibati və digər prinsiplər əsasında qruplaşdırılır.

Büdcə xərclərinin funksional təsnifatı büdcə sisteminə daxil olan büdcələrin funksiyalar üzrə xərclərinin qruplaşmasından ibarət olmaqla bölmə, köməkçi bölmə və paraqrafdan ibarətdir. Məsələn, büdcə xərclərinin

funksional təsnifatında **“müdafiə və milli təhlükəsizlik”** bölməsi “Müdafiə qüvvələri”, “Milli təhlükəsizlik”, “Sərhəd xidməti”, “Müdafiə və milli təhlükəsizlik sahəsində tətbiqi tədqiqatlar” və “Müdafiə və milli təhlükəsizlik sahəsinə aid edilən digər fəaliyyət” üzrə köməkçi bölmələrindən ibarətdir.

“Müdafiə qüvvələri” köməkçi bölməsinə silahlı qüvvələr, müdafiə sahəsində məsələlərə və xidmətlərə rəhbərlik, quru, dəniz, hava hücumlarından müdafiə qüvvələrinin idarə edilməsi, mühəndis və nəqliyyat qoşunlarının, rabitə qoşunlarının, hərbi kadr xidmətinin və digər qeyri-nizami xidmətlərin, ehtiyatda olanların və müdafiə məqsədli köməkçi qüvvələrin idarə edilməsi və ya onlara kömək göstərilməsi, xaricdə olan hərbi attaşələrin və səhra hospitallarının saxlanması ilə bağlı xərclər, həmçinin xarici dövlətlərə hərbi yardımların göstərilməsi ilə bağlı xidmətlər daxildir. Qeyd olunan köməkçi bölmə “Ordu və donanma”, “Xarici dövlətlərə hərbi yardım”, “Mülki müdafiə” və “Müdafiə sahəsində tədbirlər” və s. paraqraflarından ibarətdir.

Büdcə xərclərinin iqtisadi təsnifatı əvəzsiz və ya qaytarılmaq şərti ilə büdcələr tərəfindən aparılan ödənişlərdən ibarətdir. İqtisadi təsnifat üzrə bölmələrə aiddir: əməyin ödənişi, malların (işlərin və xidmətin) satın alınması, köhnəlmə, faizlər üzrə ödənişlər, subsidiyalar, qrantlar və digər ödənişlər, sosial ödənişlər, öhdəliklər üzrə əməliyyatlar və s. Məsələn, “əməyin ödənişi” bölməsinin xərclərinə “əməkhaqqı” və “əməkhaqqı üzrə işəgötürənlərin ödənişləri” köməkçi bölmələrinin xərcləri daxil edilir. “Əməkhaqqı” köməkçi bölməsinin xərclərinə isə “ştatda olan işçilərin əməkhaqqı”, “ştatdankənar işçilərin əməkhaqqı” və “əməyin ödənişi ilə bağlı digər pul ödənişləri” paraqraflarının xərcləri aiddir.

Büdcə xərclərinin təşkilatlar üzrə qruplaşdırılması inzibati təsnifatə aiddir. Dövlət büdcəsi xərclərinin inzibati fəaliyyət üzrə təsnifatı dövlət büdcəsinin birbaşa büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsini əks etdirən xərclərin qruplaşdırılmasıdır. Bu təsnifatda konkret olaraq büdcə vəsaitləri alan təşkilatların siyahısı qeyd olunur. Məsələn, **1. Qanunvericilik orqanları:** Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Naxçıvan MR Ali Məclisi, **2. İcra hakimiyyəti orqanları:** AR Prezident Administrasiyası, Nazirlər Kabineti, Xarici İşlər Nazirliyi, Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti, Dövlət Sərhəd Xidməti və s.

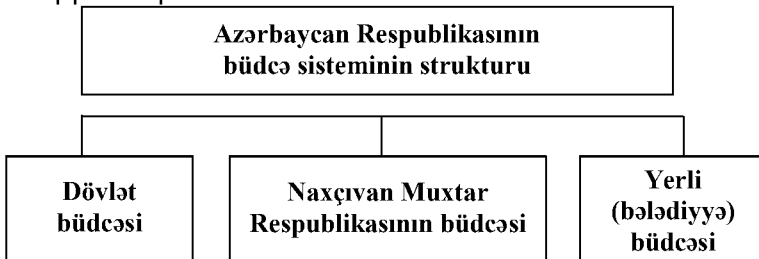
Yuxarıda qeyd edilən büdcə xərclərinin funksional təsnifatının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu cür təsnifat müxtəlif sahələrdə dövlətin fəaliyyətini əks etdirir. Hər bir qrup xərclər inzibati əlamətlərinə görə bölünür. İnzibati təsniflənmə büdcə təxsisatı alan müvafiq nazirlikləri, digər dövlət idarələrini və hüquqi şəxsləri seçməyə imkan verir. Büdcə xərclərinin bu cür təsnifləndirilməsi idarəetmə sistemindəki islahatlarla əlaqədar xərclərin strukturunda baş verən dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Məqsədli təyinatına, yeni konkret xərc növlərinə görə büdcə xərclərinin təsnifləşdirilməsi, büdcə vəsaitindən daha səmərəli istifadə edilməsi üçün şərait yaradır və büdcə xərcləri üzərində səmərəli nəzarəti təmin edir.

6.3. Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi: mahiyyəti, strukturu və prinsipləri

Hər bir ölkədə büdcə sistemi və onun strukturu həmin ölkənin konstitusiyası və büdcə qanunvericiliyi əsasında təşkil olunur. Belə ki, büdcə sistemi və onun strukturu ölkənin dövlət və inzibati quruluşu, qanunveri-

cilik bazası və iqtisadi münasibətlər sistemi əsasında formalaşır. **Büdcə sistemi** dedikdə ölkədə istifadə olunan bütün büdcələrin məcmusu, eyni zamanda dövlətin maliyyə sisteminin başlıca həlqəsi başa düşülür. Büdcə sisteminin ayrı-ayrı həlqələri arasındakı qarşılıqlı maliyyə münasibətlərinin təşkili büdcə strukturu adlanır. Büdcə strukturunu müəyyən edən normalar ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən büdcə səviyyələrini, onların hər birinin rolunu və yerini, fəaliyyət prinsiplərini və bir-birilə əlaqələrini tənzim edir. “Büdcə sistemi” haqqında 2 iyul 2002-ci il tarixli Qanunun 3-cü maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemini dövlət büdcəsi, Naxçıvan MR büdcəsinin və yerli büdcələr təşkil edir.

Qeyd edək ki, dövlət quruluşu büdcə sisteminə və onun strukturuna birbaşa təsir göstərir. Belə ki, Konstitusiyanın 7-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan unitar dövlət olduğuna görə ölkəmizdə büdcə sisteminin strukturu iki səviyyəlidir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, federativ dövlətlərdə (ABŞ, Kanada, Meksika, Almaniya, Rusiya və s.) büdcə sistemi üç pilləlidir: dövlət büdcəsi, federasiyaya daxil olan subyektlərin və yerli özünü idarəetmə orqanlarının büdcələri. Dövlət büdcəsinin mahiyyəti və onun strukturu haqqında bu fəslin 1-ci və 2-ci paragraflarında geniş izah verilmişdir. Ona görə də büdcə sisteminin strukturunu təşkil edən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli (bələdiyyə) büdcələrin mahiyyəti haqqında qısa izahat verək.

Naxçıvan MR büdcəsinin vəsaiti Muxtar Respublikanın sosial və iqtisadi inkişafı, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə istifadə edilir. Büdcə qanunvericiliyinə görə, Naxçıvan MR büdcəsi Vergi Məcəlləsinin 7-ci maddəsi ilə müəyyən olunmuş dövlət vergiləri, digər ödənişlər, həmin vergi və ödənişlərə görə hesablanmış faiz və sanksiyalar, habelə digər daxilolmalar hesabına formalaşır. Vergi qanunvericiliyinə əsasən, Muxtar Respublika vergilərinə Naxçıvan Muxtar Respublikasında tutulan Vergi Məcəlləsinin **6-cı** maddəsində göstərilən dövlət vergiləri aiddir. Bu vergilər haqqında dərsliyin IX fəslinin II paragrafında geniş izahat verilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi cari ilin dekabr ayının 25-dən gec olmayaraq Muxtar Respublikanın Ali Məclisi tərəfindən təsdiq edilir və Naxçıvan Muxtar Respublikasının mətbuatında dərc olunur. Muxtar Respublikanın büdcəsinin icrasına nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi həyata keçirir.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 30-cu maddəsində qeyd olunur ki, yerli büdcə bələdiyyə statusuna uyğun olaraq özünüidarəetmə prinsiplərini reallaşdırmaq, bələdiyyələrin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün formalaşan və istifadə olunan maliyyə vəsaitidir. Yerli büdcənin gəlirlərini Vergi Məcəlləsinin 8-ci maddəsi və digər qanunlar ilə müəyyən olunmuş vergilər, digər ödənişlər, habelə həmin vergi və ödənişlərə görə hesablanmış faiz və sanksiyalar təşkil edir. Yerli büdcələrin xərclərinin öz gəlirləri ilə təmin olunmayan hissəsi dövlət büdcəsindən alınan dotasiya hesabına örtülə bilər. Yerli

büdcələr bələdiyyə büdcələrindən ibarətdir. Yerli büdcələrin tərtibini, təsdiqini və icrasını, onların icrasına nəzarəti bələdiyyələr müstəqil həyata keçirirlər. Bələdiyyələr yerli büdcələrin vəsaiti barəsində müstəqil sərəncam verirlər. Növbəti büdcə ili üzrə yerli büdcənin layihəsi bələdiyyənin qərarı ilə cari ilin dekabr ayının 25-dən gec olmayaraq təsdiq edilir. Yerli büdcənin icrasına, o cümlədən sərf edilən vəsaitin təsdiq edilmiş büdcə göstəricilərinə uyğunluğuna bələdiyyə nəzarət edir və bu məqsədlə ildə bir dəfədən az olmayaraq müstəqil auditorları cəlb edir. Bələdiyyələr maliyyə əməliyyatları apararkən bütün maliyyə qaydalarına riayət edilməməsinə və maliyyə vəsaitindən təyinatı üzrə istifadə olunmamasına görə məsuliyyət daşıyırlar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli büdcələrlə dövlət büdcəsinin qarşılıqlı əlaqəsi gəlir mənbələrinin, gəlirlərin dotasiya, subvensiya və büdcə ssudaları şəklində bölüşdürülməsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Büdcə sisteminin qurulmasının əsasını təşkil edən ümumi prinsiplərlə yanaşı xüsusi prinsiplər də var ki, bunlar ancaq dövlətin büdcə sistemində xasdır. Xüsusi prinsiplər iqtisadi və hüquqi xarakter daşıyır. Burada büdcə münasibətlərinin iqtisadi meyarları ilə yanaşı, həmçinin dövlət hakimiyyət orqanlarının büdcə sahəsində fəaliyyətlərinin hüquqi aspektləri öz əksini tapır. Elmi mənbələrdə büdcə sisteminin aşağıdakı **əsas prinsipləri** göstərilir:

- ❖ Büdcə sisteminin vahidliyi,
- ❖ Büdcələrin müstəqilliyi,
- ❖ Büdcələrin balanslaşdırılması,
- ❖ Büdcənin etibarlılığı,
- ❖ Aşkarlıq,

❖ Bütçə vəsaitinin ünvanlı və məqsədli xarakteri olmasıvə s.

Bütçə qanunvericiliyinə görə, bütçə sisteminin **vahidliyi** tənzimləyici mədaxil mənbələrindən istifadə etmək, məqsədli bütçə fondları yaratmaq, maliyyə ehtiyatlarını müxtəlif səviyyəli bütçələr arasında bölüşdürmək vasitəsilə bütçələrin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır. Bütçə sisteminin vahidliyi eyni bütçə təsnifatı, bütçə sənədləri və formalarından istifadə olunması, bütçələrin icrasına dair müntəzəm hesabatların hazırlanması və müəyyən olunmuş qaydada təqdim edilməsi yolu ilə təmin edilir.

Bütçələrin **müstəqilliyi** mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq mədaxil mənbələrin və vahid bütçə təsnifatı çərçivəsində xərclərin istiqamətlərini müəyyənləşdirmək hüququnun olması ilə təmin edilir. Eyni zamanda bu prinsipdə dövlət və yerli bütçələrin idarə edilməsində dövlət hakimiyyət orqanlarının qanunvericiliklə verilən səlahiyyət və vəzifələri öz əksini tapır və onlar verilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində müstəqil qərarlar qəbul edirlər.

Bütçələrin **balanslaşdırılması** dövlətin bütçə sisteminin vacib **prinsipi** kimi bütçə xərcləri ilə bütçə gəlirlərinin həcmnin uyğunluğunu, bütçə kəsiri yaranan zaman isə onun maliyyələşmə mənbələrini özündə əks etdirir.

Bütçə sisteminin **etibarlılığı prinsipi** ölkənin proqnozlaşdırılan sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinin dəqiqliyini və həqiqiliyini, eyni zamanda bütçə gəlirlərinin və xərclərinin reallığa uyğunluğunu özündə əks etdirir. Bu prinsip ölkənin bütçə gəlirlərinin və maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Büdcə sisteminin **aşkarlıq prinsipi** büdcə sisteminin qurulmasının hüquqi münasibətlərini özündə əks etdirir. Bunlara əsasən aşağıdakılar aiddir:

❖ Kütləvi informasiya vasitələrində təsdiq olunmuş büdcələr, onların icrası haqqında hesabatlar mütləq dərc olunmalı, səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarının büdcə sisteminə dair qərarları haqqında ətraflı və dolğun informasiya alınması imkanı yaradılmalıdır;

❖ Büdcə qanunvericiliyinə uyğun olaraq büdcə layihəsinin müzakirəsi, onun baxılması və təsdiqi prosesi cəmiyyət və mətbuat üçün açıq olmalı, müzakirələr zamanı qanunverici və icra hakimiyyəti orqanları arasında yaranmış fikir ayrılığı, verilən təkliflər, bildirilən rəylər haqqında kütləvi informasiya vasitələri üçün ətraflı məlumat almaq imkanı yaradılmalıdır;

❖ Büdcə sisteminə daxil olan büdcələrin gəlir və xərclərinin istiqamətləri haqqında səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarının saytlarında yerləşdirilən məlumatların əldə edilməsi imkanı yaradılmalıdır.

Büdcədə nəzərdə tutulan bəzi xərclər dövlət sirri təşkil etdiyindən onun mətbuatda verilməsi və müzakirəsi aparılmır. Bu istiqamətli məsələlərin müzakirəsi əsasən qapalı formada səlahiyyətli şəxslərin iştirakı ilə həyata keçirilir.

Büdcə vəsaitinin ünvanlı və məqsədli xarakteri prinsipi əsasən büdcə vəsaitinin göstərilən məqsəd üçün konkret onun istifadəçisinə çatdırılması qaydalarını müəyyən edir. Burada əsas məqsəd büdcədən ayrılan vəsaitin məqsədli, məsuliyyətli və qanun çərçivəsində ünvanına çatdırılmasıdır. Əks təqdirdə bu istiqamətdəki fəaliyyət büdcə qanunvericiliyinin pozulması halı hesab edilir və hüquqi məsuliyyət yaradır.

Ümumiyyətlə, büdcə sisteminin yuxarıda qeyd olunan prinsipləri ölkədə mövcud büdcə qanunvericiliyinin düzgün tətbiq olunması, büdcə vəsaitlərindən daha səmərəli, ünvanlı və məsuliyyətli istifadə edilməsini, eyni zamanda büdcə qarşısında öhdəliyin vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməsini təmin edir.

VII FƏSİL

Büdcə hüquq münasibətləri

7.1. Büdcə hüququ, büdcə hüquq münasibətləri və onun subyektləri

Büdcə hüquq münasibətlərinə izah verməzdən əvvəl büdcə hüququnun mahiyyətinə, mənbələrinə və onun normalarına aydınlıq gətirək. Bildiyimiz kimi, dövlət və bələdiyyələrin pul fondunun formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesi zamanı müxtəlif və müərkəb ictimai münasibətlər meydana çıxır. Bu istiqamətdə münasibətlər maliyyə hüquq normaları ilə tənzimlənir ki, bu da məcmu halında büdcə hüququnu formalaşdırır. Büdcə hüququ dövlət büdcəsinin ölkənin maliyyə sistemindəki mövqeyinə görə maliyyə hüququnun əsas və ən böyük sahələrindən biridir. Məhz bu baxımdan, maliyyə hüququnun xüsusi hissəsi büdcə hüququndan başlanır. Büdcə hüququ maliyyə hüququnun digər institutlarından tənzim etdiyi münasibətlərin məzmununa, yəni predmetinə görə fərqlənir. Büdcə hüququnun predmetini dövlət və yerli (bələdiyyə) özünüidarəetmə orqanlarının pul vəsaiti fondlarının formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər təşkil edir. Bu baxımdan, büdcə hüququ spesifik tənzimləmə predmetinə malikdir və bunlara **əsasən aşağıdakı münasibətlər daxildir:**

- Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin formalaşması ilə əlaqədar münasibətlər;
- Büdcə sisteminin strukturu ilə bağlı münasibətlər;
- Büdcələrin balanslaşdırılması ilə əlaqədar yaranan münasibətlər;
- Büdcə sahəsində dövlət hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinin bölüşdürülməsi ilə əlaqədar münasibətlər;
- Büdcə prosesi ilə əlaqədar münasibətlər;

- Bütçə qanunvericiliyinin pozulmasına görə yaranan məsuliyyət ilə əlaqədar münasibətlər və s.

Yuxarıda qeyd olunan münasibətlər bütçə hüquq münasibətləridir və bu münasibətlər bir-birilə sıx bağlıdır və biri digərini tamamlayır.

Beləliklə, **bütçə hüququ** – ölkənin mərkəzləşdirilmiş və yerli pul vəsaiti fondlarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi, eyni zamanda bütçə qanunvericiliyinin pozulması zamanı yaranan münasibətlərin tənzimlənməsini özündə birləşdirən hüquqi norma və prinsiplərin məcmusudur.

Hüquq ədəbiyyatlarında bütçə hüququnun predmetinə daxil olan münasibətlər digər maliyyə hüquq münasibətlərindən bir neçə səciyyəvi cəhətlərinə görə fərqləndirilir. **Birincisi**, bütçə hüquq münasibətləri dövlət və bələdiyyə büdcələrinin formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində yaranır. **İkincisi**, bütçə hüququnun tənzimlədiyi münasibətlər bir ildən artıq davam etmir. Bildiyimiz kimi, dövlət və yerli büdcələr bir maliyyə ilində qüvvədə olur. Yəni, hər yeni il üçün yeni bütçə layihəsi tərtib və təsdiq olunur. Beləliklə, bütçə hüquq münasibətləri müvəqqəti, yəni bir il ərzində mövcud olur və hər növbəti ildə bu istiqamətdəki münasibətlər yenidən formalaşır.

Maliyyə-hüquq normaları sistemində daxil olan bütçə hüququnun normaları ümumi əsaslara görə təsnif edilir. Bütçə hüquq normaları əsasən bu münasibət iştirakçılarına təsir xarakterinə görə formalaşır. Bunlara aiddir:

- Səlahiyyətverici norma,
- Qadağanedicici norma.

Səlahiyyətverici norma mərkəzləşdirilmiş və yerli pul vəsaiti fondlarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi, dövlət borcunun idarə edilməsi, bütçə

prosesi, eyni zamanda büdcə qanunvericiliyinin pozulması istiqamətində yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi zamanı dövlət hakimiyyət və yerli özünüidarəetmə orqanlarına qanunvericilik çərçivəsində verilən konkret səlahiyyətlərin məzmununu özündə əks etdirir.

Qadağanedici norma büdcə hüququnun subyektlərinə, o cümlədən dövlət hakimiyyət orqanlarına qanunvericiliklə qadağan edilən konkret fəaliyyəti həyata keçirməməyi özündə ehtiva edir. Məsələn, “Büdcə sistemi haqqında” Qanunun 6-ci maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondunun vəsaiti ölkədə seçkilərin və referendumların keçirilməsinə, habelə Prezidentin fəaliyyətinin təbliği məqsədilə xərclənə bilməz. Eyni zamanda qeyd olunan Qanunun 19-cu maddəsinə görə, vahid xəzinə hesabının idarə edilməsinin və bu hesabdən vəsaitin silinməsinə sərəncam verilməsinin müstəsna səlahiyyəti dövlət xəzinədarlığına məxsusdur. Dövlət xəzinədarlığının razılığı olmadan bu hesabdən hər hansı formada vəsaitin köçürülməsi və ya götürülməsi qadağandır.

Büdcə hüququnun normaları məzmununa görə iki qrupa bölünür:

- Maddi büdcə hüquq normaları,
- Prosessual büdcə hüquq normaları.

Maddi büdcə hüquq normalarında Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin strukturu, yəni büdcənin gəlir və xərci, onun müxtəlif büdcələrlə bölüşdürülməsi məsələləri əsasən maddi formada öz əksini tapır. Azərbaycan Respublikasının hər növbəti il üçün Milli Məclis tərəfindən təsdiq edilən Dövlət büdcəsi haqqında qanun əsasən maddi normalardan ibarətdir. Dövlət büdcəsinin gəliri, xərci, büdcə kəsiri, ayrı-ayrı mənbələrdən gəlirlərin həcmi, müxtəlif istiqamətli büdcə xərcləri, yerli

büdcələrə ayrılan dotasiya, subsidiyaların həcmi və s. göstəricilər maddi baxımdan müəyyən olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının 2023-cü il dövlət büdcəsinin gəlirləri 33,8 milyard manat, xərcləri isə 36,6 milyard manat, dövlət büdcəsindən Naxçıvan MR büdcəsinə verilən dotasiya 482,4 milyon manat, bələdiyyə büdcələrinə isə verilən dotasiya 5,5 milyon manat həcmində vəsaitinin ayrılması təsdiq edilmişdir.

Prosessual büdcə hüquq normaları dövlət hakimiyyət orqanlarının və büdcə hüquq subyektlərinin hər birinin büdcə sahəsində fəaliyyətini, onların vəzifələrini, funksiyalarını, səlahiyyətlərinin dairəsini müəyyən edən normaların məcmusunu özündə əks etdirir. Bu baxımdan, "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 02 iyul 2002-ci il tarixli Qanunu prosessual xarakterlidir və onun normaları prosedur xarakteri daşıyır. Məsələn, qeyd olunan Qanunun 11-ci maddəsinə əsasən, büdcə layihəsinin tərtibi prosesi növbəti büdcə ilinə 11 ay qalmış başlanır və büdcə layihəsinin Milli Məclisə təqdim edildiyi günədək olan dövrü əhatə edir. Büdcə qanunvericiliyinə əsasən, növbəti ilin dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi prosesinə cari ilin yanvar ayının üçüncü ongünlüyü ərzində Nazirlər Kabinetinin mətbuatda dərc olunan qərarı ilə başlanılır. Prosedur qaydaya əsasən, bu qərarla büdcənin tərtibi prosesində iştirak edən təşkilatlara tapşırıqların (təvsiyələrin) verilməsi öz əksini tapır. Qərara uyğun olaraq İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən tərtib edilmiş ölkənin ortamüddətli iqtisadi və sosial inkişaf proqnozu fevral ayının sonunadək dəqiqləşdirilir və mart ayının 1-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilir və s. Göründüyü kimi, prosessual büdcə hüquq normaları büdcə hüquq subyektlərinin öz vəzifələrini, funksiyalarını hansı

vaxtda və necə yerinə yetirməyi müəyyən edir. Prosesual büdcə hüquq normalarında müxtəlif səviyyəli büdcələrin formalaşmasının bütün mərhələlərində dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti əks olunur və qanunvericiliklə təsdiq edilir. Prosesual normaların vaxtında və düzgün icra edilməsi büdcə prosesinin və büdcə icrasının vaxtında, eyni zamanda səmərəli həyata keçirilməsini təmin edir ki, bu da dövlətin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunması vasitələrindən biridir.

Büdcə hüququnun mənbələrini Konstitusiyaya, büdcə qanunvericiliyi və digər normativ aktlar təşkil edir. Eyni zamanda büdcə hüququnun mənbələri kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin sərəncam və qərarları, beynəlxalq müqavilələr, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdiyi normativ aktlar, bələdiyyə orqanlarının qərarları və öz səlahiyyətləri daxilində büdcə münasibətlərini tənzimləyən orqanların qəbul etdiyi qaydalar və təlimatlar təşkil edir.

Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının pul vəsaiti fondlarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi, eyni zamanda büdcə qanunvericiliyinin pozulması istiqamətində yaranan münasibətlər **büdcə hüquq münasibətləridir**. Büdcə hüquq münasibətlərinin əhatəsi büdcə hüququnun tənzim etdiyi, yeni onun predmetinə daxil olan münasibətlərdən ibarətdir. Bu münasibətlər haqqında yuxarıda ətraflı verilib. Digər bir məsələni də göstərmək zəruridir ki, büdcə hüquq münasibətləri digər maliyyə hüquq münasibətlərindən aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir:

- Büdcə hüquq münasibətləri dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının büdcələrinin formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində yaranır;

■Büdcə hüquq münasibətlərinin davam etmə müddəti bir il təşkil edir. Yeni istər dövlət, istərsə də bələdiyyə büdcələri bir il üçün təsdiq edilir və həmin il tamamlandıqdan sonra büdcə hüquq münasibətləri də bitmiş hesab olunur.

■Büdcə hüquq münasibətlərinin subyektlərinin əhatə dairəsinin müxtəlif olması. Məsələn, hüquqi və fiziki şəxslər büdcə hüquq münasibətlərində iştirak etmir. Onların büdcə ilə əlaqəsi vergi hüququ, bank hüququ və digər sahələr vasitəsilə yaranır.

Ümumiyyətlə, bütün büdcə hüquq münasibətləri iki əsas istiqamət üzrə qruplaşdırılır:

❖ Ölkənin büdcə sisteminə daxil olan bütün büdcələr, eyni zamanda büdcədən kənar dövlət fondları səviyyəsində gəlirlərin formalaşması və xərclərin həyata keçirilməsi, dövlət borcunun idarəedilməsi prosesində yaranan münasibətlər;

❖ Ölkənin büdcə sisteminə daxil olan bütün büdcələrin, eyni zamanda büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcə layihələrinin hazırlanması və baxılması, təsdiqi, icrasına nəzarət və icrası haqqında hesabatın təsdiq olunması mərhələlərində yaranan münasibətlər.

Göstərilən büdcə hüquq münasibətlərindən birincisi maddi, ikincisi isə prosessual xarakter daşıyır. Büdcə hüquq münasibətlərinin digər maliyyə hüquq münasibətlərindən fərqli xüsusiyyətində göstərdik ki, büdcə hüquq münasibətlərinin davam etmə müddəti əsasən bir il təşkil edir, yəni həmin il tamamlandıqdan sonra büdcə hüquq münasibətləri də bitmiş hesab olunur. Lakin bəzi hallarda büdcə hüquq münasibətləri uzunmüddətli xarakter daşıyır. Məsələn, bu hal özünü daha çox dövlət və bələdiyyə borcları sahəsində yaranan münasibətlərdə göstərir.

Büdcə hüquq münasibətlərinə eyni zamanda büdcə prosesi subyektlərinin hüquqi statusunu, büdcə qanunvericiliyinin pozulması zamanı onların məsuliyyətə cəlb olunması qayda və şərtlərini müəyyənləşdirən münasibətlər daxildir.

Büdcə sistemində daxil olan bütün büdcələrin gəlirlərinin formalaşması, bölüşdürülməsi və vəsaitlərinin istifadəsi üzrə yaranan münasibətlər zamanı hüquqi vəzifə və öhdəlik daşıyan şəxslər büdcə hüququnun subyektləri adlanır. Büdcə hüquq münasibətlərinin **subyektlərinə aiddir:**

1. Dövlət və inzibati-ərazi vahidlikləri:

- 1.1. Azərbaycan Respublikası,
- 1.2. Azərbaycan Respublikasının subyektləri
Naxçıvan Muxtar Respublikası, şəhərlər, rayonlar
və s.
- 1.3. Bələdiyyələr – şəhər, rayon, kənd, qəsəbə.

2. Dövlət və yerli özünüidarəetmə (bələdiyyə) hakimiyyəti:

- 2.1. Qanunverici hakimiyyət,
- 2.2. İcra hakimiyyəti orqanları,
- 2.3. Bələdiyyə orqanları.

3. Dövlət və bələdiyyəyə məxsus hüquqi şəxslər:

- 3.1. Xəzinədarlıq təşkilatları,
- 3.2. Büdcə təşkilatları,
- 3.3. Dövlət şirkət və müəssisələri.

Büdcə hüquq münasibətləri subyektlərinin bir qismi büdcə sistemində daxil olan büdcələr arasında gəlir və xərclərin bölüşdürülməsi, bir qismi büdcə prosesinin iştirakçısı, bir qismi isə dövlət büdcəsindən dotasiya, subsidiya və digər maliyyələşmə formasında pul vəsaitinin alınması prosesində iştirak edir. Büdcə hüquq münasibətləri subyektlərinin qeyd olunan proseslərdəki hüquq

və vəzifələri, funksiyaları, səlahiyyətləri haqqında dərsliyin IV fəslində geniş verilmişdir.

Büdcə hüquq münasibətlərinin subyektı qismində çıxış etmək üçün aşağıdakı əlamətlərə malik olmalıdır:

- ❖ Gəlir və xərclərin büdcələr arasında bölüşdürülməsində iştirak etmək,

- ❖ Büdcə prosesinin hər hansı bir mərhələsində iştirak etmək,

- ❖ Büdcədən pul vəsaitinin alınması ilə əlaqədar büdcə hüquq münasibətində iştirak etmək və s.

7.2. Dövlət büdcəsi daxilində yaradılan ehtiyat və məqsədli büdcə fondlarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

Azərbaycan Respublikasının büdcə qanunvericiliyi dövlət hakimiyyəti və yerli idarəetmə orqanlarına ehtiyat fondları yaratmağa imkan verir. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-cı maddəsinə görə, Dövlət büdcəsində, Naxçıvan MR büdcəsində və yerli büdcələrdə nəzərdə tutulmayan xərclər, habelə dövlət və yerli əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət büdcəsinin, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsinin və yerli büdcələrin məbləği müəyyən edilən ehtiyat fondları yaradıla bilər.

Büdcə qanunvericiliyinə əsasən, yaradılan fondlardan biri dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondudur. Fondun vəsaitinin həcmi dövlət büdcəsi gəlirinin 5%-dan artıq olmamaqla, əvvəlki ildə fondun xərcinin faktiki icrası nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Dövlət büdcəsinin Ehti-

yat Fondunun vəsaitindən istifadə qaydaları Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 iyun 2003-cü il tarixli 74 nömrəli qərarı ilə **“Dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondunun vəsaitindən istifadə Qaydaları”** təsdiq edilmişdir. Qaydaya əsasən, Dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmayan xərclər, habelə dövlət və yerli əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün Ehtiyat Fondundan vəsait ayrıla bilər. Burada nəzərdə tutulmayan xərclər dedikdə əsasən təbii fəlakət nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi və ya onun nəticələrinin aradan qaldırılması, yarana biləcək ərzaq təhlükəsizliyinin qarşısının alınması və s. məsələlərin həllinə yönəldilən vəsait başa düşülür. Ehtiyat Fondundan vəsait ayrılması ilə bağlı Nazirlər Kabinetinə müraciət edildikdə, müvafiq əsaslandırılmış sənədlər də təqdim edilməlidir. Nazirlər Kabineti Ehtiyat Fondundan vəsait ayrılmasına dair təqdim edilən əsaslandırılmış sənədləri araşdırdıqdan sonra, Ehtiyat Fondundan vəsait ayrılması məsələsinə baxır və müvafiq sərəncam verir. Nazirlər Kabinetinin sərəncamında verilmiş tapşırıqlara əsasən Ehtiyat Fondundan vəsait ayrılması Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Ehtiyat Fondundan ayrılmış vəsait yalnız Nazirlər Kabinetinin sərəncamında göstərilən məqsədlər üçün yönəldilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ilə razılaşdırmaqla dövlət büdcəsinin icrası prosesində iqtisadi təsnifatın müvafiq bölmə, köməkçi bölmə, paraqraf, maddə və yarımaddələrində nəzərdə tutulmuş birdəfəlik təyinatlı vəsaitlər üzrə hesabat ili ərzində yaranmış qənaət dövlət büdcəsinin ehtiyat fonduna yönəldilir və il ərzində digər tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə sərf edilir. Ehtiyat Fondundan ayrılmış vəsaitin müəyyən edilmiş məqsədlərə xərclənməsi mümkün olmadıqda və ya

ayrılmış vəsaitə qənaət olunduqda, büdcə qanunvericiliyinə uyğun olaraq bu vəsait təxirə salınmadan Fonda geri qaytarılır. Dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondunun vəsaitinin istifadə müddəti müvafiq büdcə ilinin sonunda başa çatır. Ehtiyat Fondundan ayrılmış vəsaitin uçotunu, səmərəli və təyinatı üzrə xərclənməsinə nəzarəti Maliyyə Nazirliyi aparır. Fondan vəsait almış təşkilatların vəzifəli şəxsləri həmin vəsaitin təyinatı üzrə xərclənməsinə görə qanunla müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyır. Maliyyə Nazirliyi hər rüb Ehtiyat Fondundan ayrılmış vəsaitlər barəsində Nazirlər Kabinetinə məlumat təqdim edir.

Naxçıvan MR büdcəsinin Ehtiyat Fondundan istifadə qaydaları Naxçıvan MR Nazirlər Kabineti, yerli büdcələrin ehtiyat fondlarının vəsaitlərindən istifadə qaydaları isə bələdiyyə orqanları tərəfindən müəyyən edilir. 2019-cu ildə Dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondunun vəsaiti 100,0 milyon, 2020-ci ildə 210,0 milyon, 2023-cü ildə isə 500,0 milyon manat təsdiq edilmişdir. Dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondunun vəsaiti müəyyənləşdirilərkən qarşıdakı növbəti ildə həyata keçirilməsi proqnozlaşdırılan dövlət və yerli əhəmiyyətli tədbirlər üçün tələb olunan vəsaitin həcmi nəzərə alınır.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-cı maddəsinə əsasən, dövlət büdcəsi daxilində yaradılan ehtiyat fondlarından biri də Prezidentin Ehtiyat Fondudur. Azərbaycanda Prezidentin Ehtiyat fondu 2006-cı ildən formalaşmağa başlayıb. Bu fondun vəsaiti ölkənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Məsələn, bu fondun vəsaitləri hesabına “Qızıl kitab”a adları yazılmış gənc istedadların hər biri üçün 25 yaşına çatanaqədək 300 manat məbləğində aylıq təqaüd

təsis edilmişdir. Eyni zamanda fondun vəsaitindən əsasən regionlarda abadlıq-quruculuq işlərinə, məktəb tikintisinə, avtomobil yollarının təmirinə, məcburi köçkün ailələrinin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, təbii fəlakət nəticəsində vətəndaşların əmlakına dəymiş zərərin aradan qaldırılmasına və s. istiqamətlərə maliyyə vəsaiti ayrılır. Büdcə qanunvericiliyinə görə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondunun vəsaitinin həcmi dövlət büdcəsi gəlirlərinin 2 faizindən çox olmaqla müəyyən edilir. “Büdcə sistemi haqqında” AR Qanununa əsasən, Prezidentin Ehtiyat Fondunun vəsaiti ölkədə seçkilərin və referendumların keçirilməsinə, habelə Prezidentin fəaliyyətinin təbliği məqsədilə xərclənə bilər. Prezidentin Ehtiyat Fondunun vəsaiti dövlət başçısının imzaladığı sərəncam əsasında müəyyən edilmiş xərclərin maliyyələşdirilməsinə istifadə olunur. Yeni Prezidentin Ehtiyat Fondunun vəsaitlərindən istifadə üzərində sərəncam vermək hüquqi dövlət başçısına məxsusdur. Qeyd edək ki, 2023-cü ilin dövlət büdcəsində Prezidentin Ehtiyat Fondu 500,0 milyon manat təsdiq edilmişdir.

“Büdcə sistemi haqqında” AR Qanununun 5-ci maddəsinə görə, məqsədli büdcə fondları dövlət büdcəsinin, Naxçıvan MR büdcəsinin və yerli büdcələrin tərkib hissəsi kimi yaradıla bilər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 oktyabr 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə dövlət büdcəsinin tərkibində **“Avtomobil yolları”** Məqsədli Büdcə Fondu yaradılmışdır. Fondun əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında ümumi istifadədə olan respublika və yerli əhəmiyyətli avtomobil yolları şəbəkəsinin səmərəli istismarı üçün onların saxlanılmasını və təmirini təmin etməkdir. Qeyd etdiyimiz kimi, fond dövlət büdcəsinin tərkibində yaradılır və onun vəsaitinin xərclənməsi büdcə qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun

olaraq həyata keçirilir. Bu istiqamətdə tənzimləmə baxımından Nazirlər Kabinetinin 25 yanvar 2007-ci il tarixli 13 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş **“Avtomobil yolları”** Məqsədli Büdcə Fondunun vəsaitinin ölkə ərazisində ümumi istifadədə olan respublika və yerli əhəmiyyətli avtomobil yollarının saxlanması və təmiri üçün xərclənməsi **Qaydaları** mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qəbul edilmiş qaydaya görə, qanunvericiliyin tələblərinə uyğun hazırlanmış fondun büdcə layihəsi cari ilin iyul ayının 1-dək Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilir. Bu zaman həmin layihəyə vahid büdcə təsnifatına uyğun olaraq, aidiyyəti gəlir və xərc maddələri üzrə məbləğlər göstərilməklə ümumi illik smeta əlavə olunur.

Büdcə qanunvericiliyinə görə, məqsədli büdcə fondları müstəqil gəlir mənbələrinə malikdirlər. **“Avtomobil yolları”** Məqsədli Büdcə Fondu dövlət büdcəsinin aşağıdakı mədaxil mənbələri hesabına formalaşır:

1. yol vergisi,
2. mülkiyyətində və ya istifadəsində olan avtonəqliyyat vasitələri ilə sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən şəxslər tərəfindən ödənilən sadələşdirilmiş vergi,
3. idxal olunan minik avtomobillərinə tətbiq edilən aksizlər,
4. idxal olunan avtonəqliyyat vasitələrinə tətbiq edilən gömrük rüsumu,
5. nəqliyyat vasitələrinin, o cümlədən motonəqliyyat vasitələrinin, qoşquların və yarımqoşquların illik texniki baxışdan keçirilməsi üçün tutulan dövlət rüsumu,
6. dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait və s.

Ümumiyyətlə, məqsədli büdcə fondları üzrə daxilolmalar və xərclər dövlət büdcəsinin gəlir və xərc bölmələrində ayrıca göstərilir, müvafiq maliyyə əməliyyatları isə xəzinədarlıq vasitəsilə həyata keçirilir.

Fondun xərclərinin istiqamətlər üzrə maliyyələşdirilməsi hər büdcə ili üçün tərtib olunan, Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılan və Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi tərəfindən təsdiq edilən xərclər smetası çərçivəsində həyata keçirilir. Fondun vəsaitinin dövlət büdcəsi tərkibində təsdiq olunmuş xərclər dairəsində sərəncamçısı Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyidir. Fondun vəsaiti hesabına maliyyələşdirilmə dövlət büdcəsindən maliyyələşən idarə, müəssisə və təşkilatların maliyyələşdirilməsi üzrə mövcud qaydalara uyğun həyata keçirilir və sənədləşdirilir. Qəbul edilmiş qaydaya əsasən, Fondun vəsaiti faktiki daxilolmalar çərçivəsində xərclənməli, onun vəsaiti təyinatı üzrə istifadə olunmalı və başqa məqsədlər üçün xərclənməsinə yol verilməməlidir. İlin sonunda fondun hesabında qalan vəsait növbəti ildə onun gəlirlərinə daxil edilir. Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi Fondun vəsaitlərinin istifadəsi barədə Maliyyə Nazirliyinə rüblük və illik hesabat təqdim edir. "Avtomobil yolları" Məqsədli Büdcə Fondunun həcmi 2020-ci ildə 300,0 milyon manat, 2022-ci ildə isə 662,1 milyon manat təşkil etmişdir.

7.3. Büdcə kəsiri və onun maliyyələşdirilməsi mənbələri

Büdcə qanunvericiliyində göstərilir ki, **büdcə kəsiri** (defisit) - büdcə xərclərinin gəlirlərlə təmin olunmayan məbləğidir. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, dövlətdə büdcə kəsirinin olması heç də həmişə iqtisadiyyatda böhranlı prosesi əks etdirmir. Bəzi hallarda büdcə kəsirinin olması yeni gəlir mənbələrinin axtarılması və səmərəsiz xərclərin ixtisar edilməsi baxımından əhəmiyyətli

hesab edilir. Dövlət gəlir və xərclərin tənzimlənməsi istiqamətində maliyyə fəaliyyətini daha da aktivləşdirir. Ümumiyyətlə, dünya praktikası göstərir ki, büdcə xərcləri gəlirlərdən 20% artıq olduqda iqtisadiyyatda neqativ hallar baş verir. Məsələn, bunlardan istehsalın həcmnin aşağı düşməsinə, inflyasiyanı, müflisləşməni, milli valyutanın dəyərsizləşməsinə və s. halları göstərmək olar. Bütün bu halların baş verməməsi üçün büdcə, vergi, bank, hesablama, valyuta, pul dövriyyəsi və qiymətli kağızlar bazarı sahələrində dövlət nəzarətini gücləndirmək dövlətin vacib vəzifələrindən biridir. Beynəlxalq standartlara görə büdcə kəsirinin ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 5%-i qədər olması iqtisadiyyat üçün təhlükəli hal hesab edilmir. Büdcə kəsirinin qəbul edilən beynəlxalq normadan yuxarı olması iqtisadiyyatda böhranlı hallara, maliyyə sisteminin dayanıqlığının zəifləməsinə, dövlət və yerli büdcələrin qarşıya qoyulan vəzifələri tam yerinə yetirməməsinə səbəb olur. Eyni zamanda büdcə kəsiri iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi baxımından o vaxt faydalı ola bilər ki, fərq (xərcin gəlirdən çox olan hissəsi) inflyasiyanın cilovlanmasına və istehsalın aşağı düşməsinin qarşısının alınmasına sərf olunur. Əksinə, büdcənin balanslaşdırılması istiqamətində yürüdülmən sərt siyasət vergilərin artırılması və dövlət xərclərinin azaldılmasını tələb edir ki, bu da nəticədə istehsalın azalmasına və məcmu tələbin ixtisarına gətirib çıxarır.

Ümumiyyətlə, büdcə kəsirinin yaranmasının **səbəbləri** aşağıdakılardır:

- ❖ Proqnozlaşdırılan vergi və digər gəlirlərin büdcəyə yığılmaması (pandemiya, dünyada baş verən iqtisadi böhran, vergidən yayınma, vergi intizamına əməl edilməməsi və s. səbəblərdən);

- ❖ İstehsal həcmnin aşağı düşməsi (yüksək inflyasiya, yüksək vergi dərəcələri, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması, yüksək kredit faizi və s. səbəblərdən);
- ❖ Ölkədə qeyri-siyasi sabitlik, əlverişli investisiya mühitinin olmaması,
- ❖ Əmək məhsuldarlığının aşağı olması;
- ❖ Hərbi və sosial xərclərin artması;
- ❖ Gizli iqtisadiyyat, inhisarçılıq və korrupsiya hallarının olması;
- ❖ Neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi nəticəsində proqnozlaşdırılmış vergi və digər gəlirlərin azalması;
- ❖ Digər səbəblər (fövqəladə hadisələr və müharibə vəziyyəti, iqtisadi tənəzzül və s.).

Büdcə kəsirinin digər mühüm səbəbi maliyyə imkanlarını nəzərə almadan büdcə xərclərinin əsassız olaraq artırılmasıdır. Bu xərclərə əsasən hərbi, idarəetmə aparatının saxlanması və dövlət müəssisələrinin zərərinin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı xərclər (subsidiya, dotasiya və s.) aiddir ki, bu da nəticədə büdcə vəsaitinin səmərəsizliyinə və israfçılığına gətirib çıxarır. Bu halların baş verməməsi üçün dövlət tərəfindən büdcə kəsiri məbləğinin həddi qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. **“Büdcə sistemi haqqında”** Azərbaycan Respublikası Qanununun 24-cü (Dövlət büdcəsinin kəsiri) maddəsinə əsasən dövlət büdcəsi kəsirinin məbləği növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanunla müəyyən edilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının 2023-cü il dövlət büdcəsi haqqında Qanununda (14-cü maddə) dövlət büdcəsi kəsirinin yuxarı həddi 2,7 milyard manat məbləğində təsdiq edilmişdir. Eyni zamanda qeyd olunan qanunla büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinin konkret mən-

bələri (özəlləşdirmədən, digər mənbələrdən daxilolmalar) öz əksini tapır. Büdcə kəsiri məsələsi hər il ölkənin iqtisadi və maliyyə imkanları nəzərə alınaraq tərtib olunan büdcə layihəsinin müzakirəsi zamanı dəqiqləşdirilir və Milli Məclis tərəfindən qanun şəklində təsdiq olunur.

Büdcə qanunvericiliyinə əsasən, büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi dövlət borcu (daxili və xarici borclarıma) hesabına həyata keçirilir. Dövlət borcunları ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilmiş proqramların həyata keçirilməsini təmin etmək, dövlət büdcəsinin kəsirini örtmək, dövlət investisiyalarını maliyyələşdirmək və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilən digər məsələlərin həlli məqsədilə həyata keçirilir. Büdcə ili ərzində alınan və bilavasitə dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına xidmət edilən dövlət borcunun məbləği, istifadəsi və ona xidmət göstərilməsi ilə bağlı xərclər dövlət büdcəsində əks etdirilir. Büdcə qanununvericiliyinə əsasən, büdcə gəlirlərinin həcmindən asılı olmayaraq dövlət borcu üzrə xidmətlər (əsas məbləğ və faizlər) tam və vaxtında həyata keçirilməlidir. Əsas məbləğ və faizlər kredit müqaviləsinə, yaxud dövlət qiymətli kağızlarının şərtlərinə əsasən vaxtında ödənilməlidir. Daxili və xarici dövlət borclarının, habelə il ərzində veriləcək dövlət zəmanətinin yuxarı həddi müvafiq büdcə ili üçün dövlət büdcəsi haqqında Qanun ilə müəyyənləşir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının 2023-cü il üzrə daxili dövlət borclanmasının yuxarı həddi 230,0 milyon manat, xarici dövlət borclanmasının yuxarı həddi 600,0 milyon manat, il ərzində veriləcək dövlət zəmanətlərinin məbləğinin yuxarı həddi 775,0 milyon manat məbləğində təsdiq edilmişdir. Dövlət borcunun, habelə il ərzində veriləcək dövlət zəmanətinin yuxarı həddi (limiti) yalnız müvafiq il üçün dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan

Respublikasının Qanununa dəyişikliklər edilməklə artırılma və ya azaldıla bilər. Maliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət borclarının uçotu aparılır və onlar haqqında məlumatlar mətbuatda dərc etdirilir, eyni zamanda dövlət borcu və dövlət zəmanəti ilə bağlı proseslərin şəffaflığı təmin edilir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının və yerli büdcələrin xərclərinin öz gəlirləri ilə təmin olunmayan hissəsi (kəsiri) dövlət büdcəsindən alınan dotasiya ilə örtülə bilər.

Büdcə qanunvericiliyində göstərilir ki, **büdcə artıqlığı (profisit)** - büdcə gəlirlərinin büdcə xərclərindən artıq olan məbləğidir. Respublikamızda büdcə artıqlığı əsasən neft və qaz ehtiyatlarının dünya bazarında yüksək qiymətə satılması nəticəsində daha çox gəlirlərin əldə olunması dövrünə təsadüf etmişdir. 2008-ci ildə 1 barell xam neft dünya bazarında 150 ABŞ dollarına (o dövrün məzənnəsi ilə 120 manata) satılırdı. Nəticədə dövlət büdcəsinin proqnozlaşdırılan gəlirlərinə nisbətən faktiki gəlirlərinin artması büdcə profisiti yaratmışdır. Əgər büdcənin icrası mərhələsində büdcə artıqlığı yaranırsa, birinci növbədə dövlət borclarının ödənilməsi və büdcə qanunvericiliyinə əsasən digər vacib layihələrin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrin də büdcələri kəsirlə qəbul olunur. Belə halda dövlətin əsas vəzifəsi kəsirsiz büdcə tərtib etməkdən yox, beynəlxalq norma hədlərində büdcə kəsirinə nail olmaq və ölkə iqtisadiyyatının inkişafını təmin etməkdir.

VIII FƏSİL

Büdcə prosesi

8.1. Büdcə prosesinin mahiyyəti, prinsip və mərhələləri

Büdcə hüququnun prosessual normaları öz əksini maliyyə hüququnun xüsusi sahəsi olan büdcə prosesində tapır. Məhz bu baxımdan, büdcə sahəsində prosessual normaların vaxtında və məqsədyönlü şəkildə icra olunması büdcənin gəlir və xərcləri üzrə vəzifələrin vaxtında, tam və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmiş olur. Ona görə də hər bir dövlətdə büdcə prosesinin düzgün tənzimlənməsi olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır və onun tənzimlənməsi dövlətin büdcə sisteminin prinsiplərinə əsaslanır.

Büdcə prosesi büdcələrin tərtib olunması, baxılması, təsdiq olunması və icrası, habelə büdcələrin icrasına dair hesabatın tərtib və təsdiq olunması ilə əlaqədar dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının qanunvericiliklə verilən səlahiyyətlər çərçivəsində prosessual xarakterli büdcə hüquq normaları ilə nizama salınan fəaliyyətidir.

Büdcə prosesinin mahiyyətindən göründüyü kimi, büdcə prosesi dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsində ən məsuliyyətli istiqamətlərdən biridir. Ona görə də bu istiqamətdə fəaliyyət müəyyən mərhələlərlə həyata keçirilir və hər bir mərhələdə işin qanunvericiliyin tələblərinə uyğun ardıcıl və əlaqəli şəkildə qurulması tələb olunur. Yeni qanunvericiliyə əsasən müəyyən bir mərhələdə həll olunmalı olan məsələ növbəti mərhələyə keçirilə bilməz.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 02 iyul 2002-ci il tarixli Qanunu və digər normativ-hüquqi aktlar əsasında Azərbaycanda büdcə prosesinin həyata keçirilməsinin qaydaları, büdcə hüquq

münasibətlərinin iştirakçılarının hüquq və vəzifələri müəyyən edilmişdir.

Büdcə prosesinin həyata keçirilməsi zamanı xüsusi prinsiplərdən istifadə edilir və onun əsasında büdcənin tərtibi və icrası qaydaları, hakimiyyət orqanlarının səlahiyyəti müəyyən olunur, eyni zamanda büdcə vəsaitinin səmərəsiz bölgüsü imkanı aradan qaldırılır. **Bu prinsiplərə aşağıdakılar aiddir:**

- Büdcə prosesi iştirakçılarının səlahiyyət bölgüsü prinsipi,
- Büdcə prosesinin vahidlik prinsipi,
- Büdcə prosesinin aşkarlıq prinsipi,
- Büdcə prosesinin cavabdehlik prinsipi.

Səlahiyyət bölgüsü prinsipi büdcə prosesi iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini qanunvericilik əsasında aydın şəkildə müəyyən edir. Bu prinsipdə büdcə hüquq münasibətləri subyektlərinin funksiya və vəzifələri sistemli formada, eyni zamanda ayrı-ayrı subyektlərin büdcə prosesində müstəsna səlahiyyətləri və onların xüsusi rolu öz əksini tapır. Büdcə qanunvericiliyinə görə büdcə prosesinin əsas iştirakçılarına aiddir:

- ❖ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Milli Məclisi,
- ❖ Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti,
- ❖ Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Hesablama Palatası,
- ❖ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi, Dövlət Vergi Xidməti, Mərkəzi Bank və s.
- ❖ Büdcədən kənar dövlət fondları, büdcədən maliyyələşən və ya maliyyə yardımı alan təşkilatlar, vergi ödəyiciləri və s.

Büdcə prosesi iştirakçılarının hüquq və vəzifələri **“Büdcə sistemi haqqında”** AR 02 iyul 2002-ci il tarixli Qanunu, Nazirlər Kabinetinin 24 may 2004-cü il tarixli

qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası” **Qaydaları**, Prezidentin müvafiq fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərarları və digər normativ-hüquqi aktlarla müəyyən edilir. Büdcə hüquq münasibətləri sahəsində hər bir iştirakçının səlahiyyətləri çərçivəsində fəaliyyət istiqamətləri qanunvericiliklə dəqiq müəyyən edilir. Bu orqanların fəaliyyəti haqqında dərsləyin IV fəslinin 4.3-cü paragrafında geniş bəhs olunur. Ancaq bu orqanlardan bir neçəsinin büdcə prosesindəki hüquq və vəzifələrinə qısa şəkildə baxaq. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Prezidenti maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən orqanların strukturunu müəyyən edir, dövlət büdcəsində icra hakimiyyəti üçün nəzərdə tutulmuş xərclər çərçivəsində mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanı yaradır, dövlət büdcəsini Milli Məclisin təsdiqinə təqdim edir, ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişafını təmin edəcək iqtisadi və sosial proqramları təsdiq edir. Son dövrlərdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının formalaşdırılmasının, makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsinin təmin edilməsi və s. məsələlərin səmərəli tənzimlənməsi məqsədilə Prezidentin fərmanı əsasında Azərbaycan Respublikasının İqtisadi Şurası yaradılmışdır.

Dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik orqanı kimi Milli Məclis Konstitusiyaya əsasən ölkədə maliyyə fəaliyyətinin əsasları, vergilər, rüsumlar və ödənişlərə dair ümumi qaydalar müəyyən edir, yeni müvafiq qanunlar, məəcəllələr qəbul edir. Eyni zamanda Milli Məclis Prezidentin təqdimatına əsasən dövlət büdcəsini təsdiq edir və onun icrasına nəzarəti həyata keçirir.

Nazirlər Kabineti Konstitusiyaya əsasən dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Prezidentə təqdim edir və dövlət büdcəsinin icrasını təmin edir. Eyni zamanda

Nazirlər Kabineti dövlət büdcəsinin icrasının, maliyyə-kredit və pul siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi, tənzimlənməsi və onlara nəzarət edilməsi məqsədilə müxtəlif qərar və sərəncamlar qəbul edir.

Maliyyə Nazirliyi və onun müvafiq strukturları (Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti) büdcə prosesində xüsusi və daha çox səlahiyyətlərə malik dövlət hakimiyyət orqanlarından biridir. Maliyyə Nazirliyi dövlətin vahid maliyyə, büdcə və vergi siyasətinin istiqamətlərinə dair təkliflərin hazırlanmasını və bu siyasətin həyata keçirilməsini, dövlət büdcəsi layihəsinin hazırlanması və icrasının təşkilini təmin edir, büdcə-vergi proqnozlaşdırılmasının, maliyyələşdirmə mexanizminin, uçot və hesabat qaydalarının təkmilləşdirilməsi üzrə normativ aktlar qəbul edir. Eyni zamanda büdcə vəsaitlərinin, o cümlədən məqsədli büdcə fondlarının, büdcə təşkilatlarının büdcədənkenar vəsaitlərinin, habelə dövlət zəmanəti ilə alınan daxili və xarici kreditlərin xərclənməsi üzərində maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi, dövlət büdcəsi vəsaitlərinin idarə edilməsinin, o cümlədən bölgüsünün səmərəliliyinin təmin edilməsi vəzifələrini yerinə yetirir.

Büdcə prosesinin **vahidlik prinsipi** özünü onda əks etdirir ki, büdcə prosesi bütünlüklə qəbul olunmuş büdcə qanunvericiliyi əsasında mərhələli şəkildə həyata keçirilir. Bu zaman büdcə prosesinin hər bir mərhələsinə aid olan məsələ öz vaxtında ciddi həll edilməlidir, yəni növbəti mərhələyə keçirilməsinə yol verilmir. Məsələn, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlar və dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlar təlimat məktubuna uyğun olaraq hazırladıqları büdcə layihəsini, büdcədənkenar dövlət fondları isə öz büdcələrinin göstəricilərini cari ilin iyul ayının 1-dək Maliyyə Nazirliyinə

təqdim etməlidirlər. Bu məsələ dövlət büdcəsi layihəsinin hazırlanması mərhələsinə aid olduğundan həmin mərhələdə, yeni göstərilən vaxtadək icra olunmalıdır.

Büdcə prosesinin **aşkarlıq prinsipi** ondan ibarətdir ki, büdcə prosesinin ilk mərhələsindən son mərhələsinə kimi onun iştirakçılarının fəaliyyəti müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrində açıq şəkildə işıqlandırılır. Məsələn, qanunvericiliyə əsasən, dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi prosesinə yanvar ayının üçüncü ongünlüyü ərzində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin mətbuatda dərc olunan qərarı ilə başlanır. Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi qanunvericilikdə göstərilən sənədlərlə birlikdə Milli Məclisə daxil olduğu tarixdən 10 gün ərzində mətbuatda dərc edilir. Eyni zamanda növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi layihəsinin müzakirəsi zamanı Milli Məclisin iclaslarında səlahiyyətli dövlət hakimiyyət orqanlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının, kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri, müstəqil ekspertlər iştirak edirlər, irad və təkliflərini açıq şəkildə bildirirlər. Bütün bu proseslər Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Maliyyə Nazirliyi tərəfindən icmal və dövlət büdcənin icrası barədə rüblük və illik hesabatlar (büdcənin gəlirləri, xərcləri, dövlət borcunun məbləği, kreditlər və s. məlumatlar) ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaq üçün mətbuatda dərc etdirilir. Dövlət büdcəsinin müzakirəsi zamanı məxfi, yəni dövlət sirri təşkil edən bəzi məsələlər qapalı icaslarda müzakirə olunur.

Büdcə prosesinin **cavabdehlik prinsipi** büdcə prosesində iştirak edən dövlət hakimiyyət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin qanunvericilik qarşısında cavabdehlik daşması məsələsini özündə əks etdirir. Məsələn, Maliyyə Nazirliyi, Hesablama Palatası, Dövlət Xəzinədarlığı -

Agentliyi qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada büdcə səlahiyyətlərini yerinə yetirməklə məsuliyyət daşıyır. Eyni zamanda büdcə prosesində iştirak edən səlahiyyətli dövlət hakimiyyət orqanlarının qəbul etdiyi normativ aktlar əsasında vəzifəli şəxslər üçün cavabdehlik müəyyən edilir və onlara uyğun məsuliyyət tədbirləri həyata keçirilir. Dövlət büdcəsindən maliyyələşən büdcə təşkilatlarının rəhbərləri onlara tabe təşkilatlarda gəlir və xərclərin müəyyən edilmiş qaydada uçotunun aparılması və vəsaitin təyinatı üzrə istifadə edilməməsinə görə Azərbaycan Respublikasının Cinayət və İnzibati Xətlər Məcəllələrinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

Dövlət büdcəsi xərclərinin təşkilatlar üzrə bölgüsündə nəzərdə tutulmuş ayırmaların müəyyən olunmuş müddətdə büdcə təşkilatlarına çatdırılmamasına görə Maliyyə Nazirliyinin rəhbərləri qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar. Eyni zamanda dövlət borc almaları və dövlət zəmanəti verilmiş öhdəlik üzrə cəlb olunmuş vəsaitdən təyinatı üzrə istifadəni və onların vaxtında qaytarılmasını təmin etməyən, borc müqavilələrinin şərtlərini pozan şəxslər, qanunda nəzərdə tutulmuş məlumatların verilməsinə görə cavabdeh olan şəxslər onların verilməməsinə (vaxtında verilməməsinə) və ya məlumatın təhrif olunması nəticəsində başqa şəxslərə zərər dəyməsinə görə Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyində nəzərdə tutulan qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Mövcud qanunvericiliyə görə, büdcə prosesi aşağıdakı **mərhələlərdən ibarətdir:**

• **Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi mərhələsi:**

Bu mərhələ fevral ayının 1-dən oktyabr ayının 15-dək olan dövrü əhatə edir;

• **Büdcə layihəsinə baxılması və təsdiqi mərhələsi:** Bu mərhələ oktyabr ayının 15-dən dekabr ayının 20-dək olan dövrü əhatə edir;

• **Büdcənin icrası mərhələsi:** Bu mərhələ bir ildir, yəni cari ilin yanvarın 1-dən dekabr ayının 31-dək olan müddəti əhatə edir;

• **Büdcə hesabatının hazırlanması, baxılması və təsdiqi mərhələsi:** Bu mərhələ də birinci mərhələ kimi, fevral ayında başlayır, yeni büdcə təsdiq edilərkən, cari ilin büdcəsinin icrasına dair hesabat da təsdiq edilir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin bütün səviyyələrində büdcə prosesinin mərhələləri və onların ardıcılığı dəyişməz olaraq qalır, yeni dövlət büdcəsinə şamil olunan tələblər Naxçıvan Muxtar Respublikası və bələdiyyə büdcələrinə də şamil olunur.

8.2. Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi mərhələsi

Büdcə layihəsinin tərtibi dedikdə ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının makroiqtisadi proqnozları, məqsədli proqramlar, inzibati rayonların, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin cari və növbəti il üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında növbəti il üçün dövlət büdcəsi layihəsinin hazırlanması prosesi başa düşülür. "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 11-ci maddəsinə əsasən, büdcə layihəsinin tərtibi prosesi növbəti büdcə ilinə 11 ay qalmış başlanır və büdcə layihəsinin Milli Məclisə təqdim edildiyi günədək olan dövrü əhatə edir. Büdcə qanunvericiliyinə və **"Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası"** Qaydalarına əsasən növbəti ilin dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi prosesinə

cari ilin yanvar ayının üçüncü ongünlüyü ərzində Nazirlər Kabinetinin mətbuatda dərc olunan qərarı ilə başlanılır. Bu qərada büdcənin tərtibi prosesində iştirak edən təşkilatlara tapşırıqların (təvsiyələrin) verilməsi öz əksini tapır. Qərara uyğun olaraq fevral ayının sonunadək İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən tərtib edilmiş ölkənin ortamüddətli iqtisadi və sosial inkişaf proqnozu dəqiqləşdirilir və mart ayının 1-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərini təmin edən Dövlət Vergi Xidməti, Dövlət Gömrük Komitəsi, Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti və Maliyyə Nazirliyinin sorğusu əsasında büdcə təşkilatları növbəti il və sonrakı üç il üçün büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətlərinə dair təkliflərini mart ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə təqdim edirlər. “Büdcə sistemi haqqında” Qanuna əsasən büdcə qaydasının hesablanması üçün **tələb olunan əsas məlumatlara aiddir**: dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirləri, dövlət büdcəsindən verilən dotasiya istisna olmaqla, Naxçıvan MR büdcəsinin gəlirləri, dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların məcburi sosial sığorta haqları üzrə ayırmaları istisna olmaqla, dövlət sosial müdafiə fondunun büdcəsinə məcburi dövlət sosial sığorta haqlarından və digər mənbələrdən daxilolmalar, dövlət və icmal büdcələrin kəsirlərinin qanunla müəyyən edilmiş maliyyələşdirmə mənbələri hesabına daxilolmaları və s.

Qeyd edək ki, ortamüddətli iqtisadi və sosial inkişaf proqnozu növbəti büdcə ili və qarşıdakı üç il üçün ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasının və proqnoz göstəricilərinin xülasəsini, makroiqtisadi göstəricilərinin proqnozunu və sosial-iqtisadi siyasətinin əsas prioritetlərini əhatə edir. Makroiqtisadi göstəricilərin proqno-

zunun tərkibinə aşağıdakı məlumatlar daxil edilir və bu göstəricilər növbəti büdcə ili və gələn 3 il üçün hazırlanır:

- ❖ Ümumi daxili məhsulun həcmi (real artım, dövlət və qeyri-dövlət sektorunun, neft və qeyri-neft sektorunun payı, onların artım və deflyator indeksləri),

- ❖ Respublikada istehsal olunan əsas məhsul növlərinin sahələr üzrə natural göstəricilərinin proqnozu (o cümlədən aksizli məhsulların növləri üzrə),

- ❖ Neftin dünya bazarında qiyməti,

- ❖ Daxili və xarici investisiyalar (onların strukturu və real artım sürətləri),

- ❖ Əhəlinin pul gəlirləri, xərcləri və onların artım sürətləri,

- ❖ Tədiyyə balansı, milli valyutanın ABŞ dollarına və avroya nisbətə orta illik məzənnəsi və s.

Dəqiqləşdirilmiş ortamüddətli iqtisadi və sosial inkişaf proqnozlarına müvafiq olaraq, cari ilin mart ayının 31-dək Maliyyə Nazirliyi tərəfindən növbəti il və sonrakı 3 il üçün dövlət və icmal büdcələrin ilkin ortamüddətli proqnozu (gəlirlər, xərclər, kəsir və maliyyələşmə) və İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən dövlət investisiya proqramının ilkin layihəsi tərtib edilir. "Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası" Qaydalarına əsasən cari ilin aprel ayının 15-dək Maliyyə Nazirliyi tərəfindən növbəti il üçün dövlət büdcəsinin layihəsi, büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri, gəlir və xərclərin yuxarı həddi, dövlət borcları, prioritet xərclər, növbəti büdcə ili və sonrakı üç il üçün icmal büdcə proqnozu İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən dövlət investisiya proqramının ilkin layihəsi hazırlanaraq baxılmaq üçün Nazirlər Kabinetinə təqdim olunur. Nazirlər Kabineti həmin layihələri İqtisadiyyat və Maliyyə Nazirlikləri, Dövlət Vergi Xidməti, Dövlət Gömrük Komitəsi və digər icra hakimiyyəti orqanları ilə müzakirə edir.

Cari ilin may ayının 1-dək Maliyyə Nazirliyi tərəfindən növbəti il üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi və sonrakı 3 il üçün icmal büdcə göstəricilərinin tərtibinə dair təlimat məktubu hazırlanır və büdcənin tərtibində iştirak edən təşkilatlara göndərilir. Bu təlimatda aidiyyəti məlumatlarla yanaşı, təşkilatlara və hər bölmə üzrə xərclərin yuxarı həddinə, cari xərclərə dair təsdiq olunmuş norma-lara, formalara, ətraflı büdcə təklifinin Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilməsi üçün köməkçi sənədlər daxil olmaqla gəlirlərin və xərclərin təhlilinə dair məlumat verilir. Büdcə təşkilatlarının maliyyələşdirilməsi müəyyən edilərkən onların büdcədən kənar vəsaitləri nəzərə alınır.

Büdcə qaydalarına əsasən dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlar və dövlət büdcəsin-dən maliyyələşən təşkilatlar təlimat məktubuna uyğun olaraq hazırladıqları büdcə layihəsini, büdcədən kənar dövlət fondları isə öz büdcələrinin göstəricilərini cari ilin **iyul ayının 1-dək** Maliyyə Nazirliyinə təqdim etməlidirlər. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasını təmin edən əsas orqanlardan biri Dövlət Vergi Xidmətidir. Statistik məlu-mata əsasən son illər ölkəmizdə vergi orqanları vasitə-silə dövlət büdcəsinə 8,0 milyard manatdan çox vəsait mədaxil olunub. Ona görə də dövlət büdcəsi layihəsinin hazırlanmasında vergi orqanının təqdim etdiyi məlumat-lar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə Nazirliyinin təlimat məktubuna uyğun olaraq büdcə layihəsində Dövlət Vergi Xidməti tərəfindən təqdim olunan aşağıdakı məlumatlar öz əksini tapmalıdır:

- Keçən ildə əldə edilmiş və cari ildə gözlənilən büdcə və büdcədən kənar gəlirlərin məbləği;
- Növbəti il üçün təklif olunan büdcə və büdcədən-kənar gəlirlərin həcmi, ödənilməli olan vergi və ödəniş-lərin məbləği;

- Bütçə-vergi siyasətində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin qiymətləndirilməsinə dair göstəricilər, sonrakı üç il üçün gəlirlərin qiymətləndirilməsi;

- Hesablanmış, ödənilmiş vergilər və artıq ödənilmiş vergilərin bütçədən qaytarılan məbləğləri barədə əvvəlki 2 il və cari ilin müvafiq hesabat dövrü üzrə məlumatlar;

- Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş güzəşt və azadolmalara dair məlumatlar və digər zəruri göstəricilər.

Qeyd etmək zəruridir ki, Maliyyə Nazirliyinin təlimat məktubuna uyğun olaraq digər dövlət hakimiyyət orqanları, o cümlədən İqtisadiyyat Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi, Statistika Komitəsi növbəti il üçün hazırlanan bütçə layihəsinə aid zəruri məlumatları qanunvericiliklə müəyyən olunmuş müddətdə Maliyyə Nazirliyinə təqdim edir. Bu istiqamətdəki məlumatlara əsasən növbəti il üçün təklif olunan vergi və gömrük rüsumlarının həcmi, ödənilməli olan vergi və gömrük rüsumlarının məbləği, əsas makroiqtisadi göstəricilər haqqında statistik məlumatlar, dövlət əmlakının və torpaqların icarə sahələri və s. haqqında məlumatlar daxildir.

Dövlət bütçəsi layihəsinin dəqiqləşdirilmiş göstəricilərini əsas götürməklə Maliyyə Nazirliyi iyul-avqust aylarında dövlət bütçəsinin gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlar və bütçə təşkilatları, həmçinin Naxçıvan MR icra hakimiyyəti orqanları ilə, zərurət olduqda bələdiyyələrlə və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslərlə alınmış bütçə layihələri üzrə müzakirələr aparır. Müzakirələrin nəticələrinə dair protokol tərtib edilir. Növbəti bütçə ili üzrə bütçə qaydasına uyğun hesablanmış icmal bütçə xərclərinin yuxarı həddi və Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş güzəşt və azadolmalar da daxil olmaqla, dövlət bütçəsinin və icmal bütçənin layihəsi və sonrakı 3 il üçün icmal bütçənin göstəriciləri

cari ilin **sentyabr ayının 15-dək** Maliyyə Nazirliyi tərəfindən Nazirlər Kabinetinə və Hesablama Palatasına təqdim edilir. **Bu zaman aşağıdakı əsas sənədlər də təqdim olunur:**

- ✓ Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi və qanun layihəsinə dair izahat,
- ✓ Gəlirlərin və xərclərin ümumi məbləği,
- ✓ Naxçıvan MR büdcəsinə və yerli büdcələrə verilən qrantların, dotasiyaların, subsidiyaların və subvensiyaların məbləği,
- ✓ Daxili və xarici dövlət borclarının faizləri və əsas məbləğləri üzrə ödənişlər,
- ✓ Ehtiyat fondlarının məbləği, dövlət büdcəsi kəsirinin yuxarı həddinin məbləği,
- ✓ Dövlət büdcəsinin müdafiə olunan xərc maddələri və s.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən maliyyələşən aidiyyəti nazirlik, komitə, şirkət və digər büdcə təşkilatları xidmət etdikləri sahələr və xərc bölmələri üzrə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar hazırlamaqla, Maliyyə və İqtisadiyyat Nazirlikləri ilə razılaşdırıb sentyabr ayının 1-dək Nazirlər Kabinetinə təqdim edirlər. Eyni zamanda İqtisadiyyat Nazirliyi sentyabr ayının 10-dək növbəti büdcə ili və qarşıdakı 3 il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyasını və proqnoz göstəricilərini, növbəti il üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcəsinin, habelə dövlət investisiya proqramlarının layihələrini Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim edir.

Maliyyə və İqtisadiyyat Nazirlikləri tərəfindən təqdim edilmiş sənədlər Nazirlər Kabinetində müzakirə edilir. Müzakirə nəticəsində müsbət qərar qəbul edildikdən sonra növbəti büdcə ili üzrə icmal büdcə xərclərinin

yuxarı həddi də daxil olmaqla, dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihəsi, sonrakı üç il üçün icmal büdcənin göstəriciləri və qaydalarda nəzərdə tutulan digər sənədlərlə birlikdə **sentyabr ayının 25-dək** Nazirlər Kabineti tərəfindən Prezidentə təqdim edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qeyd olunan sənədlərə Prezident tərəfindən baxılarkən, əlavə sənədlər tələb oluna bilər, yaxud da büdcə layihəsi üzərində yenidən işlənilməsi vacib sayıldıqda geri qaytarıla bilər. Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər sənədlərlə birlikdə oktyabrın 15-dən gec olmayaraq Prezident tərəfindən Milli Məclisin müzakirəsinə və təsdiqinə təqdim edilir.

Növbəti il üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihələrinin tərtibi prosesində iştirak edən təşkilatlar tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən edilən sənədlərin vaxtında Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilməməsi büdcənin tərtibi prosesinin pozulmasına səbəb olarsa, həmin təşkilatların vəzifəli şəxsləri qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

8.3. Büdcə layihəsinə baxılması və onun təsdiq edilməsi mərhələsi

Qeyd etdiyimiz kimi, növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş zəruri sənədlərlə birlikdə **oktyabr ayının 15-dən** gec olmayaraq Prezident tərəfindən Milli Məclisin müzakirəsinə və təsdiqinə təqdim edilir. Dövlət büdcəsi layihəsi ilə birlikdə Milli Məclisə təqdim olunan əsas sənədlərə aiddir:

❖ Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi və qanun layihəsinə dair izahat,

❖ Azərbaycan Respublikasının növbəti büdcə ili və gələn 3 il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri,

❖ Büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri,

❖ Dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar, gəlirlərin və xərclərin layihəsi,

❖ Növbəti il üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin, habelə sonrakı 3 il üzrə icmal büdcənin layihələrinə uyğun olaraq mühüm investisiya layihələrini özündə əks etdirən dövlət investisiya proqramının layihəsi,

❖ Qanunvericiliyə uyğun olaraq Milli Məclis tərəfindən təsdiq olunması nəzərdə tutulduğu hallarda növbəti büdcə ili üzrə büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələri haqqında qanun layihələri və qanun layihələrinə dair izahat,

❖ Dövlət büdcəsi kəsirinin keçən büdcə ilində faktiki və cari büdcə ilində gözlənilən maliyyələşdirmə mənbələri barədə hesabat,

❖ Büdcə qanunvericiliyində nəzərdə tutulan digər sənədlər.

Növbəti il üçün dövlət büdcəsinin layihəsi yuxarıda qeyd olunan sənədlərlə birlikdə Milli Məclisə daxil olduğu tarixdən 10 gün ərzində kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunur. Büdcə qanunvericiliyinə müvafiq olaraq Prezidentin tapşırığına əsasən onun səlahiyyətli nümayəndəsi (əsasən maliyyə naziri) Milli Məclisin iclasında növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında məruzə edir. Dövlət büdcəsi layihəsinin müzakirəsi və təsdiqi Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsinə uyğun olaraq həyata keçirilir. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azər-

baycan Respublikası Konstitusiyaya Qanununa və Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinə üç oxunuşda baxılır.

Dövlət büdcə layihəsi **ilk oxunuşda** Milli Məclisin İqtisadi siyasət, sənaye və sahibkarlıq komitəsində müzakirə edilir. Prezidentin müəyyən etdiyi qaydada Milli Məclisin iclasında növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi layihəsinin müzakirəsində icra hakimiyyəti orqanları, o cümlədən Maliyyə və İqtisadiyyat Nazirlikləri, Mərkəzi Bank, Gömrük Komitəsi və s. iştirak edir. Büdcə layihəsinin müzakirəsi zamanı Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin sədri qarşıdakı il üçün pul siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Milli Məclisə məlumat verir. Eyni zamanda Hesablama Palatası qanunvericiliyə əsasən, dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcə layihələrinə dair rəyi Milli Məclisə təqdim edir. İqtisadi siyasət, sənaye və sahibkarlıq daimi komitəsi dövlətin maliyyə, vergi və iqtisadi siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsinə dair, habelə dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və icrası ilə bağlı qanun və qərar layihələri üzrə aparıcı daimi fəaliyyət göstərən komitədir. Büdcə layihəsinin birinci oxunuşu zamanı onun qəbul edilməsinin zəruriliyi, ölkənin növbəti maliyyə ilində sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri, proqnozlaşdırılan ümumi daxili məhsulun həcmi, inflyasiya səviyyəsi, büdcə-vergi və gömrük siyasəti və digər prioritet məsələlər müzakirə edilir, qanun layihəsinin ümumi konsepsiyasına qiymət verilir. Ümumiyyətlə, dövlət büdcəsinin birinci oxunuşunun əsas müzakirə predmeti aşağıdakı məsələlərdən ibarətdir:

- Növbəti maliyyə ilinə proqnozlaşdırılan ümumi gəlir, o cümlədən qeyri-neft sektorundan daxilolmalar,
- Növbəti maliyyə ilinə ümumi büdcə xərcləri,
- Dövlət investisiya xərcləri,

- Bütçə kəsiri və onun maliyyələşdirilməsi mənbələri,
- Dövlət borcunun yuxarı həddi və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bütçə layihəsinin birinci oxunuşda müzakirəsi prosesində iqtisadi siyasət, sənaye və sahibkarlıq daimi komitəsinin üzvləri, dövlət hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətli nümayəndələri, Hesablama Palatasının nümayəndəsi iştirak edir, öz iradələrini, fikir və təkliflərini bildirirlər. Birinci oxunuşda qəbul edilmiş qanun layihəsinə dair iradlar və təkliflər komitədə öyrənilir və ümumiləşdirilir. Komitənin iclasında dövlət bütçəsi layihəsinə müsbət rəy verildikdən sonra ikinci oxunuşa təqdim edilir. Əks təqdirdə, yəni mənfi rəy verilərsə, bütçə layihəsi yenidən işlənmək üçün Nazirlər Kabinetinə qaytarıla bilər.

Dövlət bütçə layihəsinin **ikinci oxunuşunda** bütçə gəlirlərinin, xərclərinin təsnifatı üzrə ayrı-ayrılıqda konkret müzakirələr aparılır. Bütçə gəlirlərinin təsnifatı dedikdə vergilərdən, qrantlardan, sosial sığorta ayırımlarından və digər gəlirlərdən daxilolmalar başa düşülür və Milli Məclisdə ikinci oxunuş zamanı məsələlər müfəssəl şəkildə müzakirə edilir, irad və təkliflər bildirilir. Bütçə xərclərinin təsnifatı funksional, iqtisadi və inzibati istiqamətləri əhatə edir. Məsələn, bütçə xərclərinin iqtisadi təsnifatına aiddir: əməyin ödənişi, mal və xidmətlərin satın alınması, faizlər üzrə ödənişlər, subsidiyalar, sosial ödənişlər və s. Milli Məclisdə qeyd olunan bütçə xərclərinin konkret maddələri üzrə müzakirələr aparılır. İkinci oxunuşda müzakirə edilən qanun layihəsinin əsas kimi qəbul edilməsi barədə protokol qaydasında qərar qəbul edilir. Milli Məclisin Sədri qanun layihəsini üçüncü oxunuşda baxılması üçün iclasın gündəliyinə daxil edir.

Dövlət bütçə layihəsinin **üçüncü oxunuşu** zamanı qanun layihəsi bütövlükdə səsə qoyulur. Mövcud

qaydalara görə, qanun layihəsinin üçüncü oxunuşu zamanı onun mətnində dəyişikliklər edilə bilməz. Milli Məclisin müzakirəsində üçüncü oxunuşda olan qanun layihəsi 63 səs çoxluğu ilə ikinci oxunuşa qaytarıla bilər.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi layihəsi və onunla birlikdə təsdiqlənən digər sənədlər Milli Məclisdə cari ilin dekabr ayının 20-dən gec olmayaraq təsdiq edilir. Qeyd edək ki, əgər növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi müəyyən olunmuş müddət ərzində təsdiq olunmazsa, "Büdcə sistemi haqqında" Qanunun 15-ci maddəsinə əsasən, Prezident dövlət büdcəsi təsdiq olunanadək büdcədən maliyyələşmənin müvəqqəti qaydalarını müəyyən edir. Müvəqqəti qaydalara görə, büdcədən hər ay üzrə ötən ilin xərclərinin on ikidə biri qədərində (müdafiə olunmuş xərc maddələri üzrə tam) maliyyələşmə aparılır. Bu qayda büdcədən kənar dövlət fondlarının idarəetmə və əməliyyat xərclərinə də şamil edilir.

Büdcə qanunvericiliyinə əsasən, Milli Məclisdə növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanunla birlikdə aşağıdakı əsas göstəricilər də təsdiq olunur:

- ❖ Gəlirlərin və xərclərin ümumi məbləği,
- ❖ Mədaxil mənbələri üzrə gəlirlərin məbləği,
- ❖ Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə verilən qrantların, dotasiyaların, subsidiyaların və subvensiyaların məbləği,
- ❖ Ehtiyat fondlarının məbləği, xərclərin maliyyələşdirilmə ardıcılığı,
- ❖ Dövlət büdcəsinin müdafiə olunan xərc maddələri,
- ❖ Dövlət büdcəsi kəsirinin yuxarı həddinin məbləği,
- ❖ İcmal büdcənin xərclərinin yuxarı həddinin məbləği,
- ❖ Təsdiq olunması zəruri hesab edilən digər göstəricilər.

Milli Məclisdə təsdiq edilmiş növbəti ilin dövlət büdcəsi haqqında qanunu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən Prezident tərəfindən imzalanır və mətbuatda dərc olunur. Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi mətbuatda dərc edildikdən sonra dövlət büdcəsinin gəlirlərinin və xərclərinin (funksional, iqtisadi və inzibati təsnifatların paraqrafları səviyyəsində) təsnifatı Maliyyə Nazirliyi tərəfindən Hesablama Palatasına təqdim edilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında Qanunun tətbiq edilməsi barədə fərman imzalayır. Fərmanla nəzərdə tutulan gəlirlərin dövlət büdcəsinə mədaxil olunmasını təmin etmək üçün müvafiq təşkilatlara tapşırıqlar verilir və dövlət büdcəsinin əsas xərclərinin illik bölgüsü aparılaraq təsdiq edilir. Bundan sonra Maliyyə Nazirliyi növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin təsdiq olunmuş göstəriciləri əsasında onun büdcə təsnifatına uyğun olaraq mənbələr üzrə gəlirlərinin və xərclərinin rüblük, zəruri hallarda aylıq bölgüsünü müəyyən edir. Təsdiq olunmuş dövlət büdcəsinin göstəriciləri, gəlir və xərclərin bölgüsü Maliyyə Nazirliyi tərəfindən bir ay müddətində büdcə təşkilatlarına çatdırılır.

Büdcə qanunvericiliyinə görə, Maliyyə və İqtisadiyyat Nazirlikləri tərəfindən cari ilin dekabr ayının 25-dək dövlət investisiya proqramına daxil edilmiş və maliyyələşməsi dövlət büdcəsinin əsaslı vəsait qoyuluşu xərclərindən həyata keçirilən layihələrin icra vəziyyətinə baxılır və bunun əsasında icrası növbəti ilə keçəcək layihələr də nəzərə alınmaqla, növbəti ilin dövlət büdcəsində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu xərcləri üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitin bölgüsü həmin il yanvarın sonunadək Nazirlər Kabineti tərəfindən həyata keçirilir.

Dövlət büdcəsi xərclərinin təşkilatlar üzrə bölgüsündə nəzərdə tutulmuş ayırmaların müəyyən olunmuş müddətdə büdcə təşkilatlarına çatdırılmamasına görə Maliyyə Nazirliyinin məsul şəxsləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

8.4. Büdcənin icrası mərhələsi

Qeyd etdiyimiz kimi, dövlət büdcəsi təsdiq olunduqdan sonra onun gəlir və xərclərinin bölgüsü Maliyyə Nazirliyi tərəfindən bir ay müddətində büdcə təşkilatlarına çatdırılır.

Büdcənin icrası müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və onların tabeliyində olan təşkilatlar tərəfindən dövlət büdcəsi gəlirlərinin təmin edilməsi və xərclərin həyata keçirilməsi prosesidir. Dövlət büdcəsinin bu mərhələsi mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları və onların tabeliyindəki təşkilatlar tərəfindən dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə icra edilir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasını təmin edən əsas orqanlara Dövlət Vergi Xidməti, Dövlət Gömrük Komitəsi, Dövlət Neft Fondu və digər aidiyyəti qurumlar aiddir. Dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların vəzifəli şəxsləri tabeliyində olan müəssisələrin həyata keçirdikləri maliyyə əməliyyatlarına, xərc normalarına müvafiq maliyyə qaydalarına riayət etməmələrinə və vəsaitdən təyinatı üzrə istifadə edilməməsinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Bu qaydalara riayət etməyən, o cümlədən vəsaitin hərəkətinə və istifadəsinə dair məlumatı təqdim etməyən, həmin vəsaitin təyinatını dəyişən büdcə təşkilatlarına qarşı qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş tədbirlər həyata keçirilir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlar, habelə

onların regional və yerli bölmələri Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Vergi Xidməti və Dövlət Gömrük Komitəsi ilə razılaşdırılmış formalara uyğun olaraq aylıq, rüblük və ilin əvvəlindən artan yekunla gəlirlərin təsnifatı üzrə hesabatları aidiyyəti üzrə Maliyyə Nazirliyinə və ya onun yerli bölmələrinə, Hesablama Palatasına təqdim edirlər. Dövlət Vergi Xidməti aylıq, rüblük və ilin əvvəlindən artan yekunla gəlirlərin təsnifatı üzrə hesabatlara müvafiq dövr üzrə hesablanmış, ödənilmiş, artıq ödənilmiş vergilər, artıq ödənilmiş vergilərin büdcədən qaytarılan məbləğləri və vergi borcları barədə məlumatları əlavə edir.

Büdcə qanunvericiliyinə görə, zərurət yarandıqda, Prezident ilə razılaşdırmaqla Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş büdcə ayırmaları həddində funksional təsnifatın bölmələri daxilində iqtisadi təsnifatın bölmə, köməkçi bölmə, paraqraflar, maddə və yarım maddələri arasında dəyişikliklər edilə bilər.

Dövlət büdcəsinin icrası prosesində gəlirlər və kəsirin maliyyələşdirilməsi üzrə nəzərdə tutulmuş vəsaitlər təsdiq edilmiş məbləğdən az daxil olduqda funksional və iqtisadi təsnifat üzrə xərclər (müdafiə olunan xərc maddələri istisna olmaqla) mütənasib şəkildə, inzibati təsnifat üzrə xərclər isə Maliyyə Nazirliyinin müəyyən etdiyi qaydada azaldıla bilər. Müdafiə olunan xərc maddələrinə əməkhaqqı, əməkhaqqına üstəlik, pensiya, başqa sosial müavinətlər və ödənişlər, dövlətin daxili və xarici borclarına xidmətlə bağlı xərclər aiddir.

Dövlət büdcəsinin icrası prosesində dövlət büdcəsinin yerli gəlir və xərclərinin tənzimlənməsi üçün cari ilin dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan vəsaitin məbləği Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ilə razılaşdırmaqla, Nazirlər Kabineti tərəfindən 20 faizədək artırıla

və yaxud yerli gəlirlərin proqnozuna nisbətən əlavə daxil olan vəsait qədər azaldıla bilər. Mövcud qanunvericiliyə əsasən, dövlət büdcəsinin icrası prosesində onun gəlirlərinin və funksional, iqtisadi və inzibati təsnifat üzrə xərclərinin bölgüsündə dəyişiklik edildiyi təqdirdə bu barədə məlumatlar Maliyyə Nazirliyi tərəfindən Hesablaşma Palatasına təqdim edilir.

Dövlət büdcəsinin kassa icrası dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə həyata keçirilir. **Dövlət büdcəsinin kassa icrası dedikdə** büdcə gəlirlərinin büdcəyə daxil olmasını və xərclərinin büdcə təsnifatına uyğun olaraq xəzinədarlıq vasitəsilə ünvanlı istifadəsini təmin edən icra mexanizmi başa düşülür. Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi dövlət maliyyəsindən istifadə sahəsində şəffaflığı təmin etmək məqsədilə dövlət büdcəsindən maliyyələşən bütün müəssisə və təşkilatlar üzrə maliyyə əməliyyatlarının müvafiq tələblərə uyğun uçotunu aparır. Eyni zamanda dövlət büdcəsinə bütün daxilolmalar və ödəmələr, büdcədən kənar haqlar, büdcədən kənar dövlət fondları (Dövlət Neft Fondunun gəlirləri, əməliyyat xərcləri, beynəlxalq banklarda və digər maliyyə institutlarında vəsaitin yerləşdirilməsi ilə bağlı xərclər istisna olmaqla), dövlət büdcəsinin kəsirinin bağlanması üçün dövlət borc almaları üzrə əməliyyatlar və digər dövlət maliyyə əməliyyatları qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə icra edilir.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri, büdcədən kənar dövlət fondlarının gəlirləri, büdcə kəsirinin maliyyələşməsi üçün daxilolmalar xəzinədarlığın tranzit və cari bank hesablarına mədaxil edildikdən sonra icra olunmuş hesab olunur. Büdcəyə daxilolmalar vahid büdcə təsnifatına uyğun olaraq Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi tərəfindən

təsnif edilir, uçota alınır və daxilolmaların yığılmasını təmin edən dövlət orqanları ilə qarşılıqlı surətdə dövrü olaraq üzləşdirilir və hesabat tərtib edilir. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş həcmdən artıq ödənilmiş vergilər, səhven daxil olduğu müəyyən edilmiş daxilolmalar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 iyul 2019-cu il tarixli 313 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş **“Artıq ödənilmiş vergilərin, məcburi dövlət sosial sığorta və işsizlikdən sığorta haqlarının, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının qaytarılması”** Qaydalarına əsasən xəzinədarlıq tərəfindən dövlət büdcəsindən geri qaytarılır. Qeyd olunan qaydaya görə, büdcəyə artıq ödəmələrin qalan məbləğlərinin vergi ödəyicisinin yazılı ərizəsinə əsasən 45 gün müddətində vergi ödəyicisinə qaytarılması təmin edilir. Bəzi vergi ödəyiciləri üçün əvəzləşdirilən vergi məbləğinin hesabat dövrü ərzində hesablanmış vergi məbləğindən artıq olan hissəsi vergi ödəyicisinin vergilərin büdcəyə daxil olmasını təmin edən orqanlara elektron formada ərizəsini verdiyi vaxtdan 4 aydan gec olmayaraq qaytarılır.

Büdcə təşkilatlarının satın aldığı mallara, qəbul etdiyi iş və xidmətlərə görə dövlət xəzinədarlığı tərəfindən qabaqcadan dövlət öhdəlikləri götürülür və bu öhdəliklər çərçivəsində satınalmalardan yaranan kreditor borcları xəzinədarlıq tərəfindən ödənilir. Dövlət büdcəsinin hüquqi və fiziki şəxslər qarşısında yaranan öhdəliklərinin büdcə vəsaiti hesabına təmin edilməsi xəzinədarlığın vahid hesabından pul vəsaitlərinin köçürülməsi ilə həyata keçirilir və bu, dövlət büdcəsinin xərclərinin kassa icrasını təşkil edir. Xərclərin kassa icrası müəyyən edilmiş dövr ərzində alınacaq malların dəyərinin qabaqcadan ödənişi vasitəsilə də həyata keçirilə bilər. Bu cür ödənişlər satınalmanın tərəfləri arasında bağlanmış alqı-satqı

müqavilələri ilə şərtləndirildikdən və xəzinədarlıq tərəfindən məqbul sayıldıqdan sonra həyata keçirilir. Qeyd edək ki, büdcə təşkilatları tərəfindən malların, iş və xidmətlərin satın alınması “Dövlət satınalmaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 27 dekabr 2001-ci il tarixli Qanunu ilə tənzimlənir. Qanun Azərbaycan Respublikasında dövlət satınalmalarının iqtisadi, hüquqi və təşkilati əsaslarını müəyyənləşdirir, satınalmalar zamanı dövlət vəsaitindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi, müsabiqə və aşkarlıq əsasında bütün malgöndərənlərə (podratçılara) bərabər rəqabət mühiti yaradılması prinsip və qaydalarını müəyyən edir. Azərbaycanda bu qanun dövlət müəssisə və təşkilatları, nizamnamə fondunda dövlətin payı 30 faiz və daha çox olan müəssisə və təşkilatlar tərəfindən malların (işlərin, xidmətlərin) dövlət vəsaitləri, dövlətin aldığı və dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlər və qrantlar hesabına satın alınmasına şamil edilir.

Dövlət xəzinədarlığının hesablarında olan pul vəsaitlərinin hərəkəti dövrü olaraq xəzinədarlıqla müvəkkil banklar arasında, eyni zamanda xəzinədarlığın yerli orqanları ilə mərkəzi xəzinədarlıq orqanları arasında üzləşdirilir, əsassız kənarlaşmalar aşkar edildikdə, səbəbləri araşdırılaraq aradan qaldırılır. Xəzinədarlığın vahid hesabından aparılmış xərclərin kassa icrası büdcə təsnifatına uyğun qruplaşdırılaraq uçota alınır və dövlət büdcəsinin icrasına dair dövrü hesabatlara daxil edilir. Dövlət büdcəsinin icrası prosesində qəbul edilmiş öhdəliklər üzrə əməliyyatlar büdcə ili qurtardıqdan sonra həyata keçirilə bilməz. Belə öhdəliklər üzrə ödəmələr növbəti büdcə ilindəki ayırmalar hesabına təmin olunur. Büdcə qanunvericiliyinə görə, ilin sonuna bütün xəzinə hesablarının qalıqları vahid xəzinə hesabına köçürülür.

Vahid xəzinə hesabı dedikdə dövlət xəzinədarlığının bank və maliyyə institutlarındakı hesablar sistemi başa düşülür.

Vahid xəzinə hesabının sərbəst qalığı dedikdə dövlət xəzinədarlığının bank və maliyyə institutlarındakı hesablar sistemində ötən illərin dövlət büdcələrinin icrası nəticəsində cari büdcə ilinin əvvəlinə qalan vəsaitin məbləği başa düşülür. Mövcud qaydalara görə, vahid xəzinə hesabının sərbəst qalığı dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsinə və ya növbəti ilin dövlət büdcəsi xərclərinin on ikidə bir hissəsi həmin il üzrə müdafiə olunan xərclərin ödənilməsinə yönəldilir. Artıq qalan vəsaitin dövlət büdcəsinin neft gəlirlərinin cari büdcə ilə üçün dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan məbləğindən artıq daxil olan hissəsindən çox olmayan məbləği dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fonduna köçürülür. Vahid xəzinə hesabının sərbəst qalığının yerdə qalan hissəsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 6 aprel 2007-ci il tarixli 62 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Büdcə ili ərzində vahid xəzinə hesabının sərbəst qalığının idarəetməyə verilməsi” Qaydalarına uyğun idarə edilir. Qaydaya əsasən, sərbəst qalıq vəsaitləri Maliyyə Nazirliyi tərəfindən idarə edilə və ya valyuta vəsaitlərinin idarə edilməsində geniş təcrübəyə malik olan quruma idarəetməyə verilə bilər. Sərbəst qalıq vəsaitlərinin qaydalara uyğun idarə edilməsi həmin vəsaitləri dəyərsizləşməkdən qorumaq və dövlət büdcəsinə daha çox gəlir gətirmək məqsədi daşıyır. Sərbəst qalıq vəsaitlərinin idarə edilməsindən əldə edilən gəlir Maliyyə Nazirliyinin Mərkəzi Bankda olan hesablaşma hesabına köçürülür və büdcə daxilolmalarında “sair gəlirlər” kimi uçota alınır. Yuxarıda qeyd olunan əməliyyatlar aparıldıqdan sonra vahid xəzinə hesabının sər-

bəst qalığının qalan hissəsi isə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fonduna köçürülür.

Xarici valyutada dövlət büdcəsinə daxilolmalar hər hesabat ayının sonunda Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi manatın xarici valyutalara nisbətə rəsmi məzənnəsi ilə yenidən qiymətləndirilir. Manatın xarici valyutalara nisbətə məzənnəsinin dəyişməsi nəticəsində yaranan qazanc və ya itki yenidən qiymətləndirmənin nəticəsi kimi dövlət büdcəsinin müvafiq hesabat dövrünün sonuna fakt üzrə onun gəlirlərində və ya xərclərində əks etdirilir. Dövlət xəzinədarlığının öhdəsində olan nağd pul vəsaiti onun vahid hesabında Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş müvəkkil banklarda saxlanılır.

Vahid xəzinə hesabının idarə edilməsinin və bu hesabdan vəsaitin silinməsinə sərəncam verilməsinin müstəsna səlahiyyəti dövlət xəzinədarlığına məxsusdur. Dövlət xəzinədarlığının razılığı olmadan bu hesabdan hər hansı formada vəsaitin köçürülməsi və ya götürülməsi qadağandır. Dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlar dövlət xəzinədarlığının yazılı icazəsi olmadan bank hesabı açma və ya belə hesablardan istifadə edə bilməzlər. Mövcud qaydalara görə, büdcə təşkilatları əldə etdikləri büdcə və büdcədənkenar gəlirlərdən vergiləri ödədikdən sonra qalan vəsaiti tam həcmdə 2 bank günü ərzində vahid xəzinə hesabına köçürməlidirlər.

Büdcə qanunvericiliyinə görə, dövlət büdcəsinin icrasına nəzarəti öz səlahiyyətləri daxilində Maliyyə Nazirliyi həyata keçirir. Bu zaman Maliyyə Nazirliyi aşağıdakı əsas vəzifələri yerinə yetirir:

- ❖ Maliyyə orqanlarında dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası üzrə qüvvədə olan qanunvericiliyə riayət edilməsi, iqtisadi-nəzarət işlərinin yerinə yetirilməsi;

- ❖ Dövlət büdcəsinə gəlirlərin tam və vaxtında daxil olmasının təmin olunması, büdcə gəlirlərinin artması imkanlarının aşkar edilməsi və vəsaitin xərclənməsində israfçılığın qarşısının alınması;
- ❖ Dövlət vəsaitinin qorunması, onun düzgün və qənaətlə xərclənməsi, büdcə təşkilatlarında mühasibat uçotunun aparılması və hesabatın düzgün tərtibi işlərinin yoxlanılması;
- ❖ Yerli maliyyə orqanlarında, eləcə də yerli və mərkəzləşdirilmiş xərclərdən maliyyələşən büdcə təşkilatlarında gəlir və xərclərin icrasına dair uçot hesabat işlərinin vəziyyətinin, xəzinədarlıq işlərinin təşkili və aparılmasının yoxlanılması;
- ❖ Büdcədənkenar vəsaitlərin, büdcədənkenar fondların yaradılmasının və xərclənməsinin düzgünlüyü, büdcə qarşısında olan öhdəliklərin icrasının yoxlanılması və s.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ilə razılaşdırmaqla dövlət büdcəsinin icrası prosesində iqtisadi təsnifatın müvafiq maddələri üzrə nəzərdə tutulmuş birdəfəlik təyinatlı vəsaitlər üzrə yaranmış qənaət dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fonduna yönəldilərək il ərzində digər tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə sərf edilə bilər. Dövlət büdcəsinin tərkibində konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün formalaşdırılan məqsədli büdcə fondları üzrə daxilolmalar və xərclər büdcənin gəlir və xərc hissələrində ayrıca göstərilməklə maliyyə əməliyyatları xəzinədarlıq vasitəsilə həyata keçirilir. Məqsədli büdcə fondlarının vəsaiti təyinatı üzrə istifadə olunmalıdır və onların başqa məqsədlər üçün xərclənməsinə yol verilmir. Məsələn, Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyinə dövlət büdcəsinin tərkibində yaradılan məqsədli büdcə

fondundan ayrılan vəsait ancaq yol infrastrukturunun tikintisinə, təmirinə və saxlanmasına sərf edilə bilər.

Dövlət büdcəsinin icrası prosesində dövlət büdcəsinə yenidən baxılması zərurəti yarandıqda və bu zərurətin cari il üçün dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi və təsdiqi zamanı nəzərə alınması mümkün olmamışdırsa, Maliyyə Nazirliyi cari ilin dövlət büdcəsinə yenidən baxılması ilə bağlı Nazirlər Kabinetinə təklif təqdim edir. Nazirlər Kabineti qaldırılan məsələni zəruri hesab etdiyi təqdirdə sentyabr ayının 15-dən gec olmayaraq dövlət büdcəsinə yenidən baxılması təklifi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə müraciət edir.

Dövlət büdcəsinin icrası prosesində dövlət büdcəsinin gəlirləri və onun kəsirinin maliyyələşdirilməsi üzrə faktiki daxilolmalar mövcud qaydalara əsasən müəyyən olunmuş bölgü əsasında rüblük göstəricilərdən az olduqda dövlət büdcəsinin icrasında ahəngdarlığın, habelə onun gəlirləri və xərcləri arasında tarazlığın pozulması təhlükəsi yarandıqda və büdcə qanunvericiliyində nəzərdə tutulan dəyişikliklər aparılmaqla aradan qaldırılması mümkün olmadıqda bu barədə Maliyyə Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə məlumat verir. Nazirlər Kabineti 2 gün müddətində bu məsələni iclasda dövlət büdcəsinin gəlirlərinin və kəsirin maliyyələşdirilməsinin icrasını təmin edən orqanların (Dövlət Vergi Xidmətinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin, Dövlət Neft Fondunun və digər aidiyyəti orqanların) iştirakı ilə müzakirə edib həmin orqanlara yaranmış vəziyyətin 10 gün müddətində tənzimlənməsi üçün tapşırıqlar verir. Qeyd olunan müddətdə büdcə daxilolmalarının proqnozda nəzərdə tutulan səviyyəyə çatdırılması dövlət büdcəsinin gəlirlərinin və kəsirin maliyyələşdirilməsinin icrasını təmin edən orqanlar

tərəfindən mümkün olmadıqda Nazirlər Kabineti sentyabrın 15-dən gec olmayaraq dövlət büdcəsinə yenidən baxılması təklifi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə müraciət edir.

Dövlət büdcəsinin icrası prosesində dövlət büdcəsinin gəlirləri və onun kəsirinin maliyyələşdirilməsi üzrə faktiki daxilolmalar cari ilin rüblük təsdiq olumuş göstəricilərinə nisbətən 10 faiz və ya bu daxilolmalar Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə nəzərdə tutulmuş transfert istisna olmaqla müəyyən olunmuş rüblük göstəricilərdən 5 faiz az olduqda, dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri arasında tarazlığın pozulması təhlükəsi yaranır. Bu vəziyyətdə Nazirlər Kabineti cari ilin dövlət büdcəsinə yenidən baxaraq sekvestr (ixtisar) tətbiq olunması və ya dövlət büdcəsinin təsdiq olunmuş xərclərinin çatışmayan hissəsinin təmin edilməsi məqsədilə büdcə qaydasının tətbiqinin dayandırılması barədə qanunvericilik təşəbbüsü ilə oktyabr ayının 25-dən gec olmayaraq Milli Məclisə müraciət edilməsi ilə bağlı Maliyyə Nazirliyinin təklifi əsasında Prezident qarşısında məsələ qaldırır. Dövlət büdcəsinin icrası barədə rüblük hesabatlarda büdcənin gəlirləri üzrə faktiki daxilolmalar həmin dövr üçün təsdiq edilmiş göstəricilərdən 20 faiz az olduqda hesabatlar Milli Məclisin müvafiq komitələrində müzakirə edilir. Büdcə qanunvericiliyinə əsasən, müdafiə olunan xərc maddələrinə sekvestr tətbiq edilmir.

8.5. Büdcənin icrası haqqında hesabatın tərtib edilməsi, baxılması və təsdiqi mərhələsi

Dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabatın layihəsi və icmal hesabat Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanır.

Mövcud qaydalara görə, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrası barədə hesabat büdcə gəlirlərini təmin edən orqanlar və Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi tərəfindən Maliyyə Nazirliyinin müəyyən etdiyi formalarda aylıq, rüblük və ilin əvvəlindən artan yekunla gəlirlərin təsnifatı üzrə təqdim edilmiş hesabatlar əsasında hazırlanır. Dövlət büdcəsinin icrası barədə aylıq hesabat Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hesabat ayından sonrakı ayın 25-dək tərtib olunur və Nazirlər Kabinetinə və Hesablama Palatasına təqdim edilir. Hesabatda dövlət büdcəsinin icrası funksional və iqtisadi təsnifat əsasında ilin əvvəlindən artan yekunla əks etdirilir.

Nazirlər Kabineti öz növbəsində bu hesabatı Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir. Dövlət büdcəsinin icrası barədə rüblük hesabat Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanaraq növbəti rübün birinci ayının sonunadək Nazirlər Kabinetinə və Hesablama Palatasına təqdim edilir. Rüblük hesabatda başqa göstəricilərlə yanaşı, gəlir və xərclərin icrasının həmin dövr üçün təsdiq olunmuş təyinatla müqayisəli təhlili verilir. Xərclərin maliyyələşdirilməsində faktiki göstəricilərlə təsdiq olunmuş rəqəmlər arasında fərq yarandıqda hesabatda bu fərqlə bağlı izahat və dövlət əhəmiyyətli layihələrə dair məlumatlar da əks olunur. Mövcud qaydalara görə, Dövlət Vergi Xidməti tərəfindən icrası təmin olunan gəlirlər üzrə hesabata müvafiq dövr üzrə hesablanmış, ödənilmiş, artıq ödənilmiş vergilər, artıq ödənilmiş vergilərin büdcədən qaytarılan məbləğləri və vergi borcları barədə məlumatlar da əlavə edilir. Nazirlər Kabineti öz növbəsində bu hesabatı Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir. Maliyyə Nazirliyi rüblük hesabatı mətbuatda dərc etdirir.

Büdcə qanunvericiliyinə görə, dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabat, icmal büdcənin xərclərinə dair proqnoz və kassa icrasının göstəriciləri və Dövlət büdcəsinin icrası haqqında qanun layihəsi Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanaraq növbəti ilin aprel ayının 25-nə kimi Nazirlər Kabinetinə və Hesablama Palatasına təqdim edilir. Hesablama Palatası “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabatlara və müvafiq qanun layihəsinə dair rəy verir. Qeyd olunan hesabat özündə digər məlumatlarla yanaşı bütün dövlət borcları və verilən dövlət zəmanətləri, buraxılmış dövlət qiymətli kağızları və ehtiyat fondlarından il ərzində istifadə, məqsədli büdcə fondlarının və yerli gəlirlərin vergi və digər ödəniş növləri üzrə icrası haqqında məlumatları da əks etdirir.

Nazirlər Kabineti yuxarıda qeyd olunan illik hesabatı və qanun layihəsini növbəti ilin may ayının 5-nə kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir. Prezident öz növbəsində növbəti ilin may ayının 15-dən gec olmayaraq dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabatı və müvafiq qanun layihəsini təsdiq olunmaq üçün Milli Məclisə təqdim edir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təqdim olunmuş sənədləri müzakirə edir və dövlət büdcəsinin icrası haqqında qanunu aşağıdakı əsas göstəricilər də daxil olmaqla təsdiq edir:

- ✓ Müvafiq olaraq gəlir və xərclərin icrası üzrə ümumi məbləğ,
- ✓ Gəlirlərin mədaxil mənbələri üzrə icrasının məbləği,
- ✓ Manatın xarici valyutalara nisbətdə məzənnəsinin dəyişməsi nəticəsində yaranan gəlir və ya zərər,

- ✓ Funksional və inzibati təsnifata uyğun olaraq bölmə və köməkçi bölmə səviyyəsində xərclərin icrasının məbləği,
- ✓ Dövlət büdcəsinin kəsirinin yuxarı həddinin məbləği,
- ✓ Cari ilin yanvar ayının 1-nə vahid xəzinə hesabının sərbəst qalığı.

İcmal büdcənin icrası barədə rüblük və illik hesabatlar (büdcənin gəlirləri, xərcləri, dövlət borcunun məbləği, kreditlər və s. məlumatlar da daxil olmaqla) Maliyyə Nazirliyi tərəfindən mətbuatda dərc edilir.

Dövlət büdcəsinin icrasına nəzarəti Milli Məclis və Hesablama Palatası həyata keçirir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsinə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 139-cu maddəsinə əsasən, Naxçıvan MR Ali Məclisi təsdiq edir. "Büdcə sistemi haqqında" AR Qanununa əsasən, növbəti il üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi dekabr ayının 25-dən gec olmayaraq Ali Məclis tərəfindən təsdiq edilir. Ümumiyyətlə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında büdcə layihəsinin tərtib edilməsi, baxılması və təsdiqi Azərbaycan Respublikasının büdcə qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən qaydada tənzimlənir. Naxçıvan MR Nazirlər Kabineti Ali Məclisin təsdiq etdiyi büdcəni icra edir və onun icrasına dair hesabatı tərtib edir. Naxçıvan MR Ali Məclisi büdcənin icrasına dair hesabatı təsdiq edir. Naxçıvan MR büdcəsinin icrasına nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası və Naxçıvan MR Ali Məclisi həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 144-cü maddəsinə əsasən, yerli büdcənin və onun icrası haqqında hesabatların təsdiq edilməsi bələdiyyələrin səlahiyyətinə aiddir. Yerli büdcə layihəsinin tərtibi prosesi növbəti büdcə ilinə 11 ay qalmış başlanır və büdcə layi-

həsinin bələdiyyə iclasına təqdim edildiyi günədək davam edir. Yerli büdcə layihəsinin tərtibinə və bələdiyyə iclasına təqdim edilməsinə bələdiyyə sədri cavabdehdir və bu məqsədlə o, bələdiyyənin daimi və başqa komissiyalarını, bələdiyyə qulluqçularını və mütəxəssisləri cəlb edə bilər.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, növbəti büdcə ili üçün yerli büdcə haqqında qərar layihəsi müvafiq sənədlərlə birlikdə cari ilin oktyabr ayının 15-dən gec olmayaraq bələdiyyə iclasının müzakirəsinə və təsdiqinə təqdim edilir. Yerli büdcənin layihəsi bələdiyyə iclasına təqdim edildiyi tarixdən **10 gün** ərzində yerli əhalinin onunla tanış olması məqsədilə dərc edilir. Növbəti büdcə ili üzrə yerli büdcənin layihəsi bələdiyyənin qərarı ilə cari ilin dekabr ayının 25-dən gec olmayaraq təsdiq edilir.

Bələdiyyələr dövlət büdcəsindən dotasiya almaq üçün mayın 1-dək Maliyyə Nazirliyinə lazımı hesablamalar və sənədlər təqdim etməlidir.

Yerli büdcənin icrasına, o cümlədən sərf edilən vəsaitin təsdiq edilmiş büdcə göstəricilərinə uyğunluğuna bələdiyyə özü nəzarət edir və bu məqsədlə ildə bir dəfədən az olmayaraq müstəqil auditor cəlb edir. Qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının bələdiyyələrə verdikləri səlahiyyətlərin yerinə yetirilməsi üçün ayırdıqları maliyyə vəsaitinin istifadəsinə nəzarəti həmin orqanlar həyata keçirirlər.

Büdcə qanunvericiliyinə əsasən, bələdiyyələr öz nizamnaməsində müəyyən edilmiş qaydada yerli büdcənin icrası haqqında yarımillik və illik hesabatı bələdiyyə iclasına təqdim edir. Yarımillik maliyyə hesabatları hesabat dövründən sonrakı ayın 15-dək, illik maliyyə hesabatları isə növbəti ilin yanvarın 30-dək təqdim edilir. Bələdiyyələr

təqdim edilmiş maliyyə hesabatlarını bələdiyyə iclasının qərarı ilə 15 iş günü müddətində təsdiq edirlər.

Yerli əhalini tanış etmək məqsədilə bələdiyyələr illik hesabatı onlara bülleten, yerli mətbuat, rəsmi internet saytı və s. vasitələrlə çatdırırlar. Azərbaycan Respublikasının hər növbəti il üçün təsdiq edilən dövlət büdcəsi haqqında qanunları maddi normalardan, həmin büdcələrin hazırlanıb təsdiq olunmasını müəyyən edən normalar isə prosessual normalardan ibarətdir.

Göründüyü kimi, büdcə prosesi mərhələlərinin hər birinin mahiyyəti, həyata keçirilmə qaydaları, məqsəd və vəzifələri müxtəlif olmaqla yanaşı, həm də çoxşaxəlidir. Eyni zamanda büdcə prosesinin hər bir mərhələsi dövlətin ictimai həyatında mühüm hadisə kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

8.6. Büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət

Büdcə qanunvericiliyinin pozulması dedikdə Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemini tənzimləyən qanunların, qaydaların və digər normativ hüquqi aktların tələblərinin büdcə prosesi iştirakçıları tərəfindən yerinə yetirilməməsi (fəaliyyətsizliyi) və bunun nəticəsində hüquqi məsuliyyətin yaranması halı başa düşülür.

Büdcə qanunvericiliyinin pozulması istiqamətində fəaliyyəti (fəaliyyətsizliyi) törədən şəxs, hətta büdcə prosesinin iştirakçısı olmasa belə Azərbaycan Respublikasının inzibati və cinayət qanunvericiliyinin tələblərinə görə, məsuliyyətə cəlb olunur. Bu zaman büdcə prosesi iştirakçılarının vəzifəli şəxslərinə büdcə tədbirləri istiqamətində icrası məcburi göstərişlərin verilməsi onları

qanunvericiliyin tələb etdiyi məsuliyyətdən azad etmir. Büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına görə büdcə tədbirləri istiqamətində icrası məcburi göstərişlərin verilməsi maliyyə orqanları (Maliyyə Nazirliyi, Hesablama Palatası, Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi və s.) tərəfindən həyata keçirilir. Məsələn, Hesablama Palatası tərəfindən aparılan yoxlama zamanı büdcə vəsaitinin mənimsənilməsi və ya təyinatı üzrə xərclənməməsi aşkar olunarsa, həmin vəsaitin dövlət büdcəsinə geri qaytarılmasına dair icrası məcburi tədbir həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, büdcə qanunvericiliyinin pozulması istiqamətləri çoxdur və onların ən əsaslarına nəzər yetirək:

❖ **Dövlət büdcəsindən maliyyələşən büdcə təşkilatlarının rəhbərləri onlara təbə** təşkilatlarda gəlir və xərclərin müəyyən edilmiş qaydada uçotunun aparılmaması və vəsaitin təyinatı üzrə istifadə edilməməsinə görə İnzibati Xətalər Məcəlləsinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar. Bu Məcəlləyə əsasən, vəzifəli şəxslər 300 manatdan 400 manatadək məbləğdə, hüquqi şəxslər 1500 manatdan 2000 manatadək məbləğdə cərimə edirlər.

İnzibati Xətalər Məcəlləsinə görə, paylarının (səhm-lərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin, ictimai əhəmiyyətli qurumların, iri sahibkarlıq subyektlərinin, büdcə təşkilatlarının və illik maliyyə hesabatlarını və ya birləşdirilmiş maliyyə hesabatlarını dərc edən publik hüquqi şəxslərin rəhbərləri tərəfindən peşəkar mühasib olmayan şəxslərin baş mühasib vəzifəsinə təyin edilməsinə, habelə peşəkar mühasib olmayan şəxslərə baş mühasib vəzifələrinin icrasının həvalə edilməsinə görə - vəzifəli şəxslər 300 manatdan 400 manatadək məbləğdə cərimə edilir.

❖ **Dövlət büdcəsinin, məqsədli büdcə fondlarının və ya büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitindən təyinatı üzrə istifadə etməməyə** görə məsul şəxslər Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə əsasən aşağıdakı **məsuliyyəti daşıyırlar**:

- Dövlət büdcəsinin, məqsədli büdcə fondlarının və ya büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitindən təyinatı üzrə istifadə etməmə əməli 50000 - 250000 manatadək olan məbləğdə törədildikdə - doqquz min manatdan on üç min manatadək miqdarda cərimə edilməklə 3 ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə, yaxud 3 ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə 3 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır;
- Cinayət Məcəlləsinə görə, eyni əməllər 250000 manatdan yuxarı miqdarda törədildikdə - 3 ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə 3 ildən 6 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

❖ **Satınalma prosedurları keçirilmədən dövlət vəsaitlərini xərcləmə və ya dövlət satınalmalarını qanunsuz keçirmə.** Mövcud qanunvericiliyə görə, satınalan təşkilat tərəfindən satınalma prosedurları keçirilmədən bağlanmış müqavilələr əsasında dövlət vəsaitlərini xərcləmə və ya malların satın alınmasını "Dövlət satınalmaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq açıq tender üsulu ilə və ya açıq tender üsulunu tətbiq etməklə elektron satınalma vasitəsilə həyata keçirməlidir. Əks təqdirdə, yeni digər satınalma metodlarından qanunsuz istifadə etməyə görə 50000

manatdan 250000 manatadək olan məbləğdə büdcəyə ziyan vurduqda Cinayət Məcəlləsinə, görə aşağıdakı məsuliyyəti daşıyırlar:

- cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın iki misindən üç mislinədək miqdarda cərimə edilməklə 3 ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə, yaxud 3 ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə 2 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır;
- yuxarıda qeyd olunan əməl nəticəsində 250000 manatdan yuxarı miqdarda ziyan vurduqda cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın 3 misli miqdarında cərimə edilməklə 3 ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə, yaxud 3 ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə 2 ildən 4 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

İnzibati Xətlər Məcəlləsinin “Dövlət satınalmaları haqqında qanunvericiliyin pozulması” maddəsində göstərilən əməllərə görə müxtəlif cərimələr nəzərdə tutulub. Ancaq bu cərimələr Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələrinə əsasən cinayət məsuliyyətinə səbəb olmadıqda tətbiq edilir.

❖ **Daxili və xarici borcalma qaydasını pozma.**

İnzibati Xətlər Məcəlləsinin müvafiq maddəsinə əsasən, dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin Maliyyə Nazirliyinin razılığını almadan daxili və ya xarici borcalmasına görə vəzifəli şəxslər 3000 manatdan 6000 manatadək məbləğdə cərimə edirlər.

❖ **Dövlət büdcəsindən və büdcədən kənar dövlət fondlarından maliyyələşdirilən təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində maliyyə qaydalarının pozulması.** Qanunvericiliyə görə, buraya dövlət büdcəsindən və büdcədən kənar dövlət fondlarından, həmçinin məqsədli büdcə fondlarından ayrılan vəsaitdən təyinatı üzrə istifadə olunmaması, yaxud büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar vəsaitinin maliyyə orqanları ilə razılaşdırılaraq təsdiq edilmiş smetaya uyğun xərclənməməsi, normativdən artıq ştat vahidinin saxlanması və s. məsələlər aiddir. Qeyd olunan əməllər 2000 manatadək məbləğdə törədildikdə dövlət büdcəsindən və büdcədən kənar dövlət fondlarından maliyyələşdirilən təşkilatların vəzifəli şəxsləri 400 manatdan 800 manatadək məbləğdə cərimə edilir.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə, növbəti il üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihələrinin tərtibi prosesində iştirak edən təşkilatlar tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən edilən sənədlərin vaxtında Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilməməsi büdcənin tərtibi prosesinin pozulmasına səbəb olarsa, həmin təşkilatların vəzifəli şəxsləri qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Eyni zamanda dövlət büdcəsi xərclərinin təşkilatlar üzrə bölgüsündə nəzərdə tutulmuş ayırmaların müəyyən olunmuş müddətdə büdcə təşkilatlarına çatdırılmamasına görə Maliyyə Nazirliyinin rəhbərliyi qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyır.

IX FƏSİL

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi

9.1. Verginin mahiyyəti və əsas funksiyaları

Hər bir dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməsi üçün pul vəsaitinə ehtiyacı yaranır. Dövlətin idarə edilməsi, funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün sərəncamında olan pul vəsaiti (fondu) dövlət maliyyəsi adlanır. Dövlət maliyyəsinin əsasını təşkil edən dövlət büdcəsinin gəlirinin əsas mənbəyi vergidir.

Vergi dedikdə hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən dövlət və bələdiyyə (yerli) büdcələrinə əvəzsiz, məcburi və fərdi qaydada ödənilən pul vəsaiti başa düşülür.

Dövlət və bələdiyyə büdcələrinə əvəzsiz, məcburi qaydada daxil olan vəsait vergi qanunvericiliyində vergi öhdəliyi kimi təsbit olunub. Digər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızda da verginin qanunilik prinsipi Konstitusiyada öz əksini tapıb. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 73-cü (vergilər və başqa dövlət ödənişləri) maddəsində qeyd olunur ki, qanunla müəyyən edilmiş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər kəsin borcudur. Eyni zamanda Konstitusiyanın həmin maddəsinin 2-ci yarım-bəndində göstərilir ki, heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan və qanunda göstərilmiş həcmdən əlavə vergilər və başqa dövlət ödənişləri ödəməyə məcbur edilə bilməz. Konstitusiyada öz əksini tapan bu norma hər hansı bir mənbədən gəlir əldə edən şəxslərə, yəni vergi ödəyicilərinə münasibətdə tətbiq edilir. Əgər şəxs heç bir gəlir əldə etmirsə, onda onun heç bir vergi öhdəliyi yaranmır.

Verginin geniş mahiyyətinə Vergi Məcəlləsinin 11-ci (vergi anlayışı) maddəsində aşağıdakı kimi izah verilir: **“Vergi** – dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində

olan pul vəsaitlərinin özgeninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir”.

Elmi mənbələrdə verginin mahiyyətinə əsasən iqtisadi və hüquqi nöqteyi-nəzərdən yanaşılır. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, vergi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində ən mühüm iqtisadi alət kimi çıxış edir. Müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində vergi siyasətinin əsas prioritet istiqamətləri iqtisadi səmərəlilik, sosial bərabərlik və müdafiədir. İnkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda vergi siyasətinin əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi ilə yanaşı, ölkədə sosial bərabərlik prinsiplərinə riayət edilməsidir. Bu baxımdan, vergi daxilolmalarının böyük hissəsi daha az təminatlı əhali qrupunun sosial müdafiəsi və insan kapitalının inkişaf etdirilməsi üçün istifadə edilir.

Dövlət vergi vasitəsilə sahibkarlıq subyektləri üçün vergi yükünü yüngülləşdirir, onların inkişafına təkan verən əlverişli vergi mühiti yaradır. Qeyd olunan istiqamətdə məsələlərin həll edilməsi üçün vergi qanunvericiliyində kifayət qədər güzəştlər və azad olmalar nəzərdə tutulub. Respublikamızda həyata keçirilən vergi siyasəti vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmasına, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına, nəticədə mövcud iqtisadi potensialın artırılmasına və əhəlinin maddi rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. Ölkəmizdə hazırda tətbiq edilən vergi güzəştlərinin istiqamətləri barədə dərsliyin digər fəsilələrində geniş məlumat verilmişdir.

Digər tərəfdən, vergi hüquqi kateqoriyadır. Hüquqi kateqoriya kimi, vergi-ümumməcburi, fərdi, əvəzsiz pul

ödəməsi olaraq, vergi ödəyicilərinin gəlirlərindən qanunvericilikdə müəyyən edilən miqdarda və müddətdə müxtəlif büdcələrə köçürülən ödəmədir. Eyni zamanda vergi dövlətin iqtisadi münasibətləri tənzim etmək üçün istifadə etdiyi xüsusi hüquqi mexanizmdir. Bu mexanizmin köməyi ilə dövlət, qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün lazım olan pul fondunu, yəni büdcəsini formalaşdırır.

Verginin hüquqi mahiyyətini ona məxsus hüquqi əlamətlər daha geniş və dolğun şəkildə açmağa imkan verir. **Bu hüquqi əlamətlərə aşağıdakılar aiddir:**

❖ **Vergi-ümumməcburi pul ödəməsidir.** Bu, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 73-cü maddəsindən irəli gələn konstitusion vəzifədir. Konstitusiyanın müvafiq maddəsində qeyd olunur ki, qanunla müəyyən edilmiş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər kəsin borcudur;

❖ **Vergi-əvəzsiz pul ödəməsidir.** Yəni vergi ekvivalentsiz ödənişdir. Bu xüsusiyyətinə görə vergi başqa növ ödəmələrdən, məsələn, rüsumdan fərqlənir. Belə ki, rüsum ödənilməsi əvəzində şəxsə müvafiq xidmət göstərilir. Deməli, rüsum əvəzli, vergi isə əvəzsiz ödəmədir;

❖ **Vergi-qanunla müəyyən edilmiş məbləğdə və müddətdə ödənilən pul vəsaitidir.** Verginin məbləği, daha dəqiq desək, dərəcəsi və ödəmə müddəti qanunvericilik hakimiyyətinin qəbul etdiyi xüsusi hüquqi aktlarda – məcəllə və qanunlarda müəyyən olunur. Başqa heç bir normativ-hüquqi akt verginin bu göstəricilərini müəyyən edə bilməz;

❖ **Vergi ödəyicilərindən verginin tələb edilməsi üçün hüquqi əsas olmalıdır.** Vergiqoyulmanın hüquqi əsası ona hüquqi qüvvə verən qanundur. Vergi yalnız qanunla tətbiq edilə və qanunla da ləğv edilə bilər.

Azərbaycanda bu istiqamətdə hüquqi münasibətləri tənzimləyən əsas sənəd Vergi Məcəlləsidir;

❖ **Vergiqoyulmanın faktiki əsasının zəruriliyi.** Faktiki əsas olmasa, heç bir vergitutmadan söhbət gedə bilməz. Faktiki əsas vergiqoyulma üçün zəruri olan və müvafiq subyektlərdə vergi öhdəlikləri yaradan şərtlərin məcmusudur. Verginin faktiki əsası kimi gəliri, əmlakı, idxal-ixrac dəyəri, mənfəəti və s. obyektləri misal göstərə bilərik;

❖ **Eyni bir mənbədən müəyyən vaxt ərzində verginin alınması** yalnız bir dəfə həyata keçirilə bilər (ikiqat vergiqoyulma istisna olunmaqla);

❖ **Vergi-fərdi ödənişdir.** Yəni mövcud qanunvericiliyə görə, hər bir vergi ödəyicisi öz öhdəliyinə fərdi qaydada cavabdehdir. Vergi Məcəlləsinin 78-ci (Vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi) maddəsinə əsasən vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi bilavasitə vergi ödəyicisi tərəfindən həyata keçirilir. Eyni zamanda qeyd olunur ki, vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi digər şəxsin üzərinə qoyula bilməz. Bütün bunlar verginin fərdi ödəniş xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Verginin digər əlamətlərindən biri onun qaytarılmaqla şərti ilə alınan ödəmə olmasıdır. Vergi vəsaitləri bir istiqamətdə hərəkət edir, yəni dövlət və ya bələdiyyə büdcəsinə daxil olur. Bu xüsusiyyət onu mülki dövryyədən fərqləndirir. Lakin burada bir məqama fikir vermək lazımdır ki, Vergi Məcəlləsinin 87-ci (Artıq ödənilmiş vergilərin, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının məbləğlərinin qaytarılması) maddəsinə əsasən vergilərin, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının ödənilmiş məbləğləri onların hesablanmış məbləğlərindən artıq olduqda, artıq ödənilmiş məbləğlər büdcədən geri qaytarılır və ya vergi ödəyicisinin razılığı ilə sonrakı öhdəliklər üzrə ödəmələrin hesabına aid edilir. Azərbaycan Respublikasının

Vergi Məcəlləsinin 87-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən, artıq ödənilmiş vergilərin, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının qalan məbləğləri vergi ödəyicisinin yazılı ərizəsinə əsasən 45 gün ərzində vergi ödəyicisinə qaytarılır.

Ümumiyyətlə, verginin mahiyyətinə, onun fəlsəfəsinə, formalaşmasına, cəmiyyətdə və dövlətdə oynadığı rola elmi mənbələrdə müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bu baxışlar, fikirlər verginin cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatdakı mühüm əhəmiyyətini əks etdirir. Bunlardan bəzilərinə nəzər salaq. Məsələn, «Ekonomiks» dərslində verginin mahiyyətinə bu cür izah verilir: **Vergi** – ev təsərrüfatları və firmaların əvəzində birbaşa mal və xidmət olmadan dövlətə ödədiyi məcburi pul vəsaitləridir.

1789-cu ildə ABŞ dövlət müstəqillik bəyannaməsinin müəlliflərindən biri Bendjamin Franklin yazırdı ki, bu dünyada heç vaxt vergidən və ölümdən qaçmaq olmaz. Vergitutma nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri ingilis iqtisadçısı Adam Smit verginin mahiyyəti haqqında qeyd edir ki, vergilər onları ödəyənlər üçündür – pul əlaməti yox, azadlıq əlamətidir. Fransız alimi Pol Qodme qeyd edir ki, vergi onun yığılmasını təşkil edən dövlətin suverenliyi deməkdir. İngilis iqtisadçısı Con Keynse görə, iqtisadi prosesin iştirakçılarının stimulları təkcə onların əldə edəcəkləri gəlirdən deyil, habelə hökumətin vergi siyasətindən də asılıdır.

Mübadilə nəzəriyyəsinə görə vergi əvəzində vətəndaşlar təhlükəsizlik və müdafiə kimi xidmətləri dövlətdən alırlar. Klassik nəzəriyyə vergiyə dövlət xərclərinin ödənilməsinin əsas mənbəyi kimi baxır.

Verginin mahiyyətinə elmi mənbələrdə müxtəlif yanaşmalar onun özünün yaranma tarixinin qədim olması ilə bağlıdır. Verginin yaranma tarixi dövlətlərin meydana gəlməsi və cəmiyyətin siniflərə bölünməsi dövrünə təsa-

düf edir. İlk yaranma dövrlərində vergi natural formada mövcud olmuşdur. Sonralar isə cəmiyyətin və əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar vergilərin pul formasında ödənilməsi zərurəti meydana çıxmışdır. İlk dəfə pul formasında bütün vətəndaşlardan vergi tutulması eramızdan əvvəl II əsrdə Roma imperiyasında tətbiq olunmuşdur. Tədricən, xüsusilə də XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq vergilər büdcənin əsas maliyyə mənbəyinə çevrilmişdir. Hazırda vergilər dövlət gəlirlərinin 80-90%-ni təşkil edir. Eyni zamanda vergi dövlət idarəetmə aparatının, silahlı qüvvələrin və qeyri-istehsal sahələrinin saxlanması üçün iqtisadi əsasını təşkil edir.

Şəriət qanunlarına görə, vergi ödəmək müsəlmanlar arasında əməli-saləh bir iş hesab edilir. İslamda vergi sisteminin formalaşması prosesi Qurani-Kərimdə göstərilən ayələr və Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s.) əmrləri əsasında həyata keçirilib. İslamın ilkin dövlət quruculuğunda tətbiq olunan verginin formaları və məbləği ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunması ilə əlaqədar olub. İslamda tətbiq olunan verginin hüquqi bazası və işlək mexanizmi şəriət hesab edilir. **Şəriətdə vergiyə cəlb olunmanın aşağıdakı formaları mövcuddur:**

1. **xüms** – əldə olunan qənimət və ya qazancın, eləcə də ona bərabər tutulan illik gəlirin beşdə bir hissəsi;
2. **zəkat** – müəyyən edilən malın qırıxdan bir və ya 2,5 faiz həcmində hissəsi;
3. **fitrə** – orucluğu başa çatması ilə ehtiyacını ödəyə bilən şəxslərin hər birinin 3 kiloqram buğdaya, xurmaya və s. bərabər tutulan məbləğdə ödənişləri;
4. **xərac** – torpaq vergisi, müəyyən edilən məhsulun onda bir hissəsi.

Müasir şəraitdə demək olar ki, qeyd olunan vergi növləri müsəlman ölkələrində ümumi dövlət vergiləri ilə əvəz edilib.

Verginin əhəmiyyəti və cəmiyyətdə, dövlətdə rolu verginin həyata keçirdiyi funksiyalarda da öz əksini tapır. **Müasir iqtisadi şəraitdə vergi aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirir:**

- **Fiskal (büdcə) funksiya.** Fiskal funksiya verginin təyinatıdır. Bu funksiyanın əsas vəzifəsi dövlət gəlirlərinin formalaşdırılmasıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə vergilər vasitəsilə ümumi daxili məhsulun 30-50 %-ə qədəri (Yaponiya, ABŞ-da –30%, Almaniya, Fransa və İsveçdə 40-50%) dövlət büdcəsinə toplanılır. Azərbaycanda vergi daxilolmalarının ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 12%, büdcə daxilolmalarında isə 33%-ə qədərdir.

- **Tənzimləyici funksiya** vasitəsilə ölkədə istənilən iqtisadi və sosial proseslərə təsir etmək imkanı yaranır. Tənzimləyici funksiyada vergi stimullaşdırma, məhdudlaşdırma, azadolmalar, güzəştlər və s. xüsusiyyətlərə malik olur. Məsələn, həvəsləndirmə baxımından vergi güzəştləri yeni müəssisələrin, firmaların yaradılmasına, eyni zamanda mövcud sahibkarlıq subyektlərinin öz fəaliyyətlərini genişləndirməsinə səbəb olur. Əksinə vergi və ya gömrük dərəcələrinin artırılması istehsalın həcmnin, mənfəətin azalmasına, ixracın zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Hazırda ölkədə iqtisadi islahatların davam etdirilməsi, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 18 yanvar tarixli 745 nömrəli Fərmanı ilə "İnvestisiya təşviqi sənədinin verilməsi Qaydası" təsdiq edilmişdir. Həmin sənəd sahibkarlıq subyektlərinə Vergi Məcəlləsində və "Gömrük tarifi haqqında" Qanunda müəyyən edilmiş güzəştləri əldə etməyə əsas verir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə 19 yan-

var 2016-cı il tarixində edilmiş dəyişikliklərə əsasən, investisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar müvafiq olaraq mənfəət və gəlirin 50 faizinin vergisini, müvafiq əmlakına görə əmlak vergisini və mülkiyyətində və ya istifadəsində olan torpaqlara görə torpaq vergisini, həmçinin onların idxal etdikləri texnika, texnoloji avadanlıqlar və qurğular üzrə idxalda əlavə dəyər vergisini ödəməkdən 7 il müddətinə azad edilmişdir. Habelə "Gömrük tarifi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda 19 yanvar 2016-cı il tarixində edilmiş dəyişikliklərə əsasən investisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar, habelə sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının rezidentləri tərəfindən texnika, texnoloji avadanlıq və qurğuların idxalı 7 il müddətinə, sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının idarəedici təşkilatı və ya operatoru tərəfindən texnika, texnoloji avadanlıq və qurğuların idxalı isə idxal rüsumlarından azad edilmişdir. Bundan başqa, Prezidentin 22 mart 1999-cu il tarixli fərmanı ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışı ilə məşğul olan sahibkarlıq subyektləri bütün vergilərdən (torpaq vergisindən başqa) azad edilmişdir. Hazırda bu sahənin vergidən azadolma müddəti 2024-cü ilə qədər uzadılmışdır. Məhz qeyd olunan islahatların, o cümlədən vergi güzəştlərinin, azadolmalarının tətbiqinin nəticəsidir ki, ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisi 63%-ə çatmışdır.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, verginin iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin sürətli inkişafında, xarici iqtisadi fəaliyyətin genişləndirilməsində, istehsalda struktur dəyişikliyinə, sosial-iqtisadi inkişafın və investisiya mühitinin dövlət tənzimlənməsində rolu böyükdür.

9.2. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi, mahiyyəti və strukturu

Müasir vergi sistemi özündə müxtəlif növ vergiləri birləşdirir. Azərbaycan Respublikasında vergi qanunvericiliyinə əsasən aşağıdakı vergilər müəyyən edilir və ödənilir:

- ❖ **dövlət vergiləri,**
- ❖ **muxtar respublika vergiləri,**
- ❖ **yerli (bələdiyyə) vergiləri.**

Dövlət vergiləri dedikdə Vergi Məcəlləsi (6-cı maddə) ilə müəyyən edilən və respublikanın bütün ərazisində ödənilməli olan vergilər nəzərdə tutulur. Dövlət vergiləri dövlət büdcəsinin gəlir hissəsini formalaşdırmaq məqsədilə qanunvericilik əsasında mərkəzi büdcəyə ödənilən vergilərdir. **Dövlət vergilərinə aiddir:**

- Fiziki şəxslərin gəlir vergisi,
- Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisələr istisna olunmaqla),
- Əlavə dəyər vergisi (ƏDV),
- Aksiz vergisi,
- Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi,
- Yol vergisi,
- Mədən vergisi,
- Torpaq vergisi,
- Sadələşdirilmiş vergi.

Bütün dövlət vergilərinin dərəcələrinin ən yüksək hədləri Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Vergi Məcəlləsinə əsasən dövlət vergilərinin hər il üçün tətbiq olunan dərəcələri Məcəllədə müəyyən edilən dərəcələrdən yüksək ola bilməz və hər il Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanunu qəbul edilən zaman həmin dərəcələrə yenidən baxıla bilər. Vergi dərəcələ-

rinə yenidən baxılması dövlətin apardığı iqtisadi siyasət ilə sıx bağlıdır. Ona görə də vergi sahəsində həyata keçirilən islahatlar, yeni vergi dərəcələrinin azaldılması, vergi güzəştlərinin tətbiqi səlahiyyətli dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən düşünülmüş, iqtisadi və sosial səmərəliliyi dəqiq hesablanmış şəkildə həyata keçirilməlidir. Vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərinin formalaşmasında xüsusi çəkisinin 33% təşkil etməsini nəzərə alsaq bunun ölkənin maliyyə sabitliyinin və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində nə qədər əhəmiyyətli olduğu aydın görünür.

Dövlət vergilərinin təsnifatı verildikdən sonra, onların qısa izahının verilməsi məqsədəuyğun olardı.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi. Bu vergi fiziki şəxslərin maddəli işlə əlaqədar olan və maddəli işlə əlaqədar olmayan gəlirlərindən tutulur. Burada fiziki şəxsin maddəli işlə əlaqədar gəliri dedikdə əməkhaqqı, mükafat və s. başa düşülür. Maddəli işlə əlaqədar olmayan gəlirlərə isə sahibkarlıq və qeyri-sahibkarlıq (faiz gəliri, dividend, əmlakın icarəyə verilməsindən gəlir və s.) fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər aiddir. AR Vergi Məcəlləsinə görə rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər gəlir vergisinin ödəyiciləridir. Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin vergi sisteminə xüsusi payı var. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu vergi növü büdcə daxilolmalarının 25-30%-i təşkil edir. Azərbaycanda 2021-ci ildə fiziki şəxslərin gəlir vergisinin büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisi 5,5% təşkil etmişdir.

Vergi Məcəlləsinə əsasən fiziki şəxslərin maddəli işdən aylıq gəlirlərindən vergi aşağıdakı dərəcələrlə tutulur:

Vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği	Verginin dərəcəsi
2500 manatadək	14%

2500 manatdan çox olduqda	350 manat + 2500 manatdan çox olan məbləğin 25%-i
---------------------------	---

Qeyd edək ki, bu dərəcələrlə vergi tutulması neft-qaz və qeyri-dövlət sektorunda işləyən fiziki şəxslərə tətbiq edilmir. Neft-qaz sahəsində fəaliyyəti olmayan və qeyri-dövlət sektoruna aid müəssisələrdə işləyən fiziki şəxslərin muzzdlu işdən aylıq gəlirlərindən vergi 01 yanvar 2019-cu ildən 7 il müddətinə aşağıdakı cədvəle uyğun tutulur:

Vergiye cəlb olunan aylıq gəlir	Verginin dərəcəsi
8000 manatadək	0 %
8000 manatdan çox olduqda	8000 manatdan çox olan məbləğin 14%-i

Vergi Məcəlləsinə edilmiş son dəyişikliyə əsasən, texnologiyalar parkının rezidenti kimi texnologiyalar parkından kənar fəaliyyət göstərən sistem inteqrasiyası, proqram təminatının hazırlanması və inkişaf etdirilməsi fəaliyyətini həyata keçirən vergi ödəyicilərində işləyən fiziki şəxslərin muzzdlu işdən əldə edilən aylıq gəlirlərindən gəlir vergisi aşağıdakı qaydada tutulur:

- ❖ 2023-cü il yanvarın 1-dən 3 il müddətində aylıq gəlir 8000 manatadək olduqda 0 faiz, 8000 manatdan çox olan məbləğin 5 faizi;
- ❖ 2026-cı il yanvarın 1-dən 7 il müddətində aylıq gəlirin 5 faizi.

Vergi Məcəlləsinin yuxarıda qeyd edilən məqsədləri üçün neft-qaz sahəsində fəaliyyətin və qeyri-dövlət sektorunun meyarları Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir.

Vergi qanunvericiliyinə görə qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə illik gəlirdən 14% dərəcə ilə, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslərin vergiyə cəlb edilən gəlirlərindən 20% dərəcə ilə vergi tutulur.

Vergi qanunvericiliyinə görə, iki və ya daha çox yerdə muzzla işləyən fiziki şəxslərin gəlirlərindən gəlir vergisi hər bir iş yerində ödənilən məbləğdən ayrıca hesablanır və dövlət büdcəsinə ödənilir. Vergi Məcəlləsinin **102-ci** (gəlir vergisindən azadolmalar və güzəştlər) maddəsinə əsasən fiziki şəxslərin gəlir vergisindən bir sıra azad olmalar və güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur. **Bunlara aiddir:** maddi yardım və miraslar, alimentlər, əmək qabiliyyətini itirdiyinə görə verilən müavinətlər, şəhid olmuş şəxslərin ailə üzvlərinin əldə etdiyi maddi yardımın 20000 manatadək olan hissəsi, Azərbaycan Respublikasının Vətən müharibəsi və Milli Qəhrəmanlarının və s. fiziki şəxslərin hər hansı muzzlu işdən vergi tutulmalı olan aylıq gəliri 400 manat məbləğində azaldılır. Hərbi qulluqçulara və hüquq-mühafizə orqanlarının xüsusi rütbəsi olan əməkdaşlarına ödənilən bütün növ ödənişlər (vəzifə və hərbi rütbəyə görə maaşlar istisna olmaqla), habelə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti subyektlərinə kömək edən şəxslərə ödənilən bütün növ əməkhaqqı, mükafat və digər maddi təminatlar, verdikləri qana görə donorlara ödənilən kompensasiya məbləğləri, bilavasitə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından alınan gəlirlər, investisiya təşviqi sənədini almış fərdi sahibkar həmin sənədin aldığı tarixdən əldə etdiyi gəlirin 50%-i 7 il müddətinə vergidən azad edilir və s.

Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi. Bu vergi Azərbaycan Respublikasındakı rezident və qeyr-rezident müəssisələrin, habelə qeyri-kommersiya təşkilatla-

rının sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir əldə etdikləri mənfəətdən tutulur. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi birbaşa vergi növünə aiddir, yəni onun həcmi əldə olunmuş mənfəətdən bilavasitə asılıdır. Bu vergi növü respublikamızda 1992-ci ildən tətbiq edilir və hazırda mənfəət vergisinin dərəcəsi 20 faizdir. Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyr-rezident müəssisələr, habelə sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir əldə edən qeyri-kommersiya təşkilatları mənfəət vergisinin ödəyiciləridir. Rezident müəssisə üçün vergitutma obyektı onun mənfəətidir. Azərbaycan Respublikasında özünün daimi nümayəndəliyi vasitəsilə fəaliyyət göstərən qeyri-rezident müəssisə Azərbaycan mənbəyindən əldə etdiyi ümumi gəlirdən həmin gəlirin əldə edilməsi ilə bağlı çəkilən xərclər çıxıldıqdan sonra qalan məbləğindən vergi ödəyir.

AR Vergi Məcəlləsinin **106-ci** maddəsinə əsasən hüquqi şəxslərin mənfəət vergisindən bir sıra azadalmalar və güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur. **Bunlardan aşağıdakıları göstərmək olar:**

- Xeyriyyə təşkilatlarının gəliri (sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirdən başqa);
- Qeyri-kommersiya təşkilatlarının aldıkları əvəzsiz köçürmələr, üzvlük haqları və ianələr;
- Dövlət hakimiyyəti orqanlarının, büdcə təşkilatlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının və dövlətin adından yaradılan publik hüquqi şəxslərin gəlirləri (sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir, o cümlədən publik hüquqi şəxslərin Vergi Məcəlləsinin 164.1.48-ci maddəsində göstərilmiş işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsindən başqa digər ödənişli işlər görməsindən və xidmətlər göstərməsindən əldə olunan gəlirləri və faiz gəlirləri istisna olmaqla);

- İnvestisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxsin həmin sənədi aldığı tarixdən əldə etdiyi mənfəətin 50 faizi - 7 il müddətinə;
- Mikro və ya kiçik sahibkarlıq subyekti olan və hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərən startapların "Startap" şəhadətnaməsi aldığı tarixdən innovasiya fəaliyyətindən əldə etdikləri mənfəəti – 3 il müddətinə;
- Mikro sahibkarlıq subyekti olan hüquqi şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri mənfəətin 75 faizi və s.

Vergi Məcəlləsində hüquqi şəxslərin mənfəət vergisindən azadolmalar və güzəştlər istiqaməti kifayət qədər genişdir və bu stimullaşdırıcı siyasət ölkə iqtisadiyyatının müasir tələblər səviyyəsində hərtərəfli inkişaf etməsinə təkan verir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında mənfəət vergisi ikinci yeri tutur. Azərbaycanda 2021-ci ildə hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisi 8,5 faiz təşkil etmişdir.

Əlavə dəyər vergisi. Əlavə dəyər vergisi respublika ərazisində istehsal edilmiş malların, görülmüş iş və göstərilən xidmətlərin dəyərinə əlavənin, eyni zamanda respublika ərazisinə gətirilən zaman vergiyə cəlb olunan malların dəyərinin bir hissəsinin büdcəyə tutulması formasıdır. İlk dəfə 1954-cü ildə Fransada tətbiq olunan bu vergi növündən hazırda dünyanın əksər ölkələrində istifadə edilir. Respublikamızda əlavə dəyər vergisi ilk dəfə 1992-ci ildə tətbiq olunmuşdur. Əlavə dəyər vergisi ilk dövrdə 28% dərəcə ilə aparılmış, iqtisadi islahatlar və vergi yükünün azaldılması nəticəsində hazırda 18% dərəcə ilə tətbiq olunur. ƏDV-nin ödəyicisi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq (özəl, dövlət və s.) qeydiyyatdan keçən və ya qeydiyyatdan keçməli olan şəxslər-

dir. Vergi qanunvericiliyinə görə, qeydiyyatdan keçən şəxs qeydiyyatın qüvvəyə mindiyi andan etibarən vergi ödəyicisi olur. Eyni zamanda ölkəyə ƏDV tutulan malları idxal edən şəxslər bu cür idxal malları üzrə ƏDV-nin ödəyicisi sayılırlar.

Əlavə dəyər vergisi rəsmi qaydada dövlət büdcəsinə vergi agentləri olaraq istehsal, ticarət, xidmət və s. müəssisələr tərəfindən ödənilir. Əslində isə onun ödəyicisi kimi əmtənin istehlakçıları, yəni geniş alıcı (əhali) kütləsi çıxış edir. ƏDV qiymət əmələ gətirən elementdir. Onun kəmiyyəti qədər məhsulların, iş və xidmətlərin qiyməti yüksəlir.

Əlavə dəyər vergisi dolayı vergi növünə aiddir. ƏDV dövlət büdcəsinə ödənilir və bu vergi üzrə hesabat dövrü təqvim ayı sayılır. ƏDV-nin bəyannaməsi hər hesabat dövrü üçün hesabat dövründən sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq verilir. Azərbaycanda 2021-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirlərində əlavə dəyər vergisinin xüsusi çəkisi 29,2% təşkil etmişdir. Avropa ölkələrində əlavə dəyər vergisinin tətbiq dərəcələri müxtəlifdir. Böyük Britaniya və Almaniya onların sayı iki, Fransada üç, İtaliya dördür. Ərzağa, səhiyyə və digər sosial əhəmiyyətli əmtəə və xidmətlərə 2-10%, sənaye və digər növ əmtəələrə 12-23%, dəbdəbəli əşyalara isə 25%-dən yuxarı əlavə dəyər vergisi tətbiq edilir. Azərbaycanda bəzi iqtisadi fəaliyyət sahələri, o cümlədən uşaq yeməkləri, qəzetlər, orta məktəb dərslikləri, istehsal təyinatlı bəzi avadanlıqlar, nəşriyyat və poliqrafiya, nəqliyyat, poçt xidmətləri və s. əlavə dəyər vergisindən azaddır. Dövlət Vergi Xidməti tərəfindən bu günə qədər bir sıra uğurlu rəqəmsal layihələr həyata keçirilib. Bunların sırasında yeni nəsil kassa aparatlarının və "ƏDV geri al" layihəsinin tətbiqini misal göstərmək olar. Məq-

səd baxımından bir-biri ilə sıx kordinasiya olunmuş bu iki müxtəlif layihənin tətbiqi pərakəndə ticarət və ictimai yaşə sektorunda iqtisadi münasibətlərin əhəmiyyətli şəkildə şəffaflaşmasına gətirib. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, onlayn kassa aparatları üzrə dövriyyənin həcmi 2021-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 1,8 dəfə artaraq 15,6 milyard manata çatıb.

Aksiz vergisi – aksizli malların satış qiymətinə daxil edilən, aksizli malları istehsal edən və satan vergi ödəyicilərindən tutulan vergi növüdür. Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən, yaxud idxal olunan aksizli mallardan (vergidən azad edilən mallar istisna olunmaqla) aksiz vergisi tutulur. Dolayı vergi növünə aid olan aksiz vergisi məhsulun qiymətini formalaşdırır və onun ödənilməsi istehlakçılar tərəfindən aparılır. Aksiz vergisi yüksək rentabelli məhsul istehsalından əldə edilən əlavə gəlirin bir hissəsinin dövlət gəlirlərinin artırılmasına yönəldilməsi məqsədini daşıyır. Aksiz vergisinin tətbiq olunmasında əsas məqsəd, bir tərəfdən, dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasıdırsa, digər tərəfdən zərərli malların istehsalını məhdudlaşdırmaqdan ibarətdir. Hər bir ölkədə aksiz vergisi məhdud sayda məhsullar üzrə tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikasında Vergi Məcəlləsinə əsasən aksiz vergisinə cəlb edilən mallara aiddir: içməli spirt, pivə və spirtli içkilərin bütün növləri, tütün məmulatları, neft məhsulları, minik avtomobilləri (xüsusi nişan və avadanlıqlarla təchiz olunmuş xüsusi təyinatlı avtonəqliyyat vasitələri istisna olmaqla), idxal olunan xəz-dəri məmulatları, energetik içkilər, istirahət və ya idman üçün yaxtalar, elektron siqaretlər üçün maye və s.

Aksizli malların siyahısı bütün ölkələrdə demək olar ki, eynidir. Aksiz vergisi tətbiq olunan malların siyahı-

sı və vergi dərəcələri Vergi Məcəlləsi, ölkə ərazisinə gətirilən aksizli malların aksiz dərəcələri isə Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə müəyyən edilir. Həyata keçirilən iqtisadi islahatlara və fiskal siyasətə uyğun olaraq Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə ölkəyə gətirilən aksizli malların siyahısına və aksiz dərəcələrinə mütəmadi olaraq əlavə və dəyişikliklər edilir. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 190-cı (Aksizli malların siyahısı və vergi dərəcələri) maddəsinə əsasən, ölkədə istehsal olunan bəzi **aksizli mallara aşağıdakı aksiz dərəcələri tətbiq olunur:**

- araq, tündləşdirilmiş içkilər və tündləşdirilmiş içki materialları, likyor və likyor məmulatları- hər litrinə 2,0 manat;
- şampan şərabı- hər litrinə 2,5 manat;
- alkoqollu energetik içkilər- hər litrinə 2,0 manat;
- alkoqolsuz energetik içkilər- hər litrinə 3,0 manat və s.

Vergi Məcəlləsinin müvafiq maddələrinə (190.3., 190.4.1., 190.4.1-1) əsasən aksizli malların növlərinə görə müxtəlif aksiz dərəcələri tətbiq edilir. Respublikada istehsal olunan neft məhsullarına, minik avtomobillərinə, istirahət və ya idman üçün yaxtalara bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan digər üzən vasitələrə aksiz dərəcələri Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir.

Aksizlər üzrə hesabat dövrü təqvim ayıdır. Aksizli mallar istehsal edildikdə, hər hesabat dövrü üçün vergi tutulan əməliyyatlar üzrə aksizlər hesabat dövründən sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq ödənilməlidir. Aksizli mallar idxal edildikdə isə aksiz gömrük orqanları tərəfindən gömrük rüsumlarının tutulduğu qaydada tutulur. Aksiz vergisi dövlət büdcəsinə ödənilir. 2021-ci ilin dövlət büdcəsinin gəlirlərində aksiz vergisinin xüsusi çəkisi 4,8% təşkil etmişdir.

Əmlak vergisi. Vergi qanunvericiliyinə əsasən, bu vergi fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində olan əmlaka görə tətbiq olunur. Respublikamızda əmlak vergisi 1992-ci ildən tətbiq olunmağa başlanılmışdır. Müəssisələr və fərdi sahibkarların əmlak vergisi balansında əsas vəsaitlərin orta illik qalıq dəyərinin **1%** dərəcəsi ilə hesablanılır. Müəssisənin və fərdi sahibkarın əmlak vergisi üçün vergi dövrü təqvim ili sayılır. Müəssisələr və fərdi sahibkarlar cari vergi ödəmələri kimi hər rübün ikinci ayının 15-dən gec olmayaraq əvvəlki ildəki əmlak vergisinin məbləğinin 20%-i həcmində vergi ödəyir. Müəssisə və fərdi sahibkar əmlak vergisini dövlət büdcəsinə, fiziki şəxslər isə bələdiyyə büdcəsinə ödəyirlər.

Müəssisə və fərdi sahibkar əmlak vergisinin illik bəyannaməsini hesabat ilindən sonrakı ilin mart ayının 31-dən gec olmayaraq vergi orqanına verir. Hüquqi şəxs və ya qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyi ləğvetmə balansını qeydiyyat orqanına təqdim etdiyi tarixdən 30 gün müddətində əmlak vergisi bəyannaməsini vergi orqanına təqdim etməyə borcludur. Vergi qanunvericiliyinə görə, fərdi sahibkar fəaliyyətinin ləğvi hallarında vergi uçotundan çıxarılma barədə ərizənin verildiyi tarixdən 30 gün müddətində əmlak vergisi bəyannaməsini vergi orqanına təqdim edir.

Vergi Məcəlləsinə əsasən fiziki şəxslər binalara, su və hava nəqliyyatı vasitələrinə görə əmlak vergisini aşağıdakı qaydada və dərəcələrlə ödəyirlər:

✓ Onların xüsusi mülkiyyətində olan binaların sahəsinin (yaşayış sahələrinə münasibətdə - onların **30** kvadratmetrdən artıq olan hissəsinin) hər kvadratmetrinə görə müxtəlif dərəcələr tətbiq olunur (bina Bakı şəhərində yerləşdikdə, həmin dərəcələrə Nazirlər Kabinetinin

müəyyən etdiyi 0,7-dən aşağı və 1,5-dən yuxarı olmayan əmsallar tətbiq edilməklə);

✓ Su və hava nəqliyyatı vasitələrinə görə: su nəqliyyatı vasitəsinin mühərrikinin 1 kub santimetri üçün 0,02 manat; hava nəqliyyatı vasitəsinin mühərrikinin 1 kub santimetri üçün 0,02 manat; mühərriki olmayan su və hava nəqliyyatı vasitələri üçün - onların bazar qiymətinin 1 faizi.

Fiziki şəxsin xüsusi mülkiyyətində olan mənzilinin yaşayış sahəsi **30 m²**-dən aşağı olduqda əmlak vergisi hesablanmır. Vergi qanunvericiliyinə əsasən fiziki şəxsin mülkiyyətində olan yaşayış və qeyri-yasayış sahələrinə aşağıdakı dərəcələrlə əmlak vergisi hesablanılır:

- Əmlak Bakı şəhərində yerləşirsə, 1m² sahə üçün 0,4 manat;

- Əmlak Gəncə, Sumqayıt şəhərləri və Abşeron rayonu ərazisində yerləşirsə, 1m² sahə üçün 0,3 manat;

- Əmlak digər şəhərlər (rayon tabeliyində olan şəhərlər istisna olmaqla), rayon mərkəzləri ərazisində yerləşirsə, 1m² sahə üçün 0,2 manat;

- Əmlak rayon tabeliyində olan şəhərlərdə, qəsəbələrdə və kəndlərdə (Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin, habelə Abşeron rayonunun qəsəbə və kəndləri istisna olmaqla) yerləşirsə 1m² sahə üçün 0,1 manat.

Məsələn, Bakı şəhərində (Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi əmsalı şərti olaraq 1,2 qəbul edək) fiziki şəxsin mülkiyyətində 85 m² sahəsi olan yaşayış evi mövcudur. Bu evə görə illik əmlak vergisi aşağıdakı qaydada hesablanılır:

$$(85 \text{ m}^2 - 30 \text{ m}^2) \times 0,4 \text{ manat} \times 1,2 = \mathbf{26,4 \text{ manat.}}$$

Göründüyü kimi, mənzillər üzrə əmlak vergisi əmlak sahəsinin hər kvadratmetrinə və əmsala əsasən hesablanılır. Bir neçə mənzilə sahib olan fiziki şəxsin əm-

lak vergisi hər mənzilin sahəsinə görə yuxarıda qeyd olunan dərəcələrə uyğun ayrı-ayrılıqda hesablanır. Qeyd edək ki, fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyətində olan mənzillərə görə əmlak vergisi onların yerləşdiyi ərazinin bələdiyyəsi tərəfindən hesablanır və verginin ödənilməsi barədə tədiyə bildirişini vergi ödəyicilərinə avqustun 1-dən gec olmayaraq təqdim edirlər. Vergi Məcəlləsinə əsasən, cari il üçün verginin məbləği bərabər hissələrlə - həmin il avqustun 15-dək və noyabrın 15-dək ödənilir.

Dövlət hakimiyyəti orqanları, büdcə təşkilatları və yerli özünü idarəetmə orqanları, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və onun qurumları, dövlətin adından yaradılan publik hüquqi şəxslər (sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədləri üçün istifadə olunan əmlaka görə ödənilməli əmlak vergisi istisna olmaqla), dövlət fondları və əlillərin, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların, ictimai əlilliyi olan şəxslərin qeyri-hökumət təşkilatları əmlak vergisini ödəməkdən azaddır. Vergi Məcəlləsinin 199-cu (vergi güzəştləri və azadolmalar) maddəsində əmlak vergisi üzrə bir sıra vergi güzəştləri və azadolmalar öz əksini tapıb.

2021-ci ilin dövlət büdcəsinin gəlirlərində əmlak vergisinin xüsusi çəkisi 0,8% təşkil etmişdir.

Torpaq vergisi. Bu vergi fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində olan, iqtisadi fəaliyyətin nəticəsindən asılı olmayaraq torpaq sahəsinə görə hər il sabit ödəniş formasında hesablanır. İcarəyə verilmiş torpaq sahəsinə görə vergini torpaq mülkiyyətçisi ödəyir.

Vergi Məcəlləsinə görə, rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər, habelə rezident və qeyri-rezident müəssisələr torpaq sahələri barədə özlərinin mülkiyyət və istifadə hüquqlarını təsdiq edən sənədləri aldıqdan sonra fiziki şəxslər və bələdiyyə müəssisələri bələdiyyə

yələrdə, digər müəssisələr isə vergi orqanında 1 ay ərzində qeydiyyatda durmalıdırlar. Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyətində, icarə və ya digər əsaslarla istifadəsində torpaq sahələri olan, o cümlədən dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaq sahələrini icarə və digər əsaslarla istifadə edən fiziki şəxslər və müəssisələr torpaq vergisinin ödəyiciləridir. Fiziki şəxslərin və müəssisələrin Respublika ərazisində mülkiyyətində, icarə və digər əsaslarla istifadəsində olan torpaq sahələri vergitutma obyektı sayılır.

Torpaq vergisinin dərəcəsi kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə bir şərti bal üçün 0,06 manat müəyyən edilir. Nazirlər Kabineti tərəfindən kadastr qiymət rayonlar və ora daxil olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla, şərti ballar müəyyənləşdirilir.

Sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət xidməti və digər xüsusi təyinatlı yaşayış fondlarının həyət-yanı sahələri və vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar üzrə torpaq sahəsinin hər 100 kvadrat metrinə görə vergi hesablanır. Məsələn, Bakı şəhəri, habelə onun qəsəbə və kəndlərində sənaye, tikinti və digər xüsusi təyinatlı torpaqların hər 100 m²-nə görə sahə 10 000 m²-dək olduqda 10 manat, 10000 m²-dan yuxarı hissə üçün 20 manat, yaşayış fondlarının və vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar hər 100 m²-nə görə sahə 10000 m²-dək olduqda 0,6 manat, 10000 m²-dan yuxarı hissə üçün 1,2 manat vergi tətbiq edilir.

Vergi Məcəlləsinin 207-ci maddəsinə (vergi güzəştləri) əsasən, aşağıdakı torpaqlar torpaq vergisinə cəlb edilmir:

- Yaşayış məntəqələrinin ümumi istifadəsində olan torpaqlar;

- Dövlət hakimiyyəti orqanlarının, büdcə təşkilatlarının və yerli özünü idarəetmə orqanlarının, Mərkəzi Bankın və onun qurumlarının, dövlətin adından yaradılan publik hüquqi şəxslərin (sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədləri üçün istifadə olunan torpaqlar istisna olunmaqla), habelə Dövlət Neft Fondunun mülkiyyətində və ya istifadəsində olan torpaqlar;

- Fiziki və hüquqi şəxslərin istifadəsinə verilməmiş dövlət, meşə və su fondu torpaqları, Xəzər dənizinin Azərbaycana məxsus olan sektorunun altında yerləşən torpaqlar;

- Dövlət sərhəd zolaqları və müdafiə təyinatlı torpaqlar;

- İnvestisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxs və fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən mülkiyyətdə və ya istifadəsində olan müvafiq torpaqlara görə 7 il müddətinə torpaq vergisini ödəməkdən azaddır.

Torpaq vergisi torpaq barəsində mülkiyyət və ya istifadə hüququnu təsdiq edən sənədlər əsasında müəyyənləşdirilir. Tikililərin və qurğuların altında olan torpaqlara, həmçinin obyektlərin sanitariya mühafizəsi üçün zəruri olan torpaq sahələrinə görə torpaq vergisi tutulur. Torpaq vergisini müəssisələr torpaq sahələrinin ölçüsünə və torpaq vergisinin dərəcələrinə əsasən illik olaraq hesablayır və mayın 15-dən gec olmayaraq hesablamaları vergi orqanına verirlər. Vergi qanunvericiliyinə əsasən hesablanmış torpaq vergisinin məbləği məhdudlaşdırılmayan gəlirdən çıxılmalara aid edilir. Bələdiyyə orqanları tərəfindən hər il iyulun 1-dək fiziki şəxslərə torpaq vergisi hesablanır və tədiyə bildirişləri avqustun 1-dən gec olmayaraq onlara çatdırılır.

Ayrılıqda bir neçə hüquqi və ya fiziki şəxsin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan tikililərin altında qalan və

ya onlara xidmət üçün ayrılmış torpaq sahələrinə görə vergi onlara məxsus tikili sahələrinə mütenasib surətdə hesablanır.

Mövcud qaydalara görə torpaq vergisi bərabər məbləğlərdə 15 avqust və 15 noyabr tarixlərindən gec olmayaraq ödənilir.

Müəssisələrin və təyinatı üzrə istifadə edilən və ya irriqasiya, meliorasiya və digər aqrotexniki səbəblərdən təyinatı üzrə istifadə edilməsi mümkün olmayan kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə torpaq vergisi (Vergi Məcəllənin 206.1-ci maddəsinə əsasən) dövlət büdcəsinə, digər hallarda fiziki şəxslərin torpaq vergisi bələdiyyə büdcəsinə ödənilir. 2021-ci ilin dövlət büdcəsinin gəlirlərində torpaq vergisinin xüsusi çəkisi 0,2% təşkil etmişdir.

Yol vergisi - Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan və həmin ərazidən sənişin və yük daşınması üçün istifadə edən avtonəqliyyat vasitələrinin sahibləri olan qeyri-rezident şəxslər, habelə ölkədə avtomobil benzininin, dizel yanacağıının və maye qazın istehsalı və ya idxalı ilə məşğul olan şəxslər tərəfindən ödənilir. Vergi Məcəlləsinə görə, vergitutma obyektinə aiddir:

- Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan və Azərbaycan Respublikasının ərazisini tərk edən zaman yol vergisinə cəlb olunmalı olan xarici dövlətlərdə qeydiyyatda olan avtonəqliyyat vasitələri;

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilərək daxili istehlaka yönəldilən (topdan satılan) avtomobil benzini, dizel yanacağı və maye qaz;

- Azərbaycan Respublikasının ərazisinə idxal edilən avtomobil benzini, dizel yanacağı və maye qaz.

Yol vergisi nəqliyyat vasitələrinin mühərrikinin həcminə görə müxtəlif dərəcələrlə hesablanır. Eyni zamanda yol vergisi ölkə ərazisində qaldığı müddətdən, otura-

caqların sayından, oxların sayından və avtonəqliyyat vasitəsinin yüklə birlikdə ümumi çəkisindən, Respublika ərazisində qət edilən məsafədən, təhlükəli yüklərin daşınmasından asılı olaraq ölkə ərazisinə daxil olan və ölkə ərazisini tərk edən xarici dövlətlərdə qeydiyyatda olan avtonəqliyyat vasitələrindən, habelə ölkə ərazisində istehsal edilərək daxili istehlaka yönəldilən (topdan satılan) və ölkə ərazisinə idxal olunan avtomobil benzininə, dizel yanacağına və maye qaza görə yol vergisi müxtəlif dərəcələrlə hesablanır. Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan və ölkənin ərazisini tərk edən zaman yol vergisinə cəlb olunmalı hallarda xarici dövlətlərdə qeydiyyatda olan avtonəqliyyat vasitələrindən yol vergisi gömrük orqanları tərəfindən tutulur və 1 bank günü ərzində dövlət büdcəsinə köçürülür. Azərbaycan ərazisində avtomobil benzininin, dizel yanacağının və maye qazın istehsalı ilə məşğul olan şəxslər yol vergisini aylıq olaraq hesablayır və hesabat ayından sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq yol vergisi bəyannaməsini vergi orqanına təqdim etməklə vergini dövlət büdcəsinə ödəyirlər.

Yol vergisi həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər tərəfindən dövlət büdcəsinə ödənilir. 2021-ci ilin dövlət büdcəsinin gəlirlərində torpaq vergisinin xüsusi çəkisi 0,6% təşkil etmişdir.

Mədən vergisi ölkə ərazisində yerin təkindən faydalı qazıntıların çıxarılmasına görə tətbiq edilir. Bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən bütün hüquqi və fiziki şəxslər vergi ödəyiciləridir.

Hesabat ayı üçün mədən vergisinin məbləği faydalı qazıntıların çıxarıldığı aydan sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq ödənilir. Mədən vergisi dövlət büdcəsinə ödənilir.

Faydalı qazıntıların növündən asılı olaraq, mədən vergisi onların topdansaş qıymətinə tətbiq edilməklə müəyyənləşdirilir. Bunlardan bəzilərinə baxaq:

Faydalı qazıntıların adı	Mədən vergisinin dərəcəsi (faizlə)
1. Xam neft	26
2. Təbii qaz	20
3. Filiz faydalı qazıntıları: – bütün növ metallar	3

2021-ci ilin dövlət büdcəsinin gəlirlərində mədən vergisinin xüsusi çəkisi 0,5% təşkil etmişdir.

Sadələşdirilmiş vergi sistemi ölkəmizdə 2001-ci ildən tətbiq olunmuşdur. Sadələşdirilmiş verginin tətbiq olunmasında əsas məqsəd kiçik və fərdi sahibkarlar üçün vergilərin hesablanması və büdcəyə ödənilməsi qaydalarını sadələşdirməkdən ibarətdir. Əlavə dəyər vergisinin məqsədləri üçün qeydiyyatda alınmamış və ardıcıl 12 aylıq dövr ərzində vergi tutulan əməliyyatların həcmi 200000 manatdan artıq olmayan hüquqi şəxslər sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olmaq hüququna malikdir. Vergi Məcəlləsinə görə, **sadələşdirilmiş vergini tətbiq etmək hüququ olmayan şəxslərə aiddir**: aksizli mallar istehsal edən müəssisələr, kredit, sığorta təşkilatları, investisiya fondları, qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları, qeyri-dövlət pensiya fondları, publik hüquqi şəxslər, topdansaş ticarət fəaliyyəti qaydasında malların təqdim edilməsini həyata keçirən şəxslər, xəz-dəri məmulatlarının satışını həyata keçirən şəxslər, əmlak icarəyə verilməsindən və royaltidən gəlir əldə edənlər, təbii inhisar subyektləri və s.

Sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri olan hüquqi və fiziki şəxslər ƏDV, mənfəət və əmlak vergilərini ödəmək-

dən azaddırlar. Sadələşdirilmiş verginin dərəcəsi Vergi Məcəlləsinin 220-ci maddəsində müəyyən edilir. Məsələn, vergi tutulan əməliyyatların həcmi ardıcıl 12 aylıq istənilən ayında (aylarında) 200000 manatdan artıq olan ticarət və (və ya) ictimai işə fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər 8 faiz, idman mərc oyunlarının operatoru tərəfindən idman mərc oyunları biletlərinin satışından əldə edilmiş vəsaitdən 6 faiz dərəcəsi ilə vergi hesablanır.

Qeyd edək ki, Vergi Məcəlləsində bəzi fəaliyyət növlərinə sadələşdirilmiş vergi üzrə aylıq sabit məbləğ müəyyən edilmişdir. Məsələn, toylarda, şənliklərdə və digər tədbirlərdə aparıcılıq, çalğıçılıq, rəqqaslıq, aşıqlıq, məzhəkəçilik və digər oxşar fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər aylıq 20 manat sadələşmiş vergi ödəyir.

Vergi qanunvericiliyinə əsasən, hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar tərəfindən pul vəsaitlərinin nağd qaydada bank hesablarından çıxarılmasına görə **1 faiz** dərəcəsi ilə sadələşdirilmiş vergi hesablanır.

Sadələşdirilmiş verginin hesabat dövrü rübdür. Sadələşdirilmiş verginin ödəyiciləri hesabat dövründən sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq ödənilməli olan verginin məbləği haqqında vergi orqanlarına bəyannamə verir və həmin müddətdə vergini dövlət büdcəsinə ödəyirlər.

2021-ci ilin dövlət büdcəsinin gəlirlərində sadələşdirilmiş vergisinin xüsusi çəkisi 1,2% təşkil etmişdir.

Muxtar Respublika vergiləri dedikdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə müvafiq olaraq tutulan vergilər başa düşülür. Vergi Məcəlləsinin 7-ci maddəsinə əsasən, Muxtar respublika vergilərinə Məcəllənin 6.1-ci maddəsində sadalanan dövlət vergiləri aiddir.

Yerli (bələdiyyə) vergilər. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, yerli büdcə dedikdə bələdiyyə statusuna uyğun

olaraq özünüidarəetmə prinsiplərini reallaşdırmaq, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyənləşdirilmiş bələdiyyə səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün formalaşan və istifadə olunan maliyyə vəsaiti fondu başa düşülür. Yerli büdcənin əsas gəlir mənbəyini vergilər təşkil edir. Vergi Məcəlləsinin 8-ci maddəsinə əsasən, **yerli (bələdiyyə) vergilərə aşağıdakılar aiddir:**

- Fiziki şəxslərin torpaq vergisi;
- Fiziki şəxslərin əmlak vergisi;
- Bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi.

Yerli (bələdiyyə) vergilərin dərəcələri vergi qanunvericiliyində təsbit edilmiş hədlər daxilində müəyyən edilir. Vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq bələdiyyələr öz ərazilərində vergi ödəyicilərinin ayrı-ayrı kateqoriyalarını yerli vergilərdən tam və ya qismən azad etmək, vergi dərəcəsini azaltmaq barədə qərar qəbul edə bilərlər. Yerli vergilər bələdiyyələrin ərazilərində onların büdcəsinə ödənilir.

Yerli vergilərin hesablanması və ödənilməsi qaydaları, vergi ödəyicilərinin və bələdiyyələrin vergi xidməti orqanlarının hüquq və vəzifələri, vergi nəzarətinin forma və metodları, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət, bələdiyyələrin vergi xidməti orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət edilməsi qaydaları Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir.

Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq Azərbaycanda xüsusi və müvəqqəti vergi rejimləri tətbiq edilə bilər. **Xüsusi vergi rejimi dedikdə** müəyyən dövr ərzində vergilərin hesablanması və ödənilməsinin xüsusi qaydası nəzərdə tutulur. Bu növ vergi tətbiqi əsasən neft,

qaz hasilatı ilə bağlı olan fəaliyyət sahəsinə aiddir. 1994-cü il sentyabrın 24-də imzalanmış “Əsrin müqaviləsi”-Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarının dərinliklərində yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında Saziş” əsas ixrac boru kəməri haqqında və digər bu qəbildən olan sazişlər çərçivəsində Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən müəssisə və şirkətlər üçün xüsusi vergi rejimi tətbiq edilir və belə müəssisələr “Xüsusi vergi rejimli müəssisələr” hesab olunur. Milli Məclis tərəfindən ratifikasiya olunaraq qanun qüvvəsini almış hər bir sazişdə müəyyən edilən dövr ərzində fəaliyyət göstərən xüsusi vergi rejimli müəssisələr tərəfindən vergilərin hesablanması və ödənilməsi qaydası müəyyənləşdirilir.

Müvəqqəti vergi rejimi dedikdə təbii fəlakətlərin, epidemiyaların, böyük ekoloji və başqa qəzaların, habelə qlobal iqtisadi mühitdə baş verən hadisələrin təsiri nəticəsində iqtisadi şəraitin əhəmiyyətli şəkildə dəyişməsi ilə əlaqədar bütün və ya bir qisim sahibkarlıq subyektlərinə münasibətdə müəyyən dövr ərzində vergilərin hesablanması və ödənilməsinin müvəqqəti qaydası nəzərdə tutulur. Məlum olduğu kimi, 2020-ci ildə koronavirus (COVID-19) pandemiyasının yayılması nəticəsində iqtisadi şəraitin əhəmiyyətli şəkildə dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda vergi ödəyicilərinə müvəqqəti vergi rejimi tətbiq edilmişdir.

Vergi Məcəlləsinin 5-ci maddəsinə (vergitutmanın formaları) əsasən **vergi məbləğləri aşağıdakı formalarda tutulur:**

1. Bilavasitə mənbədən (verginin gəlir və ya mənfəət əldə edilməsindən) tutulması);

2. Bəyannamə üzrə (verginin gəlir və ya mənfəət əldə edilməsindən sonra tutulması);

3. Bildiriş üzrə (vergitutma obyektinin dəyəri və sahəsi əsasında vergi orqanının və ya bələdiyyənin hesabladığı məbləğ üçün təqdim etdiyi tədiyə bildirişi əsasında vergi ödəyicisi tərəfindən verginin ödənilməsi).

Vergilər elmi mənbələrdə müxtəlif əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- verginin təyin olunmasına görə: birbaşa və dolay,
 - idarəetmə səviyyəsinə görə: dövlət, yerli (bələdiyyə)
 - vergi dərəcələri formalaşma prinsipləri üzrə: proqressiv, reqressiv və proporsional,
 - vergitutma subyekti üzrə: fiziki və hüquqi şəxslər.

Birbaşa vergilər dedikdə vergi ödəyicilərinin gəlirindən, yaxud əmlakından birbaşa tutulan vergilər başa düşülür. **Birbaşa vergilərə aiddir:** fiziki şəxslərin gəlir vergisi, müəssisənin mənfəət vergisi, əmlak vergisi, torpaq vergisi və digər vergilər. Birbaşa vergilər bilavasitə vergi ödəyicisindən tutulur.

Dolay vergilər məhsul və xidmətlərin qiymətinə əlavə formasında tutulan vergilərdir. Əmtəə və xidmətlərin sahibi onları satarkən vergi məbləği əldə edir və onu dövlət büdcəsinə ödəyir. Yeni dolay vergilərin ödəyicisi kimi əmtəə və xidmətlərin sahibi yox, onların istehlakçıları (alıcıları) çıxış edir. Bu halda əmtəənin satıcısı yalnız son subyekt olaraq vergi ödəyicisi kimi çıxış edir. **Dolay vergilərə aiddir:** əlavə dəyər vergisi, aksiz vergisi, gömrük rüsumları və s.

Progressiv (mütərəqqi) vergi sistemində vergi ödəyicilərinin gəlirləri artdıqca gəlir vergisi dərəcəsi də artır. Məsələn, 50,0 min manatlıq gəlirə 5%, 100,0 min manatlıq gəlirə 10% vergi dərəcəsi tətbiq ediləndə vergi

proqressiv hesab olunur. Azərbaycanda bu vergi sistemi əsasən fiziki şəxslərin gəlir vergisində tətbiq edilir.

Regressiv (qeyri-mütərəqqi) vergi sistemində vergi ödəyicilərinin gəlirləri artdıqca tətbiq olunan vergi dərəcəsi aşağı düşür. Regressiv vergi adətən vergiyə cəlb olunan gəlirin, əmlakın, mənfəətin artırılmasının stimullaşdırılması məqsədilə tətbiq edilir. Regressiv xarakter əsasən dolayı vergilərə aid olur bunlar birbaşa gəlirə münasibətə görə təyin olunmur.

Proporsional vergi sistemində gəlirlərin artıb-azalmasından asılı olmayaraq eyni vergi dərəcəsi tətbiq olunur. Yəni bu vergi növü gəlirin artmasından, vergiyə cəlb olunan obyektin həcmindən asılı olmayaraq dəyişməzdir. Məsələn, əgər hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi 20% təşkil edirsə, o mənfəətin artmasından asılı olmayaraq dəyişmir. Proporsional vergitutma sistemində gəlirlərdə qeyri-bərabərlik qalır. Yüksək gəlir əldə edən şəxs vergi tutulduqdan sonra da yüksək gəlirə malik olur.

Vergi növləri və onların dərəcələri dünya ölkələri üzrə müxtəlifdir. Bu müxtəliflik onların ənənələri, qanunvericiliyi və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Hər bir ölkənin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində müasir dövrün çağırışlarına, iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə, dövlətin sosial, iqtisadi siyasətinə uyğun olaraq mütəmadi islahatlar aparılır, bu sahədə qanunvericilik sistemi daim təkmilləşdirilir. Qeyd olunan istiqamətdə islahatların aparılmasında əsas məqsəd vergi inzibatçılığını yüngülləşdirmək, vergi ödəyicilərinin prioritet iqtisadi sahələrə investisiya qoyuluşunu atırmağa həvəsləndirmək, vergi yükünü optimallaşdırmaq, dövlətin maliyyə təhlükəsizliyini təmin etməkdir.

9.3.Vergi tətbiqinin prinsipləri

Məlum olduğu kimi, bütün dünyada dövlət büdcəsi əsasən vergi, rüsum və digər vergi xarakterli tədiyələrin hesabına formalaşır. Eyni zamanda vergi münasibətləri yenidən bölüşdürücü xarakterli olduğundan cəmiyyətin və dövlətin inkişafı bu münasibətlərin səmərəli qurulmasından asılıdır. Dövlətin yürütdüyü vergi siyasəti iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafına, hər bir vətəndaşın mənafeyinə xidmət etməli, onların legal iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmasına, işgüzarlığın artmasına, əlverişli investisiya mühitinin formalaşmasına və yüksək gəlir əldə etməsinə şərait yaratmalıdır. Ona görə də hər bir ölkədə iqtisadiyyatın bazar münasibətləri istiqamətində dinamik inkişafı səmərəli, çevik vergitutma sisteminin formalaşdırılmasını tələb edir. Vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi bütün dövlətlərin fəaliyyətlərinin ən vacib, eyni zamanda mürəkkəb və məsuliyyətli sahələrindən biri hesab olunur. Sosial yönümlü iqtisadiyyata malik ölkələrdə düzgün vergi tətbiqi iqtisadiyyatın tənzimlənməsində, büdcə gəlirlərinin formalaşmasında, qiymət artımının məhdudlaşdırılmasında, antiinflasiya tədbirlərində, dövlət maraqlarının qorunmasında əsas iqtisadi alət rolunu oynayır. Səmərəli vergi tətbiqi təkrar vergi ödəyicilərinin iqtisadi maraqlarını ifadə etməklə, onların tarazlığını, inkişafını və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasını təmin edir. Qeyd edək ki, səmərəli vergi tətbiqi yalnız proqnozlaşdırılmış büdcənin gəlirinin təmin edilməsi aləti deyil, həm də iqtisadiyyatın dinamik inkişafının əsas stimullaşdırıcı mexanizmidir.

Dövlətin vergi siyasəti iqtisadi münasibətlərin təkmilləşməsinə, vergi yükünün optimallaşdırılmasına, vergi

inzibatçılığının keyfiyyətinin artmasına, sosial ədalətsizliyin aradan qaldırılmasına yönəldilməlidir.

Vergi tətbiqi bir sıra prinsiplərə əsaslanır ki, onlardan da ən vacibi **səmərəlilik prinsipidir**. Mütəxəssislərin fikrincə, vergilərin səmərəli olması onun üç əsas xüsusiyyətini özündə əks etdirməsini tələb edir. **Bu xüsusiyyətlərə aiddir:** vergilərin faydalılığı, möhkəmliyi və elastikliyi.

Vergi tətbiqində faydalılıq verginin səmərəliliyinin artırılması, vergi yığılmasının yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi deməkdir. Verginin faydalı olması, hər şeydən əvvəl, verginin ümumi olması ilə (yəni hamı üçün) bağlıdır. Vergi öz məzmununa uyğun olaraq xərc, gəlir, sərvətdən tutulur. Ona görə də vergilər hər cür sərvəti əhatə etdikdə faydalı olur. Bu səbəbdən isə vergi tətbiqində faydalılıq prinsipinin tərkib hissəsi kimi ümumilik prinsipi meydana çıxmışdır.

Vergi tətbiqində səmərəlilik prinsipinin daxili xüsusiyyətlərindən digəri davamlılıq, sabitlik və ya möhkəmlik prinsipləridir. Vergi tətbiqində səmərəliliyin başqa bir prinsipi elastiklik prinsipidir. Vergi tətbiqində elastiklik prinsipi vergi faizindəki hər hansı artımın həyata keçirilməsi zamanı vergi yığımının həcminə necə təsir göstərməsidir. Əgər vergi faizinin artması ilə əlaqədar vergi həcmində azalma baş verərsə, deməli vergi elastikdir. Vergilərin elastikliyinə dövlət üçün böyük əhəmiyyəti vardır. İqtisadiyyatda vergi sisteminin inkişafı digər mühüm bir prinsipi formalaşdırmışdır. Bu prinsip tənzimləmə prinsipidir və onunla iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti təmin olunur, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyətin sürətləndirilməsi və ya zəiflədilməsi prosesi təşkil edilir. Bu prinsip iqtisadi mənbələrdən səmərəli istifadə edilməsində əsas vasitə kimi çıxış edir. Eyni zamanda

vergi digər maliyyə vasitələri kimi iqtisadi və sosial həyata müdaxiləni həyata keçirən mühüm iqtisadi vasitədir. Bu vasitənin iqtisadi inkişaf istiqamətinin müəyyən edilməsinə və dəyişdirilməsinə verginin təsiri böyükdür. Məhz bu baxımdan hazırda vergilərə baxış tamamilə dəyişmişdir. Ənənəvi olaraq, vergi ilk növbədə təkcə büdcənin gəlirlərinin mənbəyi kimi deyil, həm də iqtisadiyyatın əsas tənzimlənmə aləti kimi qiymətləndirilir.

Vergi sisteminin digər prinsiplərinə aiddir: ədalətlik, müəyyənlik, uyğunluq və optimallıq prinsipi.

Ədalətlik prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi yükünün bölüşdürülməsi vergi ödəyiciləri arasında bərabər səviyyədə həyata keçirilir. Yəni dövlət gəlirlərinə hər bir vergi ödəyicisindən “ədalətli payın” daxil edilməsi nəzərdə tutulur.

Vergi tətbiqində ən mühüm prinsiplərdən biri **müəyyənlik prinsipidir**. Bu prinsip hər bir vətəndaşın ödəyəcəyi verginin məlum, müəyyən olmasını, vergini ödəmə vaxtınının, ödəmə formasının aydın olmasını ifadə edir. Vergi şəffaf, dəqiq, müəyyən və qəti bir şəkildə olmalıdır. Bu prinsip zamanından asılı olmayaraq bütün iqtisadi və vergi sistemləri üçün vacib prinsipdir. Eyni zamanda bu prinsip hər şeydən əvvəl xalqın dövlətə dərin inamını təmin edən amillərdən biridir.

Vergi tətbiqində digər prinsip **uyğunluq prinsipi**dir. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi ödəyicisi vergi borcunu ən uyğun vaxtda və ən uyğun formada ödəməlidir. Bu prinsipdə müəyyən mənada ədalətlik və humanistliyin olması təqdirəlayiqdir. Lakin vergi gəlirlərinin və dövlətin gəlir-xərc balansının proqnozlaşdırılmasına uyğun olaraq vergilər vaxtli-vaxtında büdcəyə ödənilməlidir, çünki bu, dövlətin fiskal siyasətinin əsas tələblərindən biridir.

Vergi tətbiqinin digər prinsipi **optimallıq prinsipi**dir. Bu prinsipə görə, vergilərin yığılması, idarəedilməsi və vergi qanunvericiliyinə riayət olunması ilə bağlı xərclər minimum olmalıdır. İqtisadi vəziyyəti xarakterizə edən göstəricilərdən biri də vergi yükü anlayışıdır. Optimal şəkildə qurulmuş vergi sistemi, bir tərəfdən, dövlətin maliyyə ehtiyatlarına olan tələbatını ödəməli, digər tərəfdən isə vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə olan maraqlarını stimullaşdırmalıdır. Bu səbəbdən də vergi yükü göstəricisi ölkənin vergi sisteminin keyfiyyət ölçüsüdür. Elmi cəhətdən sübut edilmişdir ki, səmərəli vergi sistemi vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin 30%-dən çox olmamalıdır.

Vergi sistemini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də xarici və daxili ticarətdən əldə olunan vergi gəlirlərinin nisbətidir. Əsasən hazır məhsul ixrac edən yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə ixrac rüsumları cüzidir, büdcəyə əsas daxilolmalar ölkədaxili ticarətin vergiyə cəlb olunması hesabına baş verir. İnkişaf səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə isə ixrac olunan xammala gömrük rüsumları hesabına xarici iqtisadi fəaliyyətdən əldə olunan gəlirlərin payı yüksək olur.

Vergi ölkənin dövlət suverenliyinin əsas təzahür formalarından biridir. Vergilər dövlət tərəfindən birtərəfli qaydada, yəni ayrı-ayrılıqda götürülmüş hər bir vergi ödəyicisi ilə birbaşa razılaşdırılmadan müəyyən edilir. Vergi ödəyicisindən hər hansı bir verginin tutulması üçün həmin vergi növü müəyyən edilməlidir.

Verginin müəyyən edilməsi dedikdə, konkret vergi ödənişinin müəyyən edilməsi və dövlətin vergi sisteminə ona aid normativ-hüquqi aktın qəbul edilməsi başa düşülür. Bu, bir növ verginin hüquqi cəhətdən yaranması, qanunvericiliklə bəyan edilməsi deməkdir. Verginin büd-

cəyə ödənilməsi şərti və qaydası Vergi Məcəlləsi və digər müvafiq normativ-hüquqi aktlar əsasında müəyyən edilir.

Hər bir ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da vergi tətbiqi sahəsində mütəmadi islahatlar həyata keçirilir. Bu sahədə islahatın aparılmasını zəruri edən amillərə aiddir:

- Vergi tətbiqinin səmərəliliyinin artırılması;
- Vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsi;
- Biznes fəaliyyətinin şəffaflaşdırılması;
- Strateji inkişaf çərçivəsində ölkənin ümumi iqtisadi siyasətinin dəstəklənməsi;
- Ölkədə rəqabət qabiliyyətli qeyri-neft sektorunun formalaşdırılması və s.

Ümumiyyətlə, vergi islahatlarının aparılmasında əsas məqsədlərdən biri də biznes subyektləri ilə dövlət maraqlarının qarşılıqlı və səmərəli təmin edilməsidir. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi tətbiqində meydana çıxan vergi hüququ münasibətlərinin tənzimlənməsində mükəmməl normativ-hüquqi bazanın olması mühüm rol oynayır. Vergi sisteminin normativ-hüquqi bazası dedikdə qanunların və bu qanunlara uyğun olaraq qəbul edilmiş normativ-hüquqi xarakterli aktların məcmusu başa düşülür. Ölkənin vergi sisteminin normativ-hüquqi bazası ilk növbədə konstitutsiya hüququna, sonra isə mülki, inzibati, cinayət və maliyyə hüquqlarına əsaslanır.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra təşəkkül tapmağa başlamışdır. Bu təşəkkül prosesini üç mərhələyə bölmək olar:

1991-1992-ci illəri əhatə edən birinci mərhələdə əsasən gəlirlərə və xərclərə qoyulan vergilər haqqında bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Bunlardan “Əlavə dəyər vergisi”, “Aksiz vergisi”, “Hüquqi şəxslərin mənfəət

vergisi” və “Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi” haqqında qanunları göstərmək olar. Respublikanın müstəqil vergi xidməti orqanı 1992-ci ildən formalaşmağa başlamışdır.

1993-1996-cı illəri əhatə edən ikinci mərhələdə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq bir sıra yeni vergi növləri haqqına qanunlar qəbul edilmiş, onların normativ-hüquqi bazası yaradılmışdır. Başqa sözlə, 1993-cü ildə “Torpaq vergisi”, 1995-ci ildə “Əmlak vergisi” və “Mədən vergisi” haqqında qanunlar qəbul edilmiş, vergi qanunlarının tətbiqi ilə bağlı təlimatlar, əsasnamələr işlənib hazırlanmışdır.

1996-2000-ci illər dövrünü əhatə edən üçüncü mərhələdə cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda həyata keçirilən islahatlardan asılı olaraq əvvəlki mərhələdə qəbul edilmiş qanunların təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər aparılmışdır. Bu mərhələnin yekunu olaraq 11 iyul 2000-ci ildə “Vergi Məcəlləsi” qəbul edilmişdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında vergi tətbiqi ölkə iqtisadiyyatını, biznes subyektlərinin fəaliyyətini səmərəli tənzimləyir, dövlətin funksiyalarını maliyyələşdirməyə imkan verən gəlirlər formalaşdırır, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini stimullaşdırır, ümumiyyətlə bazar iqtisadiyyatının bütün tələblərinə cavab verir.

X FƏSİL

Vergi hüquq münasibətləri

10.1. Vergi hüququnun anlayışı və mənbələri

Dövlətin dayanıqlı maliyyə təminatının olması onun sosial, iqtisadi, siyasi, təşkilati və s. funksiyalarının həyata keçirilməsinin başlıca amilidir. Bu təminat müxtəlif istiqamətli dövlət gəlirləri hesabına həyata keçirilir. Bugün bazar iqtisadi sistemində malik dövlətlərdə əsas gəlir vergitətbiqi əsasında müxtəlif büdcələrə toplanan vergilər və yığımlar hesab edilir. Bu baxımdan, dövlətin maliyyə siyasətinin əsas istiqaməti kimi vergitətbiqi maliyyə hüququnun tərkib hissəsi olaraq vergi hüququ dövlətin vergi fəaliyyəti sahəsində yaranan münasibətləri tənzim etməklə, maliyyə hüququnun aparıcı alt sahəsi hesab olunur.

Vergi hüququ – Azərbaycan Respublikasında vergilərin müəyyən edilməsi, tətbiqi və müxtəlif səviyyəli büdcələrə ödənilməsi, habelə vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi, vergi orqanlarının aktlarından, onların vəzifəli şəxslərinin hərəkət və ya hərəkətsizliyindən şikayət verilməsi, eyni zamanda vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət müəyyən edilməsi zamanı yaranan münasibətləri nizama salan norma və prinsiplərin məcmusudur. Vergi hüququnun anlayışında qeyd olunan münasibətlər onun predmetini təşkil edir. Vergi hüququ elmi mənbələrdə aşağıdakı istiqamətlər üzrə təsnifləşdirilir:

- ❖ Vergi hüququ-maliyyə hüququnun ən mühüm alt sahəsidir;
- ❖ Vergi hüququ elm sahəsi olaraq maliyyə hüquq elminin tərkib hissəsidir;
- ❖ Vergi hüququ, eyni zamanda xüsusi tədris kursudur.

Vergi hüququ - ümumi hüquqdur. Bu, vergi hüququnun metodu ilə müəyyən olunur. Vergitətbiqu sahəsində yaranan ictimai münasibətlərə təsir etmə vasitələri və üsullarından ibarət olmaqla vergi hüququnun metoduna imperativlik xasdır. Vergi hüququnun metodu hakimiyyət göstərişləri metodudur.

Vergi hüququ bütövlükdə dövlətin və cəmiyyətin maraqlarını təmin etmək məqsədini daşıyır. Bundan əlavə, vergi sahəsində fəaliyyət dövlətə məxsusdur. Bu fəaliyyətin vasitəsilə müxtəlif səviyyəli büdcələr və büdcədənkenar fondlar təşkil olunur. Vergi hüququ ümumi və xüsusi hissə olaraq iki yerə bölünür. Vergi hüququnun ümumi hissəsi vergiqoyulmanın bütün vergilər üçün əhəmiyyətli olan əsas müddəalarını müəyyən edir. Vergi hüququnun ümumi hissəsinə vergi sistemini, vergilər və digər ödəmələr üzrə vergi öhdəliklərinin əmələ gəlmə, dəyişmə və xitam olma əsaslarını, vergi hüquq münasibətləri iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini, vergi nəzarətinin forma və metodlarını, vergi məsuliyyətini və s. institutları müəyyən edən normalar daxildir. Vergi hüququnun ümumi hissəsi Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin ümumi hissəsi əsasında qurulmuşdur. Ümumi hissənin normaları xüsusi hissəni təşkil edən normalarda öz əksini tapır.

Vergi hüququnun xüsusi hissəsinə ayrı-ayrı növ vergilərin və ödəmələrin alınması mexanizmini tənzim edən normalar daxildir.

Vergi hüququnun mənbələri vergilərin müəyyən edilməsi və alınması ilə əlaqədar ictimai münasibətləri nizama salan normaları özündə birləşdirən normativ aktlar hesab edilir. Vergi hüququnun əsas mənbəyini özündə vergi hüquq münasibətlərinin tənzim edilməsinin

ilkin əsaslarını formalaşdıran Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası təşkil edir.

Konstitusiya vergi ödəyicisinin hüquqi statusunun əsaslarını, vergitətbiquetmə sahəsində Milli Məclisin, Prezidentin, Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətlərini və s. Normaları özündə əks etdirir.

Vergi Məcəlləsi vergi hüququnun əsas mənbəyidir. Vergi Məcəlləsi 11 iyul 2000-ci il tarixli 905-İQ sayılı Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq olunub və 01 yanvar 2001-ci ildən qüvvəyə minib.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi 1991-2000-ci illər ərzində dövlətin apardığı maliyyə islahatlarının yekunudur. Respublikamızın bu Məcəlləyə böyük ehtiyacı var idi. 2001-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən Vergi Məcəlləsinə dövlətin yürütdüyü iqtisadi siyasətə və dünyada gedən iqtisadi proseslərə uyğun olaraq Qanunla zəruri əlavə və dəyişikliklər edilir. Vergi Məcəlləsi ümumi və xüsusi hissə olmaqla, 17 fəsil, 221 maddədən ibarətdir.

Vergi sahəsində qanunvericilik və digər normativ aktlar vergi hüququnun mənbəyi kimi çıxış edirlər. Bunlara Qanunlar, Prezidentin Fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, Vergi Məcəlləsinin müəyyən etdiyi hədd daxilində bələdiyyə orqanlarının qəbul etdikləri aktlar və s. aiddir. Azərbaycan Respublikasının “Yerli (bələdiyyə) vergiləri və ödənişləri haqqında” 27 dekabr 2001-ci il tarixli Qanununun 10-cu maddəsinə və eyni zamanda Vergi Məcəlləsinin 4-cü maddəsinə əsasən, bələdiyyələr öz ərazisində onların qərarlarına əsasən tətbiq edilən vergilərə dair güzəştlər və Məcəllənin müəyyən etdiyi hədlərdə vergi dərəcələri elementlərini müəyyən edirlər. Vergitətbiqinin digər məsələləri Vergi Məcəlləsi ilə tənzim olunur. Bələdiyyələr yuxarıda adı

çəkilən Qanuna əsasən, ayrı-ayrı vergi ödəyicilərinin vergilərdən tam və ya qismən azad edilməsi, yaxud onlara münasibətdə vergi dərəcəsinin aşağı salınması barədə qərarlar qəbul edə bilərlər.

Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə, vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallarda vergi tətbiqinə aid məsələlər üzrə normativ aktlar, məsələn, qaydalar təsdiq olunur. Habelə Dövlət Vergi Xidmətinin müvafiq normativ aktları, məsələn, təlimatları, metodiki göstərişləri də vergi hüququnun mənbəyi hesab edilir. Nə hökumət qərarları, nə də Dövlət Vergi Xidmətinin qəbul etdiyi aktlar vergi qanunvericiliyinə zidd olmamalı və qanunvericilik normalarını dəyişdirməməlidir.

Vergi hüququnun mənbəyini Vergi Məcəlləsinin 2-ci maddəsində nəzərdə tutulan hallarda vergi sahəsində Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 3-cü maddəsində vergilərin müəyyən edilməsinin və alınmasının əsasları qeyd olunmuşdur. Bu əsaslar elə vergi hüququnun prinsipləri kimi qəbul olunur. Həmin maddəni əsas tutaraq vergi hüququnun prinsiplərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Vergi tətbiqinin ümumiliyi prinsipi;
2. Vergi və ödəmələrin qanuniliyi prinsipi;
3. Konstitusion hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsinə maneçilik törədən vergilər müəyyən edilməsinin yolverilməzliyi prinsipi;
4. Vergilərin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması;
5. Vergi alınmasının bərabərliyi prinsipi;
6. Vergi haqqında qanunlarda əsas vergi elementlərinin müəyyən edilməsi (müəyyənlik) prinsipi;
7. Vergi haqqında qanunların geriye şamil edilməsi;

8. Dövlət maraqları ilə vergi hüquq münasibəti iştirakçıların mənafelərinin uzlaşması;
9. Hər kəsin öz gəlirindən eyni növ vergiyə bir dəfədən artıq cəlb edilməsinin yolverilməzliyi prinsipi;
10. Vergi və ödəmələr haqqında Azərbaycan Respublikası qanunları və normaları beynəlxalq qanun və normalara zidd olarsa, beynəlxalq qanun və normaların üstünlüyü prinsipi.

Vergi tətbiqinin ümumiliyi o deməkdir ki, hər bir kəs, heç bir istisna olmadan qanunla müəyyən edilmiş vergi və rüsumları ödəməlidir. Vergilər həmçinin iqtisadi cəhətdən də əsaslandırılmalıdır. Bu prinsip tələb edir ki, vergi və rüsumlar özlərinin iqtisadi əsaslarına malik olmalıdır və ixtiyari sürətdə tətbiq edilməməlidir.

Vergi və ödəmələrin qanuniliyi o deməkdir ki, Konstitusiyasının 81 və 94-cü maddələrinə əsasən, vergilər haqqında qanunların qəbulu, onlara əlavə və dəyişikliklərin edilməsi qanunverici orqan kimi yalnız Milli Məclis tərəfindən qəbul edilə bilər.

Vergi alınmasının bərabərliyi o deməkdir ki, vergilər vergi ödəyicilərinin siyasi, ideoloji, etnik və digər xüsusiyyətlərinə görə müəyyən edilə və diskriminasiya xarakteri daşıya bilməz. Habelə mülkiyyət formasından və ya fiziki şəxslərin vətəndaşlığından, yaxud da kapitalın yerindən asılı olaraq vergilərin müxtəlif dərəcələrinin müəyyən edilməsi qadağandır.

Müəyyənlik prinsipi vergi haqqında qanunlarda verginin bütün əsas elementlərinin müəyyən edilməsi ilə təmin edilir. Vergi qanunvericiliyi elə tərzdə formalaşdırılmalıdır ki, hər bir vergi ödəyicisi hansı vergiləri, hansı qaydada, nə vaxt və hansı məbləğdə ödəməli olduğunu dəqiq bilmiş olsun.

Vergi haqqında qanunların geriye şamil edilməməsi ümumsahəvi prinsipdir. Qəbul olunmuş qanun özündən əvvəlki qanunların tənzim etdiyi münasibətlərə tətbiq edilməməlidir. Konstitusiyanın 144-cü maddəsinin 7-ci hissəsinə görə, yalnız fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyətini yaxşılaşdıran, hüquqi məsuliyyətini aradan qaldıran və ya yüngülləşdirən normativ hüquqi aktların qüvvəsi geriye şamil edilir.

Dövlət maraqları ilə vergi hüquq münasibəti iştirakçılarının mənafeələrinin uzlaşması prinsipi vergi qanununun tətbiqi və vergi münasibətlərinin hüquqi tənzimi prosesində tərəflərin – dövlət (vergi orqanları) və vergi ödəyicilərinin qeyri-bərabər olmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyi ilə heç bir kəs əldə etdiyi mənfəətdən (gəlirdən) eyni növ vergini bir dəfədən artıq ödəməyə məcbur edilə bilməz. Bu halda beynəlxalq vergi hüququndan irəli gələn ikiqat vergiqoyulma məsələsi istisna təşkil edir.

Bütün dünyada ümumi qəbul edilmiş prinsipə görə, Azərbaycan Respublikasının vergiqoyulmaya aid qanunları və normaları beynəlxalq qanun və normalara zidd olmamalıdır. Əks halda, vergilər haqqında beynəlxalq qanunlar, normalar üstünlük təşkil etmiş olacaqdır.

Vergi hüquq normaları maliyyə hüququnun digər sahəsi olan büdcə hüququ ilə sıx əlaqədədir. Vergi və ödəmələr büdcənin əsas gəlir mənbəyidir. Bununla belə, onlardan daha çox vergilərə üstünlük vermək lazım gəlir, çünki büdcələrin gəlirinin böyük hissəsi qüvvədə olan vergi qanunvericiliyi əsasında formalaşır.

Vergi hüququ üçün əsas mənbə Konstitusiya olduğu üçün onun Konstitusiya hüququ ilə qarşılıqlı əlaqəsi daha sıxdır. Vergi hüququ mülki hüquqla da müəyyən məsələlərdə yaxındır, çünki vergi hüquq münasibətləri

əmlak və digər maddi nemətlərin olmasından asılı olaraq meydana gəlir.

Vergi hüququnun inzibati hüquqla qarşılıqlı əlaqəsini Vergi Məcəlləsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndinə müvafiq olaraq qeyd etmək olar. İnzibati Xətalara Məcəlləsinə vergitətbici sahəsində inzibati xətalara görə inzibati məsuliyyət müəyyən edən müddəalar daxil edilmişdir. Vergi hüququ ilə gömrük hüququ dövlət gəlirlərini təşkil edən gömrük rüsumu, idxal-ixrac rüsumları və s. gömrük ödəmələrinə münasibətdə bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir.

10.2. Vergi hüquq münasibətləri və vergi hüququnun subyektləri

Vergi hüquq münasibətləri dedikdə vergi hüquq normaları ilə nizama salınan maliyyə hüquq münasibətlərinin bir növü başa düşülür. Vergi hüquq münasibətləri - Azərbaycan Respublikasında verginin müəyyən edilməsi, tətbiq edilməsi və yığılması, habelə vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi, vergi orqanının müvafiq qərarlarından (aktlarından), onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət verilməsi və vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətə cəlb olunması üzrə yaranan münasibətləri əhatə edir. Vergi hüquq münasibətlərini ümumi şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin formalaşması ilə əlaqədar münasibətlər;
- Dövlətin vergi siyasətinin işlənilib hazırlanması ilə əlaqədar münasibətlər;

- Vergilərin müəyyən edilməsi, tətbiqi və yığılması ilə əlaqədar münasibətlər;

- Vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi prosesi üzrə münasibətlər;

- Vergi orqanlarının aktlarından, həmin orqanların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət verilməsi prosesində yaranan münasibətlər;

- Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə vergi ödəyicilərinin məsuliyyətə cəlb olunması ilə əlaqədar münasibətlər.

Vergi hüquq münasibətləri mahiyyət etibarilə maliyyə hüquq münasibətlərinə yaxındır, ancaq özünə-məxsus xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakılar aiddir:

- Vergi hüquq münasibətləri məhz vergi tətbiqi sahəsində həyata keçirilən fəaliyyət prosesində yaranır;
- Bu münasibətlər vergi hüquq normaları əsasında yaranır, dəyişir və xitam olunur;
- Bu münasibətlər əmlak-hüquqi xarakter daşıyır, yəni dövlətin maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması, bölgüsü, istifadəsi və istifadəsinə nəzarət üzrə yaranır;
- Bu münasibətlər öhdəlik xarakterlidir;
- Bu münasibətlər məqsədyönlü münasibətlərdir;
- Bu münasibətlər bir istiqamətlidir;
- Vergi hüquq münasibətləri hakimiyyət münasibətlərinə əsaslanır, bu münasibətlərin bir tərəfində həmişə dövlət və ya səlahiyyətli dövlət orqanları çıxış edir.

Yuxarıda qeyd olunan əlamətlər onu göstərir ki, vergi hüquq münasibətləri maliyyə hüquq münasibətləri çərçivəsində dövlət-hakimiyyət və əmlak (pul) hüquq münasibətləridir. Qeyd olunan əlamətlərlə yanaşı, digər maliyyə hüquq münasibətləri kimi vergi hüquq münasibətlərinə siyasi, iqtisadi və ideologiya xüsusiyyətləri

xasdır və onlar öz əksini dövlətin qanunvericiliyində, yürütdüyü siyasətində tapır. Vergi hüquq münasibətləri daha çox büdcə hüquq münasibətləri ilə sıx bağlıdır. Bildiyimiz kimi, dövlət və bələdiyyə büdcələrinin gəlirlərinin formalaşmasında verginin düzgün müəyyən edilməsi, tətbiqi və yığılması mühüm rol oynayır. Bu münasibətlər dövlətin büdcə sisteminin əsas tərkib hissəsi hesab edilir. Bəzi hallarda vergi hüquq münasibətləri mülki-hüquq münasibətləri ilə kəşişir. Vergi hüquq münasibətləri mülki qanunvericilikdəki bəzi hüquqi tənzimləmə münasibətləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir, o halda ki Vergi Məcəlləsində başqa hallar nəzərdə tutulmamışdır. Məsələn, hüquqi şəxslərin yaradılması, əmlak münasibətləri, vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi ardıcılığı üzrə münasibətlər.

Vergi hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi və xitam verilməsi əsasları vergi tətbiqinə aid qanunvericilik aktları hesab olunur.

Vergi hüquq münasibətləri maliyyə hüquq münasibətləri sisteminə hüquqi təbiətinə görə mürəkkəb və eyni zamanda da vacib münasibətlərdir. Vergi hüquq münasibətinin strukturu özündə subyekt, obyekt və məzmun elementlərini birləşdirir. Vergi hüquq münasibətlərinin subyektləri bu münasibətlərin birbaşa iştirakçılarıdır, yəni hüquq və vəzifələrin daşıyıcılarıdır.

Vergi hüquq münasibətlərində müxtəlif subyektlər iştirak edir. Qeyd edək ki, vergi hüquq münasibətləri subyektlərinin dairəsi Vergi Məcəlləsinin 10-cu maddəsi ilə (vergi qanunvericiliyi ilə tənzimlənən münasibətlərin iştirakçıları) müəyyən edilir. Bu iştirakçılara (subyektlərə) aşağıdakılar aiddir:

- ❖ Vergi ödəyicisi hesab edilən hüquqi və fiziki şəxslər;
- ❖ Vergi agenti hesab edilən hüquqi və fiziki şəxslər;

- ❖ Dövlət vergi orqanları;
- ❖ Dövlət gömrük orqanları;
- ❖ Səlahiyyətli maliyyə və digər dövlət hakimiyyət orqanları;
- ❖ Yerli özünüidarəetmə orqanları;
- ❖ Vəzifəli şəxslər.

Yuxarıda sadalanan subyektlər vergi hüquq münasibətlərinin təsnifatından asılı olaraq münasibətin iştirakçısı olurlar və öz səlahiyyətləri daxilində vəzifələrini yerinə yetirirlər. Vergi hüquq münasibətlərində əsas subyektlər vergi ödəyicisi hesab edilən hüquqi və fiziki şəxslər və dövlət vergi, gömrük orqanlarıdır.

Bildiyimiz kimi, mövcud qanunvericiliyə görə, əsas vergi ödəyiciləri kimi hüquqi və fiziki şəxslər çıxış edirlər. Onlar qanunla müəyyən olunmuş əsaslar olduqda müəyyən vergi (rüsüm) ödəmək vəzifəsini, yəni vergi öhdəliyini yerinə yetirirlər.

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 13-cü maddəsində göstərilir ki, vergi ödəyici hesab edilən **fiziki şəxs**-Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxs; **hüquqi şəxs**-Azərbaycan Respublikasının və ya xarici dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq hüquqi şəxs statusunda yaradılmış müəssisə və təşkilatlardır. Eyni zamanda hüquqi şəxslərin sərbəst balans, cari və digər bank hesablarına malik olan törəmə müəssisələri, filialları, xarici dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış hüquqi şəxslər, habelə onların filialları və ya daimi nümayəndəlikləri Azərbaycan mənbələrindən gəlir əldə edərsə, dövlət qarşısında vergi öhdəliyi daşıyır.

Mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formalarından asılı olmayaraq hüquqi və fiziki şəxslər vergi qanunvericiliyinə əsasən vergi ödəyicisidirlər. Mövcud qanunvericiliyə əsa-

sən hər bir vergi ödəyicisinin hüquq və vəzifələri var. Vergi ödəyicilərinin hüquq və vəzifələri Vergi Məcəlləsinin 15-ci və 16-cı maddələrində öz əksini tapmışdır.

Vergi ödəyicilərinin əsas hüquqları aşağıdakılardır:

- ❖ Vergi orqanlarından vergi qanunvericiliyinin tətbiq edilməsi məsələlərinə dair, vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin səlahiyyətləri haqqında yazılı izahatlar almaq;
- ❖ Vergi öhdəliyinin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi barədə qərarın qəbul edilməsi məqsədilə vergi orqanlarına ərizə ilə müraciət etmək;
- ❖ Artıq ödənilmiş və ya artıq tutulmuş vergilərin vaxtında geri qaytarılmasını və ya əvəzləşdirilməsini tələb etmək;
- ❖ Vergi yoxlaması ilə bağlı tərtib edilən aktların (protokolların) və vergi orqanlarının qərarlarının surətini almaq;
- ❖ Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada kommersiya və vergi sirlərinin qorunmasını tələb etmək;
- ❖ Qanunla müəyyən edilmiş vergi güzəştlərindən istifadə etmək və s.

Vergi Məcəlləsinə əsasən vergi ödəyicilərinin aşağıdakı vəzifələri vardır:

- Qanunla müəyyən edilmiş vergiləri, tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarını və digər məcburi ödənişləri ödəmək;
- Vergi orqanlarından vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsini (VÖEN) almaq;
- Gəlirlərin (xərclərin) və vergitutma obyektlərinin uçotunu aparmaq;
- Vergi orqanlarına qanunvericilikdə nəzərdə tutulan müddətlərdə və qaydalarda hesabatlar təqdim etmək və s.

Vergi hüquq münasibətlərinin əsas subyektlərindən biri dövlət vergi orqanlarıdır. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 20-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında dövlət vergi orqanlarını İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti və bilava-

site ona tabe olan səlahiyyətli strukturlar təşkil edir. Vergi orqanları öz səlahiyyətləri daxilində hüquq-mühafizə orqanlarının səlahiyyətlərini həyata keçirirlər. Bu məqsədlə ibtidai istintaqı Dövlət Vergi Xidmətinə həvalə edilmiş Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələri və “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanuna əsasən, səlahiyyətləri daxilində daxil olmuş müraciətlər və ya əldə olunmuş əməliyyat məlumatları üzrə zəruri hallarda Vergi Məcəlləsinə müvafiq olaraq vergi nəzarəti tədbirlərini (kameral vergi yoxlaması istisna olmaqla) həyata keçirən Vergi Cinayətlərinin İbtidai Araşdırılması Baş İdarəsi yaradılmışdır. İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin Vergi Cinayətlərinin İbtidai Araşdırılması Baş İdarəsinin fəaliyyəti İqtisadiyyat nazirinin 13 yanvar 2022-ci il tarixli, F-5 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş əsasnamə ilə tənzimlənir. Əsasnaməyə görə, Vergi Cinayətlərinin İbtidai Araşdırılması Baş İdarəsi vergi, məcburi dövlət sosial sığorta, işsizlikdən sığorta və ya icbari tibbi sığorta hüquqpozmaları və cinayətkarlığa qarşı mübarizə ilə bağlı ibtidai araşdırma və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sahəsində Əsasnamə ilə müəyyən edilmiş əsas fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq vəzifələri icra edən, hüquqları həyata keçirən Dövlət Vergi Xidmətinin strukturuna daxil olan qurumdur. Vergi Cinayətlərinin İbtidai Araşdırılması Baş İdarəsi öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün bir çox **hüquqlara** malikdir. Bunlardan bəzilərində nəzər salaq:

- Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə sahəsində hüquq xidmətləri, mühasibat və vergi məsləhətləri xidmətləri göstərən şəxslərdə səyyar vergi yoxlamaları həyata keçirmək;

- Səlahiyyətləri daxilində qanunsuz yolla əldə edilmiş pul vəsaitlərini və ya digər əmlakı leqallaşdırma əməllərini törədən şəxsləri müəyyən etmək;
- “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” AR Qanununa müvafiq olaraq səlahiyyətləri daxilində əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirmək;
- Qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada fiziki qüvvə, xüsusi vasitələr və xidməti silah tətbiq etmək;
- Cinayət işlərinin istintaqı zamanı vergi, məcburi dövlət sosial sığorta, işsizlikdən sığorta və icbari tibbi sığorta cinayətlərinin qarşısının alınması, bu cinayətləri doğuran səbəb və şəraitin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görmək;
- Qeyri-qanuni yollarla vergilərin və rüsumların ödənilməsindən yayınmaqla malların idxal-ixracı ilə məşğul olma faktlarını, həmin fəaliyyəti həyata keçirən şəxsləri və obyektləri müəyyənləşdirmək və s.

Vergi qanunvericiliyinə əsasən, vergi orqanları öz fəaliyyətini yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarından asılı olmayaraq müstəqil həyata keçirir. Vergi orqanları tərəfindən onların səlahiyyətləri daxilində qəbul edilən qərarlar bütün hüquqi və fiziki şəxslər üçün məcburidir. Dövlət vergi orqanlarının hüquqi vəziyyəti Vergi Məcəlləsinin III fəslində geniş təsbit edilib.

Azərbaycanda vergi orqanları XX əsrin 90-cı illərində dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra formalaşmağa başlamışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası Dövlət vergi orqanlarında xidmət haqqında” Əsasnamə təsdiq edilmişdir. Bu əsasnamə ilə dövlət vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyəti, hüquqi və sosial müdafiəsi tənzimlənir.

Vergi orqanlarının fəaliyyətinin ayrı-ayrı məsələləri isə Dövlət Vergi Xidmətinin qəbul etdiyi hüquqi aktlarla da nizama salınır. Həmin aktlar Vergi Məcəlləsi və vergi məsələlərini tənzimləyən qanunların müddəalarını konkretləşdirir və izah edir.

Mövcud vergi qanunvericiliyinə əsasən, vergi orqanlarının yerinə yetirdiyi **əsas vəzifələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:**

- Vergilərin düzgün hesablanmasına, tam və vaxtında ödənilməsinə nəzarət;
- Vergi qanunvericiliyinə tam və dəqiq riayət etmək;
- Vergi ödəyicilərinin, onların filiallarının, nümayəndəliklərinin və ya digər bölmələrinin (obyektlərinin), habelə nəzarət-kassa aparatlarının uçotunu aparmaq;
- Qanunvericiliyin tələblərinə uyğun növbəti operativ vergi nəzarəti və ya növbəti səyyar vergi yoxlaması keçirmək;
- Hesablanmış və təyinatı üzrə daxil olmuş vergilərin uçotunu aparmaq və s.

Azərbaycanda idarəçilik iyerarxiyası üzrə **vergi orqanları sistemi iki pilləlidir:**

1. respublika (habelə muxtar respublika) səviyyəsində;
2. ərazi vergi idarələri.

Vergi Məcəlləsi respublikanın vergi sistemini, vergi tətbiqinin ümumi prinsiplərini, vergilərin ödənilməsi qaydalarını, vergi nəzarətini və s. məsələləri müəyyən etməklə yanaşı, vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən normaları da özündə əks etdirir.

Vergi hüquq münasibətlərində dövlət vergi orqanları və vergi ödəyicilərindən başqa digər subyektlər də iştirak edir. **Həmin subyektlər aşağıdakılardır:**

❖ **Vergi agentləri** – AR Vergi Məcəlləsinin 17-ci (vergi agentləri) maddəsinə əsasən, vergi agentləri hesab edilən hüquqi və fiziki şəxslər vergini hesablamağa, onu vergi ödəyicisindən tutmağa və təyinatı üzrə büdcəyə köçürməyə borclu olan şəxslərdir;

❖ **Qarşılıqlı surətdə asılı olan şəxslər** – Vergi Məcəlləsinin 18-ci (qarşılıqlı surətdə asılı olan şəxslər) maddəsinə əsasən, aralarındakı münasibətlər fəaliyyətlərinin iqtisadi nəticələrinə və ya onların təmsil etdiyi şəxslərin fəaliyyətinə bilavasitə təsir göstərə bilən fiziki və ya hüquqi şəxslərdir;

❖ **Daimi nümayəndəlik** – Vergi Məcəlləsinin 19-cu (daimi nümayəndəlik) maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında qeyri – rezident hüquqi şəxsin və ya qeyri-rezident fiziki şəxsin daimi nümayəndəliyi;

❖ **Vergi yığan şəxslər** – vergi və rüsumları bilavasitə yığan şəxslərdir. Məsələn, yerli vergilər üzrə bələdiyyə orqanlarının səlahiyyətli şəxsləri;

❖ **Banklar** – Vergi Məcəlləsinin 10-cu və 75-ci maddələrinə əsasən, vergi və rüsumların büdcəyə köçürülməsinə dair vergi ödəyicilərinin ödəmə tapşırıqlarını icra edən müəssisələr.

Vergi hüquq münasibətlərinin yuxarıda qeyd olunan subyektlərinin Vergi Məcəlləsinin müvafiq maddələri üzrə vəzifələri və hüquqları geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Vergi hüquq münasibətlərinin subyektlərinin hüquq və vəzifələri məcmu halda vergi münasibətinin məzmununu təşkil edir.

Vergi hüquq münasibətinin obyektı münasibət subyektlərinin davranışının istiqamətləndiyi obyektdir. Bu, vergi ödəyicisinin büdcəyə və büdcədən kənar fondlara vergi və ya rüsum formasında ödəməli olduğu pul vəsaitləridir. Başqa sözlə, vergi hüquq münasibətinin sub-

yektləri – dövlət vergi orqanları və vergi ödəyiciləri vergi ödəmələri ilə əlaqədar münasibətə daxil olurlar.

Vergi hüquq münasibətləri başqa münasibətlər kimi müəyyən əsaslarda yaranır, dəyişir və xitam olunur. Vergi hüquq münasibətinin həm yaranması və həm də xitam olunması vergi sahəsində qəbul olunan normativ-hüquqi aktlar əsasında baş verir. Ona görə ki, vergi tətbiqi və ya verginin ləğvi- hər ikisi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 73-cü (vergilər və başqa dövlət ödənişləri) maddəsinə əsasən müvafiq qanunların qəbul edilməsi ilə tənzimlənir. Vergi hüquq münasibətlərinin dəyişməsinə müxtəlif hüquqi faktlar məsələn, hüquqi və ya fərdi biznes subyektinin fəaliyyət sahəsinin dəyişməsi, gəlir məbləğinin dəyişməsi, müxtəlif güzəştlərin tətbiq edilməsi, azadolmalar və s. halları təsir edə bilər.

Vergi qanunvericiliyinə əsasən, fiziki şəxslərin vergi öhdəlikləri verginin ödənilməsi, vergi ödəyicinin ölümü (varislər olmadığı halda), verginin qanunla ləğv olunması hallarında xitam olunur. Hüquqi şəxslərdə isə verginin ödənilməsi, yaxud verginin qanun əsasında ləğv olunması hallarında vergi öhdəlikləri xitam olunur. Vergi Məcəlləsinin 93-cü (ümitsiz borcların silinməsi) maddəsinə əsasən, vergilər, faizlər və maliyyə sanksiyaları üzrə borclar məhkəmə qərarı ilə ümitsiz borc hesab edildikdə qanunla müəyyən edilmiş qaydada silinə bilər.

10.3. Vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi

Vergini ödəmək vergi ödəyiciləri üçün konstitusiya öhdəliyi hesab olunur. Bu öhdəlik Konstitusiyanın 73-cü (vergilər və başqa dövlət ödənişləri) maddəsi ilə müəyyən olunub. Həmin maddədə göstərilir ki, qanunla

müəyyən edilmiş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər bir kəsin borcudur. Qeyd olunan maddədə göstərilən verginin ödənilməsi ilə bağlı öhdəliyin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qanunla müəyyən olunmuş, düzgün hesablanmış, müəyyən edilmiş qaydalara və vaxta əməl etməklə vergiləri ödəmək hər bir vergi ödəyicisinin hüquqi öhdəliyidir.

Alimlərin fikrinə görə, vergi müəyyən etmək - vergi öhdəliyinin icra olunması üsulunu və əsaslarını müəyyən etmək deməkdir.

Qanunla müəyyən edilmiş vergilərin ödənilməsinin konstitusiya prinsipi əsasında onun tətbiqi və icra olunmasının hüquqi tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində daha da geniş formada öz əksini tapmışdır. Vergi Məcəlləsinin 77-ci (vergi öhdəliyi) maddəsində vergi öhdəliyinin mahiyyəti, vergi öhdəliyinin yaranması, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsinin əsasları və s. məsələlər geniş şəkildə verilmişdir. Qanunvericilik aktlarında qeyd olunduğu kimi, vergi müəyyən ediləndir, yəni onun müəyyən edilməsi vergi tətbiqinin aşağıdakı hüquqi tərkib elementlərinə əsaslanır:

- Vergitutma subyekti;
- Vergitutma obyekt;
- Vergitutma bazası;
- Vergi dərəcəsi;
- Vergi dövrü;
- Verginin hesablanması və ödənilməsi qaydası;
- Vergi güzəştləri;
- Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət.

Vergi elementləri hər hansı bir verginin müəyyən edilməsi və tətbiqinin əsas şərtləri olmaqla, onun hüquqi, iqtisadi və sosial cəhətdən əsaslandırılmış strukturunu təşkil edir.

Vergitutma subyekti - vergi ödəyicisi olaraq vergi obyektindən qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada və müddətlərdə verginin hesablanılıb dövlət və bələdiyyə büdcəsinə ödənilməsinə təmin etməli olan şəxslərdir. Vergitutma subyektləri haqqında dərsliyin X fəslinin (vergi hüquq münasibətləri) 2-ci paragrafında geniş izah verilmişdir.

Vergitutma obyekti dedikdə verginin ödənilməsinə şərtləndirən hüquqi fakt başa düşülür. Başqa sözlə, vergi obyektı vergi tətbiq edilən və bu səbəblə birbaşa və ya dolayı şəkildə verginin mənbəyini təşkil edən iqtisadi ünsürdür. Vergi öhdəliyinin yaranmasına səbəb olan iqtisadi fakt və ya hadisə vergi obyektini təşkil edir.

Vergi obyektı ümumi və mücərrəd anlayışdır. Adətən, qanunvericilikdə vergi terminlərinin mənaları təsbit edilsə də, vergi obyektini ifadə edən ümumi bir anlayış verilmir. Qanunvericilikdə hər bir vergi üçün vergi obyektı ayrılıqda göstərilmişdir. Məsələn, mənfəət, gəlir, malların təqdim edilməsi, əmlak üzərində mülkiyyət hüququ və s. Vergi Məcəlləsinə görə, vergitutma obyektı kimi gəlir, mənfəət, əmlak, torpaq, faydalı qazıntılar, təqdim edilmiş malların (iş və xidmətin) əlavə edilmiş dəyəri, ticarət əlavəsi, malların idxal-ixracı və normativ-hüquqi aktlarla müəyyənləşdirilən digər obyektlər çıxış edir.

“Vergitutma obyektı” anlayışını “vergi hüquq münasibətinin obyektı” anlayışı ilə eyniləşdirmək olmaz. Vergi hüquq münasibətlərinin subyektləri (dövlət vergi orqanları və vergi ödəyiciləri) vergi, rüsum və s. ilə əlaqədar olaraq münasibətlərə daxil olur. Göstərilən ödəmələr vergi hüquq münasibətlərinin obyektidir. Anlayışların arasındakı fərqə baxmayaraq, həm vergi obyektı və həm də vergi hüquq münasibətlərinin obyektı bir-biri ilə

sıx əlaqədə olub vergi hüquq münasibətinin məzmununu təşkil edir.

Vergi obyektı verginin nəyin üzərindən hesablandığını və alındığını ifadə edir. Obyektı müəyyən olmayan bir verginin tətbiqi və alınması da mümkün deyildir. Vergi tətbiqinin qanunilik prinsipinə görə bunun müəyyən olması əsas şərtidir.

Verginin alındığı mənbələrə görə vergi obyektlərini **üç qrupda** təsnif etmək olar: **gəlir, sərvət və istehlak (xərc)**.

Gəlir - şəxsin fəaliyyəti qarşılığında və ya fəaliyyət-dənkənar əldə etdiyi hər cür qazanc, mənfəətdir. Şəxsin gəliri onun vergi ödəmə gücünü göstərən ən əhəmiyyətli iqtisadi göstəricidir. Gəlir həmçinin istehlak və yığma - sərvətə də mühüm təsir göstərir. Vergini ödəmə gücünün müəyyən edilməsində əhəmiyyətli amil olsa da, gəlirlərin hamısının vergiyə cəlb edilməsi faktiki olaraq həmişə mümkün olmur. Gəlir mənbələrinin fərqliliyi, onu əldə edən şəxslərin sosial statusları və s. səbəblərdən yalnız gəlirlərin vergitətbiqi kifayət etmir. Buna görə digər vergi obyektlərinin də vergitətbiqinə zərurət yaranır.

Sərvət - şəxslərin gəlirlərinin istehlak olunmamış, yığma cəlb olunan hissəsidir. Sərvət də vergi ödəmə gücünün müəyyən edilməsində əsas amillərdən hesab olunur. Vergi yaradan hadisələrdən biri sərvətə sahib olma faktıdır. Sərvətin böyüklüyünə görə onun sahibinin vergi öhdəliyi müəyyən olunur.

Xərc - pul və ya pulla ifadə edilə bilən iqtisadi dəyərlərin bir məqsəd üçün sərf olunmasıdır. Xərc ehtiyac-ları qarşılamaq üçün çeşidli mal və xidmətləri satın almaq və ya bir sıra fəaliyyətlərdən faydalanmaq məqsədilə gəlirin sərf edilən hissəsidir. Xərc reallaşdığı anda vergi obyektı olur. Xərc, bir tərəfdən, istehlak kimi vergi-

yə cəlb olunur, digər tərəfdən isə sərvətə çevrilə bilər. Yeni bir xərc həm də sərvəti meydana gətirir. Bu durumda xərclər həm istehlak, həm də sərvət üzərindən alınan vergilər üçün mənbə olur. Xərclərin vergiyə cəlb edilməsi şəxsləri yığıma sövq edir.

Vergitutma bazası - vergi obyektinin vergi tutulan hissəsinin kəmiyyətə ifadəsidir. Vergitutma bazası vergi məbləğinin hesablanma bazasıdır və vergi dərəcəsi məhz buna tətbiq olunur. Digər elementlərin təsiri ilə vergi obyekti və bazası üst-üstə düşə və düşməyə bilər. Bu element aşağıdakı göstəricilərlə ifadə olunur:

- ✓ Dəyər göstəricisi (gəlirin və ya mənfəətin məbləği, əldə olunmuş hasilat və s.);

- ✓ Həcm-dəyər göstəricisi (görülən işin və ya göstərilən xidmətin həcmi və s.);

- ✓ Fiziki göstərici (çıxarılan xammalın həcmi və s.).

Başqa sözlə ifadə etsək, vergi bazası vergi predmetinin vergi tətbiqinə cəlb olunan hissəsidir. Vergi tətbiqinə predmet ya bütövlükdə, ya da onun müəyyən hissəsi formasında cəlb oluna bilər. Məsələn, Vergi Məcəlləsinin 155-ci maddəsinə əsasən, sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən və ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında (aylarında) vergi tutulan əməliyyatlarının həcmi 200000 manatdan artıq olduqda əlavə dəyər vergisinə cəlb olunur. Lakin bütün predmetlərin vergi bazasını dəqiq müəyyən etmək olmur. Əgər vergi predmeti avtomobildirsə, onun vergi bazasını müəyyən etmək olmaz. Bu halda onun hər hansı ölçü parametrini əsas götürmək, yəni vergi miqyasını müəyyən etmək lazımdır. Vergi miqyası dedikdə vergi predmetinin ölçü parametri başa düşülür. Məsələn, mövcud qanunvericiliyə görə, avtomobil və ya digər nəqliyyat vasitələri vergiyə cəlb olunkən onların ölçü parametrləri mühərrikin həcmi, otura-

caqların sayı, oxların sayı və avtonəqliyyat vasitəsinin yüklə birlikdə ümumi çəkisi, ölkədə qaldığı müddət əsas götürülür. (AR Vergi Məcəlləsinin 211-ci maddəsi).

Vergi vahidi - vergi obyektinin hansı hissəsindən vergi ödənilməsinə müəyyən edən elementdir, yəni vergi obyektinin bir hissəsidir. Vergi vahidi obyektə vergi məbləğinin hesablanması üçün əsasdır. Vergi vahidi müxtəlif cür ifadə oluna bilər. Məsələn, Vergi Məcəlləsinin 206-cı maddəsinə əsasən, torpaq vergisi üçün vergi vahidi kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar üçün 1 şərti bal (1 şərti bal üçün 0,06 manat), qeyri-kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar üçün kvadratmetr (hər 100 kvadratmetrinə görə 2 manat) müəyyən edilir. Vergi vahidi vergi bazasının həcmi müəyyən etməkdə istifadə edilir. O, həmçinin vergi miqyasının da vahididir.

Vergi dərəcəsi - vergi bazasının hansı hissəsinin vergi olaraq büdcəyə hesablanmalı olduğunu göstərən ölçüdür. Vergi bazasının dəyişməsindən asılı olaraq vergi dərəcələri sabit və faizli ola bilər. Sabit pul məbləğində vergi dərəcələri hər ödəyici üçün qanunlarda dəqiq müəyyən olunmuş ölçülərdə qoyulur. Məsələn, fərdi qaydada bərbər fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər aylıq sabit məbləğ olaraq 15 manat sadələşdirilmiş vergi ödəyir. Gəlir və mənfəətdən vergilər isə bir qayda olaraq faizlə (məsələn, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi 20%) müəyyən olunur.

Vergi dərəcəsi ilə yanaşı, vergitətbiqui metodu da mühüm elementdir və bunlar bir-birini tamamlayır. Vergi bazasının dəyişməsindən asılı olaraq, vergitətbiqui metodları müxtəlifdir. Bu da öz növbəsində vergi dərəcəsinin dəyişməsinə səbəb olur. Vergi bazası artdıqca vergi dərəcəsi də dəyişir.

Vergi qanunvericiliyinə əsasən, Azərbaycanda vergi tətbiqinin iki metodu var:

- Proporsional vergitətbiqi metodu;
- Proqressiv vergitətbiqi metodu.

Proporsional metod əsasında vergi ödəyiciləri üçün eyni vergi dərəcəsi müəyyən edilir. Bu zaman vergi dərəcəsi vergi bazasının həcmindən asılı olmur. Məsələn, Vergi Məcəlləsinə əsasən, hüquqi şəxslərin mənfəətindən verginin dərəcəsi 20% müəyyən olunmuşdur. Yəni, hüquqi şəxsin əldə etdiyi mənfəətin az və ya çox olmasından asılı olmayaraq mənfəət vergisinin dərəcəsi 20% tətbiq edilir.

Proqressiv vergi tətbiqi metodunda isə vergi bazasının artması ilə vergi dərəcəsi də artır. Bu, fiziki şəxslərin gəlir vergisinə aiddir. Vergi Məcəlləsinə əsasən, fiziki şəxslərin gəlirləri artdıqca vergi dərəcələri də artır. Məsələn, fiziki şəxslərin muzzdlu işdən aylıq gəlirləri 2500 manatadək olduqda 14%, 2500 manatdan çox olduqda isə 25% vergi dərəcəsi tətbiq edilir.

Vergitutma bazasının hesablanması hər vergi dövrünün yekunu üzrə həyata keçirilir. **Vergi dövrü** dedikdə vergitutma bazasının müəyyən edilməsi və ödənilməli vergi məbləğinin hesablandığı müddət başa düşülür. Vergi Məcəlləsinin 85-ci maddəsində (vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi müddətləri və həmin müddətlərin dəyişdirilməsi) hər bir vergiyə dair ödənilmə müddətləri müəyyən edilir. Vergilərin müəyyən edilmiş ödənilmə müddətinin dəyişdirilməsi yalnız Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Vergilərin (o cümlədən cari vergi ödəmələrinin) ödənilmə müddətlərinin pozulmasına görə vergi ödəyicisi Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada faiz ödəyir. Məsələn, vergi qanunvericiliyinə görə, vergi hesabatını və ya vergi ödə-

yicisinin hesabat dövründə sahibkarlıq fəaliyyəti (digər vergi tutulan əməliyyatı) olmadığı halda arayışı əsas olmadan müəyyən edilən müddətdə təqdim etməyən vergi ödəyicisinə 40 manat məbləğində maliyyə sanksiyası tətbiq edilir.

Vergilərin ödənilməsi müddəti təqvim tarixi ilə və ya illərlə, rüblərlə, aylarla, dekadalarla, həftələrlə və günlərlə hesablanan dövrün qurtarması ilə, habelə baş verməli hadisə və yaxud edilməli olan hərəkət göstərilməklə müəyyən olunur. Məsələn, hüquqi şəxslər üçün mənfəət vergisi bəyannaməsinin təqdim olunması və il üzrə yekun ödəmə müddəti hesabat ilindən sonrakı ilin mart ayının 31-dən gec olmayaraq müəyyən edilib. Qeyd edək ki, vergi növləri üzrə bəyannamələrin və həmin vergi növü üzrə ödəmənin dövrü müxtəlifdir. Vergi orqanları vergiyə cəlb edilən hesabat dövrü qurtardıqdan sonra 3 il ərzində vergi ödəyicisinin vergisini, faizləri və maliyyə sanksiyasını hesablamaq və hesablanmış məbləği yenidən hesablamaq, verginin, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının hesablanmış (yenidən hesablanmış) məbləğini vergiyə cəlb edilən hesabat dövrü qurtardıqdan sonra 5 il ərzində tutmaq hüququna malikdirlər.

Verginin hesablanması və ödənilməsi qaydası verginin digər elementləri arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirərək vahid bir verginin xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Digər elementlərin bir-birinə necə, nə zaman və hansı qaydada təsir etməsini məhz bu element müəyyən edir. Verginin hesablanması həm vergi ödəyiciləri, həm də veri orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycanda verginin hesablanması və ödənilməsi Vergi Məcəlləsinin 82-ci (vergi ödəyicisi tərəfindən vergilərin hesablanması və ödənilməsi qaydası) və 83-cü (vergi orqanları tərəfindən vergilərin hesablanması)

maddələrinə əsasən tənzimlənir. Qanunvericiliyə əsasən, vergi ödəyicisi vergi bazasını, vergi dərəcəsini və vergi güzəştlərini əsas götürərək hesabat dövrü üçün ödənilməli olan verginin məbləğini sərbəst surətdə özü hesablayır. Vergi Məcəlləsində müəyyən edilən hallarda ödənilməli olan vergi məbləğini hesablamaq vəzifəsi vergi agentinə həvalə edilə bilər.

Vergi məbləğinin hesablanması konkret hesabat dövrü üçün vergi ödəyicisinin ödəməli olduğu vergi məbləğinin vergi orqanının uçot sənədlərində qeyd edilməsidir. Hesablanmış vergi məbləğlərinin vergi orqanları tərəfindən Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda yenidən hesablanaraq uçot sənədlərində qeyd edilməsi də vergilərin hesablanmasıdır.

Vergi Məcəlləsinin 85.4-cü (vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi müddətləri və həmin müddətlərin dəyişdirilməsi) maddəsində göstərilən müddətlər nəzərə alınmaqla, vergi ödəyicisinin vergi orqanında uçota alındığı tarixədək əldə etdiyi gəlirləri, o cümlədən xaricdən əldə etdiyi gəlirləri üzrə vergilər həmin gəlirlərin aid olduğu hesabat dövrləri üzrə ayrılıqda hesablanaraq vergi orqanı tərəfindən vergi orqanının uçot sənədlərində qeyd edilir. Vergi ödəyicisinin xaricdən əldə etdiyi gəlirləri üzrə vergilər hesablanarkən Məcəllənin 127-ci (xarici ölkədə ödənilən verginin nəzərə alınması) maddəsinin müddəaları nəzərə alınır.

Vergi orqanının vergi ödəyicisinin vergi öhdəliklərini aşağıdakı məlumat mənbələrindən birinə və ya bir neçəsinə əsaslanaraq hesablamaq hüququ vardır:

1. Vergi ödəyicilərinin vergi bəyannamələrində olan məlumatın;
2. Ödəmələr haqqında məlumata;
3. Vergi yoxlaması materiallarına;

4. Vergi orqanının əldə etdiyi mənbəyi bəlli olan hər hansı digər məlumata.

Vergi orqanının səyyar və kameral vergi yoxlaşmasının nəticələrinə görə hesablanmış vergiləri, faizləri və maliyyə sanksiyalarını hesabat dövrü qurtardıqdan sonra 3 il ərzində yenidən hesablamaq hüququ var.

Müəyyən edilmiş müddətlərdə ödənilməli olan verginin məbləği vergi ödəyicisi və ya qanunla müəyyən edilmiş hallarda digər şəxs tərəfindən ödənilir. Dövlət və yerli büdcələrə vergi ödəmələri nağdsız və ya nağd formada ödənilir. Vergi məbləğinin nağdsız qaydada ödənilməsi bankdakı cari hesablara ödəmə tapşırığı verməklə həyata keçirilir. Nağd qaydada vergi ödənişi əsasən bank olmayan yerlərdə birbaşa xəzinə və ya poçt vasitəsilə aparılır.

Hər bir vergi növünə dair ödənmə müddətləri müəyyən edilir. Vergilərin (o cümlədən cari vergi ödəmələrinin) ödənmə müddətlərinin pozulmasına görə vergi ödəyicisi Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada və şərtlərlə faiz ödəyir. Vergilərin ödənilməsi müddəti təqvim tarixi ilə müəyyən olunur. Məsələn, əlavə dəyər vergisi (ƏDV) üzrə hesabat dövrü təqvim ayı sayılır. ƏDV ödəyən vergi ödəyicisi ƏDV-nin bəyannaməsini hər hesabat dövrü üçün hesabat dövründən sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq qeydiyyatda olduğu vergi orqanına verir və vergi borcunu dövlət büdcəsinə ödəyir.

Digər bir vergi növünə baxaq: Torpaq vergisi üzrə hesabat dövrü təqvim ilidir. Müəssisələr torpaq sahəsinin ölçüsünə və torpaq vergisinin dərəcələrinə əsasən torpaq vergisini illik olaraq hesablayır və may ayının 15-dən gec olmayaraq hesablanmış vergi məbləğini dövlət büdcəsinə ödəyirlər. Vergi məbləğlərinin ödənilmə müddətlərinin müəyyən edilməsinin böyük əhəmiyyəti var.

Ödəmə üzrə müddət məhdudiyyətlərinin müəyyən edilməsində əsas məqsəd büdcəyə vəsaitlərin vaxtında daxil olmasını təmin etməkdir.

Vergi məbləğləri aşağıdakı yerlərdə ödənilir: bildirişdə göstərilən yerdə; vergi ödəyicisinin uçotda olduğu yer üzrə; vergi agentləri ödəmə mənbəyində tutulmuş vergiləri özlərinin uçotda olduqları yer üzrə.

Azərbaycanın vergi qanunvericiliyində ayrı-ayrı vergi növləri, müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyiciləri üzrə çoxşaxəli vergi güzəştləri müəyyən edilib. Tətbiq edilən vergi güzəştləri fərdi xarakter daşımır, yeni konkret hansısa vergi ödəyicisinə şamil edilmir. Vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsində əsas məqsəd iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, xüsusilə də qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsidir. Hazırda tətbiq edilən vergi güzəştlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Vergi azadolmaları;
- Vergi endirimləri;
- Vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi müddətinin uzadılması;
- Vergi dərəcəsinin aşağı salınması.

Vergi azadolmalarına aid olaraq qeyd edək ki, vergi qanunvericiliyinə əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan (o cümlədən, sənaye üsulu ilə) hüquqi şəxslərin bu fəaliyyətdən əldə etdikləri gəlirləri -2014-cü il yanvarın 1-dən 10 il müddətinə; mikro və ya kiçik sahibkarlıq subyekti olan və hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərən startapların "Startap" şəhadətnaməsi aldığı tarixdən innovasiya fəaliyyətindən əldə etdikləri mənfəəti - 3 il müddətinə mənfəət vergisindən azad olunub. Daxili bazarda qiymətlərin sabitliyini təmin etmək məqsədilə Nazirlər Kabinetinin qərarına əsasən, ölkeyə idxal olunan buğda, uşaq qidaları və s. məhsullar

əlavə dəyər vergisindən azad olunub. Göstərilən istiqamətdə son illər dövlət tərəfindən vergi qanunvericiliyində köklü dəyişikliklərin edilməsi ölkədə qeyri-neft sektorunun iqtisadiyyatda payının 63%-ə çatmasına təkan verdi.

Ölkəmizdə pandemiya (COVID-19) dövründə zərər çəkmiş vergi ödəyiciləri 2020-ci il üzrə əmlak və torpaq vergilərindən tam azad edildilər, onların əldə etdikləri mənfəət və ya gəlirlərinin 75 faizi miqdarında vergi güzəştləri tətbiq edildi. Bundan başqa, daşınmaz əmlakın icarəyə götürülməsinə görə fiziki şəxslərdən ödənilən icarə haqlarından tutulan verginin dərəcəsi 14 faizdən 7 faizə endirildi.

Vergi qanunvericiliyi vergi endirimlərini aşağıdakı kimi müəyyən edir:

- ❖ Vergi dərəcəsinin aşağı salınması;
- ❖ Vergi məbləğinin aşağı salınması.

Vergi Məcəlləsinin 102.2 maddəsinə əsasən, bir qrup fiziki şəxslərin (Azərbaycan Respublikasının Vətən Müharibəsi Qəhrəmanları, Milli Qəhrəmanları, müharibə ilə əlaqədar əlilliyi olan şəxslərin və digərlərin) hər hansı müddətli işdən vergi tutulmalı olan aylıq gəliri 400 manat məbləğində azaldılır və gəlir vergisinə cəlb olunur.

Vergi Məcəlləsinin 85.6-cı (vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi müddətləri və həmin müddətlərin dəyişdirilməsi) maddəsinə əsasən, vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi müddətləri aşağıda göstərilən halların biri olduqda Məcəllə ilə müəyyən edilmiş müddətdən daha gec müddətə dəyişdirilə bilər:

- ❖ Təbii fəlakət, təhlükə potensialı obyektlərdə baş verən qəzalar və ya digər qarşısı alınmaz qüvvə nəticəsində vergi ödəyicisinə zərər dəydikdə;
- ❖ Vergi borcunu birdəfəyə ödədiyi təqdirdə vergi ödəyicisinin iflasa uğramaq təhlükəsi olduqda;

- ❖ Vergi ödəyicisi tərəfindən yalnız mövsümi xarakterli malların təqdim edilməsi, işlər görülməsi və ya xidmətlər göstərilməsi həyata keçirildikdə və s.

Vergi qanunvericiliyinə görə, vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi müddətinin uzadılması üçün vergi ödəyicisi tərəfindən vergi növü üzrə vergi orqanına yazılı müraciət təqdim edilməlidir. Vergi orqanının qərarı ilə vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi müddəti uzadıldığı halda həmin borca müraciət edilmə tarixindən və müddətin uzadıldığı dövr ərzində faizlər hesablanmır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda 2020-ci ildə pandemiya (COVID-19) səbəbindən ölkənin vergi sistemi xüsusi rejimə keçirildi. Pandemiyadan zərər çəkmiş sahibkarlar 2020-ci il üzrə əmlak və torpaq vergilərindən tam azad edildilər, eyni zamanda vergi ödəyicilərinə vergi borclarının ödənilməsi üçün geniş güzəştlər tətbiq edildi.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 78-ci (vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi) maddəsinə görə, vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ödənilməli olan vergilərin (o cümlədən cari vergi ödəmələrinin), hesablanmış faizlərin və tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının müəyyən edilmiş müddətlərdə və qaydada ödənilməsidir. Vergi ödəyicisinin hesablarında və ya kassasında vəsaitin, habelə onun əmlakının olub-olmamasından asılı olmayaraq vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi məcburidir. Vergi ödəyicisi tərəfindən vergi öhdəliyinin qanunvericiliklə müəyyən olunmuş müddətdə yerinə yetirilmədiyi hallarda səlahiyyətli dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən məcburi tədbirlər həyata keçirilir. Qeyd edək ki, Vergi Məcəlləsinin 23-cü (vergi orqanlarının hüquqları) maddəsinə əsasən, vergi orqanlarına qanunvericiliyə uyğun olaraq hesablanmış vergilər üzrə borcların və faizlərin dövlət büdcəsinə məcburi qaydada

alınması məqsədilə vergi ödəyicilərinin banklarda və ya digər kredit təşkilatlarında olan hesablaşma, valyuta və ya digər hesablarının icra sənədi olan sərəncam vermək səlahiyyəti verilmişdir. Vergi orqanları bu istiqamətdə aşağıdakı məcburi tədbirləri həyata keçirir:

- Yaranmış borcların ödənilməsi barədə vergi ödəyicisinə bildiriş təqdim edilir;
- Vergi ödəyicilərinə xəbərdarlıq göndərilir;
- Vergi ödəyicisinin bank hesablarına sərəncam qoyulur;
- Vergi ödəyicisinin əmlakının siyahıya alınması;
- Vergi ödəyicisinin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi.

Qanunvericiliyə görə, vergi ödəyicisi dövlət büdcəsinə vergilər və faizlər üzrə yaranmış borcların ödənilməsi barədə bildiriş aldığı gündən 5 gün ərzində həmin borcları ödəmədikdə, onun banklarda olan hesablaşma, valyuta və digər hesablarına borcların məcburi ödənilməsi məqsədilə sərəncam qoyulur.

Vergilər üzrə yaranmış borcların və faizlərin ödənilməsi barədə bildirişin təqdim edildiyi gündən 10 gün ərzində borclar ödənilmədikdə, vergi ödəyicilərinə banklarda hesablaşma, valyuta və digər hesabları olan və hesabları olmayan vergi ödəyicilərinə xəbərdarlıq göndərilir.

Banklarda hesablaşma, valyuta və ya digər hesabları olan vergi ödəyicilərinə təqdim edilən xəbərdarlıqda banklarda olan hesabların icra sənədi olan sərəncamların verildiyi bildirilir. Bununla yanaşı olaraq xəbərdarlıqda dövlət büdcəsinə vergilər üzrə yaranmış borcları və faizləri ödəmədiyinə görə ona qarşı Vergi Məcəlləsinin 89-cu (əmlakın siyahıya alınması) və Cinayət Məcəlləsinin 213-cü (vergi ödəməkdən yayınma) maddələrinə əsasən, daha ciddi məsuliyyət tədbirlərinin tətbiq ediləcəyi bildirilir. Habelə borcun ödənilməsi sisteminin müzakirə edilməsi üçün vergi orqanına müraciət

etməsi bir daha təklif olunur. Xəbərdarlıq təqdim edildikdən sonra vergi ödəyicisinin borcunu və ona hesablanmış faiz məbləğini ödəyib ödəməməsinə nəzarət edilir. Növbəti 10 gün ərzində vergi ödəyicisi vergilər üzrə yaranmış borcunu və faiz məbləğini tam ödədikdə bu haqda onun icraat vərəqəsində müvafiq qeydlər edilir.

Vergi ödəyicisi xəbərdarlıqdan sonrakı 10 gün ərzində borclarını ödəmədikdə vergi borclarının alınması ilə məşğul olan əməkdaş onda olan sənədlərə əsasən borclunun ünvanını dəqiqləşdirərək onunla görüşür. Vergi ödəyicisi borclarının hissə-hissə ödənilməsinə öhdəliyinə götürərsə, bu haqda ondan yazılı iltizam alınır.

Vergi ödəyicisinin yeri məlum olmadıqda, onun ünvanının müəyyən edilməsi həyata keçirilir. Vergi ödəyicisinin yerini müəyyən etmək məqsədilə görülən tədbirlər haqqında vergi ödəyicisinin adına açılmış icraat vərəqəsində qeydlər edilir.

Vergi ödəyicisi vergi öhdəliyini yerinə yetirmədikdə onun əmlakının siyahıya alınması üçün tədbirlər görülməsinə başlanılır. Əmlakın siyahıya alınması vergi ödəyicisinin öz əmlakı barəsində hüquqlarının elə məhdudlaşdırılmasıdır ki, bu zaman vergi ödəyicisi siyahıya alınmış əmlaka və ya onun bir hissəsinə sərəncam vermək hüququna malik olmur, həmin əmlaka sahiblik və ondan istifadə edilməsi vergi orqanının nəzarəti ilə həyata keçirilir. Vergi ödəyicisinin əmlakı siyahıya alındıqdan sonra 30 gün müddətində vergi öhdəliyi yerinə yetirilmədikdə, vergi orqanı vergilər, faizlər və maliyyə sanksiyaları üzrə dövlət büdcəsinə yaranmış borclarının ödənilməsinin təmin olunması məqsədilə siyahıya alınmış əmlakın zəruri və kifayət olan həcmdə əmlakın satılması haqqında qərar qəbul olunması üçün məhkəməyə müraciət edir.

Verginin əsas elementləri ilə yanaşı fakültativ elementləri də mövcuddur. Fakültativ elementlərdən biri Vergi Məcəlləsinin 12-ci maddəsində (vergilərin müəyyən edilməsinin əsas şərtləri) göstərilən vergi güzəştləridir. Məcəllə ilə nəzərdə tutulan əsaslar olduqda vergi güzəştləri tətbiq edilə bilər. Bununla belə vergi güzəştlərinin müəyyən edilməsinin mühüm sosial-iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Hər şeydən əvvəl vergi güzəştləri bütövlükdə maliyyə siyasətinin sosial yönümlü olmasından irəli gəlir. Azərbaycanda hazırda vergi ödəyicilərinin bütün kateqoriyaları üzrə kifayət qədər geniş vergi güzəştləri tətbiq edilir. Tətbiq edilən vergi güzəştləri haqqında dərsləyin müxtəlif paraqraflarında geniş izah verilmişdir.

Vergi dəqiq müəyyən edilməlidir. Qanunda hər bir vergi haqqında kifayət edəcək qədər informasiya olmalıdır ki, vergi öhdəliyi daşıyan şəxs bu öhdəliyin icra olunması həddini və qaydasını özü üçün müəyyən edə bilsin.

10.4. Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət

Hər bir vergi ödəyicisi qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət daşıyır. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 53-cü maddəsində vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətin ümumi əsasları verilmişdir. Həmin maddədə qeyd edilir ki, vergi ödəyiciləri, vergi agentləri və onların nümayəndələri, habelə vergi orqanlarının vəzifəli şəxsləri vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, İnzibati Xətlər Məcəlləsi, Cinayət Məcəllə-

si və digər qanunlarla müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə vergi ödəyicilərinə və vergi agentlərinə Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş maliyyə sanksiyaları və faizlər tətbiq edilir. Heç bir kəs vergi qanunvericiliyinin pozuntusu olan eyni hərəkətə (hərəkətsizliyə) görə təkrarən məsuliyyətə cəlb oluna bilməz. Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada və ya məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarı ilə təqsiri təsdiq edilməyənədək hər bir vergi ödəyicisi vergi qanunvericiliyinin pozulmasında təqsirsiz hesab edilir. Vergi ödəyicisi vergi qanunvericiliyinin pozulmasında özünün təqsirsiz olmasını sübut etməyə borclu deyildir. Vergi qanunvericiliyinin pozulması faktını təsdiq edən halların və vergi ödəyicisinin təqsirinin sübut edilməsi vergi orqanlarının üzərinə qoyulur. Vergi qanunvericiliyinin pozulmasında vergi ödəyicisinin təqsirinin olmasında aradan qaldırılmaz şübhələr olduqda onlar vergi ödəyicisinin xeyrinə şərh olunur.

Vergi qanunvericiliyinin pozulması malların Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilməsi ilə bağlı olduqda həmin işlərə Gömrük Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada baxılır. Vergi ödəyicisi tərəfindən vergi qanunvericiliyinin bir neçə pozuntusuna yol verildikdə maliyyə sanksiyaları hər pozuntuya görə ayrıca tətbiq edilir.

Vergi ödəyicisi tərəfindən qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ❖ **Hesabatın və digər məlumatın təqdim edilməsi ilə bağlı hüquqpozmalara görə maliyyə sanksiyaları,**

- ❖ Vergilərin azaldılmasına və digər vergi hüquq-pozmalarına görə maliyyə sanksiyaları,
- ❖ Ödənilmə vaxtı keçmiş və artıq ödənilmiş vergilər üzrə faizlər,
- ❖ Kredit təşkilatlarına və maliyyə institutlarına tətbiq edilən maliyyə sanksiyaları,
- ❖ Vergi ödəməkdən yayınmağa görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə.

Vergi hesabatını və ya bu Məcəllənin 16.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş arayışı (fəaliyyətinin olması və ya fəaliyyətinin dayandırılması haqqında) əsas olmadan müəyyən edilən müddətdə təqdim etməyən vergi ödəyicisinə vergi orqanının rəhbərinin (onun müavininin) qərarına əsasən 40 manat məbləğində maliyyə sanksiyası tətbiq edilir. Transmilli şirkətlər qrupunun maliyyə hesabatlarının müəyyən edilmiş müddətdə, formada və qaydada təqdim edilməməsinə görə vergi ödəyicisinə 500 manat məbləğində maliyyə sanksiyası tətbiq edilir.

Verginin, o cümlədən ödəmə mənbəyində verginin hesabatda göstərilən məbləği verginin hesabatda göstərməli olan məbləğinə nisbətən azaldılmışdırsa, habelə büdcəyə çatası vergi məbləği **hesabat təqdim etməməklə yayındırılmışdırsa**, vergi ödəyicisinə (Vergi Məcəlləsinin 58.1-1-ci maddəsində nəzərdə tutulan hal istisna olmaqla) azaldılmış və ya yayındırılmış vergi məbləğinin (kameral vergi yoxlaması nəticəsində hesablanmış əlavə vergi məbləği istisna olmaqla) 50 faizi miqdarında maliyyə sanksiyası tətbiq edilir. Digər tərəfdən, verginin (o cümlədən ödəmə mənbəyində verginin) hesabatda göstərilən məbləğinin verginin hesabatda göstərməli olan məbləğinə nisbətən azaldılması, habelə büdcəyə çatası vergi məbləğinin hesabat təqdim etməməklə yayındırılması vergi ödəyicilərinin vergi orqa-

nına elektron formada təqdim etdikləri məlumatlar əsasında aşkar edildikdə həmin vergi ödəyicilərinə azaldılmış və ya yayındırılmış vergi məbləğinin (kameral vergi yoxlaması nəticəsində hesablanmış əlavə vergi məbləği istisna olmaqla) 25 faizi miqdarında maliyyə sanksiyası tətbiq edilir. Eyni zamanda pul vəsaitinin 1000 manatdan çox olan məbləğdə uçotdan gizlədilməsinə və ya uçota alınmamasına görə – 1000 manatdan çox olan hissəsinin 10 faizi, təqvim ili ərzində belə hala təkrar yol verdikdə 1000 manatdan çox olan hissəsinin 20 faizi miqdarında maliyyə sanksiyası tətbiq edilir. Vergi Məcəlləsində vergilərin azaldılmasına və digər vergi hüquq-pozmalarına görə çoxşaxəli maliyyə sanksiyaları tətbiqi nəzərdə tutulub.

Vergi və ya cari vergi ödəməsi Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş müddətdə ödənilmədikdə, ödəmə müddətindən sonrakı hər bir ötmüş gün üçün vergi ödəyicisindən və ya vergi agentindən ödənilməmiş vergi və ya cari vergi ödəməsi məbləğinin 0,1 faizi məbləğində faiz tutulur. Hesablanan faiz vergi ödənişlərinə münasibətdə bütün ötən müddətə, ancaq bir ildən çox olmamaq şərti ilə tətbiq edilir. Digər bir tərəfdən, bu faiz səyyar vergi yoxlaması nəticəsində aşkar edilmiş, vaxtında ödənilməmiş vergi məbləğlərinə həmin vergi məbləğlərinin vergi ödəyicisinə hesablandığı gündən tətbiq edilir. Vergi ödəyicisinin artıq ödənilmiş məbləğlərin qaytarılmasına dair ərizə verdiyi müddətdən 45 gün ərzində məbləğ qaytarılarsa, faizlər vergi ödəyicisinə qaytarılmır.

Banklara və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən digər kredit təşkilatlarına aşağıdakı maliyyə sanksiyaları tətbiq edilir:

1. Vergi orqanı tərəfindən hüquqi şəxsə, fərdi sahibkara, filiala və nümayəndəliyə Məcəllənin tələblə-

rinə uyğun olaraq vergi orqanı tərəfindən verilən şəhadətnamə-dublikat olmadan, sahibkarlıq fəaliyyətini göstərən hüquqi və fiziki şəxslərin hesablaşma hesabı və ya digər hesablar açdığına görə - hər açılmış hesab 400 manat məbləğində;

2. Sahibkarlıq fəaliyyətini göstərən hüquqi və fiziki şəxslərin milli və ya xarici valyutada cari və ya digər hesablarında vəsait olduqda, onların vergilərin ödənilməsinə dair ödəmə tapşırıqlarının və vergi orqanının sərəncamlarının icra edilməməsinə görə vaxtında icra edilməyən ödəmə tapşırıqlarında göstərilən məbləğlərin və ya növbəliyi pozulmaqla aparılan əməliyyatların məbləğinin 50 faizi miqdarında.

Cinayət Məcəlləsinin 213-cü (vergiləri, işsizlikdən sığorta, icbari tibbi sığorta və ya məcburi dövlət sosial sığorta haqlarını ödəməkdən yayınma) maddəsinə əsasən, vergi ödəyicisi tərəfindən vergi və digər yığımları ödəməkdən yayınma cinayət məsuliyyəti yaradır və buna görə aşağıdakı cəza tədbirləri tətbiq edilir:

▪ Xeyli miqdarda (20000 manatdan yuxarı, lakin 100000 manatdan artıq olmayan məbləğ) vergiləri, işsizlikdən sığorta, icbari tibbi sığorta və ya məcburi dövlət sosial sığorta haqlarını ödəməkdən yayınma cinayəti nəticəsində vurulmuş ziyanın iki mislindən üç mislinədək miqdarda cərimə və ya iki ilədək müddətə islah işləri və ya üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə və ya edilməməklə üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır;

▪ Külli miqdarda (100000 manatdan yuxarı, lakin 500000 manatdan yuxarı olmayan məbləğ) törədildikdə - cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın üç misli miqdarında cərimə və ya üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və

ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə və ya edilməməklə üç ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrumetmə ilə cəzalandırılır.

10.5. Vergi nəzarəti

Vergi nəzarəti dedikdə vergilərin tam və vaxtında yığılmasını təmin etmək istiqamətində səlahiyyətli vergi orqanları tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət başa düşülür. Digər tərəfdən, vergi nəzarəti vergi ödəyicilərinin və vergitutma obyektlərinin uçotuna, habelə vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına vahid nəzarət sistemi-dir. Azərbaycanda vergi nəzarətini vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada Dövlət Vergi Xidməti həyata keçirir. Yerli vergilərin (bələdiyyə vergilərinin) qanunvericiliyə uyğun olaraq hesablanmasına, tam və vaxtında ödənilməsinə nəzarət bələdiyyələrin vergi xidməti orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Vergi nəzarətini həm də Gömrük Məcəlləsinə və digər qanunvericilik aktlarına müvafiq olaraq Dövlət Gömrük Komitəsi həyata keçirir.

Vergi nəzarətinin həyata keçirilmə qaydaları, forma və metodları, vergi nəzarəti iştirakçılarının hüquq və öhdəlikləri Vergi Məcəlləsinin 32-ci maddəsinə əsasən tənzimlənir. Həyata keçirilən vergi nəzarətinin birbaşa məqsədi vergi hüquqpozmaları və vergi cinayətlərini aşkar etmək və bu kimi halların gələcəkdə qarşısının alınması istiqamətində zəruri tədbirləri görməkdir. Qeyd edilən məqsədə çatmaq üçün yoxlayıcı orqan vergi nəzarətinin aşağıdakı formalarından istifadə edir:

- ❖ Vergi yoxlaması,
- ❖ Vergi ödəyicilərinin uçotu,
- ❖ Vergi monitorinqi,

- ❖ Operativ vergi nəzarəti,
- ❖ Əlaqəli məlumatları təhlil etməklə,
- ❖ Vergi və mühasibat hesabatlarının yoxlanılması və s.

Vergi nəzarətinin əsas metodu vergi yoxlaması hesab edilir. Bu metod vergi və yığımların vaxtında, düzgün və tam hesablanmasını əhatəli formada aşkar etməyə geniş imkan verir. Digər metodlar (inventarizasiya, müayinə) vergi hüquqpozmalarının aşkar edilməsi zamanı və ya sübutların yığılmasında köməkçi vasitə kimi istifadə edilir. Həmçinin vergi orqanı vergi ödəyicisindən zəruri sənədləri tələb etmək, şahidlərin ifadəsini almaq, mütəxəssis, ekspert cəlb etmək, xərclərin müqayisəli təhlilini aparmaq hüququna malikdir. Vergi yoxlaması zamanı vergi ödəyiciləri haqqında kommersiya sirri daşıyan informasiyanın yığılması, saxlanması və yayılması hallarına yol verilməsinə icazə verilmir. Vergi ödəyicisi haqqında əldə edilən zəruri məlumatlar ancaq yoxlama prosesində istifadə edilə bilər.

Vergi nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə vergi ödəyicisi olan hüquqi şəxslər, filial və nümayəndəliklər dövlət qeydiyyatı haqqında sənədlərdə qeyd olunmuş hüquqi ünvan üzrə vergi orqanlarında uçota alınır. Fərdi sahibkarlar və Vergi Məcəlləsinin tələblərinə uyğun olaraq bəyannamə verməli olan rezident fiziki şəxslər yaşadıkları, xüsusi notariuslar isə fəaliyyət göstərdiyi yer üzrə vergi orqanlarında uçota alınır. Vergi Məcəlləsinə əsasən kommersiya hüquqi şəxslərinə, publik hüquqi şəxslərə, habelə xarici kommersiya hüquqi şəxsinin nümayəndəlik və filiallarına qanunvericiliyə müvafiq qaydada dövlət qeydiyyatına alındığı zaman vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi (VÖEN) verilir və həmin andan onlar vergi uçotuna alınmış hesab olunurlar. Bu zaman verilən dövlət qeydiyyatı haq-

qında şəhadətnamə Vergi Məcəlləsinin məqsədləri üçün vergi ödəyicisinin vergi uçotuna alınmasını təsdiq edən şəhadətnamə hesab edilir.

Vergi orqanlarında uçota alınmaq üçün vergi ödəyiciləri tərəfindən (kommersiya hüquqi şəxsləri, publik hüquqi şəxslər, habelə xarici kommersiya hüquqi şəxsinin nümayəndəlik və filialları istisna olmaqla) onların olduğu və ya yaşadığı yer üzrə vergi orqanına ərizə verilir. Vergi orqanına ərizə qeyri-kommersiya hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatına alındığı gündən, Azərbaycan Respublikasında filial və nümayəndəlik vasitəsilə sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirildikdə isə filialın və ya nümayəndəliyin yaradılmasından sonra 30 gün müddətində verilməlidir.

Vergi orqanları tərəfindən keçirilən vergi yoxlamaları iki növə ayrılır:

- **Kameral vergi yoxlaması,**
- **Səyyar vergi yoxlaması.**

Kameral vergi yoxlaması vergi orqanı tərəfindən yerlərə, yəni müəssisənin ofisinə getmədən vergi orqanında olan, vergi ödəyicisi tərəfindən təqdim edilən vergi hesabatları, habelə vergilərin hesablanması və ödənilməsini özündə əks etdirən və mənbəyi məlum olan məlumatlar əsasında keçirilir. Kameral vergi yoxlaması vergi ödəyicisi tərəfindən Vergi Məcəllənin 72-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş vergi bəyannaməsinin, habelə cari vergi ödəmələrinin hesablanması haqqında arayışın təqdim edildiyi tarixdən münasibətdə 60 iş günü müddətində, digər bəyannamələrə, habelə cari vergi ödəmələrinin hesablanması haqqında arayışlara münasibətdə isə 30 iş günü müddətində keçirilir. Kameral vergi yoxlaması başa çatdıqdan sonra vergi orqanı verginin hesablanması üçün əlavə sənəd və ya mənbəyi məlum olan digər məlumat aşkar etdikdə, vergi ödəyicisinə 5 iş günü

müddətində dəqiqləşdirilmiş hesabatın təqdim edilməsi barədə bildiriş göndərir. Dəqiqləşdirilmiş hesabat 10 iş günü müddətində vergi orqanına təqdim edilməlidir. Kameral yoxlama aparmaq üçün vergi ödəyicisi tərəfindən təqdim olunmuş bəyannamə və cari vergi ödəmələrinin hesablanması haqqında arayışla bağlı sənədlərdə olan məlumatlar arasında ziddiyyət və ya səhv aşkar edildikdə, vergi orqanı vergi ödəyicisindən əlavə məlumat, sənəd və izahat tələb edir.

Kameral yoxlama nəticəsində vergi bəyannaməsində və ya cari vergi ödəmələrinin hesablanması haqqında arayışda vergilərin düzgün hesablanmaması (vergi məbləğinin az və ya artıq göstərilməsi) aşkar edildikdə, vergi ödəyicisinə 5 iş günü müddətində vergi orqanı tərəfindən vergilərin hesablanmasına dair qərar göndərilir. Vergi orqanının qərarında hesablanan səbəbləri və vergi ödəyicisinin Vergi Məcəllənin 62-ci maddəsinə uyğun olaraq şikayət etmək hüququ göstərilir.

Kameral yoxlama aparmaq üçün vergi bəyannaməsi, sənədlər və məlumatlar üzrlü əsas olmadan vergi ödəyicisi tərəfindən təqdim edilmədikdə, vergi orqanının Vergi Məcəllənin 67-ci maddəsinə əsasən vergiləri hesablamaq hüququ vardır.

Kameral vergi yoxlamasından fərqli olaraq səyyar vergi yoxlaması, o cümlədən elektron audit vergi orqanının rəhbərinin qərarına əsasən həyata keçirilir. Səyyar vergi yoxlaması mənfəət, gəlir, əmlak, yol və torpaq vergiləri üzrə vergi ödəyicisinin son 3 təqvim ilindən çox olmayan fəaliyyətini, digər vergilər üzrə həmin yoxlamanın keçirildiyi il də daxil olmaqla vergi ödəyicisinin son 3 ildən çox olmayan fəaliyyətini əhatə edə bilər. Səyyar vergi yoxlaması iki növə bölünür: **növbəti və növbədənkenar.**

Növbəti səyyar vergi yoxlaması keçirmək üçün vergi orqanı vergi ödəyicisinə vergi yoxlamasının başlanmasından azı 15 gün əvvəl yazılı bildiriş göndərməlidir. Vergi ödəyicisinə göndərilən bildirişdə vergi yoxlamasının əsası və tarixi, habelə vergi ödəyicisinin və vergi orqanlarının hüquq və vəzifələri göstərilir. Növbəti səyyar vergi yoxlaması təqvim ili ərzində bir dəfədən çox olmayaraq keçirilir və yoxlamanın müddəti 30 gündən artıq davam edə bilməz. Müstəsna hallarda, yuxarı vergi orqanının qərarına müvafiq olaraq səyyar vergi yoxlamasının keçirilməsi müddəti 90 günə qədər artırıla bilər. Vergi qanunvericiliyinə əsasən, aşağıda göstərilən hallarda yuxarı vergi orqanının əsaslandırılmış qərarına əsasən səyyar vergi yoxlamasının nəticələri üzrə aktın tərtibi müddəti 30 gündən çox olmayan müddətə uzadıla bilər:

- Nümunə kimi götürülən əşyaların tədqiqi, səyyar vergi yoxlaması zamanı ekspertizanın keçirilməsi və ya mütəxəssis tərəfindən rəy verilmə üçün müxtəlif bilik sahələrindən istifadə etməklə aparıldıqda;

- Səyyar vergi yoxlaması ilə əlaqədar vergi orqanları tərəfindən göndərilən sorğulara cavabların alınma müddətləri cavab göndərən şəxslər tərəfindən pozulduqda;

- Səyyar vergi yoxlamasının obyektiv və dolğun keçirilməsi üçün zəruri olan sənədlər, o cümlədən vergi orqanının sorğusuna cavab xarici ölkədən alındıqda.

Səyyar vergi yoxlaması iş günü və vergi ödəyicisinin iş vaxtı ərzində keçirilir. Səyyar vergi yoxlamasının nəticələri üzrə vergi orqanlarının səlahiyyətli vəzifəli şəxsləri tərəfindən müəyyən edilmiş formada vergi yoxlaması aktı tərtib edilir və həmin şəxslər və yoxlanılan vergi ödəyicisinin rəhbəri və ya fərdi sahibkar tərəfindən imzalanır. Vergi ödəyicisi yoxlama aktında öz qeydlərini və aktı imzalamaqdan imtina edə bilər. Aktın bir nüsxəsi

vergi ödəyicisinə (onun səlahiyyətli nümayəndəsinə) aktın tərtib edildiyi tarixdən sonra 5 gündən gec olmayaraq verilir və ya göndərilir. Vergi ödəyicisi vergi yoxlaması aktı ilə və ya onun hər hansı bir hissəsi ilə razılaşmadıqda, vergi yoxlaması aktının verilməsi günündən 30 gün müddətində müvafiq vergi orqanına aktı imzalamamasının səbəblərini izah edə, yaxud akta və ya onun ayrı-ayrı hissələrinə öz etirazını yazılı surətdə bildirə bilər. Bu halda vergi ödəyicisinin yoxlama aktını imzalamamasını və ya etirazını ona öz yazılı izahatını (etirazını) təsdiq edən sənədlərin surətini əlavə edərək vergi orqanına təqdim etməyə hüququ vardır. Səyyar vergi yoxlamasının materiallarına baxılmanın nəticələri üzrə vergi orqanının rəhbəri 10 gün müddətində aşağıda göstərilən qərarlardan birini çıxarır:

1. Vergi ödəyicisinin vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətə cəlb edilməsi;
2. Vergi ödəyicisinin vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətə cəlb edilməsindən imtina olunması;
3. Əvvəlki vergi yoxlamasının nəticəsi üzrə qəbul edilmiş qərarın qüvvədə saxlanılması;
4. Yeni qərarın qəbul edilməsi və s.

Növbədənkenar vergi yoxlaması vergi orqanları tərəfindən **aşağıdakı hallarda keçirilə bilər**:

- ❖ Vergi ödəyicisində aparılan sonuncu vergi yoxlaması vergi ödəyicisi tərəfindən bilərəkdən hesabat sənədlərinin qəbul edilmiş qaydalara uyğun olaraq aparılmaması, qanuni ödənilməli olan vergilərin 25 və daha çox faizinin vergidən yayındırılması hallarını aşkar etdikdə;
- ❖ Verginin hesablanması və ödənilməsi üçün zəruri olan vergi hesabatı sənədləri müəyyən edilmiş müd-

dətdə və bu barədə vergi orqanının xəbərdarlığından sonra da təqdim edilmədikdə;

- ❖ Vergi yoxlmasının nəticələri üzrə tərtib edilmiş aktda dürüst olmayan və ya təhrif olunmuş məlumatlar aşkar edildikdə;
- ❖ Artıq ödənilmiş vergilərin, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının qaytarılması barədə vergi ödəyicisinin ərizəsi daxil olduqda;
- ❖ Cinayət prosessual qanunvericiliyinə uyğun olaraq məhkəmənin və ya hüquq mühafizə orqanlarının vergi yoxlamalarının keçirilməsi barədə müvafiq qərarı olduqda və s.

Vergi yoxlmasının nəticələri ilə razılaşmayan vergi ödəyiciləri növbədənkənar səyyar vergi yoxlmasının keçirilməsini yazılı şəkildə tələb etdikdə, vergi yoxlaması vergi orqanlarının əvvəlki yoxlamayı keçirmiş vəzifəli şəxsləri tərəfindən keçirilə bilməz. Qeyd edək ki, vergi ödəyicilərinin vergi orqanları tərəfindən həyata keçirilən vergi yoxlamaları üzrə məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır.

Vergi qanunvericiliyinə görə, vergi nəzarətinin əsas formalarından biri operativ vergi nəzarətidir. Operativ vergi nəzarəti sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin gəlir götürmək üçün istifadə etdikləri, yaxud vergi tutulan obyektlərin və ya əmtəə-material ehtiyatlarının saxlanması ilə bağlı olan anbar, ticarət və bu qəbildən olan digər binalarında (yaşayış binaları istisna olmaqla), nəqliyyat vasitələrində (şəxsi nəqliyyat vasitələri istisna olmaqla) həyata keçirilən nəzarətdir. Operativ vergi nəzarəti aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

1. Vergi qanunvericiliyinin tələblərinə əsasən vergi orqanlarında uçota durmayan sahibkarlıq subyektlərinin aşkar edilməsi;

2. Aksiz markaları ilə markalanmalı və məcburi nişanlama ilə nişanlanmalı olan malların markalanmadan və ya saxta markalar ilə markalanmaqla satılması, satış məqsədi ilə saxlanması və ya istehsal binasının hüdudlarından kənara çıxarılması faktlarının aşkar edilməsi;
3. Nəzarət markalarının qəsdən məhv edilməsi, saxtalaşdırılması, qeyri-qanuni yolla hazırlanması, istifadəsi və satışının qarşısının alınması sahəsinə nəzarət edilməsi;
4. Əhali ilə pul hesablaşmalarının aparılması qaydalarına riayət olunması;
5. Valyuta sərvətlərinin ödəniş vasitəsi kimi qəbul edilməsi və valyuta sərvətlərinin ticarət, iaşə və xidmət müəssisələrində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalara əməl etmədən alınıb-satılması və ya dəyişdirilməsi faktlarının aşkar edilməsi;
6. İstehsal həcmnin və ya satış dövriyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi;
7. Nağdsız hesablaşmaların həyata keçirilməsi ilə bağlı qanunla müəyyən olunmuş tələblərə əməl olunmasına nəzarət edilməsi;
8. Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növləri ilə belə razılıq (lisenziya) olmadan məşğul olan şəxslərin aşkar edilməsi və s.

Mövcud qanunvericilikdə operativ vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün əsaslar müəyyən edilmişdir. Bunlara aiddir: vergi orqanı tərəfindən keçirilən səyyar vergi yoxlaması zamanı aşkar edilmiş faktlar; vergi orqanları tərəfindən mənbəyi belli mənbələrdən əldə etdikləri məlumatlar və s.

Operativ vergi nəzarəti vergi orqanının əsaslandırılmış qərarına əsasən həyata keçirilir. Həmin qərarla vergi

ödəyicilərinin yerləşdiyi ərazi, habelə operativ vergi nəzarəti ilə əhatə olunmalı olan məsələlər, operativ vergi nəzarətinin müddəti və operativ vergi nəzarətini həyata keçirən vergi orqanının vəzifəli şəxsləri göstərilir. Qeyd edək ki, operativ vergi nəzarəti vergi ödəyicisinə əvvəlcədən xəbərdarlıq edilmədən başlanır və vergi ödəyicilərinin faktiki iş vaxtı həyata keçirilir. Operativ vergi nəzarətini həyata keçirən vergi orqanının vəzifəli şəxsi nəzarətə başladıqdan sonra Vergi Məcəlləsinin 50.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş vergi orqanının qərarını vergi ödəyicisinə dərhal təqdim etməlidir. Vergi yoxlaması keçirildikdə, vergi ödəyicisinə və ya onun sahibliyində, istifadəsində və sərəncamında olan əmlaka qanunsuz olaraq zərər vurulmasına yol verilmir. Vergi orqanları və onların vəzifəli şəxsləri vergi ödəyicisinə qanunsuz hərəkətləri nəticəsində vurduqları ziyanı görə qanunla müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Vergi nəzarətini həyata keçirmək məqsədilə vergi qanunvericiliyində banklara vergi ödəyicilərinə hesablaşma hesablarının açılması ilə əlaqədar öhdəlik müəyyən edilir. Belə ki, bank vergi ödəyicisinə hesab açmaq üçün ondan şəhadətnamə-dublikat tələb edir. Vergi ödəyicisi şəhadətnamə-dublikatı əldə etmək üçün vergi orqanına ərizə ilə müraciət edir. Vergi orqanı ərizə əsasında vergi ödəyicisinə 2 gündən gec olmayaraq şəhadətnamə-dublikat verir. Vergi orqanından alınan şəhadətnamə-dublikat əsasında bank vergi ödəyicisinə hesablaşma hesabları açır. Vergi ödəyicisinə açılmış hesablar haqqında şəhadətnamə-dublikatın müvafiq hissəsində bank tərəfindən zəruri qeydlər aparıldıqdan sonra vergi orqanına göndərilir.

XI FƏSİL

Müəssisənin maliyyə münasibətlərinin hüquqi əsasları

11.1. Müəssisə maliyyəsinin mahiyyəti və onun dövlətin maliyyə sistemində yeri

Məlum olduğu kimi maliyyə mühüm iqtisadi kateqoriya olaraq özündə pul vəsaiti fondunun yaradılması və istifadəsi prosesini əks etdirir. Müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində maliyyə iki əsas növə bölünür: dövlət maliyyəsi və xüsusi maliyyə. Bu iki növ maliyyə ilk baxışdan eyni mahiyyət kəsb etsə də, onların fəaliyyət istiqamətləri fərqlidir. Bildiyimiz kimi, dövlət maliyyəsi əsasən dövlətin vəzifə və funksiyalarının yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədini daşıyır. Müasir iqtisadi şəraitdə xüsusi, yeni müəssisələrin maliyyəsinin yaranmasını şərtləndirən amillər mövcuddur və **bunlara aiddir**:

- Müəssisələrin maliyyəsi ölkənin maliyyə sisteminin əsas həlqələrindən biridir. Hər bir dövlətin sosial – iqtisadi vəziyyəti, onun əhalisinin yaşayış səviyyəsi iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən müəssisələrin fəaliyyətindən birbaşa asılıdır. Müəssisə maliyyəsinin düzgün təşkil edilməsi pul vəsaiti fondunun daha səmərəli idarəedilməsini və nəticədə daha çox iqtisadi gəlir əldə edilməsini təmin edir;

- Müəssisə maliyyəsi bütövlükdə dövlətin maliyyə sisteminin dayanıqlığının təmin edilməsinin zəmanəti rolunda çıxış edir;

- Dövlətin maliyyə sisteminin tərkibi kimi müəssisə maliyyəsinin fəaliyyət göstərməsi sosial siyasətin (məşğulluq, işsizlik və s.) uğurla yerinə yetirilməsini təmin edir.

Müəssisə maliyyəsi dövlətin maliyyə sisteminin əsas strukturu kimi onun digər sahələrinin - büdcə, kredit və sığorta sisteminin normal fəaliyyətini və dayanıqlığını təmin edir. Deməli, hər bir dövlətin özündə maliyyə

sisteminin sabitliyi müəssisələrin maliyyə fəaliyyətindən, onun mənfəət əldə etməsindən çox asılıdır.

Dövlətdə müəssisələrin maliyyə fondunun rolu bir də onunla şərtlənir ki, bilavasitə müəssisələrdə ölkənin ümumi daxili məhsulu yaradılır, onun bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi prosesində dövlətin, onun ayrı-ayrı regionlarının və cəmiyyətin hər bir üzvünün maddi tələbatlarının ödənilməsi həyata keçirilir. Müəssisələrin maliyyə fondu dövlət və yerli büdcənin əsas mənbəyini təşkil edir. Dövlət və bələdiyyə büdcələrinin gəlir 80-90%-ni müəssisələrdən vergi qanunvericiliyinə uyğun toplanan vergilər və s. ödəmələr təşkil edir. Eyni zamanda müəssisələrin maliyyəsi büdcədən kənar dövlət fondlarının, xüsusilə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun maliyyə ehtiyatlarının əsas mənbəyini təmin edir. Bütövlükdə müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin təşkili müəyyən prinsiplərə əsaslanır və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ❖ Müəssisənin fəaliyyət sahəsini seçməkdə, maliyyə mənbələrini axtarmaqda və ondan istifadə edilməsində, mənfəətin bölüşdürülməsində iqtisadi müstəqilliyi,

- ❖ Özünümaliyyələşdirmə, yəni əldə etdiyi mənfəət hesabına xərclərini ödəmək və gələcək inkişaf layihələrini maliyyələşdirmək,

- ❖ Müəssisə maliyyəsinin təşkilində bütün iştirakçıların maddi maraqlarının olması. Yəni işçi maraqlıdır ki, əməkhaqqı alacaq, dövlət maraqlıdır ki, vaxtında və tam həcmdə vergi toplanacaq. Eyni zamanda ictimai tələbatlar ödəniləcək,

- ❖ İqtisadi məsuliyyət, yəni müəssisə fəaliyyəti dövründə qanunvericiliyin tələblərinin pozulmasına görə müxtəlif cərimələr ödəməli, əlavə vergi öhdəlikləri yerinə yetirməli olurlar,

❖ Könüllü və icbari formada gözlənilməz risklərdən maliyyə ehtiyatı fondu yaratmaq.

Qeyd olunan prinsiplər bütün müəssisələrdə maliyyə fəaliyyətinin təşkili üçün eynidir. Bu prinsiplər maliyyə mexanizmləri vasitəsilə reallaşdırılır. Maliyyə mexanizmi müəssisənin maliyyəsinin idarəedilməsi sisteminin müxtəlif elementlərini özündə əks etdirir. Bu əsas elementlərə maliyyə metodları və maliyyə alətləri aiddir. Maliyyə metodları dedikdə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti prosesində maliyyə münasibətlərinin, ilk növbədə pul vəsaiti fondunun formalaşması və istifadəsi istiqamətində yaranan qarşılıqlı fəaliyyətin üsulları məcmusu başa düşülür. **Bunlara aiddir:** maliyyə təhlili, maliyyə hesabatı, proqnozlaşdırma, kreditləşmə, maliyyə tənzimlənməsi və s.

Maliyyə alətləri dedikdə müəssisənin maliyyə aktivlərinin artırılmasını təmin edən xüsusi vasitələr başa düşülür. **Bunlara aiddir:** mənfəət, dividend, faiz və s.

Müəssisə maliyyəsinin təşkili xüsusiyyətləri əsasən aşağıdakı amillər hesabına formalaşır:

1. Fəaliyyətinin məqsədi,
2. Təşkilati-hüquqi forma,
3. Hansı sahədə fəaliyyət göstərməsi.

Fəaliyyət məqsədindən asılı olaraq kommersiya və qeyri-kommersiya müəssisəsinin maliyyəsi fərqləndirilir. Kommersiya müəssisəsinin maliyyəsinin əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Qeyri-kommersiya müəssisəsinin fəaliyyətinin əsas məqsədi cəmiyyətdə ictimai, sosial, mədəni və mənəvi tələbatların ödənilməsini təmin etməkdir. Bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən müəssisələr öz fəaliyyətlərinin maliyyə təminatını ya dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına (subsidiya, qrant və s. formada), ya da könüllü ianələr hesabına təmin edirlər.

Təşkilati-hüquqi forma müəssisənin maliyyəsinin təşkilinin və idarəedilməsinin, ona nəzarət strukturunun formalaşdırılması baxımından mühüm rol oynayır. Məsələn, Açıq Səhmdar Cəmiyyətində maliyyə vəsaitinin müxtəlif istiqamətlər üzrə bölüşdürülməsi səhmdarların ümumi yığıncağında müzakizə olunur və böyük səs çoxluğu ilə qərar verilir.

Müəssisənin sahə mənsubluğu (kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, sənaye, ticarət və s.) onun fəaliyyətində bu və ya digər xarakterik xüsusiyyətləri əks etdirir. Bu amil müəssisənin maliyyə strukturunun formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Qeyd etdiyimiz kimi, müəssisələrin maliyyə fondunun əsas təyinatı, hər şeydən əvvəl, istehsalın fasiləsizliyini, yəni təkrar istehsalı təmin etməkdən ibarətdir. Bildiyimiz kimi, əgər istehsal prosesində fasilə yaranarsa, müəssisənin fəaliyyəti dayanar, işçi qüvvəsinin, maddi ehtiyatların təkrar istehsalı təmin oluna bilməz. Ona görə də, hər bir müəssisə maliyyə ehtiyatlarından daha səmərəli və məqsədlərinə müvafiq surətdə istifadə etməlidir. Bu baxımdan, dövlət, maliyyə sisteminin özəyini təşkil edən müəssisələrin maliyyə fondunun inkişafı və səmərəli istifadəsi üçün bu sahədə olan münasibətləri qanunlarla tənzim edir. Nəticə etibarilə müəssisələrin maliyyə fondu maliyyə-hüquqi tənzimləmənin obyektinə kimi çıxış edir.

Müəssisə — mülkiyyət formasından asılı olmayaraq qanunvericiliyə müvafiq yaradılan, dövlət qeydiyyatından keçən, ictimai tələbatın ödənilməsi və mənfəət əldə etməsi məqsədilə məhsul istehsal edən və satan, müxtəlif işlər görən və xidmətlər göstərən müstəqil hüquqi şəxsdir. Azərbaycanda mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin hüquq və mənafeələrinin

müdafiəsinə və onların inkişafına bərabər şəraitin yaradılmasına dövlət təminat verir. Müəssisə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə qadağan edilməyən, onun nizamnaməsində nəzərdə tutulan istənilən fəaliyyət sahəsi ilə məşğul ola bilər. Fəaliyyət istiqamətindən, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələr maliyyə qanunverciliyinə uyğun olaraq dövlət qarşısında üzərlərinə düşən maliyyə öhdəliklərini, xüsusilə vergi öhdəliklərini vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirməlidirlər. Ona görə də müəssisələr fəaliyyət göstərdikləri müddət ərzində maliyyə hüquq münasibətlərinin subyekt qismində çıxış edirlər. Bu baxımdan, müəssisələrin maliyyə fondu maliyyə hüququnun əksər hüquq institutları ilə bağlı olan münasibətləri əmələ gətirir. Bunlara vergi hüququ, büdcə hüququ, sığorta, kreditləşmə, hesablasmalar, valyuta hüququ və s. sahələr aiddir.

Müəssisələrin maliyyə fondunun hüququ münasibətlərini müəyyən edən normativ-hüquqi bazası çoxşaxəlidir. Qeyd olunan sahədə maliyyə münasibətləri Azərbaycan Respublikasının Mülki və Vergi Məcəllələri, büdcə, sığorta, bank və valyuta qanunvericiliyi, "Publik hüquqi şəxslər haqqında", "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunları və s. digər normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir.

11.2. Müəssisənin maliyyə mənbələrinin mahiyyəti və onların təsnifatı

Mülkiyyət formasından və təşkilati-hüquqi statusundan asılı olmayaraq hər bir müəssisə öz məqsədlərinə çatmaq və normal fəaliyyət göstərmək üçün zəruri həcmdə maliyyə ehtiyatlarına malik olmalıdır. Bu baxım-

dan müəssisənin maliyyə ehtiyatı maddi mənada onun pul vəsaitləridir. Bu vəsaitlər onun əsas fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər, habelə cəlb edilən vəsaitlər hesabına formalaşır. Müəssisənin maliyyə ehtiyatları qanunvericiliklə onun əmlakı hesab edilir və müəssisə tərəfindən sərbəst şəkildə idarə olunur. Müəssisənin əmlakı onun balansında əks olunmaqla aktiv və passiv olaraq iki yerə bölünür. Qeyd olunan hər iki element müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin tərkib hissəsi olaraq pul vəsaitinin formalaşması və bölüşdürülməsi prosesini, eyni zamanda öhdəlikləri özündə əks etdirir.

Müəssisənin balansına əsasən aktivlərə aiddir:

- əsas vəsaitlər,
- dövriyyə vəsaitləri.

Müəssisənin balansına əsasən passivə aiddir:

- nizamnamə kapitalı,
- ehtiyat kapital,
- əlavə kapital,
- məqsədli daxilolmalar və maliyyələşmə,
- mənfəətin təkrar bölgüsü.

Mühasibat (maliyyə) balansı hesabat dövrünə müəssisənin maliyyə vəsaitinin hərəkəti, iqtisadi vəziyyəti haqqında ümumi məlumatı əks etdirir. Yəni mühasibat balansı müəssisənin müəyyən dövrə vəsaitinin formalaşması mənbələrini, onun istiqamətlərini pul ifadəsində əks etdirir. Balansın aktiv tərəfi müəssisənin maliyyə-təsrüfat fəaliyyətinin əsasını və onun spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Müəssisənin balansının aktivində əks olunan əsas vəsaitlər öz təyinatına görə iki yerə bölünür: istehsal təyinatlı əsas vəsaitlər və qeyri-istehsal təyinatlı əsas vəsaitlər. İstehsal təyinatlı əsas vəsaitlərə binalar, müxtəlif tikili və qurğular, avadanlıqlar, hesablayıcı maşınlar, nəqliyyat vasitələri və s. aiddir.

İstehsal təyinatlı əsas vəsaitlər iki əsas xüsusiyyətə malik olur, **birincisi**, istehsal prosesində, yəni məhsul, iş və xidmətlərin yaradılmasında dəfələrlə, uzunmüddətə və birbaşa iştirak edir. **İkincisi** isə öz dəyərini istehsal olunan məhsul, iş və xidmətin üzərinə hissə-hissə köhnəlmə məbləği (amortizasiya ayırması) formasında keçirir.

Qeyri-istehsal təyinatlı əsas vəsaitlərə sosial təyinatlı bina və digər tikililər (uşaq bağçası, tibb məntəqəsi, tədris binası, qazanxana, idman zalı, kitabxana fondu və s.) aiddir. Qeyd edək ki, müəssisənin qeyri-istehsal təyinatlı əsas vəsaitləri məhsul, iş və xidmətlərin yaradılması prosesində birbaşa iştirak etmir, ancaq dolayı yolla həmin prosesə kömək edir.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitləri dedikdə istehsal prosesində öz dəyərini yeni yaradılan məhsulun üzərinə birdəfəlik keçirən vəsaitlər başa düşülür. Bu vəsaitlər müəssisədə istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin edən başlıca amildir. Dövriyyə vəsaitlərinə xammal, material, yarımfabrikat, digər mallar və s. aiddir. Dövriyyə vəsaitləri müəssisənin öz vəsaitləri və ya digər müəssisələrdən alınan borc vəsaitlərinin hesabına təmin edilir.

Müəssisənin maliyyə ehtiyatının əsas istiqamətlərindən birini amortizasiya fondu təşkil edir. **Amortizasiya** vergi qanunvericiliyində müəyyən edilmiş normalar həddində əsas vəsaitlərin öz dəyərini istismar müddəti dövründə hissə-hissə istehsal olunan məhsul, iş və xidmətin üzərinə keçirdiyi məbləğdir. Məsələn, avadanlığın vergi ilinin sonuna dəyəri 50000 manatdır, onun vergi qanunvericiliyi ilə amortizasiya norması illik 7% müəyyən olunmuşdursa, deməli həmin avadanlığın amortizasiya məbləği illik 3500 manat təşkil edir. Hesablanan məbləğ müəssisədə yaradılan amortizasiya fonduna

yiğilaraq maliyyə ehtiyatını formalaşdırır. Gələcəkdə amortizasiya fondunun vəsaiti hesabına müəssisənin əsas vəsaitlərinin təzələnməsi, yeni yenilərinin alınması prosesi həyata keçirilir. Müasir elmi-texniki inkişaf dövründə müəssisənin əsas vəsaitlərinin yenilənməsi nəticədə bütövlükdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına və rəqabət qabiliyyətinin artmasına təkan verir. Ona görə də hər bir müəssisə öz fəaliyyət istiqaməti üzrə bazardakı mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə əsas vəsaitlərin mütəmadi modernləşdirilməsində maraqlı olur və bu istiqamətdə müəssisənin bütün maliyyə imkanlarını səmərəli istifadə etməyə yönəldir. Əsas vəsaitlərin yenilənməsi tempi onların sıradan çıxması tempindən yüksəkdirsə, deməli, istehsalın artımı və onun inkişafı davam edir. Əksinə olarsa, onda istehsalın zəifləməsi və müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsi prosesi baş verir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları və müəssisənin nizamnaməsi ilə digər hal nəzərdə tutulmayıbsa, müəssisə sərəncamında olan əsas vəsaitləri və digər maddi sərvətləri satmaq və başqa müəssisələrə və təşkilatlara vermək, dəyişdirmək, icarəyə vermək, müvəqqəti istifadə üçün pulsuz vermək, yaxud borca vermək, habelə onları balansdan silmək hüququna malikdir. Elmi ədəbiyyatlarda müəssisənin **maliyyə mənbələri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:**

- ❖ Təsisçilərin pul və maddi payları,
- ❖ Məhsul satışından, görülmə iş və göstərilən xidmətlərdən, habelə təsərrüfat fəaliyyətinin digər növlərindən alınan gəlirlər,
- ❖ Qiymətli kağızların satışından əldə edilən gəlirlər,
- ❖ Bank kreditləri və digər kreditlər,
- ❖ Kapital qoyuluşu və büdcədən dotasiyalar,

❖ Hüquqi və fiziki şəxslərin verdikləri xeyriyyə vəsaitləri və ianələri,

❖ Qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər mənbələrdən daxil olan vəsaitlər.

Hər bir müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının formalaşması mənbələri iki yerə bölünür: **daxili və xarici mənbələr**.

Müəssisənin maliyyə ehtiyatının əsas daxili mənbəyi onun hesabat ilində qazandığı mənfəət hesab edilir. Mənfəət əldə etmək hər bir müəssisənin fəaliyyətinin əsas məqsədidir. Məhz əldə olunmuş mənfəət hesabına müəssisə öz xərclərini maliyyələşdirə, işçilərin maddi rifahını yüksəldə, investisiya qoya və öhdəliklərini yerinə yetirə bilər. Eyni zamanda müəssisənin əldə etdiyi mənfəətdən dövlət büdcəsinə vəsait ödənilir və onun artması dövlət büdcəsinə ödənilən vergi məbləğinin artmasına səbəb olur. Hesabat dövründə qazanılan mənfəətdən qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq vergi dərəcəsinə uyğun məbləğin tutulmasından sonra yerdə qalan hissə müəssisənin sərəncamında olan xalis mənfəət adlanır. Xalis mənfəət müəssisənin sərəncamında qalan maliyyə ehtiyatı olaraq digər məqsədli fondların yaradılmasının maddi əsasını təşkil edir. Müəssisənin maliyyə ehtiyatının daxili mənbələrinə amortizasiya ayırmaları, əmlakın satışından əldə olunan gəlir də aiddir.

Müəssisənin mənfəət əldə etməsinə və ya onun artırılmasına təsir göstərən bir sıra amillər var. Bildiyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatı tələb-təklif, rəqabət qanunları ilə idarə olunur və bu qanunlar qiymətlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Müəssisədə mənfəətin əldə edilməsinə və ya onun artırılmasına təsir edən maya dəyəri, qiymət, rəqabət kimi amillər var. Ona görə də hər bir müəssisə öz fəaliyyəti zamanı bu amilləri nəzərə almalıdır.

Müəssisədə müəyyən layihələrin reallaşdırılması zamanı daxili maliyyə ehtiyatı çatışmadıqda xarici mənbələrdən istifadə zərurəti yaranır. Yeni müəssisə qarşıya qoyduğu layihələrini maliyyələşdirmək üçün xarici mənbələrdən vəsait cəlb edir. Bu istiqamətdə maliyyə ehtiyatının formalaşmasının **xarici mənbələrinə** bank kreditləri, kənar müəssisələrdən alınan borc vəsaiti, təsisçi payı, dövlət büdcəsindən ayrılan məqsədli vəsaitlər (dota-siya, subsidiya, uzunmüddətli və güzəştli şərtlərlə maliyyələşmə və kreditləşmə və s.), qiymətli kağızların satışından əldə edilən gəlirlər və s. aiddir.

Müəssisənin balansının passiv hissəsinə əsasən onun təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilinin ilk maliyyə təminatı rolunda nizamnamə kapitalı çıxış edir. Yeni hər bir müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının ilkin mənbəyini müəssisənin balansının passivində yerləşən nizamnamə fondu (kapitalı) təşkil edir.

Nizamnamə kapitalı – müəssisənin təsisçiləri tərəfindən onun fəaliyyətini təmin etmək üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş minimum həddə ödənilən ilkin maliyyə vəsaitidir. Nizamnamə kapitalının həcmi müəssisələrin fəaliyyət istiqamətləri üzrə qanunvericilikdə müxtəlif məbləğlərdə müəyyən edilir. Məsələn, hazırda ölkəmizdə maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən bankların nizamnamə kapitalı 50,0 milyon manat, sığorta müəssisələrinin nizamnamə kapitalı 5,0 milyon manat, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin nizamnamə kapitalı 10 manat müəyyən olunub. Qeyd olunan nizamnamə kapitalı müəssisənin təsis sənədlərində öz əksini tapır. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə əsasən, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalının cəmiyyətin əmlakı hesabına artırılması onun nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş qaydada cəmiyyətin ümumi

yığıncağının qərarı ilə həyata keçirilir. Belə qərar yalnız cəmiyyətin ötən il üçün maliyyə hesabatlarının göstəriciləri əsasında qəbul edilə bilər.

Müəssisənin özünəməxsus vəsaitlərinə əlavə kapital, ehtiyat fondu (kapitalı), bölüşdürülməmiş mənfəət də aiddir.

Əlavə kapital – müəssisədə əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi zamanı yaranan mənfəət, səhmin nominal dəyərindən yüksək qiymətə satılması nəticəsində əldə olunan gəlir və digər əvəzsiz daxil olan vəsaitlər hesabına formalaşan fondur. Əlavə kapitalın digər mənbələrinə aşağıdakılar aiddir:

- Başqa müəssisələrin fəaliyyətində payçı qismində iştirakdan əldə olunan gəlir,
- Əmlakın icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlir,
- Səhm, istiqraz və digər qiymətli kağızların satışından əldə olunan gəlirlər (dividend və faiz),
- Müəssisədə əmlakın satışından əldə olunan gəlir və s.

Ehtiyat kapitalı - müəssisənin zərərinin və digər öhdəliklərinin vaxtında ödənilməsini təmin etmək üçün yaradılan zəruri maliyyə ehtiyatıdır. Bu fondun vəsaitinin əsas mənbəyi müəssisənin hesabat ilində əldə etdiyi mənfəətdir. Ehtiyat fonduna mənfəətdən ayırmaların həcmi həm qanunvericiliklə, həm də müəssisənin əsas təsis sənədi olan nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş qaydalarla müəyyən olunur. Mənfəətdən ehtiyat fonduna ayırmalar əsasən 5-15% intervalında müəyyən edilir. Müəssisələr müxtəlif təyinatlı fondlar yaratmaqda sərbəstdirlər. Məsələn, müəssisələrdə ən çox yığım və istehlak fondları yaradılır.

Yığım fondu müəssisənin xalis mənfəəti və amortizasiya ayırmaları hesabına formalaşdırılır. Bu fondun vəsaiti müəssisənin maddi-texniki potensialının artırılma-

sının, kadr hazırlığının və elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsini təmin etmək üçün istifadə edilir.

İstehlak fondu müəssisənin xalis mənfəəti hesabına yaradılır. Fondun vəsaiti əsasən işçilərə maddi yardım verilməsi, əlavə məzuniyyət və yemək pulu, yol pulu verilməsi və digər mədəni və idman tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün xərclənir.

Məqsədli daxilolmalar və maliyyələşmə - müəssisəyə büdcədən, habelə digər təşkilatlardan və fiziki şəxslərdən müəyyən işlərin maliyyələşdirilməsi üçün alınan daxilolmalardır. Məqsədli maliyyələşdirmə fondları təsdiq olunmuş smetalara uyğun olaraq xərclənir. Bu vəsaitlərin başqa məqsədlər üçün istifadəsi qadağandır. Məqsədli maliyyələşdirmənin əsas hissəsi, bir qayda olaraq, bir kommersiya təşkilatı tərəfindən dövlət yardımı şəklində alınan vəsaitlər ola bilər. Dövlət yardımı, dotasiya, subvensiya və subsidiya, güzəştli kreditlər, müəyyən tədbirlərin maliyyələşdirilməsi şəklində təşkilat üçün iqtisadi faydaların artırılmasına yönəlmiş birbaşa iqtisadi fəaliyyətdir.

Mərkəzləşdirilmiş fond olmasına baxmayaraq, müəssisələrin maliyyə fondu digər fondlar (büdcə, kredit, büdcədən kənar dövlət fondları) kimi bölüşdürülür. Müəssisələrin maliyyə fondunun bölüşdürülməsi ilə əlaqədar münasibətlərin bir qismi maliyyə hüquq münasibətləridir. Maliyyə hüquq münasibətləri malların (iş və xidmətlərin) satışından əldə olunan ümumi gəlirin, daha sonra xalis mənfəətin bölüşdürülməsi prosesində yaranır.

Müəssisənin ümumi mənfəətinin təkrar bölüşdürülməsi prosesində yaranan münasibətlər müəssisə ilə vergi və gömrük orqanları, müəssisə ilə kredit təşkilatı, müəssisə ilə sığorta təşkilatı, müəssisə ilə təsisçilər,

payçılar, digər dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları arasında baş verir.

Müəssisə əldə etdiyi gəlirin bölüşdürülməsi ilə dövlət qarşısında, yəni dövlət və yerli büdcələr qarşısında Vergi Məcəlləsinə əsasən vergi öhdəliklərini yerinə yetirir.

Müəssisələrin subyekt olduğu maliyyə hüquq münasibətlərinin xüsusi qrupunu hesablama münasibətləri təşkil edir. Müəssisələr, istər hüquqi şəxslər, istərsə də hüquqi şəxs yaratmadan sahibkar fiziki şəxslər “vahid pəncərə” sisteminə uyğun olaraq Vergi Məcəlləsinin müvafiq tələblərinə əsasən vergi orqanlarında uçota alındıqdan sonra banklarda hesablama hesabları açmalı və öz öhdəlikləri üzrə, digər müəssisələrlə hesablasmalar, bir qayda olaraq, banklar vasitəsilə nağdsız qaydada aparmalıdırlar. Müəssisələrdə nağdsız hesablasmalar “Nağdsız hesablasmalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 16 dekabr 2016-cı il tarixli Qanunu və digər normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir. Müəssisələr və vətəndaşlar arasında nağd hesablasmalar Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və Mərkəzi Bankı tərəfindən təsdiq edilmiş hesablama və kassa əməliyyatları aparılması qaydalarına müvafiq aparılır.

Müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində əldə etdikləri gəlirlərin bölüşdürülməsi prosesində müəssisələrlə gömrük orqanları arasında “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 20 iyun 1995-ci il tarixli Qanununa əsasən gömrük öhdəliklərinin, yəni gömrük ödəmələrinin ödənilməsi ilə bağlı münasibətlər yaranır.

Müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının uçotunun düzgün aparılmasının, onun qanunvericiliyin tələblərinə uyğun bölüşdürülməsi vəziyyətinin yoxlanılması Dövlət Vergi Xidməti və digər maliyyə orqanlarına həvalə edilir.

Müəssisələrin maliyyə ehtiyatlarının həm yaradılması, həm də bölüşdürülməsi münasibətlərinə dövlət öz hüquqi təsirini göstərir. Dövlət müəssisələrin maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasının vahid qaydalarını, müəssisələrin dövlət qeydiyyatı, vergi uçotu, banklarla münasibətlərinin yaradılması qaydalarını, müəssisənin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyəti üzərində maliyyə nəzarətinin həyata keçirilmə qaydalarını müəyyən etməklə, münasibətləri hüquqi tənzimləyir. Bu məsələni şərtləndirən əsas cəhət, qeyd etdiyimiz kimi, müəssisələrin maliyyə fondunun ölkənin maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olması dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının (dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının) yaradılmasının əsas mənbəyini təşkil edir. Digər tərəfdən isə büdcə vəsaitləri bölüşdürülərkən, bir sıra müəssisələr də (məsələn, dövlət müəssisələri) büdcədən müxtəlif formalarda maliyyələşdirilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün maliyyə münasibətləri “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 29 oktyabr 2004-cü il tarixli Qanununun tələblərinə əsasən müəssisənin maliyyə hesabatlarında öz əksini tam və dəqiq tapmalıdır. Eyni zamanda müəssisələrdə maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tətbiq edilməsi istiqamətində ölkəmizdə əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyası 30 yanvar 2017-ci il tarixli qərarı ilə maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması qaydalarını təsdiq etmişdir. Bu qaydalar kredit təşkilatları istisna olmaqla, kommersiya təşkilatları, habelə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər tərəfindən mühasibat uçotunun aparılmasını tənzimləyir. Mühasibat uçotunun aparılması zamanı beynəlxalq standartlara əsaslanan

ehtimallara (prinsiplərə), maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xüsusiyyətləri və maliyyə hesabatları elementlərinin qiymətləndirmə metodlarına üstünlük verilir. Bu istiqamətdə beynəlxalq standartların tətbiq edilməsi müəssisənin öhdəlikləri, pul vəsaitlərinin hərəkəti, gələcək investisiya qoyuluşu və maliyyə daxilolmaları haqqında tam obyektiv məlumat əldə edilməsi, eyni zamanda müəssisənin gələcək inkişaf istiqamətlərinin proqnozlaşdırılması imkanı verir.

11.3. Maliyyə fəaliyyəti zamanı müəssisələrin qarşılıqlı münasibəti

Hər bir müəssisənin maliyyə fəaliyyəti zamanı bu və ya digər dərəcədə müxtəlif istiqamətli müəssisə, təşkilat və fiziki şəxslərlə qarşılıqlı münasibətləri yaranır. Bu qarşılıqlı münasibətlər həm müəssisədaxili, həm də müəssisəxarici münasibətləri əhatə edir. Qeyd olunan hər iki münasibətlər həm müəssisənin daxili qaydaları, həm də müvafiq qanunvericilik aktları vasitəsilə tənzimlənir.

Müəssisədaxili maliyyə münasibətləri aşağıdakı tərəflər arasında yaranır:

- ❖ Müəssisə ilə onun işçiləri arasında,
- ❖ Müəssisə ilə onun mülkiyyətçiləri (səhmdarlar, təsisçilər) arasında.

Müəssisə ilə onun işçiləri arasındakı əmək münasibətləri Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi və digər müvafiq normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir. İşçi ilə intellektual mülkiyyət və digər əlavə xidmətlərlə bağlı tənzimləmə zamanı Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi tətbiq edilir.

Müəssisə ilə işçi arasındakı maliyyə münasibətləri aşağıdakı istiqamətləri özündə əks etdirir:

- İşçiyə yerinə yetirdiyi işə və digər xidmətlərə görə ödənilən əməkhaqqı və mükafat,
- Ezamiyyət xərcləri və digər zəruri ödənişlər,
- Müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirdiyinə, analıq məzuniyyətinə çıxdığına görə ödənilən müavinətlər və digər maddi yardımlar,
- İşçinin məsuliyyətsizliyi və ya səhlənkarlığı səbəbindən müəssisəyə dəymiş zərərin onun əməkhaqqısından tutulması və s.

Müəssisə ilə onun mülkiyyətçiləri arasında maliyyə münasibətləri əsasən qazanılan mənfəətin bölüşdürülməsi və müəssisənin özünəməxsus ehtiyatının artırılması zamanı yaranır. **Bu münasibətlər əsasən aşağıdakı formalarda reallaşdırılır:**

- ✓ Mülkiyyətçilərə səhmlərə görə dividend ödənilməsi,
- ✓ Müəssisənin gələcək inkişafı üçün onun təsisçilərinə əlavə vəsait (haqq) ödənişinin tətbiq edilməsi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz qarşılıqlı maliyyə münasibətləri müvafiq qanunlar və müəssisənin təsis sənədləri ilə tənzimlənir. Müəssisənin maliyyə sahəsində xarici qarşılıqlı münasibətləri daha genişdir, daha əhatəlidir. Bildiyimiz kimi, müəssisə maliyyəsi dövlət maliyyə sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla onun digər strukturları ilə daha aktiv qarşılıqlı münasibətdə olur. Müəssisənin xarici qarşılıqlı maliyyə münasibətləri Azərbaycan Respublikasının Mülki, Vergi və Gömrük Məcəllələri, müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən digər normativ-hüquqi aktlar vasitəsilə tənzimlənir. Bu istiqamətdə normativ-hüquqi aktlara "Sosial sığorta haqqında", "İşsizlikdən sığorta haqqında", "Valyuta tənzimi haqqında", "Büdcə sistemi haqqında", "Banklar haqqında", "Au-

ditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları və s. aiddir.

Müəssisənin maliyyə sahəsində xarici qarşılıqlı münasibətlər sferasına aiddir:

- Dövlət və bələdiyyə orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlər,
- Kənar müəssisələrlə qarşılıqlı münasibətlər,
- Maliyyə bazarı subyektləri ilə qarşılıqlı münasibətlər.

Müəssisənin dövlət və bələdiyyə orqanları ilə qarşılıqlı münasibətləri Vergi Məcəlləsi, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və digər normativ-hüquqi aktlar ilə tənzimlənir. **Qeyd olunan münasibətlər aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:**

- ❖ Dövlət və bələdiyyə büdcələrinə vergi və yığımların ödənilməsi;
- ❖ Dövlət büdcəsinə artıq ödənilmiş verginin müəssisəyə qaytarılması;
- ❖ Səhm paketi dövlətə məxsus olan müəssisələrə dövlət büdcəsindən ayırmalar;
- ❖ Müəssisələrin güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsi və kreditləşməsi;
- ❖ Dövlətə məxsus müəssisələrin mənfəətinin qanunvericiliyə müvafiq bölüşdürülməsi;
- ❖ Müəssisədə müxtəlif istiqamətli dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi və s.

Kənar müəssisələrlə qarşılıqlı maliyyə münasibətləri yerli və xarici müəssisələr üzrə fərqli xarakter daşıyır. Yerli müəssisələr əsasən öz törəmə müəssisələri və əməkdaşlıq etdikləri (xammal, material satan və xidmət göstərən) digər müəssisələrlə qarşılıqlı maliyyə münasibətlərində olur. **Bu münasibətlər əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir:**

- Bağlanmış ikitərəfli müqaviləyə əsasən alınmış məhsul, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərə görə edilən ödənişlər;
- Digər müəssisəyə qısa və ya uzunmüddətli maliyyə qoyuluşu (məsələn, səhm alınması və ya bir-başa investisiya qoyulması);
- İmtiyazlı şərtlərlə borc verilməsi və s.

Müəssisələr arasında mal-material, hazır məhsul alqı satqısı həyata keçirilir. Bu zaman qarşılıqlı maliyyə münasibətləri alınmış əmtəə-material qiymətlilərinin, yerinə yetirilmiş iş və ya xidmətlərin dəyərinin, kommunal öhdəliklərin, icarə haqqının ödənilməsi formasında reallaşdırılır.

Xarici investisiyalı müəssisələrlə qarşılıqlı maliyyə münasibətləri Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə tənzimlənir. Bu növ müəssisələrlə qarşılıqlı maliyyə münasibətləri spesifik xarakter daşıyır. Burada müəssisənin hər hansı fəaliyyət istiqaməti üzrə xüsusi müqavilə bağlamasına, investisiya sazişini, yatırılmış investisiya nəticəsində əldə olunmuş məhsulun bölüşdürülməsi müqaviləsini, həmçinin kadr hazırlığı üzrə müqaviləni misal göstərmək olar.

Müəssisələrin maliyyə bazarı subyektləri ilə qarşılıqlı münasibətləri çoxşaxəlidir və onlara kredit, sığorta və digər ixtisaslaşmış maliyyə təşkilatları ilə olan münasibətlər aiddir.

Müəssisənin kredit təşkilatları (banklar və bank olmayan kredit təşkilatları) ilə qarşılıqlı münasibətləri Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, "Banklar haqqında", "Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunları, Mərkəzi Bankın müvafiq normativ aktları və digər normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir. Qeyd etdiyimiz normativ-hüquqi aktlar müəs-

sisənin banklarda cari hesab açılması, kreditin alınması, kredit üzrə əsas və faiz borcunun ödənilməsi, nağdsız pul və valyuta əməliyyatlarının aparılması, xəzinədə limitdən artıq nağd pul vəsaitinin bank hesabına ödənilməsi qaydalarını tənzimləyir.

Müəssisənin sığorta təşkilatları ilə qarşılıqlı münasibətləri Mülki və Vergi Məcəllələri, "Sığorta fəaliyyəti haqqında", "İcbari sığortalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunları, bu sahədə dövlət siyasətini həyata keçirən orqanın normativ-hüquqi aktları vasitəsilə tənzimlənir. Bu sahədə əsasən sığorta haqlarının hesablanması, ödənilməsi, sığorta olunana sığorta ödənişlərinin həyata keçirilməsi qaydaları, sığorta müqaviləsində əksini tapan öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsi və digər məsələlər tənzimlənir.

Müəssisənin fond birjalari ilə qarşılıqlı münasibətləri Mülki Məcəllə, "Qiymətli kağızlar haqqında", "Valyuta tənzimi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunları və digər normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir. Bu istiqamətdə əsasən müəssisənin tədavi ilə səhm buraxması, onun satılması, uçotunun aparılması, səhm satışından əldə olunmuş maliyyə vəsaitinin xərclənməsi, dövrəli valyutanın (dollar, avro və s.) alınması və s. Qaydaları tənzimlənir.

Qiymətli kağızlar bazarı ilkin və təkrar bazar formasında fəaliyyət göstərir. İlkin qiymətli kağızlar bazarında müəssisənin ilk dəfə, yeni dövriyyəyə yeni buraxdığı səhm satılır. Müəssisə səhm satışından əlavə maliyyə vəsaiti əldə edir və onu da daha gəlirli sahələrə investisiya qoyur.

Təkrar qiymətli kağızlar bazarında isə səhm onu əvvəl əldə etmiş şəxslər, sərmayəçilər arasında alqı-satqı predmetinə çevrilir. Bu prosesdə müəssisə birbaşa

maliyyə vəsaiti qazanmır, lakin bu, bazar sərmayəçilərinin gəlir əldə etməsi və maliyyə vəsaitinin aktiv hərəkəti baxımından əhəmiyyətli rol oynayır.

Müəssisələrin auditor şirkətləri ilə qarşılıqlı münasibətləri İnzibati Xətlər Məcəlləsi, “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və digər normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir. Bu istiqamətdə əsasən müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin auditi zamanı yaranan audit xidmətinə görə ödəniləcək məbləğin müəyyən edilməsi, onun həyata keçirilmə vaxtı, auditin aparılma müddəti və s. münasibətlər tənzimlənir. Bu münasibətlər əsasən sərbəst audit xidmətinə aiddir. Bildiyimiz kimi, müəssisə ilə sərbəst audit xidməti arasında münasibətlər könüllülük prinsipi və müqavilə əsasında yaranır.

11.4. Müəssisənin maliyyə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi

Hər bir müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin əsas məqsədi onun maliyyə fəaliyyətinin mövcud hüquq normalarına düzgün əməl olunmasını, maliyyə dayanıqlığının möhkəmləndirilməsini, debitor və kreditorlar qarşısında öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Bu istiqamətdə hüquqi tənzimləmənin əsas normativ-hüquqi aktlarına Azərbaycan Respublikasının Mülki, Vergi və İnzibati Xətlər Məcəllələri, “Büdcə sistemi haqqında”, “Müflisləşmə və iflas haqqında”, “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında”, “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında”, “Mühasibat uç-

tu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları və digər normativ hüquqi aktlar və s. aiddir.

Müəssisələr qanunvericiliklə qadağan olunmayan hər hansı bir fəaliyyət sahəsi ilə məşğul olmağa başlamazdan əvvəl dövlət qeydiyyatından keçməlidir. “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinə (*Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatının və dövlət reyestrinin aparılmasının ümumi qaydaları*) əsasən, ölkə ərazisində hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurum, habelə xarici hüquqi şəxsin nümayəndəliyi və ya filialı dövlət qeydiyyatına alınmalı və dövlət reyestrinə daxil edilməlidir. Kommersiya müəssisələri, publik hüquqi şəxslər, habelə xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəlikləri və ya filialları yalnız dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra fəaliyyət göstərə bilərlər. Onların dövlət qeydiyyatına alınmadan fəaliyyət göstərməsi Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddəsinə əsasən qanunsuz sahibkarlıq hesab edilir və cərimə, azadlığın məhdudlaşdırılması, eyni zamanda azadlıqdan məhrum etmə cəzaları tətbiq edilir.

Mövcud qanunvericiliyə görə, hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun dövlət qeydiyyatına alınması üçün Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinə və Dövlət Vergi Xidmətinə ərizə ilə müraciət edilməlidir. Kommersiya müəssisələrinin vahid pəncərə prinsipi əsasında dövlət qeydiyyatı İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti tərəfindən həyata keçirilir. Hüquqi şəxs statusu almaq istəyən kommersiya müəssisəsinin, o cümlədən xarici kommersiya hüquqi şəxsinin nümayəndəlik və filialının dövlət qeydiyyatı, habelə xarici investisiyalı məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin elektron dövlət qeydiyyatı **2 gündən** gec olmayaraq həyata keçirilir. Yerli investisiyalı məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin elek-

tron dövlət qeydiyyatı sürətli elektron dövlət qeydiyyatı zamanı dərhal, adi elektron dövlət qeydiyyatı zamanı isə **1 gündən** gec olmayaraq həyata keçirilir.

Ölkəmizdə hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qeyri-kommersiya müəssisəsinin, habelə xarici qeyri-kommersiya hüquqi şəxsinin nümayəndəlik və ya filialının dövlət qeydiyyatı 40 gündən gec olmayaraq həyata keçirilir. Dövlət qeydiyyatına alınması üçün ərizə və ona əlavə edilməli olan sənədlər Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən baxılması üçün qəbul edilir və **30 gün** müddətində onların Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və digər qanunvericilik aktlarına uyğunluğu yoxlanılır. Müstəsna hallarda yoxlama zamanı əlavə araşdırma aparılması zərurəti yarandıqda, bu müddət daha 30 günə qədər artırıla bilər.

Azərbaycan Respublikasında dövlət qeydiyyatına alınmış hüquqi şəxslərin nümayəndəlik və ya filialları və digər qurumları dövlət reyestrinə daxil edilir.

Vergi Məcəlləsinin 33-cü maddəsinə (*vergi ödəyicilərinin uçotu*) əsasən, vergi nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə vergi ödəyicisi olan hüquqi şəxslər dövlət qeydiyyatı haqqında sənədlərdə qeyd olunmuş hüquqi ünvan üzrə vergi orqanında uçota alınır. Eyni zamanda vergi ödəyicisinin hüquqi ünvandan kənar yerdə hər hansı təsərrüfat subyekti (obyekti) olduqda həmin təsərrüfat subyekti faktiki yerləşdiyi ərazi üzrə yenidən uçota alınır. Məsələn, müəssisənin hüquqi ünvan üzrə vergi uçotu Bakı şəhərindədir, onun hər hansı obyekt isə Sumqayıt şəhərində yerləşirsə, deməli, həmin obyekt Sumqayıt şəhəri üzrə vergi orqanında uçota alınır. Burada əsas məqsəd müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə vergi orqanları tərəfindən operativ və səmərəli nəzarəti həyata keçirməkdir. Kommersiya hü-

quqi şəxslərinə qanunvericiliyə müvafiq qaydada dövlət qeydiyyatına alındığı zaman vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi (VÖEN) verilir və həmin andan onlar vergi uçotuna alınmış hesab olunurlar. Vergi qanunvericiliyinə görə, müəssisə mühasibat, statistika hesabatlarında, maliyyə və vergi bəyannamələrində, nəzarət-kassa aparatlarının cəklərində, gömrük, bank və digər bütün ödəniş sənədlərində VÖEN-i mütləq göstərməlidir. Vergi qanunvericiliyinə əsasən, vergi ödəyicisi kimi müəssisənin **aşağıdakı vəzifələri var:**

- ❖ Qanunla müəyyən edilmiş vergiləri, Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada hesablanmış faizləri, tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarını və digər məcburi ödənişləri ödəmək;
- ❖ Qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada gəlirlərin, xərclərin və vergitutma obyektlərinin uçotunu aparmaq;
- ❖ Vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən vaxtda vergi bəyannamələrini vergi orqanına təqdim etmək,
- ❖ Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddətdə mühasibat sənədlərinin və vergilərin hesablanması, habelə qazanılan gəliri və ödənilən vergiləri təsdiq edən sənədləri və zəruri olan digər sənədlərin saxlanması təmin etmək;
- ❖ Qanunla nəğd qaydada həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan əməliyyatların yalnız nəğdsiz qaydada həyata keçirilməsini təmin etmək;
- ❖ Qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş qaydada istehlakçıların elektron ödəniş etmək imkanını təmin etmək və s.

Müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti prosesində hüquqi tənzimləmənin əsas istiqamətlərdən biri məhsul, iş və xidmətin qiymətidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir

müəssisə öz məhsulunu, işlərini, xidmətlərini, istehsalat tullantılarını müstəqil, yaxud müqavilə ilə müəyyən etdiyi qiymətlər əsasında satır. Dövlət ehtiyacları və strateji məqsədlər üçün dövlət tərəfindən müəyyən qiymətlər və tariflər tətbiq edilir. Məsələn, dövlət maraqlarının və ehtiyaclarının təmin edilməsi məqsədilə taxıl, pambıq və digər məhsulların alınması üçün dövlət tərəfindən tədarük qiyməti tətbiq edilə bilər.

Əgər müəssisə dövlət tərəfindən qoyulan qiymətləri və onların hədlərini, məhsula, işlərə, xidmətlərə müəyyən edilən tarifləri pozarsa, artıq qazanılan məbləğ dövlət büdcəsinin hesabına keçirilir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş qaydada və məbləğdə müəssisə cərimə edilir.

Qanunvericiliyə əsasən, müəssisə bütün haqq-hesabları, o cümlədən büdcəyə ödənişlərini və əmək-haqqının verilməsini təqvim növbəliliyi ilə hesablaşma sənədləri (ödəniş müddətləri çatdıqca) daxil olduqca icra edilir. Müəssisənin öz öhdəlikləri üzrə digər müəssisələrlə hesablaşmaları, bir qayda olaraq, banklar vasitəsilə nağdsız qaydada aparılır. Müəssisə maliyyə vəsaitlərini saxlamaq və bütün növ hesablaşmaları, kredit və kassa əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün istənilən bankda hesablaşma hesabları açə bilər. Kredit müqavilələrinin və hesablaşma intizamının gözlənilməsi üçün müəssisə mülki qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tam məsuliyyət daşıyır.

Kommersiya müəssisələrində təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin başlıca ümumiləşdirilmiş göstəricisi mənfəətdir. Büdcəyə vergiləri və digər ödənişləri verdikdən sonra xalis mənfəət müəssisənin tam sərəncamına daxil olur. Müəssisənin nizamnaməsində digər qayda

nəzərdə tutulmayıbsa, o, xalis mənfəətdən müstəqil istifadə edir.

Dövlət büdcəsinin gəlirinin formalaşmasında mənfəət vergisi əsas yer tutduğundan onun tənzimlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mənfəət ümumi gəlirdən müəssisənin xərcləri (məhsulun maya dəyəri) çıxıldıqdan sonra qalan hissədir. Deməli, burada vergiyə cəlb olunan mənfəətin həcminə təsir göstərən əsas amil maya dəyərinin qanunauyğun formalaşdırılmasıdır. Yəni məhsulun istehsalına və satışına çəkilən xərclərin (maya dəyərinin) düzgün, tam və normativ-hüquqi aktların tələblərinə uyğun hesablanması aparılmalıdır. Məhsulun maya dəyərinin qanunsuz şəkildə şişirdilməsi (xərclərin əsassız artırılması) dövlət büdcəsinə ödəniləcək vergi məbləğinin bilərəkdən azaldılmasına səbəb olur. Bu hal vergidən yayınma, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyə təhdid hesab edilir və cinayət məsuliyyəti yaradır. Digər tərəfdən, həm müəssisənin maliyyə ehtiyatının azalmasına, həm də onun təsisçilərinin (səhmdarlarının) gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarır. Ona görə də məhsulun maya dəyərinin tənzimlənməsinə dövlət tərəfindən xüsusi əhəmiyyət verilir. Ölkəmizdə məhsulun maya dəyərinin hüquqi tənzimlənməsinin əsasını Vergi Məcəlləsi təşkil edir. Müəssisələrdə istehsal olunan məhsulların (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin tərkibi Vergi Məcəlləsinin 10-cu fəslinin (fiziki şəxslərin gəlir vergisinə və hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinə aid olan maddələr) 107-119-cu maddələrində öz əksini tapmışdır. Belə ki, Vergi Məcəlləsinin 10-cu fəslində müəssisənin xərcləri iki cür qruplaşdırılır: gəlirin əldə edilməsi ilə bağlı xərclər və gəlirdən çıxılmayan xərclər. Vergi Məcəlləsinin 108-ci maddəsinə (*gəlirin əldə edilməsi ilə bağlı xərclər*) görə, gəlirdən çıxılmayan xərclərdən başqa, gəlirin əldə edilməsi

ilə bağlı olan bütün xərclər, həmçinin qanunla nəzərdə tutulmuş icbari ödənişlər gəlirdən çıxılır, yeni məhsulun maya dəyərinə daxil edilir.

Vergi Məcəlləsinin 109-cu maddəsinə (*gəlirdən çıxılmayan xərclər*) əsasən, gəlirdən çıxılmayan xərclərə aiddir:

- ❖ Müəssisədə əsas vəsaitlərin alınmasına və quraşdırılmasına çəkilən xərclər;
- ❖ Qeyri-kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı olan xərclər;
- ❖ Əyləncə, yemək, habelə işçilərin mənzil və digər sosial xarakterli xərcləri (burada Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə zərərli iş və s. məsələlərə görə işçilərə verilən yemək xərcləri istisna olmaqlı);
- ❖ Fiziki şəxsin fərdi istehlakla bağlı xərcləri və s.

Vergi Məcəlləsinin məhsulun maya dəyərinin tənzimlənməsi istiqamətindəki əsas normalarından biri xərclərin məhdudlaşdırılmasıdır. Yeni xərcin müəyyən hissəsi məhsulun maya dəyərinə daxil edilir, qalan hissəsi isə müəssisənin mənfəəti hesabına ödənilməsi prosesidir. Vergi Məcəlləsinə əsasən, **məhdudlaşdırılan xərclərə** amortizasiya ayırmaları, təmirlə bağlı xərclər, ezamiyyət xərcləri, bankdan alınan borclara görə ödənilən əsas və faiz məbləğləri və s. aiddir. Məsələn, müəssisədə nəqliyyat vasitəsinin təmiri ilə bağlı məhsulun maya dəyərinə daxil edilməli olan xərc qanunvericiliyin tələbinə görə onun ilin sonuna qalıq dəyərinin **5 faizi** həddi ilə məhdudlaşdırılır. Tutaq ki, müəssisədə nəqliyyat vasitəsinin ilin sonuna qalıq dəyəri 15000 manatdır, deməli, tələb olunan hədd çərçivəsində maya dəyərinə daxil ediləcək xərc 750 manat ($15000 \times 5\%$) olacaq. Əgər cari ildə nəqliyyat vasitəsinin təmirinə 2000 manat xərc çəkilibsə, onda normadan artıq olan 1250 manat ($2000-750$) xərc müəssisənin mənfəəti hesabına ödəni-

lir. Vergi qanunvericiliyinə görə, əsas vəsaitlərin kateqoriyaları üzrə faiz hədləri müxtəlifdir. Məhdudlaşdırılan xərclərdən artıq xərcin məhsulun maya dəyərində daxil edilməsi vergi qanunvericiliyinə görə, məsuliyyət yaradır və vergi orqanı tərəfindən müvafiq maliyyə sanksiyaları tətbiq edilir.

Elmi mənbələrdə müəssisədə istehsal olunan məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərini formalaşdıran xərclər iqtisadi məzmununa görə **aşağıdakı qayda-da təsnif edilir**: maddi xərclər (xammal, materiallar və digər məmulatların dəyəri), əməkhaqqı və onunla bağlı digər xərclər (əlavə əməkhaqqı, mükafat və s.), məcburi dövlət sosial sığorta ayırmaları (müəssisənin əməkhaqqı fonduna və işçinin əməkhaqqısına AR “Sosial sığorta haqqında” Qanunu ilə müəyyən olunmuş faiz nisbətində hesablanan məbləğ), əsas vəsaitlərə hesablanmış amortizasiya məbləği və s. xərclər.

Maya dəyərini təşkil edən xərclər müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Məhsulun maya dəyərində mühüm xüsusi çəkiyə malik xərclərdən biri amortizasiya məbləğidir. Əsas vəsaitlərə hesablanan illik amortizasiya normaları Vergi Məcəlləsinin **114-cü maddəsi** (*amortizasiya ayırmaları və gəlirdən amortizasiya olunan aktivlər üzrə çıxılan məbləğlər*) ilə tənzimlənir və əsas vəsaitlərin kateqoriyaları üzrə aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- ✓ Binalar, tikililər və qurğular – **7%-dək**,
- ✓ Maşınlar və avadanlıq – **20%-dək**,
- ✓ Yüksək texnologiyalar məhsulu olan hesablama texnikası üzrə **-25%-dək**,
- ✓ Nəqliyyat vasitələri – **25%-dək**,
- ✓ Qeyri-maddi aktivlər-istifadə müddəti məlum olmayanlar üçün **10%-dək**, istifadə müddəti məlum

olanlar üçün isə illər üzrə istifadə müddətinə mütənasib məbləğlərlə və s.

Ölkəmizdə Vergi Məcəlləsinə edilmiş son dəyişikliyə əsasən mikro sahibkarlıq subyektləri əsas vəsaitlərinə hesablanan amortizasiya ayırmalarını yuxarıda göstərilən normalara **2 əmsal** tətbiq etməklə, kiçik sahibkarlıq subyektləri isə **1,5 əmsal** tətbiq etməklə gəlirdən çıxmaq hüququna malikdirlər.

Məhsulun maya dəyərinin tərkibində sair xərclər mühüm hissə təşkil edir və buraya aid olan xərclər müxtəlif normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir. Bu xərclərə əsasən vergilər aiddir ki, bu da Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Bu sair xərclərə müəssisələrin müxtəlif maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarına görə ödəməli olduqları rüsumlar, yığımlar, gömrük, mülki, bank, sığortaya aid xərclər və s. ödəmələr aiddir.

Məhsulun (iş və xidmətin) maya dəyəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir, o baxımdan ki, **birincisi**, maya dəyəri müəssisənin mənfəətlə işləməsinə müəyyən edən əsas maliyyə göstəricidir. **İkincisi** isə, bu göstərici ilə müəssisənin istehsal və satış həcmi müəyyən etmək mümkündür ki, bu da vergi orqanları üçün çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müəssisədə istehsal olunan məhsulun qiyməti onun maya dəyərinin əsasında müəyyənləşir. Deməli, məhsulun maya dəyəri qiymətə birbaşa təsir edir. Ona görə də müəssisə israfçılığa yol verməməklə, məhsulun qiymətini süni şəkildə artırmamaq, azad rəqabət aparmaq şərti ilə daha çox mənfəət əldə etməyə çalışır. Müəssisənin daha çox mənfəət əldə etməsi ilk növbədə onun maliyyə dayanıqlığının möhkəmlənməsinə, eyni zamanda öz investisiya imkanlarının genişləndirilməsinə, dövlət büdcəsinə daha çox vergi ödənilməsinə səbəb olur. Bazar iqtisadiyyatı və

azad rəqabət şəraitində qeyd olunan məqsədlərə çatmaq üçün müəssisələr yüksək, elm tutumlu texnologiyalar tətbiq etməli, səmərəli və çevik maliyyə siyasəti aparmalı, düzgün strateji hədəflər müəyyən etməlidir.

Mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formalarından asılı olmayaraq, bütün müəssisələrin hüquq və mənafeələrinin müdafiəsi üçün bərabər şəraitin yaradılmasına dövlət tərəfindən təminat verilir. Təsərrüfat fəaliyyətini və digər növ fəaliyyəti həyata keçirərkən müəssisə öz təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan hər hansı qərar qəbul etmək hüququna malikdir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, müəssisənin təsərrüfat, maliyyə və digər növ fəaliyyətinə dövlət orqanlarının, ictimai və digər orqanların qarışmasına yol verilmir.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən, müəssisə öz işinin nəticələrinin mühasibat uçotunu və statistik hesabatını aparır. Statistik hesabatın formaları dövlət statistika orqanları tərəfindən müəyyən olunur, buraya yalnız faktik məlumatlar, habelə ünvanlar və məlumatların göndərilməsi müddətləri daxil edilir. Kommersiya təşkilatları illik maliyyə hesabatlarını və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarını müvafiq qurumlara qanunvericilik aktları ilə, digər şəxslərə isə nizamnamələri ilə müəyyən olunmuş hallarda təqdim edirlər. Kommersiya təşkilatlarının illik maliyyə hesabatlarının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi və dərc olunması qaydaları Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir. Nazirlər Kabinetinin 27 may 2010-cu il tarixli, 97 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Kommersiya təşkilatlarının illik maliyyə hesabatlarının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi və dərc edilməsi" **Qaydalarına**

əsasən, kommersiya təşkilatları illik maliyyə hesabatlarını və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarını hesabat dövrü başa çatdıqdan sonra, müvafiq olaraq sonrakı ilin aprel ayının 30-dan və iyun ayının 30-dan gec olmayaraq təqdim etməlidirlər. Eyni zamanda kommersiya təşkilatı illik maliyyə hesabatlarını tabe olduğu yuxarı təşkilata və ya birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarını tərtib edən əsas cəmiyyətə, bunlar olmadıqda isə təsisçiyə (təsisçilərə) təqdim edir. Müəssisənin vəzifəli şəxsləri dövlət hesabatını təhrif etməyə görə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin müəyyən hissələrinin yoxlanılmasının həvalə olunduğu vergi orqanları və digər səlahiyyətli dövlət orqanları zərurət yarandıqda öz səlahiyyətləri hədlərində yoxlamalar keçirə bilərlər. Müəssisənin bu orqanların öz səlahiyyətinə daxil olmayan məsələlər üzrə tələblərini yerinə yetirməmək, onları nəzarətə aid olmayan materiallarla tanış etməmək hüququ var.

XII FƏSİL

Sığorta münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi

12.1. Sığortanın mahiyyəti, prinsip və funksiyaları

Sığorta bazarı bazar iqtisadiyyatının ən vacib infrastruktur sahələrindən biridir. Bu bazarda tələb və təklifin təsiri altında sığorta müdafiəsi alqı-satqı obyekt kimi çıxış edir. Eyni zamanda sığorta bazarı pul tədavülü sferasına aid olan xüsusi sosial-iqtisadi strukturudur. Sığorta bazarının fəaliyyət göstərməsi və inkişafının obyektiv əsasını gözlənilməz bədbəxt hadisələrdən dəymiş zərərin aradan qaldırılması (kompensasiya edilməsi) zərurəti təşkil edir. Başqa sözlə, **sığorta bazarı** – cəmiyyətin sığorta müdafiəsinin təmin edilməsi üçün sığorta fondunun yaradılması və bölgüsü üzrə pul tədavülünün təşkil formasıdır.

Sığorta maliyyə sisteminin əhəmiyyətli bir hissəsidir. Maliyyə ümumilikdə milli gəlirin bölgüsü və təkrar bölgüsü vasitəsilə dövlətin fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün pul vəsaiti fondunun yaradılması ilə əlaqədardır. Sığorta isə hüquqi və fiziki şəxslərin əmlak və şəxsi maraqlarının müdafiəsi üçün pul vəsaitlərinin təkrar bölgüsü vasitəsilə sığorta fondlarının yaradılması ilə əlaqədar münasibətləri tənzimləyir. Eyni zamanda sığorta istehsalın aktivliyini stimullaşdıran, müəssisənin maliyyə dayanıqlığının təmin olunmasını şərtləndirən əsas amil hesab edilir. O, əsasən istehsal prosesində yarana bilən maddi itkilərin əvəzinin ödənilməsi ilə əlaqədardır. Təkrar istehsal prosesinin ən zəruri şərtlərindən biri istehsalın fasiləsizliyinin təmin edilməsidir. Bu baxımdan, istehsalın sığortalanması zəruri xarakter daşıyır. İqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyəti sığorta ilə sıx bağlı və qarşılıqlı fəaliyyətdədir.

Sığorta ancaq müəssisə və əhalinin bədbəxt hadisələrə özünüqoruması kimi başa düşülmür. Eyni zamanda sığorta iqtisadi subyektlərin gözlənilməz dəyişən səmərəsiz konyukturadan, təbii fəlakət və sahibkarlıq fəaliyyəti zamanı dəymiş zərərdən müdafiə sistemi kimi çıxış edir. **İqtisadi kateqoriya olaraq sığorta**, bir tərəfdən, biznes maraqlarının və əhalinin maddi rifahının müdafiəsi vasitəsi kimi, digər tərəfdən isə gəlir gətirən sahibkarlıq subyektini kimi çıxış edir. Sığorta şirkətləri hüquqi şəxslərdən və əhalidən pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi (yığılması) və onların daha gəlirliliyi hesab edilən bank depoziti, qiymətli kağızlar və investisiya kimi maliyyə vasitələrində yerləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərirlər.

Hüquqi kateqoriya olaraq sığorta hüquqi və fiziki şəxslərin əmlak maraqlarının sığorta hadisəsi zamanı qanunvericilik çərçivəsində qorunması zamanı yaranan münasibətləri (sığorta haqqı, sığorta ödənişi və s.) özündə əks etdirir.

Sığortalama zərərin aradan qaldırılmasında ən səmərəli üsuldur, yəni sığorta ehtimal olunan itkilərin zərərsizləşdirilməsi prosesidir.

“Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 25 dekabr 2007-ci il tarixli Qanununda qeyd edilir ki, **sığorta** – sığorta olunanın əmlakı, həyatı, sağlamlığı, mülki məsuliyyəti, həmçinin qanunla qadağan olunmayan fəaliyyəti, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olan əmlak mənafeələrinin müdafiəsi sahəsində riskin ötürülməsinə və ya bölüşdürülməsinə əsaslanan münasibətlər sistemidir. Başqa sözlə, sığorta müəyyən hadisə baş verdikdə (sığorta hadisəsi) hüquqi və fiziki şəxslərin əmlak maraqlarının onların ödə-

dikləri sığorta haqları (sığorta mükafatı) hesabına formalaşan münasibətləri ifadə edir.

Sığortanın yaranma tarixi kifayət qədər qədimdir. Onun ilk formasına Qədim Romada həyat sığortası kimi rast gəlinir. XIII əsrdə həyat sığortası dəfn xəzinəsi kimi həyata keçirilirdi ki, buraya hər müştəri aylıq üzvlük haqqı ödəyirdi. Ölüm hadisəsi zamanı isə onun varisinə dəfn üçün müəyyən məbləğ ödənilirdi. Özünü öldürən (intihar edən) və aylıq üzvlük haqqı ödəməyən şəxslərə sığorta məbləği ödənilmirdi. Bu növ sığortalanmada əsas yeri hərbiçilər tuturdu. Sığorta haqqının ödənilməsi ölümdən başqa, bir ordu növündən digərinə keçid üçün, xidmət illərinin başa çatması və digər səbəblərdən hərbiyədən azad olmağa görə də yayılmışdır. İlk kommersiya sığorta şirkətləri XIV əsrdə İtaliyada dəniz sığortası formasında meydana gəlmişdir.

Azərbaycanda sığorta XIX əsrin ortalarından xarici investisiyanın neft sənayesinə cəlb olunması ilə əlaqədar formalaşmağa başlamışdır. Həmin dövrdə Azərbaycanda xarici ölkələrin sığorta şirkətlərinin filialları fəaliyyət göstərmişdir. Bunlardan İngiltərənin sığorta şirkətləri gəmilərin özlərinin sığortası ilə, Almaniya və Rusiyanın sığorta şirkətləri isə həm gəminin və həm də yüklərin sığortalarını həyata keçirirdilər. 1912-ci ildə Azərbaycanda 30-a yaxın sığorta cəmiyyəti və agentliyi fəaliyyət göstərirdi. XX əsrin 90-cı illərində dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycanda sığorta işi müstəqil inşak etməyə başladı. Hazırda ölkəmizdə 20 sığorta şirkəti fəaliyyət göstərir ki, bunlardan 1-i dövlət şirkətidir. 2022-ci ilin statistik məlumatına görə, ölkəmizdə illik sığorta haqları 970,8 milyon manat, sığorta ödənişləri isə 433,2 milyon manat olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2016-cı ildə sığorta haqları 390,3

milyon manat, sığorta ödənişləri isə 166,9 milyon manat olmuşdur. Qeyd olunan rəqəmlər onu göstərir ki, ölkəmizdə sığorta bazarının ilbəil böyüməsinə səbəb dövlətin bu sahədə kompleks institusional və hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi istiqamətində apardığı islahatlar, eyni zamanda müştərilərin sığorta şirkətlərinə inamlarının (etibarının) əvvəlki illərə nisbətən daha da çox artması olmuşdur.

XVIII-XX əsrlərdə dünyada iqtisadiyyatın inkişafı bədbəxt hadisələrdən, əlillikdən, xəstəlikdən həyat sığortası növünə, eyni zamanda yanğından, oğurluqdan və digər hadisələrdən əmlak sığortasına tələbatı daha da artırdı. XXI əsr sığortanın inkişafına və yeni növlərinin yaranmasına geniş imkanlar yaratdı. Sığortanın yeni istiqamətləri - məsuliyyət, risk, nəqliyyat vasitələrinin oğurlanması, qaçırılması, öhdəlik, bank krediti və s. meydana gəldi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sığorta, bir tərəfdən, biznesin qorunması və əhalinin maddi vəziyyətinin təmin edilməsi vasitəsi, digər tərəfdən isə mənfəət (gəlir) əldə etmək imkanı verən kommersiya fəaliyyəti vasitəsi kimi çıxış edir.

İstənilən sığorta şirkəti öz uğurlu fəaliyyəti üçün müəyyən olunmuş qayda və prinsiplərə əsaslanır. **Bu prinsiplərə aiddir:**

- ❖ **Ekvivalentlik (bərabərlik) prinsipi** – sığorta ödənişini həyata keçirən sığortalının öhdəliyi ilə sığorta haqqını ödəyən sığortaçı arasında tarazlığa əməl edilməsi;
- ❖ **Həmrəylik prinsipi** – bir sığorta iştirakçısının vəsaitinin (ödənişinin) digər iştirakçıların zərərinin kompensasiya olunmasında istifadə edilməsi;
- ❖ **Əvəzçilik (qaytarılma) prinsipi** - sığorta fondunun iştirakçısı olan şəxsin sığorta müdafiəsi üçün

sığorta mükafatından istifadə etməsi (vergidən fərqli olaraq).

Sığorta fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı yuxarıda qeyd olunan prinsiplərdən başqa, şəffaflıq, rəqabətlik, maraqların bərabər qorunması və s. Prinsipləri də tətbiq edilir.

Sığortanın əsas xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılar hesab olunur:

➤ **Münasibətlərin ehtimal xarakteri** - burada baş verə biləcək sığorta hadisəsinin və nəticədə onun vura biləcəyi zərərin qabaqcadan müəyyən edilməsinin mümkünsüzlüyü başa düşülür.

➤ **Təkrar bölgü münasibətinin qapalı xarakteri** - burada baş verən sığorta hadisəsi nəticəsində zərərin ödənilməsi iştirakçıların sığorta haqları ödənilməsi əsasında formalaşan sığorta fondunun vəsaiti hesabına həyata keçirilir.

İstənilən sığorta şirkəti öz uğurlu fəaliyyəti üçün zərərin ödənilməsi məqsədilə zəmanət fondu yaradır. Sığorta şirkətinin nizamnamə kapitalına daxil olan pul yığımı nə qədər çox olarsa, onun ödəmə qabiliyyəti və nəticədə reytingi də bir o qədər yüksək olar. Ona görə də sığorta şirkəti riskin tarazlaşdırılması və dayanıqlı fəaliyyəti artırmaq üçün daha çox müştəri cəlb etməlidir. Sığorta şirkətinin əsas gəlir mənbəyini onun sığorta fəaliyyətindən əldə etdiyi mənfəət təşkil edir. Mənfəət əsasən sığortaçı tərəfindən yığılan pulların investisiya qoyulması, depozit şəklində bankda yerləşdirilməsi və qiymətli kağızların əldə edilməsindən qazanılan vəsait hesabına formalaşır.

Sığortanın mahiyyəti onun yerinə yetirdiyi funksiyaları ilə ətraflı açıqlanır. **Sığortanın əsas funksiyalarına aiddir:**

- Risk funksiyası,
- Yığım funksiyası,
- Nəzarət funksiyası.

Risk funksiyası sığortanın əsas mahiyyətini və onun cəmiyyətdə rolunu açıqlayan əsas funksiyasıdır. Cəmiyyətdə baş verən gözlənilməz hadisələr (yanğın, təbii fəlakətlər və s.) nəticəsində müəyyən zərərlər (risklər) meydana çıxır və bu hal təkrar oluna bilər. Zərərçəkən hüquqi və fiziki şəxslərə pul yardımının edilməsi sığortanın əsas fəaliyyət istiqaməti olduğundan risk funksiyası onun mühüm funksiyalarından biri hesab olunur. Məhz risk funksiyası vasitəsilə pul (sığorta) fondunun yenidən bölgüsü, gözlənilməz sığorta hadisələrinin baş verməsilə əlaqədar olaraq sığorta iştirakçıları arasında dəymiş zərərin ödənilməsi aparılır.

Yığım funksiyası vasitəsilə sığorta sərbəst pul vəsaitinin toplanmasını həyata keçirir. Toplanan pul vəsaitləri əmanət, investisiya, qiymətli kağız və s. Formalarda əlavə gəlir əldə etmək üçün istifadə edilir. Deməli, sərbəst pul vəsaiti iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə yönəldilir.

Nəzarət funksiyası vasitəsilə sığorta fondunun formalaşdırılması və istifadəsi üzərində nəzarət həyata keçirilir. Bu funksiya yuxarıda qeyd edilən funksiyaların nəticəsi kimi çıxış edir və sığorta münasibətləri zamanı təzahür edir. Sığorta bu funksiyası vasitəsilə sığorta münasibətlərinin bütün iştirakçılarının maraqlarının təmin olunmasını reallaşdırır.

Bəzi elmi mənbələrdə sığortanın kredit, investisiya, əmanət və digər funksiyaları da göstərilir ki, bu da sığortanın dövlətin maliyyə sisteminin tərkib elementi kimi geniş iqtisadi potensiala malik olması ilə bağlıdır.

Sığortanın ölkə iqtisadiyyatında rolu aşağıdakılardan ibarətdir:

- dəymiş zərərin ödənilməsi hesabına iqtisadi sabitliyin möhkəmləndirilməsi və istehsal prosesinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi;
- iqtisadi fəaliyyətdə riskin azaldılması;
- sərbəst pul vəsaitlərinin real iqtisadi layihələrə cəlb edilməsi;
- dövlətin sosial yükü azalır;
- ölkədə ümumi daxili məhsulun və dövlət büdcəsinin formalaşmasında iştirak etməsi.

Azərbaycanda sığorta fəaliyyəti bir sıra qanunlar və normativ hüquqi aktlar əsasında tənzimlənir. Bunlardan “Sığorta fəaliyyəti haqqında”, “İcbari sığortalar haqqında”, “Tibbi sığorta haqqında”, “Aqrar sığorta haqqında”, “Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında”, “Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunlarını, Mülki, İnzibati Xətalər və Vergi Məcəllələrini və s. göstərmək olar.

12.2. Sığortanın formaları və növləri

Sığorta qanunvericiliyinə əsasən, sığortanın həyata keçirilməsi iki formada olur: **icbari və könüllü**.

İcbari sığortada sığortalama şəxslərin öz arzusu ilə deyil, müvafiq qanun və digər normativ hüquqi aktların tələbi əsasında həyata keçirilir. Burada əsas məqsəd vətəndaşların sosial maraqlarının təmin edilməsidir. Ümumiyyətlə, icbari sığortanın tətbiqini zəruri edən əsas şərt hər bir ölkədə əhəlinin maraqlarının müdafiəsində dövlətin rolunun böyük olmasıdır. Məsələn, məcburi dövlət sosial sığorta sisteminin tətbiqi vətəndaşın

gələcəkdə pensiya almasının təmin edilməsinə yönəldilir. Eyni zamanda təbii fəlakət, bədbəxt hadisələr baş verdikdə dəymiş böyük məbləğdə zərərlərin dövlət büdcəsi hesabına ödənilməsi qeyri-mümkündür. Ona görə də fiziki və hüquqi şəxslərə dəyən zərərin bir hissəsinin ödənilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən icbari sığorta forması tətbiq edilir. İcbari sığortanın tətbiqi ölkədə xüsusilə əhəlinin sosial müdafiəsinə əlavə təminatın yaradılması, baş vermiş təbii fəlakət, bədbəxt hadisə, qəza nəticəsində vətəndaşların səhhətinə, hüquqi və fiziki şəxslərin əmlakına, ətraf mühitə vurulan zərərin ödənilməsinin təmin edilməsi baxımından mühüm rol oynayır. İcbari sığortanın şərtləri və aparılması qaydası, hansı hadisələrin sığorta hadisəsi hesab olunması, sığorta məbləği, sığorta tarifləri əsasən **“İcbari sığortalar haqqında”** Azərbaycan Respublikasının 24 iyun 2011-ci il tarixli Qanunu ilə müəyyən edilir. Sığorta haqlarının dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulan icbari sığortanın aparılması büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədilə qanunla dövlət sığorta orqanına həvalə edilir. Respublikamızda büdcə vəsaiti hesabına icbari sığorta növləri **“Azərsığorta”** Dövlət Sığorta Kommersiya Şirkəti tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycanda hazırda tətbiq olunan icbari sığorta növlərinə icbari tibbi sığorta, dövlət qulluqçularının və hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası, istehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta, daşınmaz əmlakın icbari sığortası, daşınmaz əmlakın istismarı ilə bağlı mülki məsuliyyətin icbari sığortası, avtonəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki

məsuliyyətinin icbari sığortası, sərnişinlərin icbari fərdi qəza sığortası və s. aiddir.

İcbari sığorta aşağıdakı əsas prinsiplərə əsaslanır:

- ❖ icbari sığortaların müvafiq sığorta növü üzrə sığorta marağı olan **hər kəsə şamil edilməsi və məcburiliyi**,
- ❖ sığorta hadisələri nəticəsində sağlamlığına və ya əmlakına zərər dəyən şəxslərin qanunla müəyyən edilmiş həcmdə və qaydada **müdafiəsinin təminatı**,
- ❖ sığorta hadisələrinə səbəb olan halların qarşısının alınmasının **stimullaşdırılması** və s.

“İcbari sığortalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulmuş icbari sığorta növləri fiziki və hüquqi şəxslərin əmlak mənafeələri ilə bağlı məruz qaldıqları zərərlərin əvəzinin ödənilməsini təmin etmək məqsədilə tətbiq edilir. Sığorta hadisələri nəticəsində şəxslərin gəlir itkisi, yəni əldə edəcəyi mənfəət icbari sığorta təminatına daxil edilmir. İcbari sığorta məqsədləri üçün qəza vəziyyətində və ya istismara yararsız vəziyyətdə olan hər hansı əmlakla (bina, tikili, avtonəqliyyat vasitəsi, avadanlıq və s.) bağlı əmlak mənafeələrinin sığortalanmasına yol verilmir. Qanunvericiliyə görə, icbari sığorta növünün aparılması Mərkəzi Bankın sığortaçıya (sığorta şirkətinə) verdiyi müvafiq icazə əsasında həyata keçirilir.

İcbari sığorta müqaviləsi icbari sığortanın təmin edilməsi üçün sığortaçı ilə sığortalı arasında, müvafiq icbari sığorta şəhadətnaməsinin sığortalıya verilməsi yolu ilə bağlanan müqavilədir. Qəbul olunmuş qaydalara görə, icbari sığorta müqaviləsi **1 il** müddətinə bağlanılır.

İcbari sığorta müqaviləsi sığortaçı tərəfindən müvafiq sığorta şəhadətnaməsinin sığortalıya verilməsi yolu ilə

bağlanılır. Sığorta şəhadətnaməsi sığorta haqqının ödənildiyi gün, qrup halında sığorta zamanı isə sığorta haqqının ödənilməsindən **3 iş günü** müddətində verilir.

Sığorta qanunvericiliyinə görə, icbari sığorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində sığortaçının bir sığorta hadisəsinə görə verdiyi sığorta ödənişlərinin ümumi məbləği icbari sığorta məbləğindən artıq ola bilməz. Məsələn, qanunvericilikdə daşınmaz əmlakın icbari sığortası növü üzrə sığorta məbləği, yəni sığorta hadisəsi baş verdikdə sığorta şirkəti tərəfindən əmlak sahibinə ödəniləcək vəsait Bakı şəhərində 25000 manat, Gəncə, Sumqayıt və Naxçıvan şəhərlərində 20000 manat, respublikanın digər şəhər və bölgələrində isə 15000 manat müəyyən olunub.

İcbari sığorta haqqı sığortaçıya yalnız nağdsız hesablaşma yolu ilə birdəfəlik ödənilir. İcbari sığorta növlərində sığorta hadisəsi müvafiq icbari sığorta müqaviləsində göstərilmiş əmlakın istismarı və ya fəaliyyətin həyata keçirilməsi nəticəsində sığorta olunana və ya üçüncü şəxsə dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsi üçün əsas olan, həmin müqavilənin qüvvədə olduğu müddət ərzində baş verən hadisələr və hallardır. Sığorta hadisəsi hesab edilə bilən halın baş verməsi barədə məlumat sığortaçıya şifahi qaydada verildikdə, şifahi məlumatın verildiyi vaxtdan **3 iş günü** müddətində sığortaçı yazılı sığorta tələbinin formasını sığorta olunana təqdim etməlidir. Sığorta hadisəsi nəticəsində dövlət və bələdiyyə əmlakına dəyən zərərin məcburi qiymətləndirilməsi sığortaçı tərəfindən təmin edilir.

“İcbari sığortalar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun **17-ci** maddəsinə əsasən, icbari sığorta ödənişi aşağıdakı sənədlər əsasında həyata keçirilir:

- İcbari sığorta şəhadətnaməsinin tarixi və nömrəsi, icbari sığortanın növü, sığortalının adı,
- Sığorta hadisəsi hesab edilə bilən halın baş vermə yeri, tarixi və vaxtı,
- Sığorta hadisəsi hesab edilə bilən halın təfəsilatı və səbəbi,
- Sığorta hadisəsi hesab edilə bilən halın baş verməsi nəticəsində dəyən zərərin təsviri və əgər mümkündürsə, ehtimal olunan zərərin məbləği,
- Sığorta şəhadətnaməsində göstərilən əmlakla bağlı mülkiyyət hüququnu, yaxud ondan istifadə və ya ona sərəncam hüququnu təsdiqləyən sənədin surəti və s.

Qeyd olunan sənədlərin sığortaçıya təqdim edildiyi tarixdən **7 iş** günündən gec olmayaraq sığortaçı sığorta ödənişini verməlidir. Eyni zamanda sığortaçı müvafiq hallarda zərərin qiymətləndirilməsi, əmlakın təmiri, bərpası və ya yenisi ilə əvəz edilməsi üçün yazılı qaydada təsdiqlənən tədbir görməlidir. Əks təqdirdə sığortalıya sığorta ödənişinin verilməsindən imtina haqqında yazılı şəkildə əsaslandırılmış bildiriş verilməlidir.

Sığorta qanunvericiliyinə görə, icbari sığorta müqaviləsi üzrə **sığorta ödənişindən aşağıdakı hallarda imtina edilir:**

- ❖ Hadisə hərbi əməliyyatlar, terrorçuluq, kütləvi iğtişaslar, nüvə partlayışı, radioaktiv çirklənmə ilə bağlı olduqda,
- ❖ Sığorta tələbi üçüncü şəxsin pul, qiymətli kağızlar, qiymətli metallar və qiymətli daşlar, sənət əsərləri, o cümlədən rəsm əsərləri, plan və eskizlər, ixtira patentləri, sənədlər, kitablar və yazılar şəklində olan əmlakına dəymiş zərərlə bağlı olduqda,
- ❖ Sığorta tələbi mənəvi zərərlə və ya gəlir itkisi ilə bağlı olduqda,

- ❖ Sığorta tələbi sığortalının və ya sığorta olunanın cərimə, dəbbə pulu ödəməsi üzrə əmlak mənafe-ləri ilə bağlı olduqda və s.

Sığorta ödənişindən imtinanın ümumi əsasları Azər-baycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə tənzimlənir.

Ünvanlı dövlət sosial yardımı almaq hüququna malik olan aztəminatlı ailələrə məxsus yaşayış evlərinin və mənzillərin icbari sığortası üzrə sığorta haqları Na-zirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi qaydaya əsasən dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilir.

Son illər ölkəmizdə əhalinin sosial təminatının da-ha da gücləndirilməsi məqsədilə icbari tibbi sığortanın tətbiq edilməsi istiqamətində çoxşaxəli islahatlar həyata keçirilmişdir. Bu istiqamətdə Nazirlər Kabineti yanında İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması mühüm addımlardan biri olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 fevral 2016-cı il tarixli 765 nömrəli Fərmanına əsasən bu qurum fəaliyyətə başla-mış, 24 noyabr 2016-cı il tarixli 1125 nömrəli Fərmanı ilə onun bazasında “İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi” publik hüquqi şəxs yaradılmışdır. Agentlik ic-bari tibbi sığortanın tətbiqini təmin edən, xidmətlər zərfi çərçivəsində tibbi xidmətlərin maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitləri özündə cəmləşdirən, səhiyyə xidmətlərinin alıcısı olan və bununla bağlı zəruri xərclərin ödənilmə-sini təmin edən publik hüquqi şəxsdir. **Agentliyin fəa-liyyətinin əsas məqsədinə aşağıdakılar aiddir:**

- Əhalini icbari tibbi sığortaya cəlb etmək,
- Xidmətlər zərfi çərçivəsində tibbi xidmətlərin ma-liyyələşdirilməsi üçün vəsaitləri cəmləşdirmək,
- Tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün tədbirlər görmək, həmin xidmətlərə əhalinin əlçatan-lığını təmin etmək,

- Sığortaolunanların hüquqlarını və qanuni mənafələrini qorumaq,
- İcbari tibbi sığortanın tətbiqi ilə əlaqədar toplanmış vəsaitlərdən təyinatı üzrə səmərəli istifadəni və sığorta ödənişlərinin vaxtında icra olunmasını təmin etmək.

Xidmətlər Zərfinə daxil olan tibbi xidmətlər və tariflər Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 10 yanvar 2020-ci il tarixli 5 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir. İcbari tibbi sığortanın Xidmətlər Zərfinə daxil olan tibbi xidmətlərin sayı 2550-dir. Respublikamızda əhalinin icbari tibbi sığortaya cəlb edilməsi mərhələli şəkildə 2021-ci ildən başlayaraq bütün ölkə üzrə həyata keçirilir.

İcbari tibbi sığorta çərçivəsində vətəndaşlara göstərilən xidmətlərə təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardım (o cümlədən ambulans xidməti), ilkin səhiyyə xidməti, ambulator şəraitdə müayinə və müalicə, stasionar müalicə, funksional-diaqnostik müayinələr, fizioterapevtik xidmətlər, laborator müayinələri, cərrahi əməliyyatlar (o cümlədən dəyəri yüksək olan həyati vacib açıq və qapalı ürək-damar əməliyyatları) və s. aiddir.

Mövcud qanunvericiliyə görə, icbari tibbi sığorta çərçivəsində vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin maliyyələşməsi əsasən dövlət büdcəsi hesabına həyata keçiriləcək. Qəbul edilmiş qaydaya əsasən dövlət və neft sektorunda çalışan işçinin aylıq əmək haqqısının 0,02%-i, qeyri-dövlət və qeyri-neft sektorunda çalışan işçinin aylıq əmək haqqısının isə 0,01%-i icbari tibbi sığorta fonduna ödənilir. Məsələn, əgər işçi dövlət və neft sektorunda çalışırsa və 1000 manat əmək haqqı alırsa onun icbari tibbi sığorta fonduna ödəyəcəyi aylıq məbləğ 20 manat təşkil edəcək. Azərbaycanda icbari sığorta sahəsində birbaşa dövlət tənzimlənməsini və bu

sahədə fəaliyyətə nəzarəti Mərkəzi Bankın sığorta fəaliyyətinə nəzarət departamenti həyata keçirir.

Azərbaycanda 2022-ci ildə icbari sığorta haqları 217,5 milyon manat, sığorta ödənişi isə 87,2 milyon manat təşkil etmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, ölkəmizdə icbari sığorta bazarı son 10 ildə 8 dəfə artmışdır.

Könüllü sığorta zamanı sığorta etdirən nəyi və hansı sığorta şirkətində sığortalamağı özü müstəqil həll edir. Bu zaman sığorta etdirənlə sığorta edən arasındakı münasibətlər ikitərəfli müqavilə əsasında formalaşır. Bu müqavilə əsasında sığorta etdirənin ödəyəcəyi sığorta haqqı, digər tərəfə isə dəymiş zərərin sığorta şirkəti tərəfindən ödənilməsi məsələləri öz həllini tapır.

Eyni zamanda müqavilədə sığortanın məqsədi, sığorta obyektı, sığorta hadisəsi, sığorta ödənişi verməkdən imtinanın əsasları, tərəflərin hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilir. Bu zaman sığortalının müqaviləyə əsasən hansı hərəkətləri etməli olduğunu, hansı hallarda sığortaçının ona sığorta ödənişi verməkdən imtina edəcəyini bilməlidir. Könüllü sığortanın obyekt və formaları çoxşaxəlidir. Könüllü sığorta formasını əsasən özəl sığorta şirkətləri həyata keçirir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 899-cu maddəsinə əsasən, sığorta müqaviləsi yazılı olaraq aşağıdakı hər hansı bir formada bağlanır:

❖ Tərəflərin müvafiq sığorta qaydaları əsasında sığorta müqaviləsi adlanan sənədi tərtib edərək qarşılıqlı imzalaması yolu ilə,

❖ Müvafiq sığorta qaydaları ilə sığortalının razı olmasını təsdiq etməsi şərti ilə sığortaçı tərəfindən ona sığorta şəhadətnaməsinin verilməsi yolu ilə.

Mülki Məcəllənin 903.2-ci maddəsinə görə, sığorta haqqının miqdarı, onun hesablanması və ödənilməsi qaydası könüllü sığortada sığorta müqaviləsi, icbari sığortada

isə icbari sığorta qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. **Sığorta haqqı** risklərin qəbul edilməsi və ya bölüşdürülməsi müqabilində sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulan qaydada sığortalının sığortaçıya ödəməli olduğu pul məbləği-dir. Mülki Məcəllənin qeyd olunan maddəsinə görə, qanunvericilikdə başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, sığorta müqaviləsində sığorta haqqının hissə-hissə ödənilməsi razılaşıdırıla bilər. Mülki qanunvericilikdə qeyd olunur ki, hər bir halda sığorta haqqı və ya onun razılaşıdırılmış ilk hissəsi sığorta müqaviləsi bağlandığı gündən **1 aydan gec** olmayaraq ödənilməlidir. Mülki Məcəllədə göstərilir ki, sığorta ödənişinin ödənilməsi zamanı sığortaçı sığorta ödənişi məbləğindən sığortalının ona ödəməli olduğu, vaxtı çatmış və ya gecikdirilmiş sığorta haqqı məbləğini tutmaq hüququna malikdir.

Sığorta ödənişinin miqdarının müəyyən edilməsi və ödənilməsi qaydası könüllü sığortada sığorta müqaviləsinə əsasən müəyyən edilir. **Sığorta ödənişi** sığorta hadisəsi baş verdikdə icbari sığorta qanunlarına və ya sığorta müqaviləsinə uyğun olaraq sığorta şirkəti tərəfindən ödənilən maliyyə kompensasiyasıdır. Sığortçı sığorta ödənişini sığorta məbləği həddində həyata keçirir. Mülki Məcəlləyə görə, sığorta hadisəsi könüllü sığorta zamanı sığorta müqaviləsinə əsasən sığorta ödənişinin sığorta olunana ödənilməsi üçün əsas olan və sığorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində baş verən hadisə və yaranan haldır. Könüllü sığortada sığorta hadisəsi hesab edilən hallar tərəflərin razılaşması əsasında sığorta müqaviləsində müəyyən edilir. Sığorta hadisəsinin baş verməsi barədə sığorta olunan şəxs xəbər tutduqdan dərhal sonra sığorta şirkətini məlumatlandırmalıdır.

Qanunvericiliyə əsasən, sığorta mənafeyi üzrə risklər aşağıdakı formalarda sığortalana bilər:

▪ **Şərikli sığorta** - bir neçə sığortaçının aralarında bağladıkları müqaviləyə müvafiq olaraq sığorta ödənişi üzrə öhdəlikləri bölüşdürməklə sığorta müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş sığorta risklərini eyni zamanda sığortalamaları ilə bağlı fəaliyyətdir. Burada sığorta obyektı bir müqavilə ilə bir neçə sığortaçı tərəfindən sığortalana bilər. Bu müqavilədə hər bir sığortaçının razılaşdırılmış paylar əsasında hüquq və vəzifələrini müəyyən edən şərtlər olmalıdır. Sığorta hadisəsi zamanı ödəniləcək sığorta məbləği əmlakın ümumi sığorta dəyərindən artıq olmamalıdır.

▪ **Qrup halında sığorta** - bir sığorta müqaviləsi ilə bir neçə sığorta predmeti sığortalanır. Burada həm şəxsi, həm də əmlak sığortası həyata keçirilir.

▪ **İkili (ikiqat) sığorta** - hər hansı bir mənafe müəyyən bir riskə qarşı tamamilə sığortalandıqdan sonra başqa bir sığorta şirkətində yenə tamamilə sığortalanması halında ikiqat sığorta meydana gəlir. Məsələn, şəxs evini yanğın riskinə qarşı **A** sığorta şirkətində tamamilə sığortaladıqdan sonra həmin müddət üçün **B** sığorta şirkətində də tamamilə sığortalınması halında ikili sığorta meydana gəlir. İkili sığortada əsasən qanunsuz gəlir əldə edilməsi məqsədi daşımaq ehtimalı olduğu halda bütün sığorta müqavilələri etibarsız hesab edilir. Bu halda sığortalının qanunsuz gəlir əldə etmək məqsədi məhkəmə qaydasında sübut edilməlidir.

▪ **Təkrar sığorta** - təkrar sığortalının müvafiq təkrar sığorta haqqı ödəməsi müqabilində sığortaladığı risklərin bütövlükdə və ya bir hissəsinin təkrarsığortaçıya ötürülməsi və ya onunla bölüşdürülməsi şərtlərinin təsbit edildiyi razılaşmadır.

Mülki qanunvericiliyə görə, könüllü sığorta növləri üzrə sığorta müqavilələrində şərtli və ya şərtsiz azadol-

ma (franşiza) məbləği müəyyən oluna bilər. Hazırda avtonəqliyyat vasitələrinin sığorta sistemində franşiza geniş tətbiq edilir. Məsələn, sığortalanmış avtomobilin sığortası üzrə müqavilədə şərtsiz azadolma məbləği 500 manat müəyyən edilmişdir. Yol-nəqliyyat hadisəsi nəticəsində avtomobilə 5000 manat həcmində zərər dəyirsə, sığortaçı sığorta olunana 4500 manat (5000–500) məbləğində ödəniş verir. Əgər müqavilədə azadolma məbləği şərtsiz deyil, şərtli nəzərdə tutulsa idi, bu zaman zərər həmin məbləğdən çox olduğu üçün bütövlükdə, yeni 5000 manat məbləğində ödəniləcəkdi. Bundan əlavə, əgər dəyən zərərin həcmi 500 manatdan az (məsələn, 350 manat) təşkil etsə, müqavilədə azadolma məbləğinin şərtli və ya şərtsiz nəzərdə tutulmasından asılı olmayaraq, heç bir sığorta ödənişi verilməyəcək. Franşizanın tətbiq edilməsində məqsəd sığorta şirkətini xırda problemlərdən (qayğılardan) azad etməkdir. Franşiza məbləği sığorta şirkəti və sığorta olunan arasında ikitərəfli razılaşma əsasında əvvəlcədən müəyyən edilir.

Mülki Məcəllədə sığorta sahələri aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- 1. sığorta şirkətinin (sığortaçı) fəaliyyət istiqaməti üzrə:** həyat sığortası və qeyri-həyat sığortası,
- 2. sığorta obyektinə üzrə:** şəxsi sığorta və əmlak sığortası.

Həyat və qeyri-həyat sığortası sahələrinin hər biri "Sığorta fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş sığorta siniflərindən ibarətdir. Həyat sığortası sığorta obyektinə görə şəxsi sığortaya aid olan aşağıdakı sığorta növlərini özündə birləşdirir:

- **Həyatın ölüm halından sığortası,**
- **Həyatın yaşam sığortası,**

➤ **Annuitet sığortası,**

➤ **Əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından sığorta.**

“Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsinə görə, həyat sığortasının birinci növü ölüm riskinə qarşı sığortadır. Həmin normaya görə, sığortalı öldükdə sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan həyatın ölüm halından sığorta həyat sığortası növüdür. Burada ölüm halında sığorta ilə ölüm riski sığortalanır. Yeni həyatı sığortalanan şəxsin ölməsi halında sığortalıya (xeyrinə sığorta müqaviləsi bağlanmış şəxsə) sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulan məbləğ sığorta ödənişi olaraq ödənilir. Məsələn, kişi öz həyatını ölüm riskinə qarşı sığortalamış, xeyrinə sığorta müqaviləsi bağlanmış şəxs olaraq da həyat yoldaşını göstərmişsə, müqavilənin qüvvədə olduğu müddət ərzində kişinin vəfatı halında sığorta ödənişi həyat yoldaşına ödənilir.

Qeyd edildiyi kimi, həyat sığortası müqaviləsi ilə müxtəlif risklər sığortalana bilir. Bunların arasında yaşlılıq, vəfat, xəstəlik, əmək qabiliyyətini itirmə, fərdi qəza sığortası kimi risklər yer alır. Müqavilə bağlanarkən bunların hamısının və ya bir qisminin əhatə edilməsi mümkündür. Sığorta qanunvericiliyində tənzimlənmiş həyat sığortası sinfi həm yaşlılıq, həm də vəfat riskini əhatə edən alternativli bir sığorta sinfidir. Sığorta olunanın həyatı vəfat riskinə qarşı sığortalandığı kimi, yaşlanma riskinə qarşı da sığortalanır. Sığorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində hansı risk reallaşsa, ona uyğun xeyrinə sığorta müqaviləsi bağlanmış şəxsə sığorta ödənişi ödənilir. “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsinin 2-ci bəndinə görə, sığorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddətdə sığorta olunanın öldüyü, yaxud sığorta mü-

qaviləsində müəyyən edilmiş yaşa, müddətə qədər yaşadığı halda sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan sığorta həyatın yaşam sığortasıdır.

Annuitet sözünün hərfi mənası hissə - hissə ödəniş deməkdir. "Sığorta fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsinin 3-cü bəndinə görə, sığorta olunanın müəyyən yaşa çatması, yaşı, əlilliyi, 18 yaşınadək sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu və ya xəstəliyi ilə əlaqədar əmək qabiliyyətini itirməsi, ailə başçısını itirməsi, işsiz qalması və şəxsi gəlirlərinin azalmasına, yaxud itirilməsinə səbəb olan digər hallarda pensiya, yaxud renta şəklində dövrü sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan sığorta - **annuitet sığortasıdır**.

Əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından sığortanı annuitet sığortasından fərqləndirən ünsür sığorta ödənişinin bir dəfəyə ödənilməsidir. "Sığorta fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsinin 4-cü bəndinə görə, sığorta olunanın xəstəlik və ya bədbəxt hadisə nəticəsində əmək qabiliyyətini tam və ya qismən itirdiyi halda, onun itirilmiş gəlirinin əvəzini ödəmək məqsədilə sığorta ödənişlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından sığorta - **həyat sığortası** sahəsinə daxildir.

Sığorta qanunvericiliyinə görə, qeyri-həyat sığortası (ümumi sığorta) özündə aşağıdakı sığorta siniflərini birləşdirir:

1. Şəxsi sığorta növlərinə aiddir:

✓ **Fərdi qəza sığortası** – sığorta olunan bədbəxt hadisə nəticəsində öldükdə, ümumi, yaxud peşə əmək qabiliyyətini tam və ya qismən itirdikdə, yaxud bədbəxt hadisə nəticəsində sağlamlığına başqa cür xəsarət dəydikdə, müqavilədə müəyyən edilən məbləğdə, həmçinin sığorta olunanın əlavə xərclərinin əvəzinin tam və

ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan sığorta münasibətidir.

✓ **Tibbi sığorta** – tibbi sığorta proqramına daxil edilən tibbi xidmətlərə görə sığorta olunanın tibb müəssisələrinin ona göstərdiyi xidmətlərlə əlaqədar yaranan xərclərinin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan sığorta münasibətidir.

✓ **Səfər sığortası** – sığorta olunanın ölkə daxilində və ölkədən xaricə səfər zamanı xəstələnməsi, yaxud bədbəxt hadisə nəticəsində sağlamlığının pozulması ilə əlaqədar zəruri olan tibbi xərclərin, habelə sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulmuş səfər zamanı ortaya çıxan digər itkilərinin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan sığorta münasibətidir.

2. Əmlak sığorta növlərinə aiddir:

✓ **Avtonəqliyyat vasitələrinin sığortası** – avtomobil nəqliyyatı vasitəsinin zədələnməsi, məhv olması, həmçinin qaçırılması və ya oğurlanması nəticəsində sığortalının əmlak mənafeələrinə dəyən zərərin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan sığorta münasibətidir.

✓ **Yüklərin (nəqliyyat) sığortası** – daşıma üsulundan asılı olmayaraq yükün zədələnməsi, korrupsiyası, məhv olması, yaxud hər hansı formada itkisi nəticəsində sığortalının əmlak mənafeələrinə dəyən zərərin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan sığorta münasibətidir.

✓ **Mülki məsuliyyətin sığortası** – bu növ sığorta da sığorta etdirənə üçüncü şəxs tərəfindən və ya üçüncü şəxsə dəymiş zərərin ödənilməsi aparılır. Yeni mülki

məsuliyyət sığortasının obyektı kimi üçüncü şəxs qarşısında məsuliyyət çıxış edir. Mülki məsuliyyət sığortası ilk dəfə 1830-cu ildə Fransada meydana gəlmişdir. Respublikamızda son on ildə sığortanın mülki məsuliyyət növü əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2022-ci ildə mülki məsuliyyətin sığortası üzrə 22,3 milyon manat sığorta haqqı toplanmışdır. Həmin dövrdə 89,0 min manat sığorta ödənişi həyata keçirilmişdir. Digər sığorta növlərindən fərqli olaraq mülki məsuliyyət sığortasının vəzifəsinə zərər vuran potensial şəxslərin iqtisadi maraqlarını sığorta müdafiəsi təşkil edir. **Mülki məsuliyyət sığortasına** avtonəqliyyat vasitələri sahiblərinin mülki məsuliyyətinin sığortası, peşə məsuliyyətinin sığortası, yük daşıyanın mülki məsuliyyətinin sığortası, işə götürənin məsuliyyət sığortası, dəmiryol, hava, su nəqliyyatı sahiblərinin mülki məsuliyyətinin sığortası və s. aiddir.

✓ **Kreditlərin sığortası** – müflis olması və ya ölməsi, həmçinin öz öhdəliklərini digər səbəblərdən yerinə yetirə bilməməsi ilə əlaqədar kredit verilmiş şəxsin krediti qaytarmaması nəticəsində kreditorun əmlak mənafeələrinə dəyən zərərin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi üçün sığorta ödənişinin həyata keçirilməsi üzrə sığorta münasibətləridir.

“Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 25 dekabr 2007-ci il tarixli Qanununda yuxarıda qeyd etdiyimiz sığorta növlərindən başqa, qarışıq maliyyə risklərinin sığortası, əmlakın bazar dəyərinin düşməsi riskindən sığorta, kənd təsərrüfatı heyvanlarının və bitkilərinin sığortası, kommersiya fəaliyyətində sığorta hadisəsi nəticəsində işin dayanması ilə bağlı risklərdən sığorta və s. növləri də öz əksini tapmışdır. Qeyd etdiyimiz bu sığorta növləri müasir iqtisadi münasibətlər sistemində fiziki və hüquqi şəxslərin normal fəaliyyət göstərməsi,

təkrar istehsal prosesinin təmin edilməsi və əmlak mənafehlərinin qorunması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Dövlətin maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olaraq sığorta dinamik inkişaf edən sahə olduğundan onun yeni-yeni forma və növlərinin meydana gəlməsi labüddür. Bu istiqamətdə ölkəmizdə yeni tətbiq edilən sığorta növlərindən biri “Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının 29 dekabr 2006-cı il tarixli Qanunu ilə təsbit olunan banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərinin sığortalanmasıdır. Əmanətlərin sığortalanması sisteminin yaradılmasının məqsədi banklar və xarici bankların yerli filialları ödəmə qabiliyyətini itirdikdə, fiziki şəxslərdən əmanətə qəbul olunmuş pul vəsaitinin itirilməsi riskinin qarşısını almaq, maliyyə və bank sisteminin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir. Hazırda ölkəmizdə fiziki şəxslərin banklardakı sığortalanan əmanətlərinin məbləğinin yuxarı həddi 100000 manat müəyyən edilmişdir. Bu hədd hökumətin iqtisadi vəziyyətə uyğun apardığı iqtisadi siyasətlə əlaqədar olaraq artırıla və ya azaldıla bilər. Banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərinin sığortalanması prosesinin təşkil olunması və ona qanunvericilik çərçivəsində nəzarət dövlət orqanı kimi Əmanətlərin Sığortalanması Fondu tərəfindən həyata keçirilir.

2022-ci ilin statistik məlumatlarına görə, Azərbaycanda ümumi sığorta haqları 970,8 milyon manat təşkil etmişdir. Bunun 782,1 milyon manatı və ya 80,5%-i könnüllü sığortanın payına, 188,7 milyon manat və ya 19,5%-i icbari sığortanın payına düşür. Hazırda Azərbaycanda ümumi daxili məhsulda sığorta sahəsinin payı 0,72% təşkil edir.

12.3. Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası

Ölkəmizdə hərbi qulluqçuların sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə dövlət tərəfindən çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən işlər görülmüşdür və bu işlər hazırda da davam etdirilir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər sırasında hərbi qulluqçuların həyatının və səhhətinin dövlət icbari şəxsi sığortasının tətbiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 may 1997-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş **“Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında”** qanunu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunan qanun hərbi qulluqçuların həyatının və səhhətinin dövlət icbari şəxsi sığortası qaydalarını və şərtlərini müəyyən edir.

“Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında” AR Qanununa əsasən hərbi qulluqçular (sığorta olunanlar) dedikdə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin, dövlət təhlükəsizliyi, xarici kəşfiyyat orqanlarının şəxsi heyəti, habelə hərbi xidmət nəzərdə tutulmuş digər dövlət orqanlarında (dövlət orqanlarının strukturuna daxil olan qurumlarda) hərbi xidmətdə olan şəxslər və toplanışlarda olan hərbi vəzifəlilər başa düşülür. Qanuna uyğun olaraq hərbi qulluqçu **11000 manat** məbləğində sığorta edilir. Sığorta haqqı, yəni sığorta şirkətinə ödənilən vəsait sığorta məbləğinin (11000 manatın) **1 faizi** miqdarında (**110 manat**) müəyyən edilir. Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası müvafiq icra hakimiyyəti orqanları (sığortalılar) üçün bu məqsədlə hər il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş vəsait hesabına aparılır. **Sığortalı dedikdə** sığorta haqqı ödəyən, sığorta obyektinin sığorta etdirilməsində marağı olan, sığorta müqaviləsinin tərəfi kimi çıxış edən müvafiq icra haki-

miyyəti orqanı başa düşülür. Məsələn, Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin hərbi qulluqçularının dövlət icbari şəxsi sığortası zamanı sığortalı qismində Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti çıxış edir. Sığortalı hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortasını təmin etmək üçün onlara bu məqsədlə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına tələb olunan sığorta haqlarının məbləğini hər il rüblər üzrə sığortaçıya, yəni sığorta şirkətinə ödəyir. Sığortaçı hər bir müvafiq icra hakimiyyəti orqanına əvvəlki rübün icrasına dair hesabat təqdim edir. Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası üzrə işlərin aparılması xərclərinə ayırmalar müvafiq sığorta haqlarının 10 faizi (hər bir hərbi qulluqçuya görə 11 manat) miqdarında müəyyən edilir. Qanunvericiliyə görə, hərbi qulluqçuların sığortaçısı dövlət sığorta orqanı olmalıdır. Sığortaçı müvafiq riskləri sığorta etdirmək üçün müraciət edən və sığorta marağı olan müvafiq icra hakimiyyəti orqanları (sığortalı) ilə icbari sığorta müqaviləsi bağlamaqdan imtina edə bilməz. Hazırda ölkəmizdə bu istiqamətdə sığorta fəaliyyətini **Dövlət Sosial Müdafiə Fondu** yerinə yetirir.

Sığorta ödənişinin alınması üçün sığorta olunan, yəni hərbi qulluqçu, yaxud onun vərəsəsi dövlət sığorta şirkətinə müəyyən olunmuş formada ərizə və ona əlavə edilmiş **aşağıdakı sənədləri təqdim edir:**

- ❖ Şəxsiyyət vəsiqəsi, həlak olması (ölüm) haqqında şəhadətnamənin surəti,
- ❖ Vərəsəlik hüququnu təsdiq edən sənəd,
- ❖ Hərbi qulluqçu xidmətdə olduğu zaman xəsarət (yaralanma, travma, kontuziya) alması, xəstələnməsi nəticəsində xidmətdən buraxıldıqdan sonra üç il müddətində öldükdə yuxarıda göstərilən sənədlərdən əlavə, həkim komissiyasının həmin faktı təsdiq edən rəyi,

❖ Hərbi bilet, yaxud onu əvəz edən sənəd və s.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının hərbi hissələri, müəssisə, təşkilat və idarələri, hərbi təhsil müəssisələri sənədlərin rəsmiləşdirilməsində və sığorta ödənişlərinin alınmasında hərbi qulluqçulara kömək etməlidirlər. Sığorta şirkəti qanunda nəzərdə tutulmuş məbləğdə sığorta ödənişini müvafiq sənədləri aldığı gündən sonrakı 7 gün ərzində hərbi qulluqçuya və ya onun varisinə verir. Sığorta şirkəti sığorta ödənişini qeyd edilən müddətdə ödəmədikdə, hər gecikdirilmiş gün üçün sığorta ödənişi məbləğinin 0,1 faizi həcmində dəbbə pulu ödəyir.

“Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında” Qanuna görə, aşağıdakı hallar sığorta hadisələri hesab edilir və onlara görə, hərbi qulluqçulara sığorta ödənişləri sığorta məbləğinin **(11000 manatın)** müvafiq faiz nisbətində verilir:

✓ Hərbi qulluqçu həqiqi hərbi xidmətdə (toplanışda) olduğu zaman həlak olduqda, öldükdə və ya xəbərsiz itkin düşdüynə görə məhkəmə qərarı ilə ölmüş elan edildikdə — **100 faiz**,

✓ Hərbi qulluqçu həqiqi hərbi xidmətdə olduğu zaman xəsarət (yaralanma, travma, kontuziya) alması, habelə xəstələnməsi nəticəsində xidmətdən buraxıldıqdan sonra üç il müddətində öldükdə — **100 faiz**,

✓ Hərbi qulluqçu həqiqi hərbi xidmətdə olduğu zaman xəbərsiz itkin düşdükdə (məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarı olduqda) — **100 faiz**,

✓ I dərəcə əlilliyə görə — **80 faiz**,

✓ II dərəcə əlilliyə görə — **60 faiz**,

✓ III dərəcə əlilliyə görə — **40 faiz**,

✓ Hərbi qulluqçu həqiqi hərbi xidmətdə olduğu zaman, xəsarət aldıqda: **ağır xəsarət** (yaralanma, travma,

kontuziya) aldıqda — **25 faiz, yüngül xəsarət** (yaralanma, travma, kontuziya) aldıqda — **5 faiz**.

Mövcud qanunvericiliyə görə, hərbi qulluqçuya və ya onun vərəsələrinə sığorta məbləğinin verilməsindən **aşağıdakı hallarda imtina edilir**: hərbi qulluqçunun sığorta hadisəsi ilə birbaşa bağlı olan qəsdən cinayət törətdiyi barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü olduqda, yaxud sığorta edilən spirtli içkidən, narkotik vasitələrdən, psixotrop maddələrdən və ya güclü təsir edən digər maddələrdən istifadə olunması nəticəsində sərxoş vəziyyətdə hərəkət etdikdə, habelə qanunda nəzərdə tutulmuş müvafiq sənədlər təqdim olunmadıqda.

Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortasının vaxtında və düzgün aparılmasına müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və Mərkəzi Bank nəzarət edir.

“Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında” Qanunun müddəalarının pozulmasına görə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının, dövlət sığorta orqanlarının rəhbərləri və digər vəzifəli şəxslər Mülki, İnzibati Xətalər və Cinayət Məcəllələrində nəzərdə tutulmuş hallarda məsuliyyət daşıyırlar. Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası ilə əlaqədar mübahisələr Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş qaydada, o cümlədən məhkəmə qaydasında həll edilir.

Respublikamızda hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası eyni adlı qanunla, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, “Sığorta fəaliyyəti haqqında”, “İcbari sığortalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları və digər normativ aktlarla tənzimlənir.

12.4. Sığorta fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

Sığorta bazarı maliyyə bazarının tərkib hissəsi kimi dövlət tənzimlənməsinin obyektı hesab olunur və onun sabit fəaliyyətinin təmin olunması üçün nəzarət həyata keçirilir. Sığorta bazarının dövlət tənzimlənməsi xüsusi siyasət, qanunvericilik bazasının formalaşdırılması, mübahisəli məsələlərə baxılması qaydaları, lisenziyalaşdırma, hüquqi və fiziki şəxslərin hüquqlarının və maraqlarının qorunması istiqamətində normaların müəyyən edilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Sığorta fəaliyyəti sahəsində dövlət tənzimlənməsinin əsas vəzifələrinə aiddir:

- ❖ Sığorta sahəsində vahid dövlət siyasətinin aparılması,
- ❖ Sığorta fəaliyyəti sahəsində normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi,
- ❖ Sığorta sisteminin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi,
- ❖ Sığorta bazarına nəzarətin səmərəliliyinin artırılması və s.

Respublikamızda sığorta sahəsində vahid dövlət siyasətinin işlənilməsi hazırda Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir. Eyni zamanda sığorta qanunvericiliyinə əməl olunmasına, sığortalının və digər şəxslərin hüquqlarının müdafiəsinə və qanuni maraqlarının təmin edilməsinə, baş verən qanun pozuntularının aradan qaldırılmasına nəzarət Mərkəzi Bank və onun strukturu olan Sığorta fəaliyyətinə nəzarət Departamenti tərəfindən həyata keçirilir.

Sığorta fəaliyyətinə nəzarət qanunvericilik çərçivəsində aparılır və aşağıdakı prinsiplərə əsaslanılır:

- Sığorta fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması və bu sahədə vahid dövlət reyestrinin aparılması,
- Sığorta qanunvericiliyinin tələblərinə, o cümlədən sığorta subyektlərinin fəaliyyətinin təftişi və onların təqdim etdiyi maliyyə hesabatlarının etibarlılığının yoxlanılması,

➤ Sığorta şirkətinin maliyyə dayanıqlığının və ödəmə qabiliyyətinin təmin olunmasına nəzarət,

➤ Sığorta şirkətinin nizamnamə kapitalının xarici investisiya hesabına artırılması, səhmlərinin xarici sığorta şirkətinə satılması, xarici investisiya hesabına filiallarının açılması zamanı qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunmasına nəzarət

➤ Sığorta şirkətinin müflisləşməsi zamanı müvəqqəti inzibatçının təyin edilməsinin və onun vəzifə səlahiyyətlərinin müvafiq qanunvericilik çərçivəsində tənzimlənməsi və s.

Azərbaycanda sığorta və təkrarsığorta fəaliyyətinə lisenziyanın verilməsi, lisenziyanın qüvvəsinin müvəqqəti dayandırılması, məhdudlaşdırılması və ləğv edilməsi "Sığorta fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının 25 dekabr 2007-ci il tarixli Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir. Qanunvericiliyə əsasən yeni təsis edilmiş sığorta şirkətinə (təkrarsığorta fəaliyyəti daxil olmaqla) lisenziya **5 il müddətinə**, təkrar lisenziyalaşdırma zamanı, yeni ilk 5 il üçün verilən lisenziyanın müddəti bitdikdən sonra "Sığorta fəaliyyəti haqqında" qanunun 57-ci maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən müraciət edən sığorta şirkətinə lisenziya **müddətsiz** verilir. Sığorta fəaliyyətinə lisenziyanın verilməsi üçün müraciətə Mərkəzi Bank tərəfindən iki mərhələdə baxılır:

1. təsisçilər və ya Mülki Məcəlləyə uyğun olaraq digər şəxslər tərəfindən lisenziya alınması üçün edilən **ilkin müraciətə baxılması**,

2. açıq səhmdar cəmiyyəti kimi dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra lisenziya verilməsi üçün **yekun müraciətə baxılması**.

Lisenzia verilməsi üçün ilkin müraciət edilərkən sığortaçı olmaq üçün təsis edilmiş açıq səhmdar cəmiyyətinin təsisçilərinin “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 19-cu maddəsinin (Sığortaçının təsisçisinə və ya səhmdarına dair tələblər) tələblərinə uyğunluğunu təsdiq edən sənədlərlə yanaşı, aşağıdakı sənədlər də təqdim edilməlidir:

- ❖ Sığortaçı olmaq üçün təsis edilmiş açıq səhmdar cəmiyyətinin qanuna uyğun şəkildə müəyyən edilmiş adı və ünvanı əks olunmaqla lisenzia alınması barədə yazılı müraciət,
- ❖ Açıq səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsinin surəti, təsisçilərin sayı birdən artıq olduqda isə, həmçinin müvafiq qaydada təsdiq edilmiş təsis müqaviləsinin surəti,
- ❖ İlkin müraciətə baxılması üçün dövlət rüsumunun ödənildiyini (hüquqi şəxs kimi sığorta şirkətinin qeydiyyatı üçün dövlət rüsumu 220 manat müəyyən olunub) təsdiq edən sənəd,
- ❖ Hüquqi şəxs olan təsisçilər haqqında məlumatlar və s.

Mərkəzi Bankda lisenzia verilməsi üçün ilkin müraciətə “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Qanunun müvafiq maddələrinə əsasən tələb olunan sənədlərin, o cümlədən əlavə və ya düzəliş edilmiş sənədlərdən ən sonuncusunun təqdim edildiyi tarixdən etibarən **1 ay** ərzində baxılır. Lisenzia alınması üçün ilkin müraciətə müsbət cavab verdildiyi tarixdən etibarən 6 ay müddətində lisenzia almaq üçün yekun müraciət təqdim olunmalıdır. Sığortaçı kimi təsis edilmiş hüquqi şəxs dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra lisenzia alınması üçün Mərkəzi Banka aşağıdakı sənədləri təqdim etməlidir:

1. Adını, təşkilati-hüquqi formasını, olduğu yeri, hesablama hesabının nömrəsini və müvafiq bankın

adını, lisenziya alınması üçün müraciət olunan fəaliyyət növünün adını əks etdirən yekun müraciət,

2. Dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamənin notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti,

3. Hüquqi şəxsin nizamnaməsinin notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti,

4. Sığorta fəaliyyətinə lisenziyanın verilməsi üçün dövlət rüsumunun ödənildiyini (11000 manat) təsdiqləyən sənəd və s.

Mərkəzi Bank lisenziya verilməsi üçün yekun müraciət zamanı təqdim olunan sənədlər və məlumatların sığorta qanunvericiliyinin tələblərinə uyğunluğunu **1 ay** müddətində yoxlayır və heç bir qanunsuzluq aşkarlanmadığı halda müvafiq lisenziyanı sığorta şirkətinə verir. Verilən lisenziya Mərkəzi Bank tərəfindən sığortaçının səlahiyyətli nümayəndəsinə şəxsən təqdim edilir. Lisenziyanın verilməsindən imtina olunursa, onun haqqında məlumat sığorta şirkətinə yazılı bildiriş göndər-məklə çatdırılır.

Sığorta qanunvericiliyinə, görə lisenziya verilməsindən aşağıdakı hallarda imtina edilir:

1. Sığorta qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş sənədlər tam həcmdə təqdim edilmədikdə və ya onlarda qanunvericiliyin tələblərinə uyğunsuzluqlar aşkar olunduqda,
2. Sığorta qanunvericiliyində sığortaçının təsisçisinə və ya səhmdarına dair tələblər, xarici kapitalla dair əlavə tələblər tam təmin olunmadıqda,
3. Təsisçilərin maliyyə vəsaitləri səhmlərin ödənilməsi və təşkilati tədbirlər üçün kifayət etmədikdə,
4. Biznes-plan gələcək fəaliyyət zamanı maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətinin, təsis edilən sığortaçının normal fəaliyyət göstərməsinin təmin edil-

məsi, habelə sığortalıların hüquqlarının müdafiəsi baxımından qənaətbəxş hesab edilmədikdə və s.

Mövcud qanunvericilikdə sığorta şirkətinə müddətsiz lisenziyanın verilməsi müəyyən edilib. Bunun üçün sığorta və ya təkrarsığorta fəaliyyətini davam etdirmək istəyən sığorta şirkəti ilk lisenziyasının müddətinin başa çatmasına ən azı **1 ay** qalmış yeni, müddətsiz lisenziyanın verilməsi üçün Mərkəzi Banka müraciət etməlidir. Bu müraciətə qanunvericilikdə tələb olunan bütün sənədlər təqdim edildikdən etibarən **20 gün** müddətində baxılır və müddətsiz lisenziyanın verilməsi haqqında müvafiq qərar qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasında sığorta agentləri və ya sığorta brokerləri fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün Mərkəzi Bankdan müvafiq lisenziya alınmalıdır. Şəxslər bu tələbə əməl etməməyə görə İnzibati Xətalər və Cinayət Məcəllələrində nəzərdə tutulmuş hallarda məsuliyyət daşıyırlar.

Mövcud qanunvericiliyə görə, ölkədə sığorta şirkətlərinin ödəmə qabiliyyətinin təmin olunması məqsədilə nizamnamə kapitalına minimum tələb müəyyənləşdirilir ki, bunlar da aşağıdakı kimidir:

❖ **Sığortaçılar üzrə** – yeni yaradılan və fəaliyyətdə olan qeyri-həyat sığortası şirkətləri üçün nizamnamə kapitalının minimum məbləği 5 milyon manat, həyat sığortası şirkətləri üçün isə 10 milyon manat,

❖ **Təkrarsığortaçılar üzrə** – yeni yaradılan və fəaliyyətdə olan təkrarsığorta şirkətləri üçün nizamnamə kapitalının minimum məbləği 20 milyon manat.

Sığortaçı könüllü və icbari sığorta növləri üzrə fəaliyyətini Mərkəzi Bankın verdiyi icazə əsasında həyata keçirir. Sığortaçılar ölkə xaricində filial və nümayəndəliklərini yalnız Mərkəzi Bankın razılığı ilə açə bilər.

Sığorta şirkətləri həyat sığortası və ya qeyri-həyat sığortası (ümumi sığorta) sahələrindən yalnız biri üzrə fəaliyyət göstərə bilirlər. Məsələn, "Paşasığorta" ASC qeyri-həyat sığortasının növlərini, "Paşa Həyat Sığorta" ASC isə ancaq həyat sığortasının növlərini həyata keçirə bilər.

Sığortaçı yalnız sığortaçı olan digər hüquqi şəxs (şəxslərlə) birləşə bilər. Belə birləşmənin həyata keçirilməsi üçün Mərkəzi Bankın razılığı tələb olunur. Sığortaçıların birləşməsi nəticəsində təsis edilən yeni hüquqi şəxs açıq səhmdar cəmiyyəti formasında olmalıdır. Sığortaçının (sığorta şirkətinin) tam adında «sığorta» sözünün olması məcburidir. Müstəsna olaraq həyat sığortası sahəsində fəaliyyət göstərən sığortaçının tam adında «həyat» sözünün, təkrarsığorta fəaliyyəti ilə məşğul olan təkrarsığortaçının tam adında «təkrarsığorta» sözünün olması məcburidir. Məsələn, "Qala Həyat Sığorta" ASC və s.

Sığorta qanunvericiliyində sığortaçının təsisçilərinə dair bir sıra tələblər müəyyən edilib. Müvafiq qanunvericiliyin tələblərinə əsasən vətəndaşlığı olmayan şəxslər, siyasi partiyalar, Azərbaycan Respublikasının üzv olduğu beynəlxalq maliyyə təşkilatları istisna olmaqla, digər beynəlxalq təşkilatlar, qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) sığorta şirkətinin təsisçisi ola bilməzlər. Qeyd olunanlardan başqa hər bir şəxs sığorta şirkətinin təsisçisi və ya səhmdarı ola bilər. Fiziki şəxs sığortaçının təsisçisi və ya səhmdarı olmaq üçün müəyyən tələblərə cavab verməlidir. **Bunlara** müvafiq səhmləri almaq üçün kifayət qədər maliyyə vəsaitinin olması, mühüm iştirak payını və ya əhəmiyyətli nəzarəti əldə etmək niyyətində olduqda-vətəndaş qüsursuzluğu, yəni hər hansı cinayətə görə məhkumluğunun və ya məhkəmə qərarı ilə qoyulmuş qadağanın olmaması və s. aiddir.

Qanunvericilikdə hüquqi şəxs kimi sığortaçının təsisçisi və ya səhmdarı olmaq üçün qoyulan **tələblər bunlardır**: qanunla tələb olunduğu halda fəaliyyət göstərdiyi sahə üzrə maliyyə sabitliyi normativlərinə uyğunluğu, xarici hüquqi şəxslərin isə beynəlxalq reyting təşkilatları tərəfindən verilmiş və Azərbaycan Respublikasının müvafiq kredit reytingindən aşağı olmayan reytingə malik olması.

Xarici sığorta şirkətlərinin Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərmələrini və yerli sığorta şirkətlərinin nizamnamə kapitalında xarici investisiyanın iştirak etməsini tənzimləmək məqsədilə qanunvericilikdə müəyyən məhdudiyyətlər müəyyən edilmişdir. Qeyd olunan istiqamətdəki **əsas məhdudiyyətlərə aiddir**:

- Xarici sığortaçının Azərbaycan Respublikasının ərazisində filial açması qadağandır,
- Sığortaçının nizamnamə kapitalında bir xarici fiziki şəxsin payı səhmlərin **10 faizindən**, xarici fiziki şəxslərə məxsus payların ümumi həcmi isə **30 faizindən** çox ola bilməz,
- Azərbaycan Respublikasının üzv olduğu beynəlxalq maliyyə təşkilatları, xarici sığortaçılar, həmçinin xarici institusional investorlar (bank və kredit təşkilatları, pensiya fondları, investisiya fondları) istisna olmaqla, digər xarici hüquqi şəxslərin sığortaçının nizamnamə kapitalındakı ümumi payı səhmlərin **50 faizindən** az olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün sığortaçıların nizamnamə kapitallarının ümumi məbləğində xarici kapital payının son həddi və bu payın hesablanması qaydaları Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilir.

Mərkəzi Bank sığortaçılar və sığorta vasitəçiləri (**sığorta agentləri və sığorta brokerləri**) tərəfindən sığorta qanunvericiliyinə əməl edilməsini, həmçinin sığortaçının maliyyə sabitliyini yerində araşdırma aparmaqla yoxlamaq məqsədilə növbəti və ya növbədən-kənar səyyar yoxlaması həyata keçirir.

Bu istiqamətdə növbəti səyyar yoxlamaları iki ildə bir dəfədən az olmayaraq Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qrafik üzrə aparılır. Növbəti səyyar yoxlama sığortaçının və ya sığorta vasitəçisinin sığorta qanunvericiliyi ilə bağlı olan bütün fəaliyyətini əhatə edir. Sığortaçının maliyyə sabitliyi, o cümlədən ödəmə qabiliyyəti göstəricilərinə azalma müşahidə edildikdə, eyni zamanda maliyyə ilinin yekununa görə balans üzrə zərəri yarandıqda Mərkəzi Bank tərəfindən növbədən-kənar səyyar yoxlama aparılır. Aparılan təhlillər, araşdırmalar və ya yoxlamalar nəticəsində sığorta subyektlərinin fəaliyyətində qanunvericiliyin pozulması və ya buna şərait yarada bilən hallar aşkar edildikdə Mərkəzi Bank onlara belə pozuntuların müəyyən müddət ərzində aradan qaldırılmasına, yaxud qarşısının alınmasına dair icrası məcburi olan tədbirlər barədə **yazılı göstəriş** – təqdimat verir. Mərkəzi Bank təqdimat verməklə sığortaçılardan aşağıdakıları tələb edir:

- ❖ Sığortaçının maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyəti ilə bağlı normativlərə əməl edilməsini, bu məqsədlə onun öz vəsaitinin artırılmasını, aktivlərinin likvidliyinin təmin edilməsini,

- ❖ Yeni filiallar açılmasının və mövcud filialların fəaliyyətinin dayandırılmasını, yaxud ləğv edilməsini,

- ❖ Sığortaçının daxili nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydalarında dəyişikliklər edilməsini və s.

Eyni zamanda Mərkəzi Bank sığorta sahəsində tənzimləmə səlahiyyəti çərçivəsində sığorta və inzibati qanunvericiliklərində nəzərdə tutulmuş qaydada və əsaslarla aşağıdakı sanksiyaları tətbiq edir: sığortaçı, sığorta vasitəçisini, həmçinin onların rəhbər işçilərini inzibati məsuliyyətə cəlb etmək, lisenziyanın qüvvəsini məhdudlaşdırmaq, qüvvəsini dayandırmaq və onu ləğv etmək.

Sığorta sahəsində tənzimləmə istiqamətlərindən birini sığorta şirkətinin rəhbər işçilərinə dair qanunvericilikdə müəyyən edilmiş tələblər təşkil edir. Məsələn, Sığorta şirkətinin İdarə Heyətinin sədri - sığorta sektorunda, həmçinin sığorta tənzimləməsi və nəzarəti sahəsində ən azı 3 il və ya digər maliyyə sahəsində ən azı 4 il, üzvləri - sığorta sektorunda, həmçinin sığorta tənzimləməsi və nəzarəti sahəsində ən azı 2 il və ya digər maliyyə sahəsində ən azı 3 il iş təcrübəsinə və ali təhsilə malik olmalıdır. Sığortaçının rəhbər işçisi vəzifəsinə Mərkəzi Bankı məlumatlandırmaqla təyin edilir.

Sığorta qanunvericiliyinə görə, sığortaçının iflas proseduruna aşağıdakı hallardan biri mövcud olduqda başlanılır: sığortaçı sığorta və ya təkrarsığorta müqavilələri üzrə öhdəliklərini vaxtında və tam yerinə yetirməyə qadir olmadıqda, sığortaçının məcmu kapitalı onun tələb olunan kapitalının 30 faizindən az olduqda, ləğvetmə prosesində olan sığortaçı kreditorlar qarşısında öhdəliklərini yerinə yetirə bilmədikdə.

Hüquqi və fiziki şəxslər sığorta qanunvericiliyinin pozulmasına görə Azərbaycan Respublikasının Mülki, İnzibati Xətalər və Cinayət Məcəllələrində nəzərdə tutulmuş hallarda məsuliyyət daşıyırlar. Sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinə vergi nəzarəti Vergi Məcəlləsinə əsasən həyata keçirilir. Sığorta fəaliyyəti zamanı yaranan müba-

hisəli məsələlər müvafiq qanunvericilik çərçivəsində məhkəmə yolu ilə həll edilir.

Respublikamızda hazırda sığorta fəaliyyətinə ümumi nəzarət Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir. Ölkədə sığorta fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sığorta sahəsində qanunvericiliyin tələblərinə əməl edilməsi, sığorta bazarının inkişaf etdirilməsi, inhisarçılığın və haqsız rəqabətin qarşısının alınması, sığortalının hüquqlarının müdafiə edilməsi məqsədilə həyata keçirilir.

XIII FƏSİL

Azərbaycan Respublikasının bank sistemi

13.1. AR bank sisteminin mahiyyəti və onun iqtisadiyyatda rolu

Bank əmtəə-pul münasibətlərinin əvəzədməz atributudur. Tarixən bankın mahiyyətinə müxtəlif yanaşmalar mövcud olmuşdur və onun izahı ilk baxışdan sadə hesab olunurdu. Ümum xalq dilində «bank» sözünün mənası pulun saxlandığı yer kimi başa düşülürdü. Əslində isə bu izah bankın əsas mahiyyəti, onun geniş təyinatını açıqlamır. Bank termini «masa» mənasını verən «die bank» alman və «banko» italyan sözündən götürülmüşdür. Tarixi baxımdan bank ilk dəfə əmtəə-bazar infrastrukturunun elementi kimi xüsusi, kommersiya formasında meydana gəlmişdir. Şübhəsiz ki, ilk bankirlər təkcə pul vəsaitlərinin hərəkətinə rəhbərlik yox, həm də onları borca verərək sələmçi düşüncəsinə malik idilər. O dövrlərdə sələmçilik ən sadə və etibarlı gəlir götürmək mənbəyi hesab olunurdu.

Banklar özünün inkişafında bir sıra mərhələlərdən keçmişdir. İlk zamanlar banklar pulun dəyişdirilməsi məntəqəsi (kontor) kimi fəaliyyətə başlamışdır. Pul dəyişdirmə fəaliyyətinə tədricən kredit işi də əlavə edildi ki, bu da nəticədə sələmçiliyin meydana gəlməsinə səbəb oldu. İlk bank b.e.ə. 2300 il əvvəl ticarət şərikliyi formasında meydana gəlmişdir ki, həmin banklar əsasən pulun borca verilməsi və köçürmə əməliyyatları ilə məşğul olmuşdular. Bankın sonrakı əsas inkişafı İngiltərədə formalaşmışdır. İngiltərə bankı mərkəzi dövlət bankı olaraq 1694-cü ildə Şotlandiyalı Gilyan Peterson tərəfindən yaradılmışdır. Bankın yaradılmasında məqsəd büdcə kəsiri probleminin həll olunması olmuşdur. Məhz o dövrdən ixtisaslaşmış banklar formalaşmağa başladı: Britaniya ticarət bankı, Paris uçot xəzinəsi və s.

Dünyada dövlət bankları xüsusi banklara nisbətən gec meydana gəlmişdir. XIX əsrdən başlayaraq Fransa dövlət bankı (1800-cü ildə Napoleon tərəfindən yaradılıb), Avstriya dövlət bankı (1816), Rus dövlət bankı (1860) və s. formalaşmağa başlamışdır.

“Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda qeyd olunur ki, **bank** - fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən hüquqi şəxsdir. Qanunda verilən izahdan çıxış edərək qeyd edək ki, **bank** –sərbəst pul vəsaitlərinin cəlb olunması və onların iqtisadi dövriyyəyə yönəldilməsi ilə məşğul olan maliyyə agentidir.

Elmi mənbələrdə bank krediti həm iqtisadi, həm də hüquqi kateqoriya kimi izah edilir. Müasir iqtisadi şəraitdə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin, təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyinin əsas amili kimi pul vəsaiti çıxış edir. Bu baxımdan, bank krediti iqtisadi kateqoriya kimi sərbəst pul vəsaitinin hüquqi və fiziki şəxslərdən cəlb olunması və həmin vəsaitlərin müəyyən şərtlər çərçivəsində digər hüquqi və fiziki şəxslərə verilməsi istiqamətində kapitalın hərəkəti nöqteyi-nəzərdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank krediti olduqca zəruridir. Buna tələbat təkcə əmtəə-pul münasibətlərinin mövcudluğu və iqtisadi qanunların fəaliyyəti ilə deyil, eyni zamanda dövlətin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafının dəstəklənməsinə yönəldilmiş iqtisadi siyasəti ilə əlaqədardır. Bank krediti ictimai təkrar istehsal prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Müəssisələr öz maliyyə vəsaitinin çatışmazlığı zamanı fəaliyyətlərinin davam etdirilməsi, dövriyyə vəsaitlərinin alınması,

istehsal və qeyri-istehsal xarakterli xərclərin ödənilməsi, müəyyən dövrlərdə isə maliyyə orqanları dövlət büdcəsi kəsinin maliyyələşdirilməsi üçün bankdan kredit cəlb edir. Buna görə də banklar tərəfindən yaradılan sərbəst pul vəsaiti fondu dövlətin maliyyə sistemində daxildir.

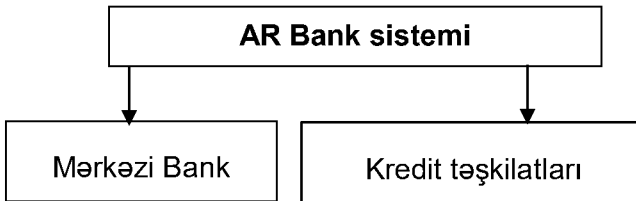
Hüquqi kateqoriya kimi bank krediti özünü ayrıca maliyyə-hüquq institutu kimi təqdim edir. Burada sərbəst pul vəsaiti fondunun formalaşması və onun hüquqi, fiziki şəxslərə verilməsi hüquq norma və metodları ilə tənzimlənir. Bu münasibətlərin tənzimlənməsində imperativ və dizpozitiv metodlar tətbiq olunur. Maliyyə hüquq normaları kredit təşkilatlarında pul vəsaiti fondunun formalaşması vasitələrini, fonddan istifadənin, eyni zamanda bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə nəzarət qaydalarını müəyyən edir. Mülki-hüquq normaları bank kreditləşməsi zamanı yaranan müqavilə və digər öhdəliyin tənzimlənməsini, bu münasibət iştirakçılarının hüquqi vəziyyətini və s. müəyyənləşdirir. Bəzi aspektlərdə bank fəaliyyəti normaları inzibati xarakter daşıyır.

Bankın iqtisadiyyatda rolu aşağıdakılardır:

- Müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin yığılması və onun ölkənin iqtisadi inkişafına yönəldir;
- Hüquqi və fiziki şəxslərə kreditlərin verilməsi ilə iqtisadi aktivliyi yüksəldir;
- Müştərilərə keyfiyyətli və operativ hesablaşma-xəzinə əməliyyatları həyata keçirir;
- Hökumətin pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır;
- Ölkənin valyuta bazarı, kredit bazarı, qızıl və qiymətli metallar bazarının inkişafını stimullaşdırır;
- Vergi ödəyicisi kimi əldə etdiyi gəlirdən dövlət büdcəsinə, büdcədən kənar dövlət fondlarına vergilər, rüsumlar və digər ödəmələr həyata keçirir.

Bank sistemi iqtisadiyyatın vacib strukturu olaraq müxtəlif bankların və digər kredit təşkilatlarının məcmu-sunu özündə əks etdirir. Hər bir ölkədə bank sisteminin səmərəli qurulması və normal fəaliyyəti ümumilikdə iqtisadiyyatın inkişafını və maliyyə sisteminin dayanıqlığını təmin edir.

“Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının bank sistemi Mərkəzi Bankdan və kredit təşkilatlarından ibarətdir. Kredit təşkilatları dedikdə kommersiya bankları, bank olmayan kredit təşkilatları və kredit ittifaqları başa düşülür. Azərbaycan Respublikasının bank sistemi iki pilləlidir.

Ölkəmizdə bank sisteminin birinci pilləsində Mərkəzi Bank durur. Mərkəzi Bank dövlət təşkilatı hesab olunur və mülkiyyət hüququ tam olaraq dövlətə məxsusdur. Mərkəzi Bank haqqında 2-ci paragrafda geniş məlumat verilmişdir.

Bank sisteminin ikinci pilləsində kommersiya bankları xüsusi yer tutur. Kommersiya bankı müasir iqtisadi şəraitdə fəaliyyətini müştərilərlə qarşılıqlı maraq əsasında, yəni mənfəət əldə etmək və risk üzərində quran maliyyə agentidir.

Eyni zamanda kommersiya bankları ölkənin sərbəst pul ehtiyatlarını toplayaraq fiziki və hüquqi şəxslərə çoxşaxəli bank əməliyyatları və digər maliyyə xidmətləri göstərən sahibkarlıq subyektidir.

Mülkiyyət formasına görə banklar aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. Dövlət bankları – hansı ki, kommersiya bankının səhm kapitalının 51 faizdən çoxu dövlətə məxsus olur. Bu banklar adətən mərkəzi və dövlət kommersiya banklarına bölünürlər. Mərkəzi bank haqqında 2- ci paragrafda geniş məlumat verilmişdir.

Dövlət kommersiya bankları əsasən iqtisadi subyektlərin kreditləşməsində dövlət siyasətinin reallaşmasını həyata keçirir, investisiya artımına təsir göstərir, vasitəçilik və hesablaşma əməliyyatlarını yerinə yetirir. Bu cür banklar əsasən iqtisadiyyatda vacib, ancaq az gəlirli sahələrin kreditləşməsinə daha çox üstünlük verir. Hazırda Azərbaycan Beynəlxalq Bankı ölkəmizdə iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafı baxımından dövlət kommersiya bankı kimi mühüm layihələrin maliyyələşdirilməsini həyata keçirir.

2. Səhmdar bankları – müasir dövrdə bankların ən geniş yayılmış mülkiyyət formasıdır. Bankın xüsusi kapitalı səhmlərin satışı hesabına formalaşır. Eyni zamanda bank qanunvericiliyində özəl bankların açıq səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılması tələb olunur.

3. Bələdiyyə banklarının kapitalı ərazinin (şəhərin, qəsəbənin) bələdiyyə orqanları tərəfindən yaradılır və onun mülkiyyəti hesab olunur. Bu bankların əsas məqsədi bank xidməti sahəsində ərazinin, yeni bələdiyyə orqanının tələbatının ödənilməsidir.

4. Birgə bankların kapitalı ya xarici kapitalın iştirakı, ya da xarici ölkələrin banklarının sərmayəsi hesabına formalaşır. Xarici bankların ölkəmizdə filiallarının açılması və xarici kapitalın yerli bankların səhm paketində payı "Banklar haqqında" AR Qanunu və Mərkəzi Bankın müvafiq normativ-hüquqi aktları əsasında tənzimlənir.

Kommersiya bankları bütün iqtisadi agentlərdən, o cümlədən əhalidən, müəssisələrdən və dövlətdən sərbəst pul vəsatinin cəlb edilməsi və onu mənfəət götürmək məqsədilə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə yerləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Mütəxəssislərin fikrincə, sərbəst pul əgər dövriyyədə deyilsə, onun nə sahibinə, nə də bütövlükdə iqtisadiyyata heç bir faydası olmayacaq. Bu baxımdan, pulun aktiv dövr etməsini təmin etmək, onu iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına yönəltmək bankların öhdəsinə düşür. Ona görə də hər bir dövlətdə iqtisadi inkişafın və onun maliyyə sisteminin dayanıqlığının təminatçısı rolunda bank sistemi çıxış edir. Məhz bu baxımdan, dövlət bank sisteminin tənzimlənməsinə, onun inkişafının təmin edilməsinə xüsusi önəm verir.

Fəaliyyətlərinin ilk dövrlərində kommersiya bankları yalnız öz xüsusi vəsaitlərindən istifadə edirdilər. Sonrakı inkişaf mərhələsində fəaliyyətlərini genişləndirmək və daha yüksək gəlir əldə etmək məqsədilə banklar sərbəst pul vəsaitlərinin cəlb edilməsini artırmaq üçün müxtəlif əmanət (depozit) və hesablaşma hesabları açmağa başladılar. Banklar cəlb olunan sərbəst vəsaitlərə (əmanətlərə) müəyyən faiz ödəyirlər. Nəticədə bu gün banklara cəlb olunmuş vəsaitlər onların öz vəsaitlərinə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə artaraq, ümumi kapitalının 80%-ni təşkil edir.

Pul vəsaitlərinin cəlb olunması funksiyasını yerinə yetirərək banklar borcalan kimi çıxış edir. Banklar cəlb etdikləri pul vəsaitlərini özündə saxlamır, onları kredit şəklində iqtisadiyyata yönəltməklə, qiymətli kağızlar almaqla, qanunvericiliklə qadağan olmayan digər fəaliyyətlə məşğul olmaqla kapitalla çevirir.

Bank kredit vasitəçiliyi funksiyasını yerinə yetirərkən sərbəst pul vəsaiti olan subyektlə ona ehtiyacı olan subyekt arasında maliyyə agentı rolunu oynayır.

İqtisadiyyatda elə hal olur ki, bir şəxsdə sərbəst pul vəsaiti yaranır, digər şəxsdə isə ona real tələbat meydana gəlir. Məhz bu qarşılıqlı münasibətlərin normal tənzimlənməsi, kreditin real müştərilərə verilməsi, sərbəst pul vəsaitinin yığılması banklar vasitəsilə reallaşdırılır. Bank bu funksiya ilə istehsalın genişlənməsini, təklifin artmasını, sənayenin maliyyələşməsini, iqtisadi aktivliyin yüksəlməsini, elmi-texniki tərəqqinin inkişafını, istehlakçı tələbinin, yeni tədiyyə qabiliyyətli tələbin formalaşmasını təmin edir.

Kommersiya bankları pul vəsaitləri köçürmələrini həyata keçirməklə ölkənin ödəniş sisteminin səmərəli fəaliyyətini təmin edir. Ödəniş sisteminin səmərəli təşkili nağd pul dövriyyəsinin tədricən azalmasına, beləliklə, nağdsız hesablaşmaların xüsusi çəkisinin artmasına və gizli iqtisadiyyatın aradan qaldırılmasına səbəb olur. Bu hal öz növbəsində cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizədə müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinə kömək edir. Ölkəmizdə nağdsız hesablaşmaları həyata keçirən kommersiya bankları ayrı-ayrı bankomatlar, Pos - terminallar, plastik kartlar və sair nağdsız hesablaşma alətlərindən geniş istifadə edir. Mərkəzi Bankın məlumatına görə 2021-ci ildə ölkə üzrə bankomatların sayı 2685, Pos - terminalların sayı 99959, ödəniş kartlarının sayı (debet və kredit kartları ilə birlikdə) 12,4 milyon ədəd olmuşdur. Ödəniş kartları vasitəsilə aparılan nağdsız ödənişlərin həcmi 2021-ci ildə 8,0 milyard manat olmuşdur. Qeyd olunan statistik rəqəmlər ölkəmizdə nağdsız dövriyyənin xüsusi çəkisinin ilbəil artmasını təsdiqləyir.

Pul vəsaitlərinin köçürülməsini həyata keçirmək üçün kommersiya bankları müştərilərinə cari hesablaşma hesabı açır. Kommersiya bankları eyni zamanda valyuta əməliyyatları, o cümlədən istər ölkədaxili, istərsə də xarici ölkələrin qiymətli metallarının, daşlarının və digər məmulatlarının alqı-satqısını həyata keçirə bilər.

Kommersiya bankları qiymətli kağızlar (çek, veksəl, səhm, istiqraz), akkreditiv, plastik kart buraxa, qiymətli kağızların alqı, satqı və saxlanması təşkil edə, üçüncü şəxsə zəmanət verə bilər. Kommersiya bankları bank sisteminin ayrılmaz hissəsi olaraq ölkənin və regionun sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi məqsədilə onları kredit resursları ilə təmin etmək istiqamətində fəal iştirak edir.

Azərbaycan Respublikasında bankların nağdsız və nağd əməliyyatları, kreditin verilməsi, xarici maliyyə təşkilatlarından pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi, məcburi ehtiyat normaları və s. Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi tətbiqi məcburi xarakter daşıyan qaydalar və təlimatlar əsasında həyata keçirilir.

Kommersiya bankları öz fəaliyyətlərində aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- ✓ Mənfəət əldə etmək,
- ✓ Ehtiyatlardan maksimum istifadə,
- ✓ Yüksək mənfəət əldə etmək üçün risk,
- ✓ Hər şey müştərilər üçün, partnyorlarla qarşılıqlı maraq.

Bank funksiyalarını əməliyyatları vasitəsilə reallaşdırır. Kommersiya banklarının əməliyyatları **passiv, aktiv və komissiyon-vasitəçilik formasında** həyata keçirilir.

Bank əməliyyatlarının qruplaşdırılmasının əsasında bank resurslarının (ehtiyatlarının) formalaşması və onun yerləşdirilməsi durur. Bank resursları dedikdə bankların sərəncamında olan və aktiv əməliyyatların aparıl-

ması üçün istifadə edilən pul vəsaitlərinin məcmusu başa düşülür.

Bankların passiv əməliyyatlarına vəsaitlərin səfərbər edilməsi üzrə əməliyyatlar aiddir. Bu passivlərin əsas hissəsini, yəni 80-90%-ni borc vəsaitləri (bankın öhdəlikləri) təşkil edir. **Bunlara** depozitlər (əmanət), başqa banklardan alınan kreditlər, uzunmüddətli qiymətli kağızların satışından əldə olunan vəsait və s. aiddir.

Depozit (əmanət) ikitərəfli müqavilə əsasında, müəyyənləşdirilmiş şərtlərlə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən banka qoyulan pul vəsaitidir. Azərbaycanda hazırda əmanətlər üzrə orta hesabla 10-14% dividend ödənilir. Ölkəmizdə əmanətlər dövlət tərəfindən sığortalanır.

Kommersiya banklarının kredit ehtiyatlarının başqa bir mənbəyini Mərkəzi Bankın verdiyi qısamüddətli kreditlər təşkil edir.

Bankın aktiv əməliyyatlarının əsasını toplanmış vəsaitlərin düzgün və səmərəli yerləşdirilməsi təşkil edir ki, bu da istənilən bank üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki məhz qeyd olunan aktiv əməliyyatlar bankın gəlirliliyini və likvidliyini təmin edir. **Bankın likvidliyi** bankın kreditorları, əmanətçiləri və başqa müştəriləri qarşısında öz öhdəliklərini vaxtında və itkisiz yerinə yetirmək qabiliyyətidir. Bankın öhdəlikləri real və şərti olaraq iki yerə bölünür. Real öhdəliklər bankın balansında tələb olunanadək depozitlər, təcili depozitlər, cəlb olunmuş banklararası resurslar və s. şəklində əks olunur. Şərti öhdəliklərə bank tərəfindən verilən zəmanətlər və təminatlar, verilən akkreditivlər və s. aiddir.

Bankın aktiv əməliyyatlarına xəzinə, hesablaşma və kredit əməliyyatları, əmanətlərin cəlb olunması, qiymətli kağızların alqı-satqısı, təcili pul köçürmələri, əsas vəsaitlərə kapital qoyuluşu və s. aiddir. Xəzinə əməliy-

yatları bankın xəzinəsinə kağız və metal pulların daxil olması, verilməsi, saxlanması və köçürülməsi ilə bağlı əməliyyatlardır.

Bank aktivinin 70%-dən çoxunu kredit əməliyyatları və müxtəlif qiymətli kağızların alqı-satqısı təşkil edir. Bu əməliyyatlardan əldə olunan vəsait bank mənfəətinin əsas mənbəyi hesab edilir. Kredit əməliyyatları dedikdə pul vəsaitlərinin kredit müqaviləsi əsasında qaytarmaqlıq, ödənişlik, müddətlik və təminatlılıq şərtləri ilə hüquqi və fiziki şəxslərə verilməsi başa düşülür. Bu əməliyyat banklara ən çox faiz gəliri gətirir. Fəaliyyət göstərən banklar üzrə xalis faiz gəliri 31 dekabr 2022-ci il tarixinə 2,0 milyard manat təşkil etmişdir.

Müasir dövrdə banklar bir sıra yeni növ aktiv əməliyyatlar həyata keçirir. Bunlardan bankların müştərilərinə məxsus mülkiyyət və maliyyə resurslarının idarə edilməsi (trast), broker, məsləhət (konsaltinq), lizinq, qiymətli əşyaların saxlanması, overdraft, valyuta mübadiləsi və s. xidmətlərini göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikasında 24 bank, o cümlədən 2 dövlət, 22 kommersiya (özəl) bankı fəaliyyət göstərir. 31 dekabr 2022-ci ilə bankların cəmi aktivləri 47,1 milyard manat, öhdəlikləri isə 41,4 milyard manat olmuşdur. Qeyd olunan dövrə fiziki şəxslərin depoziti 11,5 milyard manat, iqtisadiyyata yönəldilən kredit qoyuluşu 19,6 milyard manat (10,9 milyard manat biznes krediti), xalis mənfəət 914,5 milyon manat, mənfəətdən ödənilən vergi 261,5 milyon manat təşkil etmişdir. Hazırda bank sektorunda 21729 nəfər işçi çalışır.

Azərbaycan Respublikasında bank sisteminin tənzimlənməsinin normativ hüquqi bazasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Mülki, Vergi və Cinayət Məcəllələri, "Mərkəzi Bank haqqında", "Banklar haqqın-

da”, “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında”, “Kredit İttifaqları haqqında”, “Valyuta tənzimi haqqında”, “Əmanətlərin sığortalanması haqqında”, “Poçt haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları, digər normativ hüquqi aktlar, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr və s. təşkil edir.

13.2. Mərkəzi Bankın hüquqi statusu

Azərbaycanda bank sisteminin birinci pilləsində Mərkəzi Bank durur. Mərkəzi Bank ölkənin bütün kredit sistemini tənzimləyən, iqtisadi maraqların təmin olunması istiqamətində pul-kredit siyasətini, eyni zamanda pul emissiyasını həyata keçirən dövlət orqanıdır.

Dünyada mərkəzi bankların yaranma tarixi pul emissiyasının daha etibarlı kommersiya banklarında mərkəzləşdirilməsi ilə bağlıdır. XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəllərində əksər ölkələrdə bankomatların emissiyası (dövriyyəyə yeni pul nişanlarının buraxılması) bir bankda mərkəzləşdi ki, bu da əvvəllər mərkəzi emissiya bankı adlanırdı. Hazırda isə sadəcə Mərkəzi Bank adlanır. Kapital üzərində mülkiyyət hüququna görə Mərkəzi Banklar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- **Dövlət**, yeni bankın kapitalı dövlətə məxsusdur (məsələn, Avstraliya, İngiltərə, İspaniya, Fransa, Azərbaycan və s.);
- **Səhmdar**, yeni bankın kapitalı səhmdarlara məxsusdur (ABŞ, İtaliya və s.);
- **Qarışıq**, yeni bankın kapitalının bir hissəsi dövlətə və ya yerli idarəetmə orqanlarına və səhmdar cəmiyyətlərinə məxsusdur. (məs., Yunanıstan, Meksika, Türkiyə, Yaponiya, və s.).

Mərkəzi Bankın hüquqi statusu, fəaliyyətinin məqsədi və səlahiyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında", "Banklar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunları və digər normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Mərkəzi Bank öz fəaliyyətində həmçinin Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri rəhbər tutur.

Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri daxilində ölkədə qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir. Eyni zamanda qanunvericilik Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin digər məqsədlərini də müəyyən edir ki, bunlara ölkədə bank sisteminin sabitliyinin təmin edilməsi, milli ödəniş sistemlərinin səmərəli təşkili və fəaliyyətinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi, maliyyə bazarının inkişafının və sabitliyinin təmin edilməsinə dəstəyin göstərilməsi və s. aiddir.

Öz məqsədlərinə nail olmaq üçün Mərkəzi Bank qanunvericiliklə üzərinə qoyulan **aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:**

- Dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir,
- Nağd pul dövriyyəsini təşkil edir, Konstitusiyanın 19-cu maddəsinin 2-ci hissəsinə və "AR Mərkəzi Bankı haqqında" qanuna müvafiq olaraq pul nişanlarının tədaviyə buraxılmasını və tədaviyindən çıxarılmasını həyata keçirir;
- Manatın xarici valyutalara nisbətə rəsmi məzənnəsini (kursunu) mütəmadi müəyyən edir və elan edir;
- "Valyuta tənzimi haqqında" AR Qanununa uyğun olaraq valyuta tənzimini və nəzarətini həyata keçirir;
- Sərəncamında olan beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarını saxlayır və idarə edir;

- Qanunvericiliyə uyğun olaraq hesabat dövrünə tədiyə balansını tərtib edir və ölkənin proqnoz tədiyə balansının hazırlanmasında iştirak edir;
- Ölkənin icmal (dövlət və qeyri-dövlət) xarici borc statistikasını və beynəlxalq investisiya balansını tərtib edir, məlumatların ümumiləşdirilməsini və yayılmasını təmin edir;
- Kredit təşkilatlarının fəaliyyətini lisenziyalaşdırır və tənzimləyir, qanunla müəyyən olunmuş qaydada onların fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir;
- Banklararası mərkəzləşdirilmiş və digər lisenziyalaşdırılmayan ödəniş sistemlərinin fəaliyyətini təşkil edir, əlaqələndirir, tənzimləyir və onların üzərində nəzarəti həyata keçirir;
- Qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər funksiyaları həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 noyabr 2019-cu il tarixli Sərəncamına əsasən, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası ləğv edilib. Bu orqana aid olan bütün səlahiyyətlər, o cümlədən sığorta, investisiya, qiymətli kağızlar bazarında lisenziyalaşdırma, tənzimləmə, nəzarət və s. Mərkəzi Banka verilib.

Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Qanunları ilə müəyyən edilmiş funksiya və səlahiyyətlərini müstəqil şəkildə həyata keçirir. Bu zaman hər hansı dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları, fiziki və hüquqi şəxslər onun fəaliyyətinə hər hansı bir səbəbdən bilavasitə, yaxud dolayı yolla məhdudiyyət qoya, qanuna zidd təsir və müdaxilə edə bilməz. Mərkəzi Bankın müstəqilliyi nisbi xarakter daşıyır, ona görə ki, hökumətin iqtisadi siyasətinin uğuru onun tərkib hissələrinin: pul-kredit və valyuta siyasətilə sıx əlaqəli fəaliyyətindən birbaşa asılıdır. Ona görə də

Mərkəzi Bankın uzunmüddətli siyasəti hökumətin makroiqtisadi kursu ilə müəyyənləşir.

Mərkəzi Bank dövlət orqanı olaraq müstəqil balans, nizamnamə kapitalına və digər əmlaka malikdir. Mərkəzi Bank balansında olan əmlakı üzərində hüquqları Mülki Məcəlləyə uyğun həyata keçirir. Mənfəət əldə etmək Mərkəzi Bankın əsas məqsədi deyil, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, onun əsas məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində ölkədə qiymətlərin, bank və ödəniş sistemlərinin sabitliyinin təmin edilməsidir.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq Mərkəzi Bank publik hüquqi şəxsdir, onun nizamnamə fondu 500 milyon manatdır, kapital ehtiyatları isə onun nizamnamə fondundan az olmamaq şərti ilə hesabat ilinin mənfəətindən ayırmalar hesabına formalaşdırılır. Mərkəzi Bank müflis elan oluna bilməz. Mərkəzi Bankın fəaliyyəti nəticəsində yaranmış kapital çatışmazlığı bir maliyyə ili təxirə salınmaqla dövlətin buraxdığı qiymətli kağızlar hesabına ödənilir. “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” Qanununun 14-cü maddəsinin 2-ci hissəsində nəzərdə tutulmuş hal istisna olmaqla, Mərkəzi Bank dövlətin öhdəlikləri üçün, dövlət isə Mərkəzi Bankın öhdəlikləri üçün cavabdeh deyildir. Mərkəzi Bank Azərbaycan dövlətinin bankıdır və dövlətin maliyyə agentı kimi çıxış edə bilər. Maliyyə agentı olaraq Mərkəzi Bank dövlətin borc qiymətli kağızlarını yerləşdirmə və onlarla digər əməliyyatlar aparmaqla dövlət borcuna xidmət göstərə, habelə qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada başqa maliyyə əməliyyatlarını apara bilər. Mərkəzi Bank “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” Qanunla müəyyən olunmuş məqsədlərinə uyğun olaraq dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə yardım edir.

Qanunvericiliyə əsasən Mərkəzi Bank öz fəaliyyəti barədə yalnız Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə hesabat verir. Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin yoxlanılması üçün auditorun təyin edilməsi və zəruri hallarda auditor yoxlamasının növbədənkenar qaydada keçirilməsi Prezident ilə razılaşdırılır. İdarə Heyətinin sədri tərəfindən Mərkəzi Bankın əsas məqsəd və funksiyalarının həyata keçirilməsi barədə ildə iki dəfə hesabat (audit rəyi ilə təsdiq edilmiş formada) Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edilir. Dövlət büdcəsinin layihəsinin müzakirəsi zamanı Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin sədri qarşıdakı il üçün pul siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Milli Məclisə məlumat verir.

Mərkəzi Bank İdarə Heyəti tərəfindən idarə olunur. İdarə Heyətinin tərkibi yeddi nəfərdən ibarətdir. İdarə Heyətinin tərkibinə sədr, Mərkəzi Bankda daimi əsaslarla işləyən dörd üzv və iki kənar üzv daxildir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti üzvlərinin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilməsi barədə Milli Məclisə təqdimat verir. Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin sədrini və onun müavinlərini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İdarə Heyəti üzvləri sırasından 5 il müddətinə təyin edir. Bank qanunvericiliyinə görə, iqtisadiyyat və ya hüquq sahəsində ali təhsilə, iqtisadiyyat, hüquq, maliyyə və ya bank sahəsi üzrə peşəkar təcrübəyə malik olan, müxtəlif cinayətlərə görə məhkumluğu və xarici dövlətlərin qarşısında heç bir öhdəliyi olmayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları İdarə Heyətinin üzvü ola bilərlər. Dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarında işləyən şəxslər İdarə Heyətinin üzvü ola bilməzlər. İdarə Heyətinin üzvləri Mərkəzi Bankda daimi əsaslarla işlədiyi dövrdə elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyəti istisna olmaqla, digər ödənişli fəaliyyəti

yətlə, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməzlər. İdarə Heyətinin üzvləri, habelə onların yaxın qohumları Mərkəzi Bankın nəzarət etdiyi subyektlərdə mühüm iştirak payına malik ola bilməzlər. İdarə Heyəti sədrinin və İdarə Heyətinin digər üzvlərinin istefası haqqında qərar ərizə verildikdən sonra 2 ay ərzində qəbul edilir. Qərar bu dövrə qəbul edilməzsə, istefa haqqında ərizə verən şəxs ərizənin verildiyi tarixdən 3 ay sonra istefaya getmiş hesab edilir.

Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin səlahiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- ❖ Hər il üçün dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyənləşdirir və təsdiq edir;
- ❖ Pul siyasətinin alətlərinə dair qərarlar qəbul edir, o cümlədən uçot dərəcəsini, özünün əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini, açıq bazarda əməliyyatların şərtlərini müəyyən edir;
- ❖ Yeni nümunəli pul nişanlarının tədaviyə buraxılması və köhnə nümunəli pul nişanlarının tədaviyə çıxarılması barədə qərar qəbul edir;
- ❖ Mərkəzi Bankın illik maliyyə hesabatını təsdiq edir;
- ❖ Mərkəzi Bankın büdcəsini və ona dəyişiklikləri təsdiq edir;
- ❖ Mərkəzi Bankın kapital ehtiyatlarının formalaşdırılması və istifadə olunması qaydasını müəyyən edir;
- ❖ Kredit və sığorta təşkilatlarına lisenziyaların verilməsi və ləğv edilməsi barədə qərar qəbul edir;
- ❖ Bank və maliyyə bazarlarında iqtisadi tənzimləmə (prudensial) normativləri müəyyən edir;
- ❖ Mərkəzi Bankın təşkilati strukturunu və idarəetmə prosedurlarını müəyyən edir;
- ❖ Mərkəzi Bankın Naxçıvan Muxtar Respublikası İdarəsinin rəhbərinin Muxtar Respublikanın Ali Məclisinin

sədri tərəfindən vəzifəyə təyin edilməsi və vəzifədən azad edilməsinə razılıq verir;

- ❖ Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktlarını təsdiq edir;
- ❖ Qanunvericiliklə Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin səlahiyyətlərinə aid edilmiş digər məsələləri həll edir.

Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin iclasları ayda bir dəfədən az olmayaraq keçirilir. İdarə Heyətinin üzvlərinə iclasın keçiriləcəyi yer və vaxt, habelə gündəliyinə çıxarılaçaq məsələlər barədə, bir qayda olaraq, iclasa azı 3 gün qalmış məlumat verilir. İdarə Heyətinin iclası İdarə Heyəti üzvlərinin yarısından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətli sayılır və bunlardan biri sədr, yaxud onu əvəz edən şəxs olmalıdır. İdarə Heyətinin qərarları iclasda iştirak edən İdarə Heyəti üzvlərinin adi səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Səslər bərabər olduqda, iclasa sədrlik edən həlledici səsə malikdir, İdarə Heyətinin üzvü İdarə Heyətinin qəbul etdiyi qərarla razı olmazsa, bu barədə özünün əsaslandırılmış rəyini bildirə bilər.

Mərkəzi Bank öz məqsədlərinə nail olmaq üçün yerli və xarici kredit təşkilatları ilə müxtəlif əməliyyatlar apara bilər. "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" Qanunun 54-cü maddəsinə əsasən, qeyd olunan əməliyyatlara aiddir:

1. Çekləri, vekselləri, qiymətli metalları və qiymətli daşları, habelə bunlardan hazırlanmış məmulatı almaq, satmaq və saxlamaq;
2. Xarici valyutayı, habelə xarici valyutada təqdim etdikləri ödəniş sənədlərini və öhdəliklərini almaq və satmaq, qarantiyalar və zəmanətlər vermək, bank hesabları, o cümlədən depozit hesabları açmaq;
3. Hesablaşma, kassa, depozit əməliyyatları aparmaq, qiymətli kağızların və başqa sərvətlərin saxlanması və idarə olunması üçün onları qəbul et-

mək, hər hansı valyutada çekləri və vekselləri ödənişə təqdim etmək;

4. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan hallarda beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş digər bank əməliyyatlarını həyata keçirmək;
5. Mərkəzi Bank bank əməliyyatlarının aparılması üçün haqq tutmaq hüququna malikdir, eyni zamanda öz əməkdaşlarına, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda fondlara bank xidmətləri göstərə bilər;
6. Mərkəzi Bank “Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-ci maddəsinə uyğun olaraq Əmanətlərin Sığortalanması Fonduna dövlətin zəmanəti ilə təmin olunmuş kredit verə bilər;
7. Hesablaşma və kliring (prosessinq) əməliyyatlarının dəstəklənməsi məqsədilə Mərkəzi Bank həmin əməliyyatları həyata keçirən təşkilatlara bank hesabları açə bilər;
8. Mərkəzi Bank xarici dövlətlərin hökumətlərinə, mərkəzi banklarına və pul siyasətini tənzimləyən orqanlarına, habelə Mərkəzi Bankın və ya Azərbaycan Respublikasının üzv olduğu beynəlxalq təşkilatlara bank xidmətləri göstərə bilər;
9. Mərkəzi Bank etibarlı emitentlər tərəfindən buraxılmış likvidli borc qiymətli kağızları almaq hüququna malikdir;
10. Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə qadağan olunmayan mülki - hüquqi əqdləri bağlaya bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət əldə etmək deyil, lakin qanunvericilik çərçivəsində həyata keçirdiyi müxtəlif əməliyyatlar nəticəsində mənfəət əldə edir. Mərkəzi Bankın mənfəəti

Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun olaraq gəlirlərdən xərclərin çıxılması ilə hesablanır. Vergi Məcəlləsinin 106-cı maddəsinə əsasən, Mərkəzi Bank mənfəət vergisi ödəməkdən azaddır. İdarə Heyəti tərəfindən təsdiq olunan hesabat ilinin mənfəəti ilk növbədə Mərkəzi Bankın kapital ehtiyatlarının formalaşdırılmasına yönəldilir. Kapital ehtiyatları formalaşdırıldıqdan və Mərkəzi Bankın illik maliyyə hesabatı auditor rəyi ilə təsdiqləndikdən sonra mənfəətin sərbəst qalan məbləği dövlət büdcəsinə köçürülür.

Mərkəzi Bankın fəaliyyətinə qanunvericiliklə bir sıra məhdudiyyətlər də tətbiq edilir ki, **bunlara aşağıdakılar aiddir:**

1. Dövlət büdcəsi kəsirinin birbaşa maliyyələşdirilməsi üçün dövlətə kredit vermək;
2. Dövlətin ilk dəfə buraxdığı borc qiymətli kağızlarını birbaşa almaq, eyni zamanda büdcədən kənar dövlət fondlarının, digər subyektlərin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının büdcələrinin maliyyələşdirilməsi üçün kredit vermək;
3. "AR Mərkəzi Bankı haqqında" Qanunda nəzərdə tutulmuş şəxslərdən başqa, digər hüquqi və fiziki şəxslərlə bank əməliyyatları aparmaq, istehsal, ticarət, sığorta və bu qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, digər kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq;
4. Mərkəzi Bankın fəaliyyətini təmin etməklə bağlı hal istisna olmaqla daşınmaz əmlakla hər hansı əməliyyat aparmaq.

Mərkəzi Bank qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, kredit təşkilatlarının cari fəaliyyətinə qarışmır. Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının öhdəlikləri üçün, kredit təşkilatları isə Mərkəzi Bankın öhdəlikləri üçün cavabdeh deyildir.

Dövlət büdcəsində qısamüddətli vəsait çatışmazlığı yarandıqda, Mərkəzi Bank Maliyyə Nazirliyi ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən gəlir gətirən dövlət borc qiymətli kağızları ilə təmin edilməsi şərti ilə dövlətə ən çoxu **6 ay** müddətinə və cari ildə ödənilmək şərti ilə manatla kredit verə bilər. Belə kreditlərin verilmiş və ödənilməmiş hissəsini ümumi məbləği son üç il ərzində dövlət büdcəsinin orta gəlirlərinin 3 faizindən çox ola bilməz. Mərkəzi Bank Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılmış şərtlərlə dövlət xəzinədarlıq hesablarına xidmət göstərir.

Mərkəzi Bank qanunla onun səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlər üzrə bütün banklar, investisiya fondları, sığorta və bank olmayan kredit təşkilatları, habelə tənzimlədiyi digər şəxslər üçün məcburi normativ xarakterli aktları müstəqil qəbul edir. Normativ xarakterli aktlar Mərkəzi Bankın İdarə Heyətində qəbul edilir və sədr tərəfindən təsdiq olunur. Eyni zamanda Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktları "Normativ hüquqi aktlar haqqında" AR Konstitusiyaya Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktların Dövlət Reyestrinə daxil edilir. Reyestrə daxil edilmiş normativ xarakterli aktlar Mərkəzi Bank tərəfindən rəsmi dərc olunmalıdır.

Səlahiyyətlərinə aid olan məsələlərlə əlaqədar Mərkəzi Bank beynəlxalq təşkilatlarla və xarici dövlətlərin müvafiq təşkilatları ilə əməkdaşlıq edə bilər. Mərkəzi Bankın auditı Beynəlxalq Audit Standartlarına uyğun olaraq aparılır. Audit başa çatdıqdan sonra ən gec 1 ay müddətində illik maliyyə hesabatı auditor rəyi ilə birlikdə rəsmi internet sahifəsində və ya mətbuatda dərc etdirilir. Auditlə bağlı bütün xərclər Mərkəzi Bankın vəsaiti hesabına ödənilir. Mərkəzi Bankda kənar dövlət maliyyə nəzarətini Hesab-

lama Palatası Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ilə razılaşdırmaqla həyata keçirir.

13.3. Mərkəzi Bankın pul tədavülü siyasəti

Mərkəzi Bankın pul siyasətinin başlıca hədəfi iqtisadiyyatda qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir. Mərkəzi Bank qarşıdakı il üçün dövlətin pul siyasətinin əsas istiqamətlərini oktyabr ayının 1-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir və dekabr ayının 31-dək kütləvi informasiya vasitələrində ictimaiyyətə açıqlayır. Büdcə layihəsinin müzakirəsi zamanı Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin sədri qarşıdakı il üçün pul siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Milli Məclisə məlumat verir. Pul siyasətinin əsas istiqamətlərini açıqlayarkən Mərkəzi Bank cari ildə həyata keçirilən pul siyasətinin yekunlarını, habelə qarşıdakı il üçün müəyyən etdiyi pul siyasətinin məqsəd və vəzifələrini, Mərkəzi Bankdan asılı olan və asılı olmayan amilləri də əks etdirməklə onların həyata keçirilməsi yollarını göstərir. AR Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin 2-ci hissəsinə və “AR Mərkəzi Bankı haqqında” Qanuna müvafiq olaraq Mərkəzi Bank pul nişanlarının tədavülə buraxılmasını və tədavüldən çıxarılmasını həyata keçirir.

Bank qanunvericiliyinə görə, ölkə ərazisində nağd pul tədavülünün təşkili üçün Mərkəzi Bank aşağıdakıları həyata keçirir:

- Pul nişanlarına olan tələbatı müəyyənləşdirir;
- Pul nişanlarının istehsalını təşkil edir və ya hazırlanmasına sifariş verir, onların daşınmasını və saxlanmasını təmin edir;
- Pul nişanlarının ehtiyatlarını yaradır və həmin ehtiyatlara sərəncam verir;

- Mərkəzi Bank və kredit təşkilatları tərəfindən nağd pulun saxlanması və inkassasiyası qaydalarını müəyyən edir;

- Mərkəzi Bankda və kredit təşkilatlarında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarını müəyyənləşdirir,

- Tədavülə yararsız olan pul nişanlarının əlamətlərini və onların dəyişdirilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Ölkədə yeni nümunəli pul nişanlarının tədavülə buraxılması haqqında qərarı Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti qəbul edir. Mərkəzi Bank tədavülə buraxdığı pulların nominallarını, ölçüsünü, tərtibatını, mühafizə elementlərini, habelə digər bədii və texniki xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Yubiley və xatirə pul nişanlarının tədavülə buraxılması haqqında qərarı Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti qəbul edir. **Yubiley və xatirə pul nişanı** – Mərkəzi Bank tərəfindən ölkənin tarixini, incəsənətini, dövlətçilik ənənələrini, görkəmli şəxsiyyətlərini, ictimai, siyasi və digər əlamətdar hadisələrini, ölkənin flora və faunasını və sair mövzuları tərənnüm edən qiymətli və digər metallardan hazırlanmış məhdud sayda tədavülə buraxılan pul nişanıdır. Hər bir qiymətli metaldan hazırlanmış yubiley və xatirə pul nişanı üçün həqiqilik sertifikatı hazırlanır. Sertifikatda müvafiq pul nişanının dizaynının mövzusu barədə ümumi məlumat, onun texniki göstəriciləri və buraxılış limiti göstərilir. Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin 11 avqust 2020-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən tədavülə buraxılan yubiley və xatirə pul nişanlarının satışı Qaydası”na əsasən yubiley və xatirə pul nişanlarının satışı təşkil olunur. Qaydaya görə, yubiley və xatirə pul nişanlarının satış qiyməti Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti tərəfindən istehsal xərcləri, qiymətli metalların bazar qiyməti və digər xərclər (daşınma, sığorta və s.) nəzərə

alınmaqla müəyyən edilir. Mərkəzi Bank tərəfindən yubiley və xatirə pul nişanlarının satışı nağdsız qaydada həyata keçirilir.

Mərkəzi Bank qiymətlər miqyasının dəyişdirilməsi (denominasiya) ilə əlaqədar yeni pul nişanlarının tədaviyə buraxılması haqqında qərarı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ilə razılaşdırmaqla qəbul edir.

Qanunvericiliyə görə, denominasiya halları istisna olmaqla, Mərkəzi Bank tədavüldə olan kağız və metal pulun yeni nümunəli pul nişanlarına dəyişdirilməsi haqqında qərar qəbul edir. Mərkəzi Bankın tədavüldə olan pul nişanlarının dəyişdirilməsi haqqında qərarı, habelə yeni pul nişanlarının təsvirini və pulların dəyişdirilməsi qaydaları haqqında məlumatı kütləvi informasiya vasitələrində dərc etdirir.

Yeni pul nişanlarının tədavilə buraxılması ilə əlaqədar pulların dəyişdirilməsi zamanı dəyişdirilmənin məbləğləri, yaxud subyektləri üzrə hər hansı məhdudiyyətə yol verilmir. Dəyişdirilməli olan pul nişanları Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi müddətdə, lakin bir ildən az olmamaq şərti ilə qanuni ödəniş vasitəsi sayılır. Həmin müddətdən sonra pul nişanları Mərkəzi Bank tərəfindən müddətsiz olaraq dəyişdirilir.

Saxta pul nişanlarının tədavildən çıxarılması, məhv edilməsi və bununla əlaqədar müvafiq tədbirlərin görülməsi Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin 18 may 2020-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Pul nişanlarının tədavilə yararsızlıq əlamətləri, dəyişdirilməsi və ekspertizası” **Qaydaları** əsasında həyata keçirilir. Qəbul olunmuş Qaydaya əsasən, banklar tərəfindən qəbul edilmiş milli pul nişanları təkrar tədavilə yalnız emal edildikdən sonra buraxılır. **Emal dedikdə** pul nişanlarının avtomatlaşdırılmış avadanlıqlarda və ya əl ilə vərəq-vərəq

(ədədlə) sayılması, onların nominalına, həqiqiliyinə, tədavülə yararlı və yararsızlığına görə ayrılması prosesi başa düşülür.

Milli pul nişanları dəyişdirilməsi üçün kommersiya banklarına və ya Mərkəzi Banka təqdim edilə bilər. Pul-ların dəyişdirilməsi onların həqiqiliyinin və nominal dəyə-rinin ödənilməsi yoxlanılmaqla həyata keçirilir. Milli pul nişanlarının həqiqiliyi müxtəlif avadanlıq, sistem və vasi-tələrdən (böyüdücü şüşə, ultrabənövşəyi işıqlandırma ci-hazı, infraqırmızı işıqlandırma cihazı və ya digər xüsusi avadanlıqlar) istifadə etməklə onların mühafizə element-ləri əsasında yoxlanılır.

Saxta olmayan, bütöv bir hissədən ibarət səthinin 60%-dən az olmayan hissəsinin və ya eyni pul nişanına məxsus hissələrdən ibarət səthinin 100%-ni saxlamış kağız pul nişanlarının, habelə saxta olmayan, səthini 100% saxlamış, ön, arxa və kənar haşiyəsinin təsvir və yazıları silinməyə və ya deformasiyaya uğramamış me-tal pul nişanlarının nominal dəyəri ödənilir. Milli pul nişanlarının saxta olması və ya səthinin 100%-ni saxlamış pul nişanının hissələrinin eyni pul nişanına məxsus ol-ması barədə ekspert rəyi Mərkəzi Bank tərəfindən verilir. Mərkəzi Bankda milli pul nişanlarının dəyişdirilməsi ödə-nişsiz əsasda aparılır və nominal dəyəri ödənilən pul nişanları məhdudiyyətsiz dəyişdirilir. Banklar pul nişanının dəyişdirilməsi zamanı öz tarif siyasətinə uyğun olaraq bu əməliyyatları ödənişli və ya ödənişsiz əsasda həyata keçirə bilərlər.

Milli pul nişanlarının dəyişdirilməsi əməliyyatları bankların və Mərkəzi Bankın daxili rəqlamenti ilə müəy-yən edilmiş iş saatlarında həyata keçirilir. Həmin vaxt ərzində dəyişdirilməyən pul nişanları onu təqdim edən şəxsə qaytarılır. Həqiqiliyi şübhə doğuran milli pul nişan-

ları hüquq-mühafizə orqanları, məhkəmə və digər dövlət qurumları tərəfindən Mərkəzi Banka təqdim edildikdə həmin pul nişanı Saxta Pul Nişanlarının Monitoringi Sistemində (SPMS) qeydə alınır və ekspertizaya yönəldilir. Pul nişanlarının ekspertizası Mərkəzi Banka daxil olduğundan sonra **10 iş** günü müddətində aparılır. Pul nişanının həqiqiliyinin bu müddət ərzində müəyyən edilməsi mümkün olmadıqda ekspertiza **30 iş** gününədək uzadıla bilər. Bu barədə pulu təqdim edən şəxsə yazılı məlumat verilir. Ekspertiza prosesləri yekunlaşdıqdan sonra saxta pul nişanının ekspertiza aktı və saxta pulu təqdim edən hüquqi və fiziki şəxs barədə məlumatlar qanunvericiliyə müvafiq tədbirlərin görülməsi üçün **5 iş** günü müddətində hüquq-mühafizə orqanlarına göndərilir. Saxta pul nişanlarının hazırlanması və satışı ilə məşğul olan şəxslər Cinayət Məcəlləsinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar. Cinayət işi başa çatdıqdan sonra saxta pul nişanları Mərkəzi Banka təhvil verilir. Ekspertiza nəticəsində müəyyən edimiş saxta, habelə nominal dəyəri ödənilməyən milli pul nişanları geri qaytarılmır və pulun nominal dəyəri ödənilmir. Pulu ekspertizaya təqdim edən şəxsə bu barədə əvvəlcədən müvafiq olaraq banklar və Mərkəzi Bank tərəfindən məlumat verilir. Bu qayda xarici valyutada olan saxta pul nişanlarına da şamil edilir.

Mərkəzi Bank illik hesabatını mətbuatda dərc etdirir. Mərkəzi Bankın illik hesabatı ölkədəki makroiqtisadi vəziyyəti, həyata keçirilən pul siyasətinin yekunlarını, bank sisteminin vəziyyətini, habelə Mərkəzi Bankın maliyyə vəziyyətinin nəticələrini əks etdirir.

XIV FƏSİL

Azərbaycan Respublikasında bank fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

14.1. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

Dövlətin pul-kredit sisteminin əsas idarəedici orqanını kimi Mərkəzi Bank kommersiya banklarının həm fəaliyyətinin tənzimlənməsi, həm də onların fəaliyyətinə nəzarət funksiyalarını həyata keçirir. Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ona nəzarətin həyata keçirilməsində başlıca məqsəd ölkədə bank sisteminin sabitliyinin və onların müştərilərinin, kreditorlarının maraqlarının təmin edilməsidir. Mərkəzi Bankın kommersiya banklarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarəti bank qanunvericiliyi və digər normativ hüquqi xarakterli aktlar çərçivəsində həyata keçirilir. Bu istiqamətdə bir sıra tənzimləmə və nəzarət metodları nəzərdə tutulur ki, **bunlara aşağıdakılar aiddir:**

- ❖ Bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması,
- ❖ Məcburi ehtiyat norması, nizamnamə kapitalının minimum miqdarı, kredit risklərinin idarə edilməsi,
- ❖ Bank likvidliyinin idarə olunması,
- ❖ Bank fəaliyyətinin yoxlanılması,
- ❖ Bank sisteminə xarici kapitalın iştirak limitinə nəzarət,
- ❖ Banklara qadağan olunan fəaliyyət sahələri, inzibati cəzələrə dair tələblər, hesabatlılıq və s.

Azərbaycan Respublikasında kommersiya bankları fəaliyyətini Mərkəzi Bankın verdiyi lisenziya əsasında həyata keçirir. Mərkəzi Bank lisenziyanın verilməsində və ləğv edilməsində, habelə filiallar, şöbələr və nümayəndəliklər açmaq üçün banklara icazə verilməsində və verilmiş icazələrin ləğv edilməsində müstəsna hüquqlara malikdir. Kommersiya banklarına lisenziya və icazələr yazılı formada müddətsiz olaraq verilir. Bank lisen-

ziyaları və icazələr yalnız onları almış şəxslər tərəfindən istifadə edilə bilər və üçüncü şəxslərə verilə bilməz. Bank lisenziyaları və icazələr Mərkəzi Bank tərəfindən verilir və verildiyi gündən qüvvəyə minir. Bank lisenziyası alınması üçün bankın təsisçiləri və ya qanunvericiliyə müvafiq qaydada vəkil edilmiş şəxslər Mərkəzi Banka yazılı şəkildə müraciət edirlər. Müraciətin forması və məzmunu, ona əlavə edilən sənədlər Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktı ilə (07 iyul 2017-ci il tarixli "Bank lisenziyalarının və icazələrin alınması üçün müraciət qaydaları" haqqında Təlimat) müəyyən edilmiş tələblərə cavab verməlidir. Bank lisenziyası üçün müraciətə baxarkən Mərkəzi Bank kommersiya bankının kapitalında mühüm iştirak paylarının sahiblərinin (hüquqi şəxs olduqda onların icra orqanlarının rəhbərlərinin) və inzibatchıların maliyyə vəziyyəti, peşəkar fəaliyyəti və keçmişdə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunub-olunmadıqları haqqında maliyyə, vergi və hüquq-mühafizə orqanlarından məlumat ala bilər.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən bank lisenziyasının alınması üçün müraciətə iki mərhələdə baxılır:

❖ **Birinci mərhələ** - bankın təsisçiləri və ya vəkil edilmiş şəxs tərəfindən bank lisenziyası almaq üçün ilkin müraciətin edilməsi və ona baxılması,

❖ **İkinci mərhələ** - bank dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra bank lisenziyası almaq üçün yekun müraciətin edilməsi və ona baxılması.

Qanunvericiliyə görə, bank lisenziyası almaq üçün **ilkin müraciətə** baxılan zaman aşağıdakı əsas sənədlər tələb olunur:

➤ Bankın səhminin sahibi hüquqi şəxs olduqda - onun adını, ünvanını, kommersiya fəaliyyətinin növünü, azı son 3 maliyyə ilini (hüquqi şəxs üç ildən az müd-

dətdə yaradılıqda isə son maliyyə illəri və ya ili) əhatə edən və auditor yoxlamasından keçmiş maliyyə hesabatlarını və auditor rəyini göstərən məlumat və sənədlər, habelə həmin şəxsin nəzərdə tutulan iştirak payının əldə edilməsi barədə səlahiyyətli idarəetmə orqanının qərarının surəti,

➤ Bankın səhminin sahibi xarici hüquqi şəxs olduqda – hüquqi şəxs üçün tələb olunan sənədlərdən başqa qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada ləqəlləşdirilmiş, onların yerləşdiyi ölkədə qeydiyyatdan keçdiyini təsdiq edən sənəd, nizamnamə, ən azı son 3 maliyyə ili üçün auditor yoxlamasından keçmiş maliyyə hesabatı və auditor rəyi,

➤ Bankın səhminin sahibi fiziki şəxs olduqda - onun soyadını, adını, atasının adını və vətəndaşlığını, şəxsiyyət vəsiqəsinin və ya şəxsiyyətini təsdiq edən digər sənədin məlumatlarını, daimi yaşayış yerini, məşğuliyyət növünü göstərən məlumat və sənədlər,

➤ Bankın səhminin sahibi əcnəbi olduqda – fiziki şəxs üçün sadalanan sənədlərdən başqa rezidenti olduğu ölkənin bir və ya bir neçə maliyyə təşkilatlarının müsbət tövsiyələri və ya bank hesablarından çıxarış,

➤ Bankın təklif edilən nizamnamə kapitalının miqdarı, bankın nizamnamə kapitalında təklif edilən hər bir sahibin (səhmdarın) payı, onların digər təşkilatlarda mühüm iştirak payları, habelə hər bir hüquqi şəxs üçün bu hüquqi şəxsin kapitalında digər şəxslərin mühüm iştirak payları haqqında məlumatlar,

➤ Bankın yaradılması, onun nizamnaməsinin qəbul edilməsi və idarəetmə orqanlarının formalaşdırılması haqqında protokol da daxil olmaqla bankın təsis sənədlərinin surəti və bankın nizamnaməsi,

➤ Bankın kommersiya strategiyasını, nəzərdə tutduğu fəaliyyət növlərini, təşkilati strukturunu, o cümlədən daxili nəzarət sistemini və ilk üç il üçün maliyyə proqnozlarını (balans, mənfəət və zərər haqqında hesabatı) müəyyənləşdirən biznes-planı,

➤ İlk müraciətə baxılması üçün dövlət rüsumunun ödənildiyini (hüquqi şəxs kimi bankın qeydiyyatı üçün dövlət rüsumu **220 manat** müəyyən olunub) təsdiq edən sənəd və s.

Mərkəzi banka baxılmaq üçün təqdim edilmiş ilk müraciətə və ona əlavə edilmiş sənədlərdə səhvlər və ya çatışmazlıqlar müəyyən edildikdə bu barədə müraciət edənlərə **15** təqvim günü müddətində bildiriş göndərilir və onlara bu səhvləri və ya çatışmazlıqları aradan qaldırmağı təklif edir. Mərkəzi Bank ilk müraciətə bildirişin göndərildiyi gündən ən gec **90** təqvim günü müddətində, xarici təsisçilərin iştirakı olduğu halda isə ən gec **180** təqvim günü müddətində baxır və müvafiq qərar qəbul edir. Hər bir halda Mərkəzi Bank qəbul etdiyi qərarı müraciət edənlərə göndərir.

İlkin müraciətə müsbət baxılması haqqında qərar da aşağıdakı məsələlər göstərilir:

1. Bankın biznes-planı və təqdim edilmiş sənədlərdə göstərilən bank fəaliyyəti növlərini nəzərə almaqla ödənilməli olan ilk nizamnamə kapitalının minimum miqdarı,

2. Bank lisenziyasına daxil edilən bütün məhdudiyyətlər və bunun əsaslandırılması,

3. Ərizəçilərin bank lisenziyası verilənədək yerinə yetirməli olduqları şərtlər və onlara dair tədbirlər.

Bank lisenziyası almaq üçün ilk müraciət rədd edildikdə Mərkəzi Bank öz qərarında bunun səbəblərini göstərməlidir. İlk müraciət rədd edildikdən sonra bank

lisenziyasının alınması üçün təkrar müraciət edildikdə ona yeni müraciət kimi baxılır.

Təsis edilən bank ilkin müraciətinin müsbət baxılması haqqında qərarın qəbul olunduğu gündən 180 təqvim günü müddətində **50,0 milyon manat** ilkin nizamnamə kapitalını ödəməli, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi və "Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında" AR Qanununa uyğun olaraq dövlət qeydiyyatından keçməlidir. Bu müddət ərzində təsis edilən bank korporativ idarəetmə sistemlərini təşkil etməli, texniki-təchizat və təhlükəsizlik tədbirlərini tamamlamalıdır.

Mövcud qanunvericiliyə görə, bank lisenziyası almaq üçün **yekun müraciətə (2-ci mərhələ) aşağıdakı sənədlər əlavə edilir:**

- ✓ Dövlət qeydiyyatı haqqında sənədin və nizamnamənin surəti, habelə bankın reqlamenti,
- ✓ Bankın yaradılması və inzibatçıların təyin edilməsi haqqında səhmdarların ümumi yığıncağının qərarının surəti,
- ✓ Bank lisenziyasının alınması üçün ilkin müraciətə müsbət baxılması haqqında Mərkəzi Bankın qərarı ilə müəyyən edilmiş şərtlər qoyulduqda, həmin şərtlərin yerinə yetirildiyini təsdiqləyən sənəd,
- ✓ İlkin müraciətlə təqdim edilmiş məlumatlarda əhəmiyyətli dəyişikliklər olduqda həmin dəyişikliklərin müfəssəl şərh edildiyi yazılı məlumat,
- ✓ Bankın korporativ idarəetmə sistemlərinin, o cümlədən idarəetmə orqanlarının formalaşdırılması, texniki-təchizat və təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsini təsdiqləyən sənədlər,
- ✓ Bank lisenziyasının verilməsi üçün dövlət rüsumunun ödənildiyini (**11 000 manat**) təsdiqləyən sənəd.

Bankın yekun müraciətinə və ona əlavə edilmiş sənədlərə ən gec **30** təqvim günü müddətində baxılır. Yekun müraciətə əlavə edilmiş sənədlərdə səhvlər və ya çatışmazlıqlar müəyyən edildikdə onların aradan qaldırılması üçün müraciət edən banka müvafiq bildiriş göndərilir. Yenidən təqdim olunmuş sənədlərə Mərkəzi Bankda ən gec **15** təqvim günü müddətində baxılır. Təqdim edilən sənədlərin qanunvericiliyin tələblərinə cavab verdiyini, ilkin nizamnamə kapitalının minimum miqdarı üzrə ödənişlərin Mərkəzi Banka daxil olduğunu müəyyən etdikdə bank lisenziyasının verilməsi haqqında qərar qəbul edilir və bu barədə müraciət edənlərə **5** təqvim günü müddətində yazılı bildiriş göndərilir. Yerli bank filial, şöbə və nümayəndəlik açmaq üçün Mərkəzi Bankdan icazə almalıdır.

Mərkəzi Bankdan bank lisenziyası almadan heç bir xarici bank Azərbaycan Respublikasında filiallar açmağa bilməz. Xarici bankın yerli filialının açılmasına bank lisenziyasının alınması məqsədilə müraciətlərə baxılması **“Banklar haqqında”** Azərbaycan Respublikası Qanununun 9-cu maddəsinə (xarici bankların yerli filiallarının lisenziyalaşdırılması) əsasən iki mərhələdən ibarət olmaqla baxılır və müvafiq qərar qəbul edilir. Xarici bank və ya xarici bank holding şirkəti istisna olmaqla əcnəbilərin və xarici hüquqi şəxslərin yerli banklarda iştirakına Mərkəzi Bank tərəfindən limit müəyyən edilir.

Bankın təsisçiləri Mülki Məcəllənin tələblərinə müvafiq olaraq bankın nizamnaməsini tərtib edir və təsdiq edir. Bankın nizamnaməsində dəyişikliklər Mərkəzi Bankın qabaqcadan yazılı icazəsi ilə edilir. Bankın nizamnaməsində edilən dəyişikliklər Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatına alınmalıdır. Bankın nizamnaməsində və

reqlamentində edilən dəyişikliklər 5 təqvim günü müddətində Mərkəzi Banka təqdim edilir. Qanunvericiliyin tələbinə görə, bank ən azı üç hüquqi və ya fiziki şəxs tərəfindən ancaq açıq səhmdar cəmiyyəti formasında yarıdıla bilər. Bankın onun nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş firma adında mütləq "bank" sözü olmalıdır. Məsələn, "Kapitalbank" ASC, "Xalqbank" ASC və s. Eyni zamanda siyasi partiyalar, ictimai birliklər, fondlar və digər qeyri-kommersiya təşkilatları bankın səhmdarı ola bilməzlər. Bank yalnız adlı səhmlər buraxa bilər. Heç bir bank Mərkəzi Bankın qabaqcadan yazılı icazəsi olmadan səhmlərinin satın alınması və ya səhmlərinin nominal dəyərinin azaldılması zamanı onun dəyərinin ödənilməsi yolu ilə məcmu kapitalını azalda bilməz.

Bank sistemində tənzimləməni həyata keçirmək üçün qanunvericilikdə banklar tərəfindən həyata keçirilməsi qadağan olunan fəaliyyət sahələri müəyyən olunmuşdur. Qanunla icazə verilmiş fəaliyyət istiqamətləri istisna olmaqla heç bir bank topdansatış və ya pərakəndə ticarət, istehsal, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, yataqların işlənilməsi, tikinti və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola və ya sığorta təşkilatları istisna olmaqla tərəfdaş, şərik və ya payçı kimi həmin sahələrdə iştirak edə bilməz. Lakin qanunvericilikdə öhdəlik üzrə tələblərini ödəmək məqsədilə banklara yalnız Mərkəzi Bankın icazəsi ilə və yalnız göstərilən müddət ərzində qadağan olunan fəaliyyət növlərini həyata keçirmək və ya həmin fəaliyyət növlərini həyata keçirən hüquqi şəxslərdə tərəfdaş, şərik və ya payçı kimi iştirak etmək hüququ verilir.

Banklarla onların müştəriləri arasında münasibətlər Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin tələbləri və Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktları əsasında həyata keçirilir. Müştərilər bankları müstəqil seçirlər və

bu məqsədlə bir və ya bir neçə bankın xidmətlərindən istifadə edə bilirlər. Hesabların açılması, aparılması və bağlanması qaydaları Mülki Məcəlləyə və Mərkəzi Bank tərəfindən qəbul edilmiş normativ xarakterli aktlara əsasən həyata keçirilir.

“Banklar haqqında” AR Qanununun tələbinə əsasən, müştərisinin, yaxud onun müştərisi olmaq istəyən hüquqi və ya fiziki şəxsin tələbi ilə bank öz lisenziyasını, sonuncu il üçün maliyyə hesabatlarını və auditor rəyini təqdim etməlidir. Banklar yerləşdikləri binada yazılı formada depozitlərin (əmanətlərin) qəbul edilməsinin, kreditlərin verilməsinin, hesablaşma-kassa xidmətinin və pul köçürmələrinin aparılması şərtləri və qaydaları haqqında müştərilərinə məlumat verməyə borcludur.

Bank müştərisinin öz pul vəsaitindən istifadə istiqamətlərini müəyyənləşdirə və nəzarətdə saxlaya, həmçinin müştərisinin şəxsi pul vəsaiti barəsində özü istədiyi kimi sərəncam vermək hüququ üzərində qanunla və ya müqavilə ilə nəzərdə tutulmayan məhdudiyyətlər qoya bilməz.

Hər bir bank müştərilərlə bağladığı müqavilədə xidmət şərtlərini (faiz dərəcələrini, komisiyon haqlarını), habelə bank tərəfindən verilmiş kreditlərin ödənişi şərtlərini və qaydalarını müəyyən etməkdə sərbəstdir. Kredit üzrə faizlər bankla müştəri arasında bağlanmış müqavilə şərtlərinə uyğun hesablanır və ödənilir. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə şübhə yaradan bank əməliyyatının icrası maliyyə monitorinqi orqanı tərəfindən qanuna uyğun şəkildə dayandırılır.

Müştərisinin bankda olan pul vəsaiti və digər sərvətləri yalnız məhkəmənin qərarı əsasında müsadirə edilə bilər. Müştərilərin bank saxlancında əmlakının mövcud-

luğu, bu cür əmlakın sahibləri, xarakteri və dəyəri haqqında məlumatların sirrinə bank təminat verir.

Ölkəmizdə bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi istiqamətlərindən biri onların maliyyə və uçotunun düzgünlüyü, risklərin idarə edilməsi vəziyyətinin, həmçinin kreditörlərin və əmanətçilərin maraqlarının pozulması hallarının və s. aşkar edilməsidir. Qeyd olunan istiqamətdə yoxlamalar 11 mart 2019-cu il tarixli qərarla təsdiqlənmiş **“Bank fəaliyyətinin yoxlanılması Qaydaları”na** əsasən, həyata keçirilir. Qəbul edilmiş qaydaya əsasən, banklarda dövriliyinə görə növbəti və ya növbədənkənar, əhatə dairəsinə görə isə kompleks və ya məqsədli yoxlamalar aparılır. Növbəti yoxlama kompleks, növbədənkənar yoxlama isə hərtərəfli və ya məqsədli olur. Mərkəzi Bank tərəfindən bankların növbəti yoxlanılması ildə bir dəfə aparılır. Növbəti il üçün yoxlamaların qrafiki hər il noyabr ayının 30-dək Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin sədri tərəfindən təsdiq edilir. Qanunvericiliyə görə, bankın maliyyə fəaliyyəti hər il auditor fəaliyyətini həyata keçirmək üçün lisenziyası olan kənar auditor tərəfindən yoxlanılmalıdır. Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədilə Mərkəzi Bankın strukturunda Kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət departamenti, İstehlakçılarla iş departamenti yaradılmışdır.

Qanunvericiliyə əsasən, Mərkəzi Bank maliyyə sabitliyinin təmin olunması məqsədilə banklara prudensial normativlər və tələblər müəyyən edir. **Bunlara aiddir:**

- ❖ Nizamnamə kapitalının minimum miqdarı,
- ❖ Məcmu kapitalın minimum miqdarı,
- ❖ Likvidlik göstəriciləri,
- ❖ Bir borcalan və ya bir-biri ilə əlaqədar borcalanlar qrupu üçün kredit risklərinin maksimum miqdarı,

❖ Digər hüquqi şəxslərin kapitalında bankların iştirakının maksimum miqdarı və s.

Bank qanunvericiliyində banklarda idarəetmə səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə daha peşəkar kadrlarla təmin edilməsinə bir sıra tələblər qoyulmuşdur. **Bu tələblərdən aşağıdakıları göstərmək olar:**

1. Bankın Müşahidə Şurasının, Audit Komitəsinin sədri və üzvləri üçün - ali iqtisadi və ya hüquqi təhsilin, yaxud təhsilindən asılı olmayaraq maliyyə idarələrində fəaliyyət strategiyasının müəyyən edilməsi və qərarların qəbul edilməsi proseslərində iştirak etmək imkanı verən iş təcrübəsinin olması;

2. Bankın İdarə Heyətinin sədri və üzvləri, habelə bankın daxili audit bölməsinin və filiallarının rəhbərləri üçün - ali iqtisadi və ya hüquqi təhsilin və bank sisteminə azı iki illik iş stajının olması, yaxud ali təhsilin və bank sisteminə azı dörd illik iş stajının olması və s.

Bank tərəfindən prudensial normativlərin və tələblərin, onun fəaliyyətini tənzimləyən qanunların və Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktlarının tələblərinin pozulması aşkar edildikdə pozuntunun xarakterindən asılı olaraq Mərkəzi Bankın aşağıda göstərilən təsir tədbirlərini tətbiq etmək hüququ vardır:

- ❖ Pozuntuların aradan qaldırılması haqqında bankdan öhdəlik məktubu tələb etmək,
- ❖ Bankla razılaşma bağlamaq,
- ❖ Banka sərəncam vermək.

Qeyd olunan təsir tədbirlərindən başqa Mərkəzi Bank banklara inzibatçıları barəsində İnzibati Xətalər Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş cərimələrin tətbiq edilməsi və inzibatçıların tutduğu vəzifələrindən azad edilməsi kimi sanksiyaları da tətbiq etmək hüququna malikdir.

“Banklar haqqında” AR Qanununa əsasən bank lisenziyasının və ya icazəsinin ləğvi məsələsinə Mərkəzi Bank tərəfindən **aşağıdakı əsaslardan biri olduqda baxılır:**

1. Bankın təsisçilərinin müraciəti əsasında,
2. Xarici bank yerli filialını bağlamaq haqqında qərar qəbul etdikdə,
3. Bank müflis elan edildikdə,
4. Lisenziya alınması üçün ərizə verilərkən təqdim edilmiş məlumatların yanlış olduğu müəyyən edildikdə,
5. Bank lisenziyasının qüvvəyə mindiyi gündən **12 ay** müddətində bank fəaliyyətə başlamadıqda və ya Mərkəzi Bank tərəfindən bankın **6 ay** müddətində depozitlər cəlb etmədiyi və ya kreditlər vermədiyi müəyyən edildikdə,
6. Banklar üçün müəyyən edilən nizamnamə kapitalı normadan az olduqda,
7. Bank lisenziyasında və ya icazədə nəzərdə tutulmayan fəaliyyət növlərini həyata keçirdikdə və s.

Mərkəzi Bank bank lisenziyasının ləğv edilməsi haqqında qərarını **5** təqvim günü müddətində dövlət qeydiyyatı və vergi orqanlarına göndərməli və kütləvi informasiya vasitələrində rəsmi məlumat dərc etdirməlidir. Bank lisenziyasının ləğvi haqqında qərar, onda başqa müddət nəzərdə tutulmayıbsa, dərc edildiyi günün ertəsi qüvvəyə minir.

Bank qanunvericiliyində bankların **könüllü və məcburi ləğvi** prosesi müəyyən edilmişdir. Bankların könüllü ləğvi təsisçilərin Mərkəzi Banka müraciəti, məcburi ləğvi isə Mərkəzi Bankın məhkəməyə müraciət etməsi əsasında “Banklar haqqında” AR Qanununun 58-ci (könüllü ləğv), 59-cu (məcburi ləğv) maddələrinə

və Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

Hazırda ölkəmizdə bank sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi, onun maliyyə dayanıqlığının möhkəmləndirilməsi, iqtisadi və maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolunun artırılması istiqamətində beynəlxalq və inkişaf etmiş dövlətlərin qanunvericilik təcrübəsi öyrənilərək kompleks islahatlar həyata keçirilir.

14.2. Bank olmayan kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

Azərbaycan Respublikasının bank sistemində bank olmayan kredit təşkilatları mühüm yerlərdən birini tutur. "Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında" 25 dekabr 2009-cu il tarixli AR Qanununda qeyd edilir ki, bank olmayan kredit təşkilatı - lisenziya əsasında kreditlərin verilməsi və müvafiq qanunla nəzərdə tutulmuş digər fəaliyyət növlərini həyata keçirən **ixtisaslaşmış kredit təşkilatıdır**.

Bank olmayan kredit təşkilatları (BOKT) Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində hüquqi şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş təşkilati-hüquqi formada (MMC, ASC, QSC və s.) Azərbaycan Respublikasının və ya xarici dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri, habelə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təsis edilə bilər. BOKT-nin adında "bank olmayan kredit təşkilatı" sözləri olmalıdır. BOKT dövlət qeydiyyatına alınmış və fəaliyyətdə olan bankların, kredit ittifaqlarının və digər bank olmayan kredit təşkilatlarının adlarından istifadə edə bilməz. Heç bir BOKT sənədlərdə, elanlarda və ya reklamlarda öz

nizamnaməsində göstərilən addan fərqli adla adlandırıla bilməz.

Mövcud qanunvericiliyə görə, ölkəmizdə bank olmayan kredit təşkilatları **iki formada yaradıla bilər:**

1. Kommersiya hüquqi şəxs kimi

2. Qeyri-kommersiya hüquqi şəxs kimi.

Kommersiya hüquqi şəxs kimi BOKT Mülki Məcələdə hüquqi şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş təşkilati-hüquqi formada, Azərbaycan Respublikasının və xarici dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri, habelə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təsis edilə bilər.

Qeyri-kommersiya BOKT yalnız fond formasında, Azərbaycan Respublikasının bağladığı müqavilələrə uyğun olaraq beynəlxalq təşkilatlar, habelə xarici ölkələrin dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən təsis edilə bilər. Qeyri-kommersiya bank olmayan kredit təşkilatları kommersiya müəssisələri yarada və ya onlarda payçı kimi iştirak edə bilməz.

Eyni zamanda bank olmayan kredit təşkilatları iki növə - girov əmanəti qəbul etmək hüququ olan və belə hüququ olmayan kredit təşkilatlarına bölünürlər.

Xarici ölkələrin ərazisində fəaliyyət göstərən BOKT Azərbaycan Respublikasında yalnız girov əmanəti qəbul etmək hüququ olmayan filiallar təsis edə bilər. Burada **girov əmanəti dedikdə** kredit müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddətdə borcalan tərəfindən kreditin qaytarılmasının təminatı formalarından biri kimi BOKT-a birdəfəlik və ya hissə-hissə ödənilən pul vəsaiti başa düşülür.

BOKT-nin fəaliyyətinin maliyyələşdirilmə mənbələrinə aşağıdakılar aiddir:

- 1. Nizamnamə kapitalı və əldə edilmiş gəlirlər,**
- 2. Cəlb edilmiş kreditlər,**

3. Fiziki və hüquqi şəxslərin ianələri, qrantları və digər formalarda əvəzsiz olaraq ayırdıqları vəsaitlər,

4. Qanunvericilikdə qadağan olunmayan digər mənbələrdən əldə edilən vəsaitlər.

“Bank olmayan kredit təşkilatlarının prudensial tənzimlənməsi” **Qaydalarına** əsasən BOKT-nın nizamnamə kapitalına dair minimum tələblər aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

❖ Kommersiya hüquqi şəxs kimi yaradılan BOKT üçün - **300 (üç yüz) min manat**;

❖ Qeyri-kommersiya hüquqi şəxs kimi yaradılan BOKT üçün – **30 (otuz) min manat**.

BOKT-nın minimum nizamnamə kapitalı, habelə qeyri-kommersiya hüquqi şəxs kimi yaradılan BOKT-nın təsisçilərinin əmlak haqları pul şəklində ödənilməlidir. Nizamnamə kapitalı manatla formalaşdırılır. BOKT-nın nizamnamə kapitalının minimum miqdarı, onların formalaşdırdıqları ilkin əmlaka dair minimum tələblər Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən olunur və ona nəzarət edilir.

Kreditlərin verilməsi üçün lisenziya almış BOKT aşağıdakı fəaliyyət növlərini də həyata keçirə bilər:

- ❖ Borc öhdəliklərinin alqı-satqısı (faktoring, forfeyting),
- ❖ Lizing, veksellərin uçuğu,
- ❖ Qarantiyanın verilməsi, sığorta agentli xidmətinin göstərilməsi,
- ❖ Borc alanlara, o cümlədən birgə borcalan qruplarına maliyyə, texniki və idarəetmə məsələləri üzrə məsləhət xidmətinin göstərilməsi.

Yuxarıda qeyd olunan fəaliyyət istiqamətləri üçün qanunvericiliklə lisenziyanın alınması tələb olunduqda BOKT həmin fəaliyyət istiqaməti ilə müvafiq lisenziya aldıqdan sonra məşğul ola bilər. Bank olmayan kredit

təşkilatlarının hüquqi və fiziki şəxslərdən əmanət cəlb etməsi qadağandır.

Kreditlərin verilməsi üçün BOKT Mərkəzi Bankdan lisenziya almalıdır. Girov əmanəti qəbul etmək üçün BOKT-nin lisenziyasında bu barədə xüsusi icazə olmalıdır. Belə icazə olmadan BOKT-nin girov əmanəti qəbul etməsi qadağandır. Bank olmayan kredit təşkilatına lisenziya müddətsiz verilir. Lisenziya Mərkəzi Bank tərəfindən verildiyi gündən qüvvəyə minir və yalnız onu almış BOKT tərəfindən istifadə edilə bilər.

Mövcud qanunvericiliyə görə, lisenziyanın alınması üçün müraciətə Mərkəzi Bank tərəfindən **30** gün müddətində baxılır. Təqdim edilmiş sənədlərdə çatışmazlıqlar aşkar olunduqda onların aradan qaldırılması barədə ərizə qəbul edildikdən sonra Mərkəzi Bank **15** gündən gec olmayaraq müraciət edəne yazılı bildiriş göndərir. Çatışmazlıqlar aradan qaldırıldıqdan sonra Mərkəzi Bank **15** gün müddətində sənədlərə baxır və müvafiq qərar qəbul edir. BOKT öz filiallarını və nümayəndəliklərini açdı bilər. Girov əmanəti qəbul etmək hüququ olan BOKT-nin filialı yalnız Mərkəzi Bankın verdiyi icazə əsasında açıla bilər. Girov əmanəti qəbul etmək hüququ olmayan BOKT filialı və hər iki növdən olan BOKT nümayəndəliyi əvvəlcədən Mərkəzi Banka yazılı məlumat verilməklə açıla bilər. Bu halda BOKT öz filialının və ya nümayəndəliyinin açılması barədə qərarın qəbul edildiyi gündən **5** iş günü müddətində Mərkəzi Banka yazılı məlumat verməlidir.

Bank olmayan kredit təşkilatına lisenziyanın verilməsindən aşağıdakı hallarda imtina edilə bilər:

1. Təqdim olunmuş sənədlər qanunvericiliyin tələblərinə cavab vermədikdə və ya məlumatlar yanlış olduqda,

2. Mərkəzi Bank tərəfindən tələb olunan minimum nizamnamə kapitalı formalaşdırılması barədə bank sənədi təqdim edilmədikdə,
3. İnzibatçılar peşə yararlılığı tələblərinə cavab vermədikdə və ya onların qəsdən törədilmiş cinayətlərə görə məhkumluğu olduqda və s.

Mərkəzi Bank lisenziyanın verilməsindən imtina etdikdə, BOKT-yə imtinanın səbəblərini göstərməklə yazılı məlumat verir. Lisenziyanın verilməsindən imtina barədə Mərkəzi Bankın qərarından qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada BOKT məhkəməyə şikayət verə bilər.

BOKT Mərkəzi Bankdan aldığı lisenziya əsasında təminatlı və təminatsız kreditlər verə bilər. BOKT tərəfindən verilən kreditlər üzrə faiz dərəcəsi, fəaliyyət istiqamətinə uyğun göstərilən maliyyə xidmətlərinə görə tutulan komissiyon və xidmət haqlarının məbləği BOKT ilə müştəri arasında bağlanılan müqavilə ilə müəyyən olunur. Mövcud qaydalara görə bir borcalana verilən kreditin maksimum məbləği kreditin verilmə tarixinə bank olmayan kredit təşkilatının kapitalının **30 %**-dən çox olmamalıdır.

BOKT tərəfindən verilən kreditlər daşınan və daşınmaz əmlakın girovu, girov əmanəti, qarantıya, zəminlik və qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər üsullarla təmin oluna bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, girov əmanəti yalnız Mərkəzi Bankın BOKT-yə verdiyi lisenziya da bu barədə xüsusi icazə olduqda qəbul edilə bilər. Qanunvericiliyə görə, kredit müqaviləsində veriləcək kreditin girov əmanəti ilə təmin edilməsi nəzərdə tutula bilər. Girov əmanətinin məbləği təmin olunan əsas borcun qalığı və ona hesablanacaq faizlərdən, müddəti isə kreditin müddətindən artıq ola bilməz. Girov əmanəti nağd və ya nağdsız qaydada BOKT-yə ödənilir və BOKT tərəfindən **2** iş günü ərzində ona xidmət göstərən

bankda bu əmanətlər üçün açılmış xüsusi hesabda yerləşdirilir. BOKT qəbul etdiyi hər bir girov əmanətinin fərdi uçotunu aparmalıdır. Kredit tam ödənildikdə və ya kredit müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş digər hallarda girov əmanəti borcalanın müraciət etdiyi gündən ən gec **2** iş günü müddətində BOKT tərəfindən borcalana qaytarılır. Kredit müqaviləsi ilə nəzərdə tutulan hallarda BOKT girov əmanəti üzrə hesablanmış faizləri ödəməlidir. Borcalan kredit üzrə borcu (əsas borc, faizlər, cərimə) ödəyə bilmədikdə kredit müqaviləsində nəzərdə tutulduğu hallarda BOKT həmin borcu mübahisəsiz qaydada girov əmanəti hesabından tuta bilər. BOKT girov əmanəti hesablarında yerləşdirdiyi vəsait hesabına kreditlər verə və digər maliyyə xidmətləri göstərə bilməz.

Bank olmayan kredit təşkilatının fəaliyyətinə nəzarət onun idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. BOKT maliyyə ili qurtardıqdan sonra ən gec **5 ay** müddətində kənar auditor tərəfindən təsdiqlənmiş illik maliyyə hesabatını Mərkəzi Banka təqdim etməli və onu kütləvi informasiya vasitələrində dərc etdirməlidir. Qanunvericiliyə görə, borcalanlar, habelə digər maraqlı şəxslər BOKT-nin maliyyə hesabatları ilə tanış olmaq hüququna malikdirlər. Mərkəzi Bank və maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlar bank olmayan kredit təşkilatının fəaliyyətini "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq yoxlayırlar. Vergi Məcəlləsinin 218-ci (Sadələşdirilmiş verginin ödəyiciləri) maddəsinə əsasən, bank olmayan kredit təşkilatların sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olmaq hüququ yoxdur.

Bank olmayan kredit təşkilatının fəaliyyətinə Mərkəzi Bank öz səlahiyyətləri çərçivəsində nəzarət edir.

BOKT fəaliyyəti barədə prudensial tələblərə dair hesabatları Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilmiş forma və məzmununda hər hesabat rübü başa çatdıqdan sonra **10** gündən gec olmayaraq Mərkəzi Banka təqdim etməlidir. Qaydalara görə, BOKT-də normativ xarakterli aktların tələblərinin pozulması halları aşkara çıxarıldıqda Mərkəzi bank onların aradan qaldırılması barədə BOKT-yə xəbərdarlıq məktubu göndərir. BOKT xəbərdarlıq məktubunda müəyyən olunan vaxt ərzində göstərilmiş nöqsanların aradan qaldırılması barədə Mərkəzi Banka yazılı məlumat verməlidir. Əks halda Mərkəzi Bank BOKT-yə ikinci xəbərdarlıq məktubu göndərir və müvafiq tədbirlərin müəyyən olunmuş vaxt ərzində həyata keçirilməyəcəyi təqdirdə lisenziyanın ləğv ediləcəyi barədə xəbərdarlıq edir.

Bank olmayan kredit təşkilatına verilən lisenziya aşağıdakı əsaslar olduqda Mərkəzi Bank tərəfindən **ləğv edilə bilər**:

- BOKT tərəfindən müvafiq ərizə təqdim edildikdə,
- Lisenziya və ya icazə almaq üçün BOKT tərəfindən təqdim edilmiş məlumatların yanlış olduğu müəyyən edildikdə,
- BOKT lisenziyanın və ya icazənin qüvvəyə mindiyi gündən **12 ay** müddətində fəaliyyətə başlamadıqda,
- Fəaliyyətində yol verdiyi pozuntuların aradan qaldırılması barədə Mərkəzi Bankın göstərişlərinə əməl etmədikdə və s.

Lisenziyanın ləğv edilməsi haqqında qərar dərhal BOKT-yə, qərarın qüvvəyə mindiyi gündən **5 iş** günündən gec olmayaraq işə müvafiq vergi orqanına göndərilir, habelə kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilir. BOKT-nin filialına verilmiş icazənin ləğvi barədə bildiriş

Mərkəzi Bankın qərarı qüvvəyə mindiyi gündən **3 iş günü** müddətində BOKT-yə göndərilir.

BOKT lisenziyasının ləğv edilməsi haqqında qərarın qüvvəyə mindiyi gündən fəaliyyətini dayandırır və Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində müəyyən olunmuş qaydada ləğv edilir.

Bank olmayan kredit təşkilatının fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Vergi Məcəlləsi, “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” Qanunu, Azərbaycan Respublikasının digər qanunları və normativ hüquqi aktları, Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktları və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir.

Hazırda ölkəmizdə 95 bank olmayan kredit təşkilatı fəaliyyət göstərir. Bunlardan 1-i dövlət, 94-i özəl BOKT-yə aiddir. Fəaliyyətdə olan BOKT-dən 14-ü xarici kapitalı bank olmayan kredit təşkilatıdır. 31 dekabr 2022-ci ilə olan statistik məlumatlara görə, BOKT-nın cəmi aktivləri 515,7 milyon manat olmuşdur ki, bununda 440,4 milyon manatını müştərilərə verilən kreditlər təşkil edir. Qeyd olunan dövrə BOKT-nın xalis mənfəəti 25,7 milyon manat, işçilərinin sayı 2859 nəfər olmuşdur.

14.3. Kredit İttifaqlarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

Azərbaycanın bank sistemində əsas yerlərdən birini kredit ittifaqları tutur. “Kredit İttifaqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 02 may 2000-ci il tarixli Qanununda qeyd olunur ki, **kredit ittifaqı** - mənafe ümumiliyi

əsasında könüllü birləşən fiziki şəxslərin və ya kiçik sahibkarlıq subyekti olan hüquqi şəxslərin sərbəst pul vəsaitlərini cəmləşdirmək yolu ilə özlərinin qarşılıqlı kreditləşdirilməsi üçün yaratdıqları **bank olmayan kredit təşkilatıdır**.

Burada **qarşılıqlı kreditləşmə dedikdə** kredit ittifaqında toplanan pul vəsaiti hesabına üzvlərin təsərrüfat və sosial ehtiyaclarının ödənilməsi üçün verilən qısa və uzunmüddətli kredit başa düşülür.

Azərbaycanda Kredit ittifaqı 11-dən az olmayan fiziki və ya hüquqi şəxslər tərəfindən qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada təsis edilir. Belə ki, kredit ittifaqının təsis yığıncağı Kredit İttifaqının yaradılması barədə qərar qəbul edir, nizamnaməni təsdiq edir, idarəetmə və nəzarət orqanını seçir. Təsis yığıncağından sonra Kredit İttifaqı "Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında" Azərbaycan Respublikasının 12 dekabr 2003-cü il tarixli Qanununa müvafiq qaydada hüquqi şəxs kimi dövlət qeydiyyatından keçməlidir. Bunun üçün Kredit İttifaqının təsisçiləri və ya onların vəkili etdiyi şəxs İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinə ərizə ilə müraciət etməlidir. Digər kredit təşkilatları kimi Kredit İttifaqı da lisenziyalasdırılan sahələrdən olduğundan hüquqi şəxs kimi dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra tam fəaliyyətə başlamaq üçün lisenziya almalıdır. Kredit İttifaqına lisenziya Mərkəzi Bank tərəfindən müddətsiz verilir. "Kredit ittifaqlarının prudensial tənzimlənməsi **Qaydaları**"nın tələblərinə görə Kredit ittifaqının nizamnamə kapitalı **4000** (dörd min) manatdan az olmalıdır. Mərkəzi Bank lisenziya verməkdən imtina etdikdə, onu əsaslandırılmalıdır. Lisenziya verilməsindən imtinaya təsisçilərin ərizəsinə əsasən məhkəmədə baxılır.

Kredit İttifaqı öz əmlakına malik, öz adından əmlak və qeyri əmlak hüquqları əldə edə bilər, məhkəmədə iddiaçı və cavabdeh ola bilər.

Mövcud qanunvericiliyə görə, Kredit İttifaqının fəaliyyətinin **əsas prinsiplərinə aşağıdakılar aiddir:**

1. Üzvlərin mənafe ümumiliyi və qarşılıqlı etimadı əsasında birləşməsi,
2. Üzvlüyün könüllüliyü, fəaliyyətinin aşkarlığı, şəxsi mənafeyin kollektiv mənafe ilə əlaqələndirilməsi,
3. Payların həcmindən asılı olmayaraq üzvlərin hüquq bərabərliyi,
4. Kredit İttifaqının idarə olunmasında üzvlərin şəxsən iştirakı,
5. Əldə edilmiş vəsaitin sahibkarlıq fəaliyyətinə yönəldilməsi və s.

Kredit itttifaqının hüquqi və fiziki şəxslərdən əmanət cəlb etməsi qanunla qadağandır.

Müvafiq qanunvericiliyə əsasən, Kredit İttifaqının aşağıdakı hüquqları var:

1. Banklardan, beynəlxalq və xarici maliyyə - kredit qurumlarından kredit, qrant almaq,
2. Öz üzvlərinə nizamnamədə göstərilən qaydada kreditlər vermək,
3. Sərbəst pul vəsaitini banklara depozitə qoymaq, habelə dövlət qiymətli kağızlarının alınmasına sərf etmək və s.

Kredit İttifaqının nizamnamə kapitalı üzvlərin paylarından formalaşır. Kredit İttifaqı nizamnamə kapitalının minimum məbləği Mərkəzi Bank tərəfindən, üzvlərin payının həcmi, ödənilmə qaydası və qaydanın pozulmasına görə məsuliyyət isə nizamnamə ilə müəyyən olunur. Nizamnamə kapitalı qarşılıqlı kreditləşmə məqsədilə istifadə olunur. Ümumi yığıncağın qərarı ilə

nizamnamə kapitalından Kredit İttifaqının fəaliyyətə başlaması üçün zəruri olan bina, avadanlıq və inventar əldə olunmasına vəsait yönəldilə bilər. Nizamnamə kapitalının formalaşması üçün Kredit İttifaqının aldığı borcdan istifadə olunması qadağandır. Kredit İttifaqının üzvləri öz paylarını yalnız üzlükdən çıxarkən geri götürə bilərlər.

Kredit İttifaqı təsisçilərinin sayı **11-dən** az olmamalıdır. Üzvlərin sayı azaldıqda Kredit İttifaqı 10 gün müddətində Mərkəzi Banka məlumat verməklə ən gec üç ay ərzində üzvlərin sayını 11-ə çatdırmalıdır. Bu müddətdə minimum say bərpa olunmazsa, lisenziya geri alınır.

Kredit İttifaqı qeydiyyatdan keçdikdən sonra ona yeni üzvlərin qəbul olunması həyata keçirilə bilər. Bunun üçün Kredit İttifaqına üzv olmaq istəyən şəxs Kredit İttifaqının idarə heyətinə ərizə ilə müraciət edir və nizamnaməyə əməl edəcəyini öhdəsinə götürür. İdarə heyətinin qərarından sonra ərizə verən şəxs üzv hesab olunur. Kredit İttifaqının üzvünə onun üzlüyünü və payının həcmi təsdiq edən sənəd verilir.

Kredit İttifaqının üzvlüyünə aşağıdakı hallarda xitam verilə bilər:

1. payçı üzlükdən nizamnamədə müəyyənləşdirilən qaydada xaric edildikdə,
2. payçı üzlükdən könüllü çıxdıqda,
3. Kredit İttifaqı ləğv olunduqda.

Kredit İttifaqının üzvü könüllü olaraq üzlükdən çıxmaq istədikdə ən azı **3 ay** əvvəl idarə heyətinə ərizə ilə müraciət etməlidir. Kredit İttifaqının üzvü idarə heyətinin qərarı ilə üzlükdən çıxarıldıqda və o, bu qərarla razılaşmadıqda müşahidə şurasına və ümumi yığıncağa müraciət edə bilər. Ümumi yığıncağın qərarı ilə razılaşmadıqda isə məhkəməyə müraciət edə bilər. Kredit

İttifaqının üzvü vəfat etdikdə qanuni vəərəsə onu əvəz edə bilər və ya ona çatacaq payı ala bilər.

Kredit İttifaqı kredit vermə mənbəyi üçün qarşılıqlı kredit fondu yaradır. Qarşılıqlı kredit fondu nizamnamə kapitalından, Kredit İttifaqının mənfəətindən, habelə qanunvericiliyə müvafiq digər mənbələrdən cəlb olunmuş vəsaitlər hesabına formalaşır. Bu fondun vəsaitlərindən yalnız üzvlərə kredit verilməsi üçün istifadə olunur. Kredit fondundan verilən kreditin məbləği kredit alan üzvün payının 10 mislindən (kredit kooperativinin üzvü istisna olmaqla) və qarşılıqlı kredit fondu vəsaitlərinin 10 faizindən çox ola bilməz. Kredit verilməsi haqqında qərarı kredit komissiyasının rəyi əsasında idarə heyəti qəbul edir.

Kredit İttifaqının ali idarəetmə orqanı onun üzvlərinin ümumi yığıncağıdır. Kredit İttifaqının fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirmək üçün ümumi yığıncaqda ittifaqın üzvlərindən müşahidə şurası seçilir. Müşahidə şurasının tərkibi 3 nəfərdən az ola bilməz.

Kredit ittifaqı fəaliyyətinə dair Mərkəzi Banka rüblük hesabat verir. Auditor rəyi ilə təsdiqlənmiş illik balans, mənfəət və zərər haqqında hesabat növbəti ilin may ayının 31-dən gec olmayaraq təqdim edilir. Kredit İttifaqlarında vergitutma qaydası Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən olunur. Hazırda Respublikamızda 41 Kredit İttifaqı fəaliyyət göstərir.

XV FƏSİL

**Büdcədən kənar dövlət
fondlarının fəaliyyətinin
hüquqi tənzimlənməsi**

15.1. Büdcədən kənar dövlət fondlarının mahiyyəti, növləri və fəaliyyətinin hüquqi mənbələri

İstənilən dövlətdə maliyyə vəsaitlərindən daha səmərəli istifadə olunması məqsədilə xüsusi pul vəsaiti fondları yaradıla bilər. Belə fondların yaradılması əhəmiyyətli miqdarda maliyyə vəsaitlərinin toplanmasına və onu cəmiyyətin daha vacib sosial-iqtisadi məsələlərinin həll edilməsinə yönəltmək imkanı verir. Təşkil olunan fondlar mövcud qanunvericilik aktları əsasında Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən kənar, müstəqil yaradılır. Eyni zamanda büdcədən kənar dövlət fondları Azərbaycan Respublikasının icmal büdcəsinin strukturuna daxildir.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 02 iyul 2002-ci il tarixli Qanununda göstəriləndiyi kimi, büdcədən kənar dövlət fondları - qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət tərəfindən hüquqi şəxs qismində təsis edilən və dövlət büdcəsindən kənar müstəqil büdcəyə malik olan məqsədli dövlət maliyyə fondlarıdır. Başqa sözlə, büdcədən kənar dövlət fondları dövlət büdcəsindən və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin büdcələrindən kənar yaradılan, vətəndaşların konstitusiyalı hüquqlarının təmin edilməsi üçün müəyyən edilmiş pul vəsaitləri fondlarıdır. Büdcədən kənar dövlət fondları – milli gəlirin müəyyən sosial və iqtisadi məqsədlər üçün yenidən bölgüsü və istifadə edilməsinin bir formasıdır. Bütövlükdə istər dövlət büdcəsinin və istərsə də büdcədən kənar dövlət fondlarının gəlir mənbəyini ümumi daxili məhsul (ÜDM) təşkil edir. Mövcud qanunvericiliyə əsasən, büdcədən kənar dövlət fondlarının gəlirləri xüsusi vergi və yığımlar, habelə istiqrazlar və borc vəsaitləri,

məcburi dövlət sosial sığorta ayırmaları, sərbəst maliyyə vəsaitlərinin idarəedilməsindən və tətbiq edilən maliyyə sanksiyalarından əldə olunan gəlir, dövlət büdcəsindən olunan transfert vəsaitləri hesabına formalaşır.

Azərbaycan Respublikasında büdcədənkenar dövlət fondlarına aiddir:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu,
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu,
3. Azərbaycan Respublikasının İşsizlikdən Sığorta Fondu.

Büdcədənkenar dövlət fondları məqsədlərinə görə aşağıdakı kimi təsnifləş edilir: **sosial və iqtisadi təyinatlı fondlar.**

Sosial yönümlü büdcədənkenar dövlət fondlarına Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və İşsizlikdən Sığorta Fondu, iqtisadi təyinatlı büdcədənkenar dövlət fonduna isə Dövlət Neft Fondu aiddir.

Dövlət büdcəsinin, büdcədənkenar dövlət fondları büdcələrinin tərtibi, icrası və icrasına nəzarət üzrə əməliyyatların əlaqələndirilməsi Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunan və büdcədənkenar dövlət fondları tərəfindən birgə hazırlanmış tədbirlər planı vasitəsilə həyata keçirilir. Qeyd olunan tədbirlər planı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 12 iyul tarixli 93 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Büdcə qanunvericiliyinin tələbinə görə qəbul edilmiş tədbirlər planı mətbuatda dərc edilir.

“Büdcə sistemi haqqında” AR Qanununa əsasən, büdcədənkenar dövlət fondlarının bütün xərcləri (Dövlət Neft Fondunun əməliyyat xərcləri və beynəlxalq banklarda və digər maliyyə institutlarında vəsaitin yerləşdirilməsi ilə bağlı xərclər istisna olmaqla) icmal büdcənin xərclərinə daxil edilir. Onların əsaslı xərcləri yalnız Döv-

lət İnvestisiya Programına daxil olan layihələrin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Büdcədənkenar dövlət fondları ölkədaxili kommersiya fəaliyyətinə sərmayələr qoya, kredit və borc zamanətləri verə bilməzlər. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu səhmlərin alınmasını yalnız beynəlxalq bazarlarda yüksək reytingli peşəkar menecerlər vasitəsilə həyata keçirir.

Büdcədənkenar dövlət fondlarının gəlir və xərclərinə dair hesabat formaları və onların təqdim edilməsi dövriliyi Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının və büdcədənkenar dövlət fondlarının rəyi nəzərə alınmaqla Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilir. Büdcədənkenar dövlət fondları bu hesabatları Maliyyə Nazirliyinə, Hesablama Palatasına və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir və rübdə bir dəfə mətbuatda dərc etdirirlər.

Büdcədənkenar dövlət fondlarının vəsaiti təyinatı üzrə istifadə olunmalıdır və onların başqa məqsədlər üçün xərclənməsinə yol verilmir. Həmin vəsaitin təyinatı üzrə istifadə edilməməsinə görə vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə və İnzibati Xətalər Məcəlləsinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

Büdcədənkenar dövlət fondlarının büdcələrinin layihələrinə və büdcələrinin icrasına dair hesabatlarına Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası rəy verir.

Büdcədənkenar dövlət fondlarının fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, "Büdcə sistemi haqqında", "Sosial sığorta haqqında", "İşsizlikdən sığorta haqqında", "Sosial xidmət haqqında", "Məşğulluq haqqında" Qanunları və digər normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir.

15.2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu

Məlum olduğu kimi, 20 sentyabr 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə dünyanın tanınmış neft şirkətləri arasında ölkənin neft yataqlarının birgə işlənməsi üzrə "Əsrin müqaviləsi" imzalanmışdı. Bu saziş sonradan dünyanın 19 ölkəsinin 41 neft şirkəti ilə 30-dək sazişin imzalanması üçün geniş imkanlar yaratmışdır. "Əsrin müqaviləsi" həm karbohidrogen ehtiyatlarının miqdarına, həm də qoyulan investisiyaların həcminə görə dünyada bağlanan ən iri sazişlər siyahısına daxil olmuşdur. İmzalanmış neft sazişləri üzrə Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş 64 milyard ABŞ dolları sərmayəsinin 57,6 milyardı dəniz yataqlarının mənimsənilməsinə və perspektivli strukturlarda axtarış-kəşfiyyat işlərinin aparılmasına yönəldilmişdir. Bu müqavilədən gözlənilən gəlirlərin Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi tərəqqisinə yönəldilməsi dövlət siyasətinin başlıca məqsədi kimi qarşıya qoyulmuşdu.

Bunu nəzərə alaraq, ölkənin neft satışından daxil olan valyuta vəsaitlərinin və digər gəlirlərin toplanması, səmərəli idarə edilməsi və gələcək nəsillər arasında ədalətli bölgüsünü təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 1999-cu il tarixli 240 nömrəli Fərmanına uyğun olaraq Dövlət Neft Fondu yaradılmışdır. Fond büdcədən kənar dövlət qurumudur. Hüquqi şəxs olaraq banklarda hesablaşma və digər hesablara, üzərində Azərbaycan Respublikası Dövlət Gerbinin əksi və öz adı olan möhürə, müvafiq ştamp və blanklara malikdir.

Fondun əsasnaməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2000-ci il tarixli 434 nömrəli Fərmanı

ilə təsdiq edilmişdir. Təsdiq olunmuş əsasnaməyə əsasən, fondun əsas vəzifəsi ölkə vətəndaşlarının bugünkü və gələcək nəsillərinin mənafeyi naminə neft və qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsini, eyni zamanda fondun öz fəaliyyətindən əldə olunan valyuta və digər vəsaitin yığılmasını və səmərəli idarə olunmasını təmin etməkdir.

Dövlət Neft Fondunun (DNF) vəsaitləri Prezidentin 2001-ci il 19 iyun tarixli 511 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitlərinin saxlanması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında Qaydalar"a və Prezidentin Sərəncamı ilə hər il üçün ayrıca təsdiq olunan "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun İnvestisiya siyasəti" nə əsasən idarə olunur. Valyuta vəsaitlərinin qeyd olunan qaydalara uyğun olaraq idarə edilməsi Fondun valyuta vəsaitlərinin təhlükəsiz saxlanması və səmərəli idarəetmə yolu ilə investisiya gəliri əldə etməklə davamlı artırılması məqsədlərini daşıyır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən təsdiq olunan investisiya siyasəti Fondun investisiya portfelinin hədəflərini, proqnozlaşdırılan həcmi, valyuta tərkibini, vəsaitlərin strateji bölgüsünü, hədəf gəlirliliyini və bir sıra risk hədəflərini müəyyən edir. Fondun uzun müddətli hədəflərinə uyğun olaraq portfelin investisiya alətlərinə (səhm, istiqraz, qızıl, daşınmaz əmlak və s.) görə bölgüsü illik əsasda nəzərdən keçirilir və təsdiqlənir.

Azərbaycan Respublikasında Neft Fondunun valyuta vəsaiti üzrə hesablaşma hesabları yalnız Mərkəzi Bankda açılır. Xarici ölkələrdə Neft Fondunun valyuta vəsaiti üzrə hesablaşma hesabları isə beynəlxalq reyting agentliklərinin (Standard ənd Purz, Mudiz və Fiç) müəyyən etdikləri kredit reytingindən aşağı olmayan reytingə

malik banklarda açıla bilər. Ölkədaxili maliyyə bazarında Neft Fondunun tərəf müqabili investisiya portfelinin məcmu dəyərinin 5%-dən artıq olmayan həcmdə vəsaitinin yerləşdirilməsi şərt ilə məcmu kapitalının səviyyəsinə görə ən iri və ya kredit reytinginə görə daxili maliyyə bazarında ən etibarlı sayılan kommersiya bankları ola bilər.

Neft Fondunun valyuta vəsaitinin saxlanması və ya yerləşdirilməsi müvafiq əqdlər əsasında həyata keçirilir. Fondun valyuta vəsaitlərinin yerləşdirildiyi bankların və ya digər maliyyə vasitəçilərinin kredit reyting dərəcəsi beynəlxalq reyting agentliklərinin (Standard ənd Purz, Mudiz və Fiç) müəyyən etdikləri müvafiq reyting dərəcələrindən aşağı düşdükdə və yaranmış bu vəziyyət 90 təqvim günündən artıq davam etdikdə Neft Fondu əqləbatan müddət ərzində həmin valyuta vəsaitləri müvafiq reytingə malik olan qurumlara köçürülməsini, aktivin isə portfeldən xaric etdirilməsini (satışını, dəyişdirilməsini və sairini) təmin edir. Neft Fondunun investisiya siyasəti, onun vəsaitinin istifadə edilməsinin əsas istiqamətlərinin (proqramı) layihəsi Neft Fondunun İcraçı direktoru tərəfindən hazırlanır və Müşahidə Şurasının rəyi ilə birlikdə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təsdiq olunmaq üçün təqdim edilir.

Fondun valyuta vəsaitinin Prezident tərəfindən təsdiq edilmiş investisiya siyasətinə və valyutanın idarə edilməsi, saxlanması və yerləşdirilməsi üzrə qəbul olunmuş qaydalara uyğun olaraq sərəncam verilməsi, habelə bununla bağlı Fondəaxili prosedurların müəyyən edilməsi Fondun İcraçı direktoru tərəfindən həyata keçirilir. Fondun valyuta vəsaitinin vəziyyəti (investisiya portfelinin həcmi və strukturu) və ehtimal olunan mədaxil və məxaric barədə Neft Fondunun Müşahidə Şurasına

və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə rüblük məlumatlar və illik hesabat təqdim edilir.

Fondun büdcəsi Prezidentin 12 sentyabr 2001-ci il tarixli 579 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun illik gəlir və xərclər proqramının (büdcəsinin) tərtibi və icrası qaydaları” əsasında tənzimlənir. Təsdiq edilmiş qaydaya əsasən, Neft Fondunun büdcəsi yanvarın 1-dən dekabrın 31-dək olan dövrü əhatə edən maliyyə ili üçün tərtib edilir. Fondun büdcəsinin tərtibi və icrası Azərbaycan Respublikasında vahid makroiqtisadi siyasətin yürüdülməsi və dövlət idarəetmə sektorunun gəlir və xərclərinin ümumiləşdirilməsi prinsipi əsasında həyata keçirilir.

Neft Fondunun büdcə xərclərinin, habelə qanunla müəyyən edilmiş vergilərin və hər hansı digər büdcədən kənar məcburi ödənişlərin maliyyələşdirilməsi Fondun vəsaiti hesabına Azərbaycan Respublikasının milli valyutasında və xarici valyutada həyata keçirilir. Neft Fondunun xərclərinin və ödənişlərinin milli valyutada maliyyələşdirilməsi Fondun xarici valyuta vəsaitinin qanunvericiliyə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının milli valyutasına konvertasiya edilməsi (satışı) yolu ilə təmin edilir.

Neft Fondunun büdcəsi gəlir və xərc maddələri bölmələrindən ibarətdir. Mövcud qanunvericiliyə əsasən, **Fondun gəliri aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:**

- ❖ Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından əldə edilən xalis gəlirlər,
- ❖ Neft-qaz sazişlərinin imzalanması və ya icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fonduna sərmayəçilər tərəfindən ödənilən bonuslar (mükafatlar),

- ❖ Karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən müqavilə sahəsindən istifadə üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fonduna ödənilən akrhesabı ödənişlər (akrhesab ödənişi bağlanmış müqavilə üzrə istifadə edilən torpaq sahəsinin hər kvadratmetrinə görə birdəfəlik ödənilən məbləğdir),
- ❖ Neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının payına düşən dividendlər və mənfəətin bölüşdürülməsindən əldə edilən gəlirlər (Dövlət Neft Şirkətinin sərmayəçisi, payçısı və ya tərəfdaşı olduğu layihələrdə onun sərmayəsinə və ya iştirak payına düşən gəlirlər istisna olmaqla),
- ❖ Neftin və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum ixrac boru kəmərləri vasitəsilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər,
- ❖ Neft-qaz sazişləri çərçivəsində səlahiyyətli dövlət orqanına sərmayəçilər tərəfindən verilən aktivlərdən əldə edilən gəlirlər,
- ❖ Neft Fondu tərəfindən öz vəsaitinin (aktivlərinin) yerləşdirilməsindən, idarə olunmasından, satışından və aktivlərinin balans valyutasında (Azərbaycan manatı) yenidən qiymətləndirilməsindən alınan gəlirlər və s.,
- ❖ Qrantlar və digər təmənnasız yardımlar,
- ❖ Qanunvericiliyə uyğun olaraq digər gəlirlər və daxilolmalar.

Fondun xərclərini aşağıdakılar təşkil edir:

■Fondun vəsaitinin istifadə edilməsinin əsas istiqamətlərinə uyğun olaraq layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan xərclər (məcburi köçkünlərin so-

sial-məişət və məskunlaşma məsələləri ilə bağlı bəzi tədbirlərin maliyyələşdirilməsi, dövlət büdcəsinə transfert; digər layihələrin maliyyələşdirilməsi və s. xərclər),

- Fondun idarə edilməsi xərcləri,
- Xarici məsləhətçilərin cəlb edilməsi xərcləri,
- Digər xərclər.

Neft Fondunun büdcəsinin maddələrinin qruplaşdırılması dövlət büdcəsinin təsnifatına və beynəlxalq standartlara uyğun olaraq həyata keçirilir. Fondun büdcə layihəsinin tərtibi prosesi dövlət büdcəsi ilə eyni zamanda, növbəti təqvim ilinə **11 ay** qalmış başlanır və layihənin Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təsdiq olunmaq üçün təqdim edildiyi günədək olan dövrü əhatə edir. Fondun büdcə layihəsinin tərtibi dövlət büdcəsinin hazırlanması ilə əlaqəli şəkildə, Maliyyə Nazirliyi ilə Neft Fondu arasında sıx əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilir. Fondun büdcəsinin tərtibi zamanı Fondun Müşahidə Şurası büdcənin hazırlanması və əsas prinsipləri barədə mütəmadi olaraq məlumatlandırılır, onun rəyi öyrənilir və nəzərə alınır. Fondun büdcəsinin hazırlanması zamanı onun orta müddətli (üç illik) gəlir və xərclərinin proqnozları əsas kimi götürülür. Bu proqnozlar Neft Fondu tərəfindən Maliyyə Nazirliyi ilə əlaqələndirilməklə hazırlanır və tərtib edilən orta müddətli xərclər proqramı ilə uzlaşdırılır. Neft Fondunun büdcəsi tərtib edilərkən ölkə daxilində Fondun hesabına layihələrin maliyyələşdirilməsi zamanı dövrüyyəyə daxil olan valyuta vəsaitinin makroiqtisadi vəziyyətə, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinə mümkün təsirləri və digər amillər ətrafı öyrənilir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının maliyyə, monetar, iqtisadiyyat, energetika və statistika sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət qurumları ilə məsləhətləşmələr aparılır və onların rəyləri nəzərə alınır.

Neft Fondunun büdcəsinin neft sazişlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı gəlir maddələri dünya enerji bazarlarında vəziyyətin təhlili, bu sahədə nüfuzlu elmi-tədqiqat mərkəzlərinin proqnoz və hesabatları, eyni zamanda ölkəmizdə energetika və iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət qurumlarının təqdim etdiyi məlumatlar və digər informasiyalar əsasında tərtib edilir. Bu zaman neft qiymətlərinin baza göstəricisi Neft Fondu ilə Maliyyə Nazirliyi arasında razılaşdırılır.

Neft Fondunun vəsaiti hesabına maliyyələşəcək layihələrin siyahısı hər il may ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ilə ilkin olaraq razılaşdırılır, onların ekspertizası həyata keçirilir və qəbul edilmiş layihələr fondun növbəti il üçün büdcə layihəsinə daxil edilir. Neft Fondunun büdcəsi tərtib edildikdən sonra Fondun İcraçı direktoru fondun büdcə layihəsinə rəy verilməsi üçün hər il sentyabr ayının 5-dən gec olmayaraq zəruri sənədlərlə (investisiya siyasəti, xərclər smetası və s.) birlikdə Fondun Müşahidə Şurasına və Hesablama Palatasına təqdim edir. Müşahidə Şurası Hesablama Palatasının rəyini nəzərə almaqla Fondun büdcə layihəsinə dair rəy verir. Fondun büdcə layihəsi və zəruri sənədlər (investisiya siyasəti, xərclər smetası və s.) Müşahidə Şurasının və Hesablama Palatasının rəyləri ilə birlikdə Prezidentə təsdiq olunmaq üçün təqdim edilir. Fondun büdcəsi hər il 1 dekabr tarixindən gec olmayaraq Prezident fərmanı ilə təsdiq edilir. Hər hansı səbəbdən Neft Fondunun büdcəsi 31 dekabr tarixinədək təsdiq edilmədikdə, növbəti maliyyə ilində Fondun idarə edilməsi ilə bağlı xərclərin ödənilməsi üçün hər ay ötən ilin büdcəsində Fondun idarə edilməsi ilə bağlı nəzərdə tutulmuş xərclərin 1/12 hissəsi həcmində vəsaitdən isti-

fadə oluna bilər. Neft Fondunun büdcəsi təsdiq edilən kimi mətbuatda dərc edilir.

Fondun büdcəsinin icrası zamanı proqnozlaşdırıldığından artıq gəlir əldə edildikdə və ya xərc maddələri hər hansı səbəbdən yerinə yetirilmədikdə əmələ gələn sərbəst vəsait Neft Fondunun investisiya portfelinə yönəldilir. Dövlət xəzinədarlığı Neft Fondunun hesabına layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan vəsaiti birbaşa təyinatından başqa digər məqsədlər üçün istifadə edə bilməz.

Neft Fondunun idarə edilməsi ilə bağlı xərclərin icrası barədə məlumatlar rüblük əsasda Maliyyə Nazirliyinə təqdim olunur. Fondun dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə icra edilən xərcləri barədə məlumatlar birgə Maliyyə Nazirliyinin dövlət idarəetmə sektorunun xərclərini əks etdirən rüblük bülletenində dərc edilir.

Neft Fondunun büdcəsinin icrası ilə bağlı rüblük məlumatlar və illik hesabat tərtib edilərək Müşahidə Şurasına, Hesablama Palatasına və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edilir. Fondun büdcəsinin icrası ilə bağlı illik hesabat Maliyyə Nazirliyi ilə əlaqələndirilməklə tərtib edilir və hər növbəti ilin iyun ayının 30-dan gec olmayaraq Müşahidə Şurasının və Hesablama Palatasının rəyləri ilə birlikdə Prezidentə təsdiq olunmaq üçün təqdim edilir. Fondun büdcəsinin icrası ilə bağlı illik hesabat Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilərkən Müşahidə Şurasının və Hesablama Palatasının rəyləri, habelə Neft Fondunun illik maliyyə fəaliyyətinin nüfuzlu beynəlxalq auditor təşkilatı tərəfindən keçirilmiş auditinin nəticələri nəzərə alınır. Fondun gəlirləri vergi, rüsum və digər ödənişlərdən azaddır, onun vəsaitindən təyinatı üzrə istifadə edilməməsinə görə vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının Cına-

yət və İnzibati Xətlər Məcəllələrinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

Fondun fəaliyyətinə cari rəhbərliyi İcraçı direktor həyata keçirir. İcraçı direktor Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilir. Fondun fəaliyyətinə ümumi nəzarəti təmin etmək məqsədilə dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların nümayəndələrindən, habelə digər şəxslərdən ibarət 7 nəfər olmaqla Müşahidə Şurası formalaşdırılır. Şura üzvləri ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərilir. Müşahidə Şurasının üzvləri Prezident tərəfindən təsdiq olunur. Müşahidə Şurası öz iclaslarını zərurət olduqca, lakin rübdə bir dəfədən az olmayaraq keçirir. Fond Azərbaycan Respublikası Prezidenti qarşısında hesabat verir və məsuliyyət daşıyır, onun yenidən təşkili və ləğv edilməsi Prezidentin qərarı ilə həyata keçirilir. Fond Azərbaycan Respublikası Hökuməti, digər dövlət hakimiyyəti orqanları, dövlət müəssisələri, təsisatları və təşkilatlarının öhdəlik və ya təminatları ilə bağlı heç bir məsuliyyət daşımır.

Fond öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının Qanunlarını, Prezidentin Fərman və Sərəncamlarını, habelə 29 dekabr 2000-ci il tarixli 434 nömrəli Fərman ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu haqqında" Əsasnaməni və digər normativ hüquqi aktları rəhbər tutur.

Dövlət Neft Fondu fəaliyyətə başladığı vaxtdan ölkənin hərtərəfli inkişafı naminə qarşısına qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirib. 21 illik müddətdə beynəlxalq səviyyədə tanınan fonda çevrilən Dövlət Neft Fondu hazırda dünyanın 60 ən şəffaf suveren fondları siyahısında 4-cü yerdə qərarlaşıb. 2001-ci ildə Fondada 270 milyon ABŞ dolları məb-

ləğində vəsait toplanmışdırsa, 2022-ci ildə bu rəqəm artıq 49,0 milyard ABŞ dollarını keçib. 2001-2021-ci illər ərzində Fondun gəlirləri 152,9 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Vəsaitlərin səmərəli idarə edilməsi 2021-ci ildə Fonda 3,3 milyard manat məbləğində əlavə gəlir gətirmişdir. 2021-ci il üzrə Fondun investisiya portfelinin gəlirliliyi 4,49% olmuşdur. Fondun büdcəsinə karbohidrogen ehtiyatlarının Azərbaycan ərazisi ilə ötürülməsindən 2021-ci ildə 21,4 milyon manat məbləğində gəlir (tranzit haqqı) daxil olmuşdur.

Fond tərəfindən həmin vəsaitlər səmərəli şəkildə idarə edilir, ölkəmizin sosial-iqtisadi tərəqqisi naminə mühüm layihələrin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Fond hazırda mühüm sosial-iqtisadi layihələri maliyyələşdirir ki, onların uğurlu icrası ölkənin hərtərəfli inkişafına xidmət edir. 2003-2021-ci illərdə dövlət büdcəsinə ümumilikdə Fond tərəfindən 123,5 milyard manat məbləğində vəsait köçürülmüşdür. 2021-ci ildə dövlət büdcəsinə Fonddan 11,4 milyard manat vəsait köçürülmüşdür ki, bu da dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 43,0 %-ni, xərclərinin isə 41,4 %-ni təşkil etmişdir.

2001-ci ildən başlayaraq Fond tərəfindən “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı” layihəsi maliyyələşdirilməkdədir. Qeyd edilən layihənin maliyyələşdirilməsi məqsədilə Fondun büdcəsindən 2,3 milyard manat vəsait xərclənmişdir. “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət proqramı” çərçivəsində 3454 nəfərin təhsili ilə bağlı xərclər Fond tərəfindən maliyyələşdirilmişdir. Bu məqsədlə Fonddan ümumilikdə 212,7 milyon manat məbləğində vəsait xərclənmişdir.

Fondun vəsaiti hesabına ölkədə mühüm infrastruktur layihələrin maliyyələşdirilməsi davam etdirilir. Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması layihəsinin Fond tərəfindən maliyyələşdirilməsi üçün 2006-2018-ci illər ərzində bu layihəyə ümumilikdə 1,5 milyard manat vəsait ayrılmışdır.

Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu layihəsinin maliyyələşdirilməsinə ümumilikdə 2007-2018-ci illər ərzində Fondan 748,6 milyon manat məbləğində vəsait ayrılmışdır. Bu layihə region ölkələrinin tranzit potensialının artması, Avropaya integrasiya, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi və suverenliyinin möhkəmlənməsi, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin daha da genişlənməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanın təbii qazını Türkiyəyə və bu ölkədən Avropaya nəqlini təmin edəcək "Cənub Qaz Dəhlizi" layihəsinə daxil olan Cənubi Qafqaz Boru Kəməri, Tanap və Tap layihələrinin maliyyələşdirilməsinə Fond tərəfindən 1,5 milyard ABŞ dolları vəsait ayrılmışdır.

Hazırda Fondun aktivlərinin ÜDM-ə nisbəti 82,4%-dir. Fondun investisiya siyasətinə əsasən, investisiya portfelinin məcmu dəyərinin 5%-ə qədəri qızıla investisiya edilə bilər. 31 dekabr 2021-ci il tarixinə qızılın investisiya portfelində ümumi miqdarı 101 801 kq (3 272 975 troy unsiyası) və ya 5,9 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Qeyd edilən qızılın 99%-dən çox hissəsi Fondun inzibati binasında inşa edilmiş xəzinədə saxlanılır.

Dövlət Neft Fondunun gəlirlərinin artması, ölkənin maliyyə dayanıqlığının və makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, sosial yönümlü tədbirlərin həyata keçirilməsi, əhəlinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, maddi rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində geniş imkanlar yaradır.

15.3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu

Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında Konstitusiyaya aktı qəbul edildikdən sonra Respublikamızda dövlət təsisatlarının yenidən təşkilinə başlandı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 dekabr 1991-ci il tarixli Fərmanı ilə SSRİ Pensiya Fondunun Azərbaycan şöbəsi Azərbaycan Respublikasının Pensiya Fonduna çevrildi. Bugünkü Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun formalaşmasını ölkədə formalaşan yeni iqtisadi münasibətlər, eləcə də sosial sığorta və pensiya təminatı üzrə aparılan köklü islahatlar zəruri etmişdir.

Sosial sığorta və pensiya təminatının maliyyələşdirilməsi sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 sentyabr 1992-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yaradılması haqqında” Fərmanı ilə Pensiya Fondu və Sosial Sığorta Fondu birləşdirilərək onların bazasında Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (DSMF) yaradıldı. Müstəqil maliyyə-bank sistemində malik olan Fonda ölkədə dövlət pensiya təminatının, müavinət və ödəniş xərclərinin maliyyələşdirilməsi başlıca vəzifə kimi həvalə olundu.

1997-ci ildə “Sosial sığorta haqqında” Qanunun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun fəaliyyəti məcburi dövlət sosial sığortası sahəsində dövlət idarəetməsini həyata keçirən orqan kimi daha da təkmilləşdirildi.

Respublikamızda sosial sığorta və pensiya təminatı məsələlərinin Avropa standartlarına uyğun qaydada tam formalaşmasını nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli Sərəncamı ilə

təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası”nın icrası məqsədilə 2001-2005-ci illərdə həyata keçirilən tədbirlər Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun fəaliyyətinin keyfiyyətlə yenidən qurulmasını şərtləndirmişdir.

2001-ci il noyabrın 27-dən “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar Fond dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçotu həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Ölkədə vahid sığorta-pensiya sisteminin qurulması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən imzalanmış 22 dekabr 2006-cı il tarixli 498 və 499 nömrəli Fərmanlara əsasən, hərbi qulluqçuların və xüsusi rütbəli şəxslərin Dövlət Sosial Müdafiə Fondu vasitəsilə məcburi dövlət sosial sığortası ilə əhatə olunmasına və əmək pensiyaları ilə təminatına keçilmişdir. Bu əsasda Fondun Əsasnaməsinə bir sıra dəyişikliklər edilmiş, o cümlədən dövlətin əmək pensiyaları sahəsində siyasətinin istiqamətlərinə dair təkliflər hazırlanması və bu siyasətin həyata keçirilməsi əsas vəzifələrə aid edilmişdir.

Respublikamızda idarəetmə sahəsində optimallaşmanın, o cümlədən əmək pensiyaları və digər sosial ödənişlərin təyinatının “bir pəncərə” prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən islahatlara əsasən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 mart 2016-cı il tarixli, 583 nömrəli Fərmanı ilə Dövlət Sosial Müdafiə Fondu Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin strukturuna daxil edilmişdir.

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında Prezidentinin 30 iyun 2020-ci il tarixli Fərmanı ilə

Dövlət Sosial Müdafiə Fondu Nazirliyin tabeliyində publik hüquqi şəxsə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 iyun 2020-ci il tarixli Fərmanı ilə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Nizamnaməsi təsdiq edilmişdir. Təsdiq olunmuş Nizamnaməyə görə, **Dövlət Sosial Müdafiə Fondu** məcburi dövlət sosial sığortası və könüllü sosial sığorta, əhalinin əmək pensiyaları, sosial müavinətlər, ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə, təqaüd və kompensasiyalarla, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə nəzərdə tutulmuş digər ödənişlərlə təmin edilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən publik hüquqi şəxsdir. **Fondun fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:**

- ❖ Müvafiq sahədə dövlət siyasətinin formalaşdırılması ilə bağlı Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyinə təkliflər vermək, həmin siyasətin həyata keçirilməsini təmin etmək,
- ❖ Əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı dövlət proqramlarının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak etmək,
- ❖ Məcburi dövlət sosial sığorta iştirakçılarının uçota alınmasını və uçotdan çıxarılmasını, sığortaolunanların və sığortaedənlərin işsizlikdən sığorta üzrə qeydiyyatda alınmasını və qeydiyyatdan çıxarılmasını, fərdi uçotun aparılmasını və ona nəzarəti təmin etmək,
- ❖ Əhalinin əmək pensiyaları, sosial müavinətlər, ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə, təqaüd və kompensasiyalarla, habelə Azərbaycan Respublikasının Qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Nazirlər Kabinetinin aktları ilə nəzərdə tutulmuş digər ödənişlərlə təmin edilməsi üçün tədbirlər görmək,
- ❖ Müvafiq sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi və şəffaflığın artırılması, habelə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, onların elektron qaydada

həyata keçirilməsi məqsədilə tədbirlər görmək, innovativ ideya və layihələri dəstəkləmək,

- ❖ Nizamnamədə müəyyən edilən digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmək.

Təsdiq olunmuş Nizamnamə ilə müəyyən edilmiş fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq **Fondun əsas vəzifələrinə aiddir:**

- ❖ Müvafiq sahədə normativ-hüquqi aktların, inkişaf konsepsiyalarının və məqsədli proqramların hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak etmək,
- ❖ Fondun büdcə layihəsini hazırlayıb Nazirliyə təqdim etmək,
- ❖ “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 6.2-ci maddəsinə əsasən, əmək pensiyalarının Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməli olan hissəsi üçün dövlət büdcəsindən ayrılmalı olan, həmçinin ayrılacaq vəsaitin hər il üçün aylıq, rüblük və illik bölgüsünü Fondun növbəti il üçün büdcəsinin tərtibi zamanı Nazirliyə təqdim etmək;
- ❖ Sığortaədən və sığortaolunan barədə təqdim olunan məlumatların fərdi şəxsi hesablara vaxtında və dürrüst daxil edilməsini, onların etibarlı saxlanmasını və mühafizəsini təmin etmək, eləcə də sığortaolunanın fərdi şəxsi hesabında qeydə alınan pensiya kapitalı barədə məlumatlandırılmasını təmin etmək,
- ❖ Sığortaolunanın rəsmi müraciətinə əsasən ona fərdi şəxsi hesabındakı məlumatları əldə etmə qaydasını izah etmək,
- ❖ Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə daxilolmaların İqtisadiyyat Nazirliyi ilə aylıq, rüblük və illik üzləşdirilməsini aparmaq,
- ❖ Məcburi dövlət sosial sığorta vəsaitlərini idarə etmək,

- ❖ Sığortaedənlərin məcburi dövlət sosial sığortası və işsizlikdən sığorta üzrə hesabatlarını İqtisadiyyat Nazirliyindən əldə etmək, sosial sığorta sahəsində xidmətləri (məcburi sosial sığorta haqlarının hesablanması və ödənilməsi istisna olmaqla) elektron formada həyata keçirmək,
- ❖ İşsizlikdən sığorta haqları üzrə hər ay üçün toplanmış vəsaiti “İşsizlikdən sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada, yəni növbəti ayın 1-dək işsizlikdən sığorta fonduna köçürmək,
- ❖ Məcburi dövlət sosial sığortası vəsaiti hesabına əmək pensiyalarının və “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-cı (**Sosial sığorta üzrə ödəmələrin növləri**) maddəsində göstərilən digər sosial sığorta ödəmələrinin maliyyələşdirilməsini və ödənilməsini təmin etmək,
- ❖ Ünvanlı dövlət sosial yardımı üçün müraciət etmiş ailələrin maddi-məişət şəraitinin monitorinqinin keçirilməsini (Nazirliyin tabeliyindəki Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyinin “DOST” mərkəzlərinin keçirdiyi hallar istisna olmaqla) təmin etmək,
- ❖ Əmək pensiyalarının təyin edilməsini, yenidən hesablanması, növünün dəyişdirilməsini və ödənilməsini, sosial müavinətlərin, ünvanlı dövlət sosial yardımın təyin edilməsini, yenidən hesablanması və ödənilməsini, həmçinin təqaüdlərin, kompensasiyaların, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Nazirlər Kabinetinin aktları ilə nəzərdə tutulmuş digər ödənişlərin təyin edilməsi və ödənilməsini təmin etmək,

- ❖ Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş və sosial adaptasiyaya ehtiyacı olan şəxslərə birdəfəlik pul müavinəti vermək,
- ❖ Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçotu həyata keçirmək, sığortaolunana dövlət sosial sığorta şəhadətnaməsi vermək, işəgötürən və sığortaolunan tərəfindən təqdim olunan məlumatların fərdi şəxsi hesablara vaxtında və dürüst daxil edilməsini, onların etibarlı saxlanmasını və mühafizəsini təmin etmək,
- ❖ Fonda ayrılan dövlət büdcəsi vəsaitindən, məcburi dövlət sosial sığorta vəsaitindən, kredit, qrant və digər maliyyə vəsaitindən təyinatı üzrə səmərəli istifadə olunmasını təmin etmək,
- ❖ Nizamnamə ilə müəyyən edilmiş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

Məlum olduğu kimi, Fond yuxarıda qeyd olunan vəzifələrini yerinə yetirə bilməsi üçün müəyyən maliyyə vəsaitinə, yeni gəlirə malik olmalıdır. Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsinin gəliri müvafiq normativ hüquqi aktlar əsasında müəyyən edilir. Fondun gəliri **aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:**

- məcburi dövlət sosial sığorta vəsaiti,
- dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait,
- maliyyə sanksiyaları və cərimələrindən daxil olan vəsait,
- ianələr, qrantlar və cəlb edilmiş investisiyalar,
- fəaliyyətindən əldə olunmuş digər gəlir,
- qanunla qadağan olunmayan digər mənbələr.

Fondun əsas gəlir mənbəyini məcburi dövlət sosial sığorta haqqı təşkil edir. Belə ki, Fondun 2022-ci il üzrə 5,6 milyard manatlıq büdcə gəlirlərinin 4,4 milyard mənatını məcburi dövlət sosial sığorta haqqı təşkil etmişdir. Bu göstərici Fondun büdcə gəlirinin 78,5%-i deməkdir.

“Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının 18 fevral 1997-ci il tarixli qanununa əsasən ölkəmizdə sosial sığorta - **məcburi dövlət sosial sığortası və könüllü sosial sığortası formasında** həyata keçirilir.

Sosial sığorta - “Sosial sığorta haqqında” AR Qanununun 4-cü maddəsində (sosial sığorta hadisəsi) nəzərdə tutulmuş hallarda (pensiya yaşına çatmaq, ailə başçısını itirmək, uşağa qulluq və s.) fiziki şəxslərin itirilmiş əmək haqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat formasıdır.

Məcburi dövlət sosial sığortası - sığortaedənlər (mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisə, idarə və təşkilatlar, onların filial və nümayəndəlikləri, seçkili orqanlar, dövlət orqanları, habelə özünü və ya başqasını sosial sığorta edən digər şəxslər) tərəfindən bütün əmək müqaviləsi (kontraktı) üzrə işləyənlər barəsində həyata keçirilir. Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı sığortalamaya görə sığortaçıya (Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna və ya digər sığorta qurumuna) verilən pul vəsaitidir.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, əcnəbilər, bütün idarə, müəssisə və təşkilatlar könüllü sosial sığorta hüququna malikdirlər. **Könüllü sosial sığorta** sığortaçı ilə sığortaedən (olunan) arasında bağlanan sosial sığorta müqaviləsi əsasında həyata keçirilir. Sosial sığorta müqaviləsində tərəflərin hüquq və vəzifələri, sosial sığorta haqqının və sosial sığorta ödəmələrinin məbləği, sığorta hadisəsi, tərəflərin məsuliyyəti, habelə tərəflərin razılığı ilə digər şərtlər göstərilir.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən, ölkəmizdə könüllü sosial sığorta Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, habelə xüsusi olaraq bu məqsəd üçün yaradılmış özəl sığorta

təşkilatları tərəfindən həyata keçirilə bilər. Özəl sosial sığorta təşkilatı hüquqi şəxslər üçün qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatından keçməli və fəaliyyətləri üçün Mərkəzi Bankdan lisenziya almalıdır. Özəl sosial sığorta təşkilatlarının sığorta fondu təsisçilərin verdiyi vəsaitlər, sosial sığorta müqavilələri üzrə daxil olan sığorta haqları, kommersiya fəaliyyətindən əldə edilmiş gəlirlər, qanunvericiliyə uyğun olaraq daxil olmuş digər vəsaitlər hesabına yaradılır. Hazırda Azərbaycanda özəl sosial sığorta fondu yaradılmamışdır. Bu sahədə məcburi dövlət sosial sığorta fəaliyyətini Dövlət Sosial Müdafiə Fondu həyata keçirir.

Qanunvericiliyə əsasən, məcburi dövlət sosial sığorta haqqı əmək ödənişinə (gəlirə) nisbətə faizlə müəyyən edilir, onun bir hissəsi sığortaedənin (**müəssisənin**), digər bir hissəsi isə sığortaolunanın (**işçinin**) vəsaiti hesabına ödənilir. "Sosial sığorta haqqında" Qanuna əsasən, respublikamızda muzzdlu işdən əldə edilən gəlirlər üzrə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı aşağıdakı dərəcələrlə ödənilir:

1. Sığortaədən tərəfindən ödənilən sığorta haqqı - hesablanmış əməkhaqqı fondunun və məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan digər gəlirlərin **22 faizi**;

2. Sığortaolunan tərəfindən ödənilən sığorta haqqı - işçinin əməkhaqqısının və məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan digər gəlirlərinin **3 faizi**.

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə "Sosial sığorta haqqında" AR Qanununa edilən dəyişikliyə əsasən neft-qaz sahəsində fəaliyyəti olmayan və qeyri-dövlət sektoruna aid edilən sığortaədənlərdə işləyən sığortaolunanların muzzdlu işdən aylıq gəlirlərindən məcburi dövlət sosial sığorta haq-

qı 2019-cu il yanvarın 1-dən 7 il müddətində aşağıdakı dərəcələrlə ödənilir:

Sığorta haqqına cəlb edilən aylıq gəlir	sosial sığorta haqqı dərəcəsi		
	cəmi	sığortaolunanın gəlirlərindən tutulan	sığortaedənin vəsaiti hesabına ödənilən
200 manatadək	25%	3%	22%
200 manatdan çox olduqda	25%	6 manat + 200 manatdan çox olan hissənin 10%-i	44 manat + 200 manatdan çox olan hissənin 15%-i

“Sosial sığorta haqqında” AR Qanununa əsasən, muzzdu işə aid olmayan fəaliyyətdən gəlir əldə edən sığortaolunanlar (şəxslər) üzrə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı aşağıdakı dərəcələrlə ödənilir:

1. Sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə - ticarət və tikinti sahələrində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər ölkə üzrə müəyyən olunmuş minimum aylıq əmək haqqının **50%** məbləğinin, digər sahələrdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər isə **25%** məbləğinin:

- Bakı şəhərində 100 faizi,
- Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində 90 faizi,
- Respublika tabeli digər şəhərlərdə (Naxçıvan, Mingəçevir, Naftalan, Şirvan, Yevlax, Şəki, Lənkəran və s.) 80 faizi,
- Rayon mərkəzlərində, digər şəhərlərdə və qəsəbələrdə 60 faizi,
- Kənd yerlərində 50 faizi miqdarında məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödəyirlər.

Məsələn, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxs Lənkəran şəhərində tikinti sahəsində xidmətlə məşğuldur. Bu zaman sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxs özü üçün ölkə üzrə müəyyən olunmuş minimum aylıq əmək haqqı (250 manat) məbləğinin hər ay üçün 50 faizinin 80 faizi miqdarında, yəni $250 \times 50\% = 125 \times 80\% = 100$ manat məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödəməlidir.

- 2. Mülki hüquqi xarakterli müqavilələrlə işləyənlər** (fərdi sahibkarlar istisna olmaqla) üzrə ödəmə mənbəyindən tutulmaqla gəlirlərinin 25 faizi miqdarında,
- 3. Xüsusi notariuslar üzrə** cari ilin minimum aylıq əməkhaqqının on mislinin 25 faizi miqdarında,
- 4. Vəkillər kollegiyasının üzvləri, sərbəst auditorlar, sərbəst mühasiblər** gəlirlərinin 20 faizi miqdarında,
- 5. Ailə kəndli təsərrüfatları ailə kəndli təsərrüfatının hər bir üzvü** üçün ölkə üzrə müəyyən edilmiş minimum aylıq əmək haqqının 6 faizi miqdarında məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödəyirlər və s.

Sığortaedən öz işçisinin yemək, telefon danışıqları, kirayə, nəqliyyat, işçinin əmlakının, həyatının, sağlamlığının və sairənin sığortası üzrə sığorta xərclərinin və digər bu kimi xərclərin əvəzini ödəyirsə, bu halda ödənilən vəsaitdən məcburi dövlət sosial sığorta haqqı tutulur. Xarici ölkələrdə haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə və ya fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan və həmin ölkələrdə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödəməyən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ölkə üzrə müəyyən edilmiş minimum aylıq əmək haqqının 80 faizi miqdarında məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödəyirlər.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən, respublikamızda məcburi dövlət sosial sığorta haqqı hesablanmasın-

dan azad olan gəlirlər müəyyən edilib. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- iş vaxtı daimi yolda olan və ya işi gediş-gəliş (səyyar) xarakteri daşıyan, çöl təşkilatlarında işləyən işçilərə gündəlik ezamiyyə xərclərinin əvəzində verilən əlavələr,
- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş ezamiyyə xərclərinin (gündəlik yemək xərcləri, kommunal xərclər və nəqliyyat xərcləri) məbləğləri,
- işçilərin sayının azaldılması, ştatların ixtisar edilməsi və ya işçinin vəfatı ilə əlaqədar əmək müqaviləsinə xitam verilərkən birdəfəlik ödənilən məbləğlər,
- aliment ödənişləri, donorluq zamanı verilən qan və qan komponentləri üçün haqq,
- əmək xəsarəti və ya sağlamlığın başqa cür pozulması nəticəsində işçilərə dəymiş zərərin əvəzində verilən ödəmələr,
- ictimai təşkilatlar, xeyriyyə cəmiyyətləri və fondları tərəfindən verilən maddi yardımlar,
- hərbi qulluqçulara və xüsusi rütbəli şəxslərə verilən və "Əmək pensiyaları haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə müəyyən edilən təminat xərcliyinə (pul təminatına) daxil edilməyən ödənişlər,
- əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri ilə əməkdaşlıq edən şəxslərə, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti subyektlərinə kömək edən şəxslərə ödənilən bütün növ əməkhaqqı, mükafat və digər maddi təminatlar və s.

Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı maliyyələşmə mənbəyindən və ödəmə formasından asılı olmayaraq vergi məbləği çıxılmayan məbləğdən hesablanır. Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı hər ay üçün hesablanır, əməkhaqqı və digər gəlirlər üzrə ödənişlərlə eyni vaxtda, lakin sonrakı ayın 15-dən gec olmayaraq, tam məbləğdə yalnız nağdsız hesablaşma qaydasında ödənilir. Ödəmə

mənbəyindən qonorar ödəyən hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən məcburi dövlət sosial sığorta haqqı qonorarın hesablandığı aydan sonrakı ayın 15-dək ödənilir.

Məcburi dövlət sosial sığorta haqqının düzgün hesablanmasına, vaxtında və tam məbləğdə ödənilməsinə nəzarəti İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti, toplanmış vəsaitin idarəedilməsini isə Dövlət Sosial Müdafiə Fondu həyata keçirir. Kommersiya hüquqi şəxslərin, publik hüquqi şəxslərin, xarici kommersiya hüquqi şəxsin nümayəndəlik və filiallarının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda uçotu İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Vergi Xidmətinin təqdim etdiyi uçot məlumatları əsasında aparılır. Qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri, təsərrüfat subyekti olmayan sığortaedənlər (fiziki şəxslər), xarici qeyri-kommersiya hüquqi şəxsin nümayəndəlik və filialları olduqları (hüquqi ünvan) ərazi üzrə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda uçota durmalıdırlar. Əmək müqaviləsi ilə işləyən sığortaolunanlar sığortaedəninin uçotda olduğu DSMF orqanında məcburi dövlət sosial sığortası üzrə fərdi uçot sistemində uçota alınırırlar. Qaydalara əsasən sığortaedənlər öz sığortaolunanlarının məcburi dövlət sosial sığortası üzrə fərdi uçot sistemində uçota alınması üçün müvafiq DSMF orqanına ərizə ilə müraciət etməlidirlər. Sığortaedən məcburi dövlət sosial sığortası üzrə fərdi uçot sistemində uçotda olmayan yeni işçi ilə bağladığı əmək müqaviləsi hüquqi qüvvəyə mindikdən sonra 1 ay ərzində müvafiq ərizə ilə Fonda müraciət etməlidir. Sığortaolunanlar ərizə formasındakı məlumatların düzgünlüyünü öz imzası ilə təsdiq edirlər.

Fond sığortaolunan haqqında sığortaedən tərəfindən təqdim edilmiş ərizəyə əsasən hər bir sığortaolunan üçün fərdi şəxsi hesab açır və onun soyadı, adı, atasının adı, doğulduğu tarix, doğulduğu yer, cinsi və sosial sı-

ğorta nömrəsi (SSN) əks olunan dövlət sosial sığorta şəhadətnaməsini (SSŞ) rəsmiləşdirir.

Məcburi dövlət sosial sığortasının vəsaitləri vahid fondda cəmləşdirilir, müvafiq normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq sosial sığorta ödəmələrinin, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun saxlanma xərclərinin və digər xərclərin maliyyələşdirilməsinə sərf edilir. Sığorta vəsaitlərinin başqa məqsədlərə yönəldilməsinə yol verilmir. İlin sonunda məcburi dövlət sosial sığortasının vəsaitlərinin istifadə olunmamış qalığı növbəti ilin xərclərinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

Fond öz fəaliyyətində və idarəetmədə mütərəqqi korporativ idarəetmə standartlarını tətbiq edir. Fondun əsas idarəetmə orqanı İdarə Heyətidir. İdarə Heyəti Fondun fəaliyyətinə ümumi rəhbərliyi və nəzarəti həyata keçirir. İdarə Heyəti Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi naziri tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilən 5 üzdən – İdarə Heyətinin sədrindən və onun 4 müavinindən ibarətdir. İdarə Heyətinin iclası ayda azı 1 dəfə çağırılır.

Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun əmlakı dövlətin mülkiyyətidir, onun nizamnamə fondu 5,0 milyon manat müəyyən olunmuşdur. Fond öz əmlakından yalnız nizamnaməsində müəyyən olunmuş məqsədlər üzrə istifadə edə bilər. Fondun mənfəəti onun nizamnaməsində nəzərdə tutulmayan məqsədlər üçün yalnız Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə, müvafiq olaraq, dövlət büdcəsinə və ya yerli büdcəyə köçürülə bilər. Fondun gəlir və xərcləri üzrə əməliyyatlar (saxlanma xərcləri istisna olmaqla) xəzinə hesabı vasitəsilə həyata keçirilir.

Fondun fəaliyyətinə nəzarəti Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, həmçinin nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş qaydada İdarə Heyəti həyata keçirir.

Fondun fəaliyyətinə dair illik hesabat Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi nazirliyinə təqdim edilir. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq Fond maliyyə hesabatlarını tərtib və təqdim edir. Fond öz fəaliyyətinin müstəqil surətdə yoxlanılması üçün kənar auditor cəlb edir.

Qanunvericiliyə əsasən, Fondun ləğvini və yenidən təşkilini ancaq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti həyata keçirir. Fond öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını və Qanunlarını, Prezidentin fərman və sərəncamlarını, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi nazirinin əmr və sərəncamlarını, habelə 30 iyun 2020-ci il tarixli Fərmanla təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun” Nizamnaməsini və digər normativ hüquqi aktları rəhbər tutur.

Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2022-ci il büdcəsinin gəlirləri 5,6 milyard manat, xərcləri 5,6 milyard manat məbləğində təsdiq edilmişdir. Fondun gəlirlərinin 4,4 milyard manatını məcburi dövlət sosial sığorta haqlarından toplanan vəsait, 1,2 milyard manatını isə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait təşkil etmişdir. 2022-ci ildə Fond gəlirinin 88%-ni, yəni 4,9 milyard manatını əmək pensiyalarının ödənilməsinə xərcləmişdir.

15.4. Azərbaycan Respublikasının İşsizlikdən Sığorta Fondu

Son illər ölkəmizdə aparılan köklü iqtisadi islahatların əsas istiqamətlərindən birini sığorta bazarının inkişaf etdirilməsi, sığorta sahəsində hüquqi münasibətlərin daha da təkmilləşdirilməsi, bu sahədə daha səmərəli fəaliyyət göstərən təsisatların yaradılması təşkil edir.

Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 iyun 2017-ci il tarixli, 765-VQ nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “İşsizlikdən sığorta haqqında” Qanununa əsasən yaradılan İşsizlikdən Sığorta Fondu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qəbul olunmuş qanun işsizlikdən sığortanın təşkilati, hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir, işsizlikdən sığortanın subyektləri arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Fondunun yaradılmasında əsas məqsəd əmək bazarında riskin ötürülməsinə əsaslanan münasibətlərin və yeni maliyyələşmə mexanizmlərinin yaradılması, sığortaolunanların (işçilərin) itirilmiş əməkhaqlarının kompensasiya olunması və işsizliyin yaranması hallarının qarşısının alınması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi yolu ilə əhəlinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə təminat verilməsidir.

“İşsizlikdən sığorta haqqında” Qanuna əsasən işsizlikdən sığorta sistemi dövlət orqanının və ya hüquqi şəxsin ləğv edilməsi və ya işçilərin sayı və ya ştatların ixtisar edilməsi, eyni zamanda müddətli əmək müqaviləsinin müddətinin bitməsi nəticəsində əmək münasibətlərinə xitam verilmiş şəxslərə şamil edilir.

İşsizlikdən sığorta dedikdə yuxarıda qeyd edilən hallara görə işçilərin itirilmiş əməkhaqlarının kompensasiya edilməsinə yönəldilmiş təminat forması başa düşülür. **İşsizlikdən sığortanın subyektlərinə aiddir:**

- **sığortaçı** - işsizlikdən sığorta sahəsində idarəetməni həyata keçirən Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi,
- **sığortaolunan** – qanunvericiliyə uyğun olaraq işə götürənlə əmək müqaviləsi bağlamış və işsizlikdən sığorta olunan işçi,
- **sığortaədənlər** – qanunvericiliyə uyğun olaraq əmək müqaviləsi bağladıqları işçiləri işsizlikdən sığorta

edən işəgötürənlər (hüquqi şəxslər, dövlət orqanları, fiziki şəxslər, seçkili orqanların rəhbərləri).

İşsizlikdən sığortanın əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- işsizlikdən sığortanın məcburiliyi,
- işsizlikdən sığortanın subyektlərinin hüquq bərabərliyi,
- sığorta hadisələrinə səbəb olan halların yaranmaması üçün tədbirlərin görülməsi,
- qanunla müəyyən olunmuş qaydada işsizlikdən sığortanın müntəzəmliyinə dövlət təminatı,
- sığorta stajından və işsizliyin davamlılığından asılı olaraq sığorta ödənişinin məbləğinin diferensiallaşdırılması,
- işsizlikdən sığortanın idarə edilməsində ictimai təşkilatların iştirakının təmin olunması.

İşsizlikdən sığorta fondunun gəliri **“İşsizlikdən sığorta haqqında” Qanuna** əsasən müəyyənləşir və onlar aşağıdakı mənbələr üzrə qruplaşdırılır:

1. qanunvericiliyə əsasən ödənilən sığorta haqları,
2. qanunvericiliyin tələblərinin pozulmasına görə tətbiq olunan inzibati cərimələrdən daxilolan vəsaitlər,
3. “Qrant haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq verilən yardımlar,
4. bank kreditləri,
5. qanunla qadağan olunmayan digər mənbələr.

Fondun 2023-cü il üçün büdcəsi 212,7 milyon manat təsdiq edilib. Bunun da 159,6 milyon manatını işsizlikdən sığorta üzrə sığorta haqlarından daxilolmalar təşkil edir.

Sığorta haqqı dedikdə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada sığortaolunan (işçi) və sığortaedən (müəssisə) tərəfindən sığortaçıya ödənilməli olan pul məbləği başa düşülür. **“İşsizlikdən sığorta haqqında” Qanununa əsasən, sığorta haqqı aşağıdakı faiz dərəcələri ilə müəyyən edilir:**

1. sığortaedənin (müəssisənin) əmək haqqı fondunun **0,5 faizi**,

2. sığortaolunanın (işçinin) əmək haqqısının **0,5 faizi**.

İşsizlikdən sığorta vəsaitlərinin uçotunun aparılması və hesabatın təqdim olunması qaydası Nazirlər Kabinetinin 29 dekabr 2017-ci il tarixli 621 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Qəbul olunmuş qaydaya əsasən, sığorta haqqı sığorta tarifləri əsasında sığortaedən tərəfindən hesablanır. Hər ay üçün hesablanmış sığorta haqqı sığortaedən tərəfindən əməkhaqqı ödənişləri ilə eyni vaxtda, lakin sonrakı ayın 15-dən gec olmayaraq, tam məbləğdə sığortaçıya ödənilir. Sığortaedənlər hər rüb üzrə rüb başa çatdıqdan sonra növbəti ayın 20-dən gec olmayaraq hesabatı Dövlət Vergi Xidmətinə təqdim etməlidirlər. Sığortaedən tərəfindən işsizlikdən sığorta haqqı üzrə yaranmış borcların alınması, işsizlikdən sığorta haqqının vaxtında ödənilməməsinə görə faizlərin hesablanması və artıq ödənilmiş işsizlikdən sığorta haqqının qaytarılması Vergi Məcəlləsində vergilər üzrə müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilir.

İşsizlikdən sığorta vəsaitləri "İşsizlikdən sığorta haqqında" Qanuna əsasən İşsizlikdən Sığorta Fondunda yığılır. İşsizlikdən sığorta haqları üzrə hər ay üçün toplanılmış vəsaitlər növbəti ayın 1-dək Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən Dövlət Sosial Müdafiə Fondu tərəfindən İşsizlikdən sığorta fondunun xəzinə hesabına köçürülür.

İşsizlikdən sığorta haqqının hesablanmasına və ödənilməsinə nəzarəti İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti, "İşsizlikdən sığorta haqqında" Qanunun tələblərinə əməl edilməsinin elektron monitorinqini və işsizlikdən sığorta haqqı üzrə daxilolmaların Dövlət Vergi Xidməti ilə aylıq, rüblük və illik üzləşdirilməsini isə

Dövlət Sosial Müdafiə Fondu həyata keçirir. İşsizlikdən Sığorta Fondunun gəlir və xərclərinə dair hesabat Maliyyə Nazirliyinə və Hesablama Palatasına təqdim edilir. Fondun xərcləri icmal büdcənin xərclərinə daxil edilir. Hesablama Palatası İşsizlikdən Sığorta Fondunun büdcəsinin layihəsinə və onun icrasına dair hesabatlarla rəy verir. Qanunvericiliyə görə, İşsizlikdən Sığorta Fondunun büdcəsi hər il üçün qanun formasında təsdiq olunur.

İşsizlikdən sığorta vəsaitini idarə etmək, həmin vəsaitdən təyinatı üzrə istifadəni, o cümlədən aktiv məşğulluq tədbirlərinin maliyyələşdirilməsini və sığorta ödənişlərinin verilməsini təmin etmək Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən Dövlət Məşğulluq Xidməti tərəfindən aparılır.

Sığorta ödənişi almaq hüququ olan şəxslərə sığorta ödənişinin təyin olunması şərtləri və müddəti “İşsizlikdən sığorta haqqında” Qanunun 13-cü maddəsi ilə tənzimlənir. Qeyd olunan Qanuna əsasən, işsizlikdən sığorta ödənişi o şəxslərə şamil olunur ki, dövlət orqanının və ya hüquqi şəxsin ləğv edilməsi və ya işçilərin sayı və ya ştatların ixtisar edilməsi, eyni zamanda müddətli əmək müqaviləsinin müddətinin bitməsi nəticəsində onların əmək münasibətlərinə xitam verilmiş olsun. Eyni zamanda “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən olunmuş qaydada Dövlət Məşğulluq Xidmətində işsiz kimi qeydiyyatda alınmış sığortaolunanlar sığorta ödənişi almaq hüququna malikdirlər. Sığorta ödənişinin hesablanması üçün sığortaolunanın ən azı 1 il sığorta stajına malik olması tələb olunur.

İşsizliyə görə sığorta ödənişinin verilməsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 29 dekabr 2017-ci il tarixli 620 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş Qayda əsasında tənzimlənir. Qəbul olunmuş qaydaya görə, sığorta

ödənişini almaq hüququna malik olan və işsizliyin başlanmasından əvvəlki 24 təqvim ayı ərzində 12 təqvim ayından çox, lakin ən azı 1 il sığorta stajına malik əmək qabiliyyətli şəxslər üçün sığorta ödənişi sığorta stajından asılı olaraq onun itirilmiş orta aylıq əməkhaqqının məbləğinə aşağıdakı faiz dərəcələri tətbiq olunmaqla hesablanır:

1. sığorta stajı 1 ildən 5 ilə qədər olduqda – **50 faiz**,
2. sığorta stajı 5 ildən 10 ilə qədər olduqda – **55 faiz**,
3. sığorta stajı 10 ildən yuxarı olduqda – **60 faiz**.

Sığorta ödənişinin hesablanması üçün sığortaolunanın itirilmiş orta aylıq əməkhaqqı onun işsiz kimi qeydiyyatı alınmasından əvvəlki 12 təqvim ayının əməkhaqqısının cəmlənmiş məbləğini 12-yə bölməklə müəyyən edilir.

Sığorta ödənişinin verilməsi haqqında qaydaya görə sığorta ödənişinin məbləği Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən müəyyən olunan əvvəlki ildə ölkə üzrə orta aylıq əməkhaqqı məbləğindən çox və minimum sığorta ödənişi məbləğindən az ola bilməz. Qaydaya əsasən, minimum sığorta ödənişi ölkə üzrə müəyyən edilmiş minimum aylıq əməkhaqqı məbləğinə bərabər tutulur. 2023-cü il üçün ölkəmizdə minimum əməkhaqqı 345 manat müəyyən olunub və bu göstərici iqtisadi vəziyyətə uyğun olaraq ildən ilə yenilənir.

Sığorta ödənişi sığortaolunanların “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə işsiz kimi qeydiyyatı alındığı aydan sonrakı ayın ilk günündən hesablanır. Mövcud qaydaya görə, ilk dəfə təyin olunan sığorta ödənişi işsizlik müddətinin davamlılığına uyğun olaraq aşağıdakı faiz dərəcələrinə mütənasib şəkildə, lakin minimum sığorta ödənişinin məbləğindən az olmayaraq ödənilir:

- ilk 2 təqvim ayı üçün - **100 faiz**,
- 3-4-cü təqvim ayları üçün - **80 faiz**,
- 5-6-cı təqvim ayları üçün - **70 faiz**.

Sığortaolunanın təkrar müraciəti zamanı minimum sığorta ödənişi verilir. Bu halda təkrar sığorta ödənişini almaq hüququ olan şəxs Məşğulluq Alt Sisteminə müraciət etməlidir. Təkrar müraciət zamanı təyin olunan sığorta ödənişi 3 ay müddətində hər ay üçün bərabər məbləğdə ödənilir.

“İşsizlikdən sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun **18-ci** (sığorta ödənişinin verilməsinin dayandırılması) maddəsində göstərilən hallardan biri baş verdikdə sığorta ödənişinin verilməsi dayandırılır:

1. “Məşğulluq haqqında” Qanuna əsasən məşğul şəxs hesab edildikdə,
2. Sığorta ödənişini alan şəxs fərdi məşğulluq proqramını üzrlü səbəblər olmadan icra etmədikdə,
3. Sığorta ödənişinin ödənilmə müddətləri başa çatdıqda,
4. Sığorta ödənişini alan şəxs ona təklif olunan münasib işlərdən imtina etdikdə, 1 (bir) il müddətində,
5. Sığorta ödənişini alan şəxs sığorta ödənişi aldığı dövrdə Dövlət Məşğulluq Xidmətinə məlumat vermədən işə düzəldikdə,
6. Sığorta ödənişini alan şəxs qanunla müəyyən olunmuş qaydada işə bərpa edildikdə,
7. Sığorta ödənişi alan şəxs ali və orta ixtisas təhsil müəssisəsinə əyani qəbul olunduqda,
8. Sığorta ödənişi alan şəxs hərbi və ya alternativ xidmətə, hərbi toplanışlara çağırıldıqda, həmin müddətdə və s.

Sığorta ödənişinin verilməsi qaydasının icrasına nəzarət Dövlət Məşğulluq Xidməti tərəfindən həyata

keçirilir. Sığorta ödənişi almaq hüququ olan şəxslər sığorta ödənişinin verilməsi ilə bağlı Xidmətin işçilərinin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) "İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq inzibati qaydada və ya məhkəmə qaydasında şikayət edə bilirlər.

İşsizlikdən sığorta fondunda toplanan vəsaitin ölkəmizdə əmək qabiliyyətli vətəndaşların aktiv məşğulluğunun təmin edilməsi istiqamətində xərclənməsi üçün qanunvericilikdə geniş imkanlar yaradılmışdır. Hazırkı qanunvericiliyə əsasən sığorta vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilən **əsas tədbirlərə aiddir:**

- ❖ peşə hazırlığının təşkili,
- ❖ peşəyönümünə dair məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi,
- ❖ haqqı ödənilən ictimai işlərin təşkili,
- ❖ əmək yarmarkalarının və əmək birjalarının təşkili,
- ❖ özünüməşğulluğa kömək göstərilməsi,
- ❖ sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən şəxslərin məşğulluğunun təmin olunması üçün kvotadan əlavə iş yerlərinin və sosial müəssisələrin yaradılması və məqsədli proqramların həyata keçirilməsi,
- ❖ qanunla əmək hüququnun həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş digər aktiv məşğulluq tədbirləri.

Fondun 2023-cü il büdcəsinin gəlirləri 212,7 milyon manat, xərcləri 212,7 milyon manat məbləğində təsdiq edilib. Fondun büdcə xərcinin əsas istiqamətini işsizliyə görə sığorta ödənişləri 11,0 milyon manat, haqqı ödənilən ictimai işlərin təşkilinə 3,5 milyon manat, əmək yarmarkalarının, əmək birjalarının təşkilinə 0,5 milyon manat və özünüməşğulluq tədbirlərinin təşkilinə 87,5 milyon manat vəsait təşkil etmişdir.

XVI FƏSİL

Valyuta münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi

16.1. Valyuta, valyuta sərvətləri və valyuta hüquq münasibətləri

Dünya ölkələri arasında iqtisadi sahədə münasibətlər maliyyə əməliyyatları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu halda vasitəçi kimi pul çıxış edir. Nəticədə pulun dünya iqtisadiyyatında fəaliyyəti ilə əlaqədar valyuta münasibətləri formalaşır. Valyuta münasibətlərinin təşkili və tənzimlənməsinin konkret forması kimi valyuta sistemi çıxış edir. Cəmiyyətin inkişafı prosesində milli, regional və beynəlxalq valyuta sistemləri formalaşmışdır.

Valyuta sistemi - pul münasibətlərinin təşkili forması olmaqla ölkədaxili pul-kredit tədavülünü və beynəlxalq hesablaşmalar sferasını əhatə edir. Valyuta sisteminin vacib elementi valyutanın özüdür. **Valyuta** dedikdə əmtəə və xidmətlərin dəyərinin kəmiyyətce ölçülməsi üçün istifadə olunan pul vahidi başa düşülür. “Valyuta” anlayışı italyan sözü olub, qiymət, dəyər mənasını verir və əsasən aşağıdakı iki mənada istifadə olunur:

- **birincisi**, ölkənin milli pul vahidi kimi,
- **ikincisi**, xarici dövlətin pul vahidi kimi.

Eyni zamanda praktikada valyuta dedikdə əsasən xarici pul vahidinin müəyyən olunması başa düşülür. Dünyanın bütün ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda qanuni ödəniş vasitəsi kimi milli valyutadan istifadə edilir. **Milli valyuta** Mərkəzi Bank tərəfindən emissiya olunan, yeni dövriyyəyə buraxılan və həmin dövlətin ərazisində istifadə üçün nəzərdə tutulan valyutadır. Ölkə daxilində bütün maliyyə əməliyyatları ancaq milli valyuta ilə həyata keçirilir. Milli valyuta dövlətin əsas atributlarından biridir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsində göstərilir ki: “Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır”. Azərbaycan Respub-

likasında emissiya hüququ, yeni pul nişanlarının tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması hüququ yalnız Mərkəzi Banka məxsusdur. Həmin maddəyə əsasən, Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır.

Milli valyutalar işlənmə qaydasına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: **tam çevrilən (sərbəst), qismən çevrilən, çevrilməyən.**

Tam çevrilən valyuta xüsusi icazə və məhdudiyyət olmadan hər hansı bir ölkənin valyutası ilə dəyişdirilə, yeni konvertasiya edilə bilən valyutadır. Hazırda dünyanın 60 ölkəsinin valyutası sərbəst valyuta hesab olunur. Bunlardan ABŞ dolları, avro, ingilis funt sterlinqi, yapon iyni və s. əksər beynəlxalq hesablaşmalarda, rəsmi ehtiyatlarda, valyuta paritet (müxtəlif ölkələrin valyutaları arasında qızıl hesabı ilə nisbət) və kursunun digər ölkələr üçün müəyyənləşdirilməsində istifadə olunur. Bu valyutalar ehtiyat valyutaları da adlandırılır.

Müəyyən sahələrdə valyuta əməliyyatlarına məhdudiyyət qoyulan milli valyutalar qismən çevrilən valyuta adlanır. Belə valyutalar beynəlxalq valyuta rolunu oynayan valyutalardan başqa yalnız müəyyən ölkələrin valyutası ilə dəyişdirilə bilər. İstər rezidentlər, istərsə də qeyri-rezidentlər (digər ölkələrin fiziki və hüquqi şəxsləri) üçün milli valyutanın ölkəyə gətirilməsi və ya ölkədən aparılması qadağan olan ölkələrin valyutaları çevrilməyən valyuta adlanır.

İqtisadi nöqteyi-nəzərdən valyuta münasibətləri dünya ölkələri arasında qarşılıqlı hesablaşma əməliyyatlarını müəyyənləşdirən pul münasibətlərinin məcusudur. Bu baxımdan, valyuta münasibətləri maliyyə hüququnun tənzimləmə sahəsinə daxildir. Valyuta mü-

nasibətləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin vəziyyətinə asılı olur. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin istənilən formada dəyişməsi valyuta münasibətlərinə təsir edir. Konkret sövdələşmələrdə hesablaşma vasitəsi kimi hansı valyutanın götürülməsi bir sıra amillərdən, o cümlədən hansı əmtəənin alqı-satqı obyektı olmasından asılıdır. Dünya bazarında enerji daşıyıcılarının qiyməti əsasən ABŞ dolları ilə müəyyən edilir. Məsələn, əmtəə birjasında taxılın qiyməti əsasən ABŞ dolları ilə təyin edilir, ona görə ki, taxıl ixracının 50%-dən çoxu ABŞ-nin payına düşür. Hazırda beynəlxalq ticarətdə ən çox istifadə olunan valyuta ABŞ dollarıdır. Dünya ticarətinin yarıdan çoxu ABŞ dolları vasitəsilə həyata keçirilir. İkinci yerdə avrodur. Dünya ticarət dövriyyəsinin 28%-i avro, 4%-i yen, 6%-i funt sterlinq vasitəsilə aparılır.

Qeyd etdiyimiz kimi, valyuta münasibətləri mahiyyətə iqtisadi münasibətlər olmaqla yanaşı, həm də maliyyə münasibətləridir və maliyyə hüququnun tənzimləmə predmetinə daxildir. Bildiyimiz kimi, valyuta münasibətləri maliyyə hüququnun digər münasibətlərinə nisbətən daha sərbəst münasibətlərdir və buna görə də müxtəlif maliyyə-hüquqi mexanizmlər vasitəsilə, o cümlədən valyuta kurslarına, ölkənin tədiyə balansına, kredit və hesablaşma əməliyyatları vasitəsilə dünya iqtisadiyyatının vəziyyətinə, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi inkişafının istiqamətlərinə, inkişaf tempinə, onların beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinə müxtəlif cür təsir göstərir.

Hər bir ölkədə valyuta hüquq münasibətləri müvafiq qanunvericilik aktları ilə nizama salınır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının valyuta qanunvericiliyi dedikdə ölkə daxilində valyuta sərvətləri ilə əqdlərin həyata keçirilməsi, başqa bir ölkənin müəssisələri və vətəndaşları ilə müqavilələrin bağlanması və onların icra

olunması, xaricdən ölkəyə və ya əksinə, ölkədən xaricə milli, xarici valyutaların və valyuta sərvətlərinin aparılması, gətirilməsi və köçürülməsi qaydalarını nizama salan hüquq normaları məcmusu başa düşülür. Qeyd olunan istiqamətlərdə yaranan münasibətlər valyuta hüquq münasibətləri adlanır. Valyuta hüquq münasibətlərinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu münasibətlər bir neçə hüquq sahələri (mülki, inzibati, gömrük və s.) ilə tənzimlənir. Ancaq bu istiqamətdə tənzimləmədə əsas norma kimi maliyyə hüququnun normaları çıxış edir. Maliyyə hüquq normaları valyuta hüquq münasibətlərinin subyektlərinin əhatəsini, valyuta rejimini, valyuta tənzimləməsinin prinsiplərini, valyuta əməliyyatlarının növlərini, valyuta nəzarətini həyata keçirən orqanların səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir. Bu istiqamətdə münasibətlər müvafiq hüquqi faktların (hadisə və hərəkətlərin) təsirindən yaranır, dəyişir və xitam verilir.

Valyuta hüquq münasibətlərinin strukturunu aşağıdakı elementlər təşkil edir: **obyekt, subyekt və subyektlərin davranış qaydaları, hüquq və vəzifələri, məsuliyyəti və s.**

Bildiyimiz kimi, “**obyekt**” anlayışı hüquqi mənada münasibətlərin nəyə təsir etdiyini, yaxud da münasibətlərin nəyə istiqamətləndiyini bildirir. Bu baxımdan, valyuta hüquq münasibətlərinin obyektini valyuta sərvətləri (xarici valyutada ifadə olunan qiymətli kağızlar, qiymətli metallar, təbii qiymətli daşlar), milli və xarici valyutalar və s. təşkil edir.

“**Valyuta tənzimi haqqında**” Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 1994-cü il tarixli Qanununun 1-ci maddəsinə görə **valyuta sərvətlərinə aşağıdakılar aiddir:**

❖ xarici valyuta,

- ❖ xarici valyutada qiymətli kağızlar - fond sərvətləri (səhm, istiqraz və s.) və ödəniş sənədləri (çeklər, veksellər, akkreditivlər və s),
- ❖ qiymətli metallar: qızıl, gümüş və platin, habelə platin qrupu elementləri (palladium, iridium, rutenium, osmium, rodium),
- ❖ təbii qiymətli daşlar – işlənilmiş və işlənilməmiş şəkildə olan təbii almaz, yaqut, zümrüd, sapfir, aleksandrit və s.

Tərkibində qiymətli metallar və qiymətli daşlar olan yerin təki sahələri dövlətin müstəsna mülkiyyətidir, onların üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam vermə hüququ Azərbaycan Respublikasına mənsubdur. Azərbaycan Respublikasının qızıl ehtiyatı affinaj edilmiş qızıl külçələrdən ibarətdir, dövlət mülkiyyətindədir və dövlətin strateji valyuta ehtiyatlarının tərkib hissəsidir. Qızıl ehtiyatı dövlətin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və Azərbaycan Respublikasında baş verən fəvqəladə hallar nəticəsində yaranan ehtiyacların ödənilməsi üçün formalaşdırılır. Azərbaycan Respublikasının qızıl ehtiyatı Mərkəzi Bankda və Dövlət Neft Fondunda saxlanılır və həmin təşkilatlar tərəfindən idarə edilir. Respublikamızın valyuta siyasətinin başlıca məqsədlərindən biri dövlətin valyuta ehtiyatlarının daha da artırılmasından ibarətdir. Bu məqsədlə də, hökumət dünya valyuta bazarında xüsusi yeri olan dönerli xarici valyutaların alınması, ölkəyə hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən xarici valyutanın gətirilməsi və ya aparılması qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində tədbirlər görür. Bu tədbirlər Azərbaycanın valyuta sərvətlərinin daha da artmasına imkan verir. Valyuta ehtiyatlarının kifayət edəcək səviyyədə olması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu vəziyyətdə Azərbaycan beynəlxalq hesablaşmalar və

borclar üzrə öhdəliklərini tam yerinə yetirə bilər, yeni, aktiv ödəmə balansına malik olmuş olur. Digər tərəfdən, valyuta ehtiyatı manatın sabitliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. 01 yanvar 2023-cü ilə ölkəmizin valyuta ehtiyatları 58,1 milyard ABŞ dolları olmuşdur ki, bunun da 49,0 milyard ABŞ dolları Dövlət Neft Fondunun, 9,1 milyard ABŞ dolları isə Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatlarıdır.

Valyuta hüquq münasibətlərinin obyektlərindən biri Azərbaycan Respublikasının milli valyutasıdır. Valyuta qanunvericiliyinə görə, **milli valyuta aşağıdakı ehtiyatlardan ibarətdir:**

- tədavüldə olan, eləcə də tədavüldən çıxarılan, lakin tədavüldə olan pul nişanlarına dəyişdirilə bilən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının buraxdığı kağız və metal pul nişanları,

- Azərbaycan Respublikasında banklarda və digər kredit təşkilatlarında hesablaşma hesablarında olan manat vəsaitləri,

- Azərbaycan Respublikasından kənarda yerləşən banklarda və digər kredit təşkilatlarında hesablarda olan manat vəsaitləri.

Valyuta obyektlərinin digər növünü milli valyutada ifadə olunan qiymətli kağızlar təşkil edir. Bunlara ödəniş sənədləri (çeklər, veksellər, akkreditivlər və s), fond sərvətləri (səhmlər, istiqrazlar) və digər borc öhdəlikləri aiddir.

Valyuta hüquq münasibətlərinin obyektləri içərisində xarici valyuta mühüm yer tutur. **Xarici valyuta dedikdə** müvafiq xarici dövlətdə qanuni ödəniş vasitəsi kimi tədavüldə olan və qanuni ödəniş vasitəsi sayılan, eləcə də tədavüldən çıxarılmış və ya çıxarılan, lakin həmin ərazidə tədavüldə olan pul nişanlarına dəyişdirilə bilən banknotlar, xəzinə biletləri və sikkələr şəklində olan pul

nişanları başa düşülür. Azərbaycana xarici valyuta “Valyuta tənzimi haqqında” Qanuna və digər normativ-hüquqi aktlara uyğun olaraq xarici ölkələrdən daxil olur. Xarici valyutanın ölkəyə daxil olması əsasən banklar vasitəsilə reallaşır. Dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş xüsusi kvotalara, yəni bunlara qarşı tətbiq edilən qanunvericilik tələblərinə əməl etməklə, xarici valyutanı hüquqi və fiziki şəxslər də ölkəyə gətirə və ya ölkədən çıxara bilərlər.

Azərbaycan Respublikasının “Valyuta tənzimi haqqında” 21 oktyabr 1994-cü il tarixli Qanununa əsasən, valyuta hüquq münasibətlərinin **subyektlərinə** aiddir: **rezidentlər, qeyri-rezidentlər, müvəkkil banklar və Mərkəzi Bank.**

Valyuta qanunvericiliyinə əsasən, **rezidentlər** dedikdə aşağıdakılar başa düşülür:

- Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayış yeri olan, o cümlədən respublikadan kənarda müvəqqəti qalan fiziki şəxslər,
- Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə görə yaradılmış hüquqi şəxslər,
- Azərbaycan Respublikasında yerləşən və qanunvericiliyə uyğun yaradılmış, lakin hüquqi şəxs olmayan müəssisə və təşkilatlar,
- Azərbaycan Respublikası hüdudlarından kənarda fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəlikləri,
- Rezidentlərin ölkədən kənarda yerləşən filialları və nümayəndəlikləri.

Valyuta hüquq münasibətlərinin digər subyekti **“qeyri-rezidentlər”dir.** Bunlara aşağıdakılar aiddir:

❖ Azərbaycan Respublikası hüdudlarından kənarda daimi yaşayış yeri olan, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti qalan fiziki şəxslər,

❖ Xarici dövlətlərin qanunvericiliyinə görə yaradılmış, Azərbaycan Respublikası hüdudlarından kənarda yerləşən hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs olmayan müəssisə və təşkilatlar,

❖ Azərbaycan Respublikasında yerləşən xarici diplomatik və digər rəsmi nümayəndəliklər, habelə beynəlxalq təşkilatlar, onların filial və nümayəndəlikləri,

❖ Qeyri-rezidentlərin Azərbaycan ərazisində yerləşən filial, büro və agentlikləri.

Valyuta qanunvericiliyinə görə, həm rezidentlər, həm də qeyri-rezidentlər bir sıra ümumi hüquq və vəzifələrə malikdir. Azərbaycan Respublikası ərazisində mənatla əməliyyat aparan **həm rezident, həm də qeyri-rezidentlərin aşağıdakı hüquqları var:**

- valyuta nəzarəti orqanlarının apardığı yoxlamaların aktları ilə tanış olmaq,
- onların hərəkətlərindən şikayət vermək,
- qanunvericiliyin müəyyən etdiyi qaydalara əsasən valyuta əməliyyatlarında iştirak etmək və s.

Həm rezident, həm də qeyri-rezidentlərin vəzifələrinə aiddir:

- həyata keçirdikləri valyuta əməliyyatlarına dair tələb olunan məlumatı və ya sənədi valyuta nəzarəti orqanlarına təqdim etmək,
- valyuta nəzarəti orqanlarına auditor yoxlamalarının nəticəsinə görə izahat vermək,
- aparılan valyuta əməliyyatlarının uçot və hesabatını təşkil etmək, sənədlərin saxlanılmasını təmin etmək,
- aşkar olunmuş nöqsanların aradan qaldırılması üçün valyuta nəzarəti orqanlarının tələblərini vaxtında yerinə yetirmək və s.

Valyuta hüquq münasibətlərinin xüsusi qrup subyektləri kimi müvəkkil banklar və Mərkəzi Bank çıxış edir.

Müvəkkil banklar qanunvericiliyə uyğun yaradılan və Mərkəzi Bankın verdiyi lisenziya əsasında valyuta əməliyyatlarının aparılması hüququ olan banklar və digər kredit təşkilatlarıdır. Müvəkkil banklar olmadan xarici valyutanın alqı-satqı əməliyyatları etibarsız hesab olunur və həmin əməliyyatları həyata keçirmiş şəxslər inzibati və cinayət məsuliyyəti daşıyırlar. Müvəkkil bankların həyata keçirdiyi əməliyyatların dairəsi Mərkəzi Bankın verdiyi valyuta mübadiləsi fəaliyyətinə dair lisenziyasından asılıdır. Müvəkkil banklar, rezidentlər və qeyri-rezidentlər valyuta və bank qanunvericiliyi qarşısında məsuliyyət daşıyırlar. Bu təşkilatlar, onların maliyyə, valyuta bazarlarında funksiyaları və vəzifələri haqqında dərsləyin XIV fəslində geniş izah verilmişdir.

Mərkəzi Bank maliyyə bazarlarında valyuta mübadiləsi əməliyyatlarının tənzimlənməsi və ona nəzarətin, valyuta siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətində valyuta hüquq münasibətlərinin subyekt kimi çıxış edən dövlət qurumudur. Mərkəzi Bankın vəzifələri və səlahiyyətləri haqqında dərsləyin XIII fəslində əhatəli şərh verilmişdir.

Ümumiyyətlə, valyuta-hüquq münasibətlərinin məhiyyətini rezident və qeyri-rezidentlər tərəfindən həyata keçirilən valyuta əməliyyatları və bununla əlaqədar yaranan hüquq və öhdəliklər, həmçinin valyuta tənzimlənməsini və nəzarətini həyata keçirən orqanların hüquq və öhdəlikləri təşkil edir.

16.2. Dünya valyuta sistemi

Dünya valyuta sistemi öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçmişdir. Bu mərhələlərin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Beynəlxalq mübadilə milli

məkanlar, milli pul vahidləri arasında münasibətlərin yaranması və həyata keçirilməsini tələb edirdi. Elmi mənbələrdə dünya valyuta sisteminin inkişafı **4 mərhələyə bölünür:**

- paris valyuta sistemi (1816-1914-cü illər),
- genuya valyuta sistemi (1922-1944-cü illər),
- bretton-vuds valyuta sistemi (1944-1976-cı illər),
- yamayka valyuta sistemi (1976-1978-ci illərdən hal-hazırədək).

Paris valyuta sistemi Birinci Dünya müharibəsinə qədər fəaliyyətdə olmuşdur. Qızıl sikkə standartının xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarət idi: əmtəələrin qiymətlərinin qızıla hesablanması, qızıl pulların dövriyyədə olması və dövlət sikkəxanaları tərəfindən istənilən sahib üçün onların qeyri-məhdud miqdarda zərb edilməsi (kəsilməsi), nominal üzrə kredit pulların azad şəkildə qızıl sikkələrə dəyişdirilməsi, qızılın idxal və ixracına məhdudiyyətin olmaması, daxili bazarda qızıl sikkələrlə yanaşı, məcburi kursla dövlət kağız pullarının da dövriyyədə olması. Paris valyuta sistemi dünya pulu kimi yalnız qızılı qəbul edirdi.

XX əsrin əvvəllərində ABŞ və Fransanın iqtisadi gücü artmağa doğru meyil etdi və bu, Böyük Britaniyanın mövqeyini sarsıtmağa başladı. Birinci Dünya müharibəsi dövründə ABŞ-dən başqa, digər dövlətlər də banknotların qızıla dəyişdirilməsini dayandırdı və qızıl standartı sistemi dağılmağa başladı. Beləliklə, daxili dövriyyədə qızıl çıxarıldı və qızıla dəyişdirilə bilməyən kağız banknotlarla əvəz edildi. Beynəlxalq ödəmələrdə ölkələr arasında qızılın sərbəst hərəkəti qadağan olunur.

Birinci Dünya müharibəsinin bitməsi və xarici-iqtisadi əlaqələrin bərpa olunması beynəlxalq valyuta sisteminin yeni prinsiplərinin işlənməsinin zəruriliyini meyda-

na çıxardı. Beləliklə, beynəlxalq valyuta sisteminin inkişafında ikinci mərhələ başlandı.

Genuya valyuta-pul sistemi (1922-1944-cü illər)

– Birinci Dünya müharibəsi qızıl standartı sisteminə güclü zərbə vurdu və Genuya valyuta-pul sisteminin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bunun əsası ABŞ, Böyük Britaniya və Fransanın himayəsi ilə 1922-ci ildə Genuyada (İtaliya) keçirilən Beynəlxalq konfransın qərarı ilə qoyuldu. İqtisadi və maliyyə məsələləri üzrə keçirilən bu konfransda qeyd olunmuşdur ki, kapitalist ölkələrin qızıl ehtiyatı xarici ticarət və digər əməliyyatlar üzrə hesablaşmaların nizama salınması üçün kifayət deyil. Bu konfransda ABŞ istisna olmaqla dünyanın bütün aparıcı fəvqəlbəşər dövlətlərin daxili dövriyyəsindən qızıl standartı çıxarıldı, digər dövlətlərin (Böyük Britaniya və Fransa, Almaniya və İtaliyanın) kağız pullarının qızıla dəyişdirilməsi dayandırıldı. Avropa ölkələrində hərbi xərclərin çoxalması ilə əlaqədar pul kütləsinin kəskin şəkildə artması milli hökumətləri milli valyutaların qızıla dəyişdirilməsini dayandırmağa məcbur etdi.

Konfransda qızıldan və ingilis funt sterlinqindən başqa, beynəlxalq hesablaşmalarda ABŞ dollarının da istifadə olunması tövsiyə olundu. Beynəlxalq ödəmə vasitəsi rolunu yerinə yetirmək üçün təklif olunmuş hər iki valyuta deviz adını aldılar. Əksər ölkələr Almaniya, Avstraliya, Danimarka, Norveç və s. qızıl-deviz qəbul etdilər. 1929-1933-cü illərdə dünya iqtisadiyyatında baş vermiş böhranla əlaqədar kağız pullar kəskin şəkildə qiymətdən düşməyə başladı. Hissə-hissə olsa da, qızıl standartına qayıtma cəhdləri qəti olaraq iflasa uğradı və bütün ölkələrin daxili dövriyyəsində qızıl standartı aradan götürüldü.

Bretton-Vuds valyuta sistemi - (1944-1976-cı illər) 1944-cü ildə beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülündə yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. İkinci Dünya müharibəsindən sonra qalib ölkələr qarşısında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yeni əsaslar üzərində qurulması ilə əlaqədar mürəkkəb məsələ meydana çıxdı. Az da olsa, beynəlxalq ticarətin və beynəlxalq maliyyənin milli üstqurum orqanları vasitəsilə tənzimlənməsi, bir çox ölkələrin borc öhdəliklərinin qaydaya salınması və digər məsələlər yeni bir sistemə keçilməklə beynəlxalq səviyyədə razılaşdırmanı, eləcə də milli üstqurum səviyyəsində əlaqələndirilməni təkidlə tələb edirdi. 1944-cü ilin iyul ayında Amerikanın Bretton-Vuds şəhərində keçirilən konfransda yeni beynəlxalq valyuta sistemi yaradıldı. Bu sistem qızıl və iki devizə-funt sterlinq və ABŞ dollarına əsaslanırdı. Axırıncılara əsas rol ayrıldığından bu sistem qızıl-valyuta standartı adını almışdı. Bu standart yalnız beynəlxalq valyuta sistemində aid idi, daxili pul sistemləri xırdalanmayan kredit pulları əsasında fəaliyyət göstərirdi.

Bu sistemin məğzi onun müəyyən edilmiş valyuta kursu sistemində əsaslanmışdır. Bu ideyanın müəlliflərinin (o cümlədən Keynsin) fikrincə, valyuta kursunun sabit olması və çox az (əhəmiyyətsiz dərəcədə) qalxıb-enməsi bütün dünya, birinci növbədə isə aparıcı kapitalist ölkələrinin pul sisteminin dayanıqlığını təmin etməlidir. Sistemin mühüm cəhəti ondan ibarət oldu ki, milli valyutaların kursu dollarla müəyyən edildi (1 troy unsiya – 31,1 qram = 35 dollar dəyərində). Valyutaların dollara nisbətən (həm də qızıl) bu və ya digər tərəfə azad şəkildə pariteti 0,75% qalxıb-düşə bilərdi. Milli valyuta kursu bu həddə çatdıqda bu sistemin iştirakçısı olan dövlətlərin dövlət bankları öz ehtiyatlarında olan dolları satmaqla öz valyutasını almağı və beləliklə, öz valyuta-

sının kursunu qaldırmağı öhdələrinə götürdülər. Belə mexanizm ölkə daxilində maliyyə sabitliyini təmin edirdi. O cümlədən, kreditlərə dayanıqlı faiz dərəcələri sabit saxlanılırdı ki, bu da ölkəyə xarici kapital axınını formalaşdırır və bütövlükdə iqtisadi inkişaf üçün qənaətbəxş işgüzar konyuktura yaradırdı. 30 ilə yaxın dövrdə fəaliyyət göstərmiş Bretton-Vuds beynəlxalq valyuta sistemi 1973-cü ildə öz fəaliyyətini dayandırdı və bundan sonra **Yamayka valyuta sistemi** yaradıldı. Bu valyuta sisteminin əsas prinsipləri 1976-1978-ci illər BVF nizamnaməsinə edilən yeni dəyişiklərdə öz əksini tapmışdır. Yeni valyuta sisteminin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, BVF-nin üzvləri qəbul olunmuş prinsiplər daxilində “sabit” və ya “dəyişkən” məzənnə sistemindən sərbəst olaraq lazım bildiklərini seçə bilərlər. Milli valyuta üçün qızıl məzənnəsinin və ya möhkəm valyuta paritetinin müəyyən edilməsi zəruri deyildir. Hər bir ölkə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki dəyişiklərdən asılı olaraq dəyişən (üzən) valyuta məzənnəsi müəyyən edə bilər. Bu sistemin tətbiq edilməsindən sonra qızıl BVF ilə onun üzvləri arasındakı hesablaşmalardan və həmçinin dəyər ölçüsü rolunu oynamaqdan kənarlaşdırıldı.

Avropa Valyuta Sistemi (AVS) Avropa iqtisadi integrasiyası çərçivəsində milli valyutaların fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq əmələ gələn iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. AVS dünya valyuta sisteminin mühüm tərkib hissəsi olaraq Avropa bazarlarını kredit ehtiyatları ilə təmin etmək və dünya bazarının tələbatlarına xidmət etmək funksiyasını yerinə yetirir. **Avropa Valyuta Sistemi 13 mart 1979-cu ildə aşağıdakı məqsədlər üçün fəaliyyətə başlamışdır:**

- iqtisadi integrasiyanın sürətli inkişafına kömək etmək,

- avropa ittifaqı daxilində yüksək dərəcədə valyuta sabitliyini bərqərar etmək,
- avropa ittifaqı bazarının dolların ekspansiyasından mühafizə etmək,
- beynəlxalq iqtisadi və valyuta münasibətlərinə sabitləşdirici təsir göstərmək.

Avropa Valyuta Sisteminə gedən proses çox uzun olmuş, özünün inkişafında bir sıra mərhələlərdən keçərək vahid Avropa valyutasının – avronun formalaşması ilə başa çatmışdır.

Ölkənin valyuta ehtiyatlarının əsas hissəsini qızıl və xarici valyutanın mərkəzləşdirilmiş ehtiyatları, Beynəlxalq Valyuta Fondunda (BVF) yerləşdirilmiş **SDR** tipli beynəlxalq valyuta-ödəmə vasitələri və ölkənin ehtiyat valyutası təşkil edir. Beynəlxalq valyuta regional valyutalar da daxil olmaqla beynəlxalq birliklərin, beynəlxalq fondların və ya regional birliklərin üzvləri arasında hesablaşmalarda istifadə edilir. Hal-hazırda dünya ticarətinin ayrı-ayrı sektorlarında beynəlxalq valyuta qismində SDR-dən istifadə edilir. **Xüsusi Borcalma Hüquqları (SDR)** (ingiliscə - special drawing rights) Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən buraxılan və xüsusi hesablarda qeydlər aparmaqla nağdsız beynəlxalq hesablaşmalarda və BVF-nin hesab vahidi qismində istifadə edilən beynəlxalq ödəmə və ehtiyat vasitəsidir. 1969-cu ildə BVF beynəlxalq likvidliyin daimi defisitinin artan təhlükəsini nəzərə alaraq, həmçinin dünya ticarətinin genişlənməsi və qızıl istehsalının məhdudluğu səbəbindən SDR - süni valyutasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. SDR əsas ehtiyat valyuta kimi ölkənin ödəmə balansını təmin etmək üçün yaradılmışdır. SDR-in ilk buraxılışı üç mərhələ üzrə 1970-1972-ci illər arasında 9,5 milyard dollar həcmində həyata keçirilmişdir. Ehtiyac

olduqda iqtisadi siyasət sahəsində öz üzərinə hər hansı ilkin şərtləri qəbul etməklə ölkə öz SDR kvotasını BVF tərəfindən göstərilən valyutaya dəyişə bilər. Ölkə beş illik dövr müddətində ayrılmış SDR-in təxminən 70%-nin istifadəsi şərtlərini yerinə yetirməlidir. SDR ilə dəyişmək üçün öz şəxsi valyutasını və ya digər ölkənin valyutasını təqdim etməli olduğuna görə ölkə faktiki olaraq SDR alırdı. Hal-hazırda SDR-in məzənnəsi 4 əsas valyutanın səbəti ilə müəyyən edilir (ABŞ dolları, yapon iyni, avro və funt sterlinq). Ölkənin SDR-dəki avuarları (aktivləri) onun təxsisatlarından çox olarsa, ölkə faiz əldə edir və əksinə, SDR-dəki avuarları onun təxsisatlarından az olarsa ölkə faiz ödəyir. SDR-dən yalnız rəsmi sazişlərin keçirilməsi üçün ödəmə vasitəsi kimi deyil, həmçinin müəyyən dərəcədə ticarət məqsədləri üçün istifadə etməyə başladılar. 1975-ci ildə ilk dəfə olaraq SDR-də denominasiya edilmiş xüsusi təminatlı istiqraz vərəqələri meydana çıxdı və 1977-ci ildən başlayaraq Nəqliyyat Aviasiyası Beynəlxalq Assosiasiyasının orqanları daşınmanın və yük tariflərinin ödənişi üçün SDR-dən istifadə etməyə başladılar. Misirdəki Süveyş kanalında rüsumların fiksasiyası üçün SDR tətbiq edilir. SDR ödəmə balanslarının tənzimlənməsi, rəsmi valyuta ehtiyatlarının artırılması, milli valyutaların qiymətinin müqayisəsi üzrə dünya pullarının bir sıra funksiyalarını yerinə yetirir, lakin fərdi dəyər və real təminata malik deyil. 1970-ci ilin yanvar ayında ilk SDR-lərin buraxılışından sonra və 1979-1981-ci illərdəki ikinci buraxılışı nəzərə alaraq hal-hazırda 21,3 milyard SDR mövcuddur. SDR-in bölgüsü BVF-də ölkələrin kvotasına mütənasib olaraq avtomatik həyata keçirilir.

Hazırda Azərbaycanın BVF-də kvotası 160,9 milyon SDR və ya BVF-nin ümumi kvotasının 0,07%-i, səs hüququ isə 2346 və ya ümumi səslerin 0,09%-i həcmindədir.

Zaman keçdikcə pulun özü də inkişaf edən texnoloji nailiyyətlər sayəsində yeni və daha geniş imkanlara malik ödəniş vasitəsinə çevrilir. Bunlardan biri də kriptovalyutalardır. **Kriptovalyuta**—virtual (rəqəmsal) valyutanın bir növü olmaqla bərabər elektron ödəniş şəbəkəsidir. İnternet şəbəkəsinin global xarakter daşdığı bir dövrdə kriptovalyuta maliyyə sistemində innovativ bir yenilikdir və ödəniş vasitəsi kimi yaxın gələcəkdə ən ideal valyuta olacağı qaçılmazdır. Mütəxəssislər kriptovalyutanı internetin qızılı hesab edirlər.

Kriptovalyutanın əldə edilməsi prosesi **mayning** adlanır və bu zaman kriptografiyadan istifadə olunduğundan valyuta sözünün əvvəlində “kripto” ön şəkilçidən istifadə olunur. Hər bir kriptovalyuta vahidi ingilis dilində **Coin** adlanır və coinlərin emissiyası yalnız qabaqcadan müəyyən olunmuş alqoritm əsasında məhdud sayda ola bilər. Coinlərin hər birində şifrələnmiş informasiya mövcuddur və istənilən növ saxtakarlıqdan mühafizə olunur. Coinlərin şəbəkədə olmasını, onların uçotunu və hesabatının aparılmasını Blokçeyin sistemi təmin edir.

Kriptovalyuta hər hansı dövlətin siyasətindən, qanunlarından, pul vahidindən asılı deyil və heç bir dövlət tərəfindən tənzimlənmir. Onun qiyməti bazarda tələb-təklif əsasında müəyyən olunur və digər ölkələrin valyutası ilə mövcud bazar məzənnəsi ilə mübadilə edilə bilər. Bu valyuta növündən istifadə etməyi heç kim məcbur və ya qadağa edə bilməz, çünki rəqəmsal valyutanın dövriyyəsinə və onu istifadə edənlərə heç kim nəzarət etmir.

Kriptovalyuta isə birbaşa internet şəbəkəsində yaradılır və heç bir ölkənin maliyyə-valyuta sistemi ilə əlaqəli deyil. Əsas göstəriciləri: mərkəzləşdirilmiş nəzarət mexanizminin olmaması, inflyasiyaya məruz qalması, saxta emissiya xüsusiyyətinin qeyri-mümkün olması. Fiziki və hüquqi şəxslər bir-biri ilə bank və ya hər hansı vasitəçi olmadan heç bir komissiya xərci ödəmədən valyuta mübadiləsi edə bilirlər. Mütəxəssislər kripto-valyutanı maliyyə sahəsində inqilabi yenilik hesab edirlər.

16.3. Valyuta tənzimlənməsinin mahiyyəti və prinsipləri

Valyuta tənzimlənməsi ölkədə valyuta dövriyyəsinin idarəedilməsi, valyuta əməliyyatlarına nəzarət, valyuta kursunun müəyyən edilməsi, həmçinin xarici valyutadan istifadə məhdudiyyətinin tətbiqi və milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində səlahiyyətli dövlət orqanlarının həyata keçirdiyi iqtisadi, hüquqi və təşkilati tədbirlərin məcmusudur.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini əldə etdi. Dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsi digər sahələrdə olduğu kimi, iqtisadi sahədə də köklü islahatların aparılması zərurətini ortaya qoydu. Bu istiqamətdə ən mühüm məsələlərdən birini milli valyuta sisteminin formalaşdırılması, onun dayanıqlığının təmin edilməsi, həmçinin xarici valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsi təşkil edir. Dövlət qarşısında duran bu vəzifələr həm də ölkə iqtisadiyyatının bazar prinsipləri əsasında səmərəli idarə edilməsini, eyni zamanda onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını şərtləndirən amillər hesab edilirdi. Müstəqilliyin ilk illərində

qeyd olunan sahədə tənzimləməni formalaşdırmaq və onu beynəlxalq hüquq normalarına uyğun həyata keçirmək hüquqi bazanın yaradılmasını tələb edirdi. Bu baxımdan, 21 oktyabr 1994-cü ildə “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun və digər normativ hüquqi aktların (“Banklar haqqında”, “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları və s.) qəbul edilməsi olduqca əhəmiyyətli idi.

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının 1992-ci ildən Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) üzvü olması ölkəmizdə iqtisadi sahədə, o cümlədən maliyyə-kredit və valyuta tənzimlənməsi sahəsində islahatların daha da sürətlənməsini, bu sahədə qəbul edilən normativ hüquqi aktların beynəlxalq hüquq normaları standartlarına uyğunlaşmasını təmin etmişdir.

Valyuta münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi Azərbaycan dövlətinin müstəsna səlahiyyətinə aiddir, lakin Azərbaycan Respublikasında valyuta münasibətlərini tənzimləyən qanunlar beynəlxalq qanun və norma-lara uyğun olmalı və onlara zidd olmamalıdır. Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvü olarkən Bretton-Vuds müqaviləsində müəyyən olunmuş bütün prinsip və qaydaları qəbul etmiş və öz valyuta siyasətini həyata keçirərkən onlara əməl etməyi öz üzə-rinə götürmüşdür. Bretton-Vuds müqaviləsində göstərilir ki, üzv dövlətlər valyuta tənzimi üzrə tədbirlər haqqında onların hüquqi qüvvəyə mindiyi vaxta qədər 30 gün müddətində, habelə valyuta tənzimləmə tədbirlərində hər hansı bir dəyişiklik barədə 30 gün müddətində Beynəlxalq Valyuta Fondunu xəbərdar etməlidir. Hazır-da Azərbaycan Respublikası ilə Beynəlxalq Valyuta Fondu arasında maliyyə, valyuta və digər sahələrin

daha da inkişaf etdirilməsi və müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində səmərəli əməkdaşlıq davam etdirilir.

Valyuta sahəsində tənzimlənmənin əsas prinsiplərinə aiddir:

- valyuta tənzimləməsi sahəsində reallaşdırılan dövlət siyasətinin prioritet iqtisadi tədbirləri,
- rezident və qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatlarına dövlət orqanlarının əsassız müdaxiləsinin edilməməsi,
- hökumətin vahid daxili və xarici valyuta siyasəti,
- valyuta əməliyyatlarını həyata keçirərkən rezident və qeyri-rezidentlərin hüquqlarının müdafiəsinin və iqtisadi maraqlarının dövlət tərəfindən təmin edilməsi.

Valyuta tənzimlənməsi sahəsində reallaşdırılan dövlət siyasətinin prioritet iqtisadi tədbirləri prinsipinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada dövlət xarici valyuta tədavülünün tənzimləməsində siyasi vasitələrlə yox, daha çox iqtisadi tədbirlərlə tənzimləməyə üstünlük verir. Bu istiqamətdəki tədbirlərə hüquqi və fiziki şəxslərin xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və inkişafı üçün müxtəlif imtiyazların (vergi güzəştləri, subsidiya və s.) verilməsi, idxal-ixrac əməliyyatlarını həyata keçirən müəssisə və təşkilatların dövlət büdcəsindən məqsədli maliyyələşdirilməsi, Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaiti hesabına, xüsusilə hazırda həyata keçirilən dövlət siyasətinin prioritet sahəsi kimi ixrac yönümlü məhsul istehsal edən qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrə güzəştli və uzunmüddətə kreditləşmə və s. aiddir. Respublikamızda son illər qeyd olunan istiqamətdə kompleks islahatlar həyata keçirilmiş, o cümlədən güzəştli kreditlərdən daha səmərəli istifadə məqsədilə Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun kreditlərinin

illik faiz dərəcəsi 6%-dən 5%-ə endirilmişdir. Eyni zamanda yeni qaydalarda orta həcmli kreditlərin hədləri dəyişdirilərək 50,0 min manatdan 1,0 milyon manatadək müəyyən edilmişdir. Biznes subyektlərinə verilən güzəştli kredit məbləğinin həddi 10,0 milyon manata çatdırılmış, kreditin müddəti 10 il, güzəşt müddəti isə 5 il müəyyən edilmişdir. Bundan başqa, ölkəyə daha çox xarici valyutanın daxil olması üçün dövlət tərəfindən qeyri-neft iqtisadiyyatı sahələrinin inkişafı istiqamətində bir sıra mühüm tədbirlər görülmüşdür. Bu istiqamətdə son illər ixracın stimullaşdırılması, rəqabət qabiliyyətli qeyri-neft məhsullarının istehsalı və ixracının artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin imzaladığı “Qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 01 mart 2016-cı il tarixli, “Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 18 yanvar 2016-cı il tarixli Sərəncamlarını göstərmək olar.

Dövlətin həyata keçirdiyi səmərəli və məqsədyönlü iqtisadi tədbirlər nəticəsində qeyri-neft sektoru üzrə ixrac ilbəil artmaqdadır. Belə ki, 2021-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə ixrac 2,7 milyard ABŞ dolları, 2022-ci ildə isə 3,0 milyard ABŞ dolları olmuşdur. 2021-ci ilə müqayisədə 2022-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə ixracın həcmnin 300 milyon ABŞ dolları və ya 10,3% artması ölkəmizə həmin məbləğdə daha çox xarici valyutanın daxil olması deməkdir.

Valyuta tənzimlənməsi sahəsində dövlət siyasəti elmi mənbələrdə valyuta siyasəti adlanır. Valyuta siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla özündə ölkə daxilində və xaricində valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsi istiqamətində dövlətin iqtisadi orqanları, beynəlxalq valyuta-maliyyə təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi, hüquqi və təşkilati tədbirlərin

məcmusunu əks etdirir. Valyuta siyasəti hər maliyyə ili üçün qəbul olunur və il ərzində icra edilir. Dövlətin valyuta siyasətinin əsas istiqamətləri Nazirlər Kabineti və Mərkəzi Bank tərəfindən hazırlanır, beynəlxalq maliyyə-valyuta təşkilatları tərəfindən aparılan dünya valyuta siyasətini, dünyada baş verən qlobal iqtisadi dəyişiklikləri, ölkənin iqtisadi vəziyyətini və s. nəzərə alaraq həyata keçirilir. Ona görə də bu siyasət iki formada aparılır: **cari valyuta siyasəti və uzunmüddətli valyuta siyasəti.**

Cari valyuta siyasəti çərçivəsində valyuta müdaxiləsi, faiz dərəcəsi, ölkənin tədiyə balansının vəziyyətinin təhlili və s. metodları ilə valyuta bazarında operativ tənzimləmə həyata keçirilir.

Uzunmüddətli valyuta siyasəti isə dövlətlərarası ikitərəfli əlaqələr və bağlanmış müqavilələrin köməyi ilə, hər şeydən əvvəl Beynəlxalq Valyuta Fondu çərçivəsində valyuta islahatlarının, valyuta mexanizmi vasitələrinin ardıcıl dəyişdirilməsi üzrə uzunmüddətli tədbirləri özündə əks etdirir.

Rezident və qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatlarına dövlət orqanlarının əsassız müdaxilənin edilməməsi prinsipinin əsas mahiyyəti səlahiyyətli orqanların qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, valyuta əməliyyatlarını həyata keçirən müəssisələrin fəaliyyətinə qanunsuz şəkildə mane olmamasından ibarətdir. Nəzərə alsaq ki, valyuta münasibətləri spesifik xüsusiyyətlərə malikdir və bu münasibətlərə hər hansı qanunsuz müdaxilə ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərə bilər. Ona görə də rezident və qeyri-rezidentlər tərəfindən həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarına dövlətin müdaxiləsi əsasən ölkənin valyuta ehtiyatlarının əhəmiyyətli dərəcədə azalması, valyuta kursunun kəskin dəyişməsi və qeyri-qanuni valyuta əməliyyat-

yatlarına yol verildiyi hallarda baş verir. Valyuta qanunvericiliyinə görə, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Komitəsi valyuta sərvətlərinin ölkəyə gətirilməsi və ya ölkədən çıxarılması zamanı cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasının və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin izlərini aşkar etdikdə cinayətin izlərinin qorunması və götürülməsi üçün tədbirlər görməli, əldə olunmuş sənədləri aidiyyəti üzrə cinayət təqibini həyata keçirən orqana göndərməli, habelə bu barədə məlumatı Maliyyə Monitoringi Xidmətinə təqdim etməlidir.

Hökumətin vahid daxili və xarici valyuta siyasəti prinsipinin əsas mahiyyəti odur ki, istər daxili, istərsə də xarici valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsi üçün dövlət ümumi əsaslar müəyyən edir. Yəni dövlət tərəfindən ayrı-ayrı subyektlərə görə valyuta kursuna təsir edən müxtəlif mexanizmlər, hər hansı valyuta məhdudiyyətləri və s. tətbiq edilməməlidir. Bu prinsip valyuta əməliyyatlarını həyata keçirən rezident və qeyri-rezidentlər üçün vahid yanaşmanı dəstəkləyir.

Valyuta əməliyyatlarını həyata keçirərkən rezident və qeyri-rezidentlərin hüquqlarının müdafiəsinin və iqtisadi maraqlarının dövlət tərəfindən təmin edilməsi prinsipində əsas meyar kimi qeyd olunan şəxslərin konstitusiyaya hüquqlarının təmin olunması götürülür. Dövlət valyuta hüquq münasibətləri subyektlərinin maraq və hüquqlarının inzibati və məhkəmə qaydasında müdafiəsinə təminat verir. Eyni zamanda rezident və qeyri-rezidentlər öz maraqlarının müdafiəsi üçün digər qanuni üsullar seçə bilirlər, məsələn, beynəlxalq arbitraj məhkəməsinə müraciət. Qeyd edək ki, qanunvericilik həm rezident və qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatları zamanı dövlət maraqlarının müdafiəsini, həm də onun

valyuta hüquq münasibətlərinin subyekti kimi hüquqlarını təmin edir.

“Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 1994-cü il tarixli Qanununun 2-ci maddəsinə (milli valyuta ilə əməliyyatlar) əsasən rezidentlər arasında milli valyuta ilə hesablaşmalar heç bir məhdudiyyət qoyulmadan aparılır. Eyni zamanda qanunda qeyd olunur ki, rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən milli valyutanın və milli valyutada ifadə edilmiş qiymətli kağızların Azərbaycan Respublikasından çıxarılması və göndərilməsi, eləcə də Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və göndərilməsi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının və Nazirlər Kabinetinin birgə müəyyən etdikləri qaydada həyata keçirilir.

Qeyd olunan istiqamətdə münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin 28 noyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasının rezidentlərinin xarici valyutada, habelə qeyri-rezidentlərin milli və xarici valyutada əməliyyatlarının aparılması” və Nazirlər Kabinetinin 10 oktyabr 2018-ci il tarixli 434 nömrəli qərarı ilə “Rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən milli valyutanın nağd şəkildə və milli valyutada ifadə olunmuş qiymətli kağızların Azərbaycan Respublikasından çıxarılması və Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi zamanı bəyan edilməsi” Qaydaları təsdiq edilmişdir. Təsdiq edilmiş qaydalara görə, bank hesabı açılmadan Azərbaycan Respublikasının daxilində və Azərbaycan Respublikasından kənara xarici valyutada pul köçürmələri yalnız rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər tərəfindən aparıla bilər. Rezident və qeyri-rezident hüquqi şəxslər tərəfindən bank hesabı açılmadan xarici valyutada pul köçürməsi əməliyyatlarının aparılmasına yol verilmir. Rezident və qeyri-

rezident fiziki şəxsin xeyrinə bank hesabı açılmadan pul köçürməsi əməliyyatları üzrə daxil olan vəsait bank tərəfindən məhdudiyyət olmadan qəbul edilir və ödənilir. Köçürülmüş xarici valyuta vəsaitləri vəsaiti alana nağd şəkildə verilir və ya onun tapşırığı ilə bank hesabına köçürülür. Rezident və qeyri-rezident fiziki şəxs Azərbaycan Respublikasından kənara bank hesabı açmadan xarici valyuta vəsaitlərini məqsədi bəyan etməklə təqvim ayı ərzində isə 20000 (iyirmi min) ABŞ dolları ekvivalentində məbləğdə köçürə bilər. Rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin xarici valyutada olan bank hesablarına nağd və nağdsız qaydada daxil olan xarici valyuta bankları tərəfindən məhdudiyyət olmadan onların hesablarına mədaxil edilir. Rezidentlər Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənarda xarici valyuta hesablarını sərbəst şəkildə açə bilər.

Təsdiq olunmuş qaydaya görə, rezident və qeyri-rezident hüquqi şəxslər nağd milli valyutanı (kağız və metal pul nişanları), milli valyutada ifadə olunmuş qiymətli kağızları və milli valyutada ifadə olunmuş yubiley və xatirə pul nişanlarını nominal məbləğindən asılı olmayaraq gömrük orqanlarına bəyan etməklə Azərbaycan Respublikasından çıxara və Azərbaycan Respublikasına gətirə bilərlər. Eyni zamanda rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər 20000 manat məbləğində olan nağd milli valyutanı və milli valyutada ifadə olunmuş qiymətli kağızları gömrük orqanlarına **şifahi** formada bəyan etməklə, 20000 manat və ondan yuxarı məbləğdə olan nağd milli valyutanı və milli valyutada ifadə olunmuş qiymətli kağızları isə gömrük orqanlarına **yazılı** formada tam məbləğdə bəyan etməklə, Azərbaycan Respublikasından çıxara və Azərbaycan Respublikasına gətirə bilərlər.

Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin 03 mart 2016-cı il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən xarici valyutanın Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və Azərbaycan Respublikasından çıxarılması” **Qaydalarına** əsasən rezident və qeyri-rezident fiziki və hüquqi şəxslər xarici valyutanı gömrük prosedurlarına əməl etməklə məhdudiyyət olmadan Azərbaycan Respublikasına gətirə bilirlər. Rezident və qeyri-rezident fiziki və hüquqi şəxslər məbləği 10000 ABŞ dolları ekvivalentinədək olan xarici valyutanı gömrük orqanında şifahi formada bəyan etməklə Azərbaycan Respublikasından nağd şəkildə çıxara bilirlər. Eyni zamanda rezident və qeyri-rezident fiziki və hüquqi şəxslər 10000 ABŞ dolları ekvivalenti məbləğindən 50000 ABŞ dolları ekvivalenti məbləğinədək olan xarici valyutanı onun əvvəllər Azərbaycan Respublikasına nağd şəkildə gətirilməsini təsdiq edən gömrük sənədlərini və yazılı formada bəyannaməni gömrük orqanına təqdim etməklə Azərbaycan Respublikasından nağd şəkildə çıxara bilirlər. Qaydaya görə, rezident fiziki şəxslər Azərbaycan Respublikasından kənarda onun ərazisində emissiya olunmuş ödəniş kartları vasitəsilə təqvim ayı ərzində cəmi 10.000 (on min) ABŞ dolları ekvivalentinədək məbləğdə pul vəsaitini nağdlaşdıra bilirlər.

Valyuta qanunvericiliyində hüquqi şəxs olan rezidentlər tərəfindən cari valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün heç bir məhdudiyyət qoyulmur. Valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsi istiqamətlərindən birini də valyuta mübadiləsi fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin nizama salınmasıdır.

“Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunun 3-cü maddəsində göstərilir ki, rezidentlər və qeyri-rezidentlər Azərbaycan Respublikasının daxili

valyuta bazarında qanunla müəyyən edilmiş qaydada xarici valyutanı satmaq, almaq və dəyişdirmək hüququna malikdirlər. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında valyuta mübadiləsi fəaliyyətini həyata keçirmək hüququna yalnız bank qanunvericiliyinə əsasən lisenziya almış yerli banklar, xarici bankların yerli filialları, “Poçt haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən lisenziya almış poçt rabitəsinin milli operatoru və valyuta mübadiləsi fəaliyyətinə lisenziya almış şəxslər malikdirlər. Qanunvericiliyə görə, valyuta mübadiləsi fəaliyyətini həyata keçirən şəxsə lisenziya Mərkəzi Bank tərəfindən **müddətsiz** verilir və lisenziya verildiyi gündən qüvvəyə minir. Lisenziya yalnız onu almış şəxs tərəfindən istifadə edilə bilər. Lisenziya üçüncü şəxslərə ötürülə bilməz. Lisenziyanın qüvvəsi lisenziya sahibinin təsisçi (iştirakçı) olduğu hüquqi şəxslərə, habelə lisenziyanın sahibi ilə birgə fəaliyyət, o cümlədən onunla əməkdaşlıq barədə müqavilə əsasında fəaliyyət göstərən başqa şəxslərə şamil edilmir. Valyuta mübadiləsi fəaliyyətinin həyata keçirildiyi obyektə valyuta mübadiləsi fəaliyyətindən başqa, digər xidmətlərin həyata keçirilməsi qadağandır. Fəaliyyətin həyata keçirildiyi hər bir obyekt üçün lisenziyanın ayrıca əlavəsi təqdim olunur.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı manatın sabitliyini təmin etmək məqsədilə xarici valyutanın alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar aparmaqla valyuta bazarına müdaxilə edərək, valyuta mübadiləsi fəaliyyəti zamanı xarici valyutanın alqı-satqı əməliyyatlarında satış məzənnəsinin alış məzənnəsindən kənarlaşmasına hədd qoya və (və ya) bu əməliyyatların yuxarı həddinə dair tələblər müəyyən edə bilər.

Qanunvericiliyə görə, banklar arasında xarici valyutanın alqı-satqısı əqdləri barədə məlumat Azərbaycan

Respublikasının Mərkəzi Bankına təqdim edilir. Bu məlumatın forması və təqdim edilməsi qaydası, eləcə də Mərkəzi Bank ilə kommersiya bankları arasında aparılan xarici valyutanın alqı-satqısı qaydası Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən edilir.

Valyuta qanunvericiliyinə görə, rezidentlər Azərbaycan Respublikasında müvəkkil banklarda xarici valyuta hesablarına malik ola bilirlər. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən başqa hal müəyyən edilmədikdə rezident müəssisə və təşkilatlar əldə etdikləri xarici valyutanı məcburi şəkildə müvəkkil banklardakı öz hesablarına köçürməlidirlər. Müvəkkil banklar tərəfindən rezidentlərin xarici valyuta hesablarının açılması və bu hesablar üzrə əməliyyatların aparılması qaydasını Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı müəyyən edir.

Qeyri-rezidentlər müvəkkil banklarda xarici valyutada və milli valyutada hesablarını açə bilirlər. Bu hesablar üzrə əməliyyatların aparılması qaydası Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən edilir.

Valyuta tənzimlənməsinin tərkib elementlərinə valyuta müdaxiləsi, valyuta məzənnəsi, valyuta ehtiyatı və valyuta məhdudiyyəti daxildir.

Valyuta məzənnəsinin (kursu) tənzimlənməsinin başlıca metodu valyuta müdaxiləsi hesab edilir. **Valyuta müdaxiləsi** Mərkəzi Bankın xarici valyutanın alqı-satqısı yolu ilə onun kursuna təsir etmək məqsədilə valyuta bazarında əməliyyatlara müdaxilə etməsidir. Xarici valyutanın Mərkəzi Bank tərəfindən alınması ona olan tələbi artırır, nəticədə xarici valyutanın kursu yüksəlir, milli valyutanın isə kursu əksinə aşağı düşür. Əksinə, xarici valyutanın Mərkəzi Bank tərəfindən satılması bazarda təklifi artırır, nəticədə xarici valyutanın kursu aşağı

düşür, milli valyutanın kursu isə yüksəlir, yəni xarici valyuta qarşısında dəyər qazanır.

Xarici ölkələrdən alınan əmtəə və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi üçün milli valyutanın xarici valyutaya dəyişdirilməsi (konvertasiya) zərurəti yaranır. Valyutaya tələb və təklifin həcmi onun qiymətindən, yəni valyuta məzənnəsindən (kursundan) asılıdır.

Valyuta məzənnəsi bir ölkənin pul vahidinin digər ölkələrin pul vahidlərində ifadə olunmuş qiymətidir. Valyuta məzənnəsi Mərkəzi Bank tərəfindən keçirilən valyuta hərəracında tələb və təklif mexanizmi vasitəsilə valyutaların müqayisə edilməsi (tutuşdurulması) prosesi nəticəsində formalaşır. Eyni zamanda valyutanın kursunun rəsmi təyin edilməsi də mövcuddur. Azərbaycanda valyuta kursunun rəsmi təyin edilməsini Mərkəzi Bank yerinə yetirir.

Valyuta məzənnəsinin dəyər əsasını alıcılıq qabiliyyətinin paritetliyi, yəni valyuta ilə onun alıcılıq qabiliyyətinin müqayisəsi təşkil edir. Valyuta məzənnəsi həmişə öz dəyər əsasında kənarlaşır. Valyutaya tələb artıqda onun məzənnəsi artır, əksinə, təklif artırsa, məzənnə aşağı düşür. Beləliklə, valyuta kursunun formalaşmasına bir sıra amillər təsir göstərir və **bunlara aiddir**:

- ✓ Valyutaya tələb və təklif,
- ✓ İnflyasiya tempi,
- ✓ Faiz dərəcəsi və qiymətli kağızların gəlirlilik səviyyəsi,
- ✓ Ölkənin tədiyə balansının vəziyyəti,
- ✓ Siyasi, psixoloji amillər və s.

Ölkənin tədiyə balansının aktiv qalığı, yəni ixracın idxaldan çox olması xarici valyuta təklifinin artması ilə müşayiət olunur. Əksinə olduqda isə, yəni passiv qalığ yarandıqda milli valyutanın xarici valyutaya nisbətən

dəyərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Valyuta kursunun (məzənnənin) səviyyəsi iqtisadiyyatın əsas göstəricilərinə, o cümlədən xarici ticarətə, milli məhsulun rəqabət qabiliyyətinə, kapitalın hərəkətinə, inflyasiyanın səviyyəsinə, xarici borcun həcminə və iqtisadiyyatın artım tempinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Eyni zamanda milli valyutanın dəyərinin aşağı düşməsi əmtəə ixracını stimullaşdırır, nəticədə tədiyə balansı aktivləşir. Milli valyutanın beynəlxalq hesablaşmalarda tətbiq olunması və onun xarici pul vahidlərinə dəyişdirilməsi hər bir ölkənin valyuta qanunvericiliyi əsasında tənzimlənir.

Rəsmi valyuta məzənnəsi gömrük sənədləşməsi, debitor və kreditorlarla hesablaşmalar və uçot, eyni zamanda tədiyə balansının tərtibi zamanı və s. istifadə edilir. Ümumiyyətlə, valyuta məzənnəsinin ölkələr üzrə fərqlənməsi onların apardığı valyuta siyasətindən və iqtisadi maraqlarından birbaşa asılıdır.

Valyuta məhdudiyyəti dedikdə valyuta sahəsində əməliyyatların aparılması zamanı qanunvericilik aktları əsasında rezident və qeyri-rezident şəxslərə, müvəkkil banklara tətbiq edilən mədudlaşdırıcı normalar məcmusu başa düşülür. Ölkədə valyuta məhdudiyyətinin tətbiq edilməsi dünyada baş verən iqtisadi proseslər, hökumətin apardığı makroiqtisadi siyasət, tədiyə balansının vəziyyəti, milli valyutaya olan kənar təsirlərin azaldılması ilə bağlı tədbirlər və s. kimi amillərlə əlaqədardır. Valyuta məhdudiyyətləri müvəqqəti və hüquq bərabərliyini pozmamalı xarakterinə malikdir. Azərbaycanda valyuta məhdudiyyətini tətbiq etmək səlahiyyəti olan orqanlar əsasən Nazirlər Kabineti və Mərkəzi Bankdır.

Valyuta ehtiyatı dedikdə dövlətin beynəlxalq hesablaşmaları vaxtında aparması, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, eyni zamanda valyuta bazarının tənzim-

lənmesi və gəlir əldə edilməsi məqsədilə müxtəlif maliyyə aktivlərində yaradılan yüksək likvid vəsait başa düşülür. Azərbaycanın valyuta ehtiyatı Mərkəzi Bankın və Dövlət Neft Fondunun sərəncamında olan vəsaitlərdir. 01 yanvar 2023-cü ilə ölkəmizin valyuta ehtiyatları 58,0 milyard ABŞ dolları olmuşdur ki, bunun da 49,0 milyard ABŞ dolları Dövlət Neft Fondunun, 9,0 milyard ABŞ dolları isə Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatlarıdır. Ölkədə yaradılan valyuta ehtiyatı dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsinə, milli valyutanın möhkəmləndirilməsi məqsədilə valyuta bazarına müdaxilə edilməsinə, makroiqtisadi sabitliyin və iqtisadi artımın təmin edilməsinə sərf edilə bilər.

Valyuta tənzimlənməsi dövlətin xüsusi səlahiyyətli orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycanda normativ hüquqi valyuta tənzimləmə orqanları "Valyuta tənzimi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 1994-cü il tarixli Qanununun 12-ci və 13-cü maddələrinə əsasən, Milli Məclis və Mərkəzi Bankdır.

Milli Məclis valyuta siyasətinin ümumi prinsiplərini, xarici dövlət borcunun limitini, xarici ölkələrə verilən kreditlərin həcmi, Azərbaycan Respublikası büdcəsinin tərkib hissəsi kimi valyuta planını müəyyən edir, valyuta tənzimi və nəzarəti məsələlərinə dair qanunvericilik aktlarını qəbul edir.

Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimini həyata keçirən əsas orqandır. Mərkəzi Bank valyuta tənzimlənməsinin əsas orqanı kimi, "Valyuta tənzimi haqqında" Qanuna əsasən, aşağıdakı **funksiyaları həyata keçirir**:

- Azərbaycan Respublikasında xarici valyutanın və xarici valyutada qiymətli kağızların tədavi və saxlanması sahəsini və qaydasını müəyyən edir,

- valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsinə dair normativ aktlar qəbul edir,
- rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin Azərbaycan Respublikasında xarici valyuta ilə və xarici valyutada olan qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparılması qaydalarını, habelə Azərbaycan Respublikasında qeyri-rezidentlərin milli valyuta ilə və milli valyutada qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparması qaydalarını müəyyən edir,
- rezidentlərə məxsus xarici valyutanın və xarici valyutada olan qiymətli kağızların Azərbaycan Respublikasına məcburi köçürülməsi, gətirilməsi və göndərilməsi qaydasını, habelə Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənarda rezidentlər (qiymətli kağızlar bazarında lisenziyalasdırılan şəxslər, kredit təşkilatları, sığorta bazarının peşəkar iştirakçıları, investisiya fondları və onların idarəçiləri istisna olmaqla) tərəfindən xarici valyuta hesablarının açılmasının hal və şərtlərini müəyyən edir,
- valyuta əməliyyatları üzrə statistikanın vahid formasını, təqdim olunması qaydasını və müddətini müəyyən edir,
- qəbul edilmiş beynəlxalq standartlar əsasında Azərbaycan Respublikası üzrə valyuta əməliyyatlarının statistikasını hazırlayır və dərc edir və s.

16.4. Valyuta əməliyyatlarının növləri

Valyuta əməliyyatı maliyyə əməliyyatlarının xüsusi növü olaraq özündə rezident və qeyri-rezidentin tapşırığı və ya bankın təşəbbüsü əsasında həyata keçirilən valyuta qiymətlilərinin alqı-satqısını, valyutanın ölkəyə

gətirilməsini, ölkədən çıxarılmasını və göndərilməsini əks etdirir.

“Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 1994-cü il tarixli Qanununda **valyuta əməliyyatlarının dairəsi** aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- ❖ valyuta sərvətlərinə mülkiyyət hüququnun və digər hüquqların keçməsi ilə əlaqədar əməliyyatlar, o cümlədən valyuta mübadiləsi əməliyyatları, habelə ödəniş vasitəsi kimi xarici valyutadan və xarici valyutada ödəniş sənədlərindən istifadə edilməsi,
- ❖ valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və göndərilməsi, eləcə də Azərbaycan Respublikasından çıxarılması və göndərilməsi,
- ❖ beynəlxalq pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi.
- ❖ valyuta mübadiləsi fəaliyyəti – Azərbaycan Respublikasında xarici valyutanın qanunla müəyyən edilmiş qaydada alınması, satılması, dəyişdirilməsi və s.

Valyuta qanunvericiliyinə görə xarici valyuta ilə və xarici valyutada qiymətli kağızlarla əməliyyatlar iki növə bölünür:

- **cari valyuta əməliyyatları,**
- **kapitalın hərəkəti ilə bağlı valyuta əməliyyatları.**

“Valyuta tənzimi haqqında” Qanunun 1-ci maddəsinin 9-cu bəndinə əsasən, **cari valyuta əməliyyatlarına aiddir:**

- malların, işlərin və xidmətlərin ixracı və idxalı üzrə hesablaşmaların, eləcə də ixrac-idxal əməliyyatlarının 270 gündən (son dəyişikliyə əsasən bu müddət 2 ildir) artıq olmayan müddətə kreditləşdirilməsi ilə əlaqədar hesablaşmaların həyata keçirilməsi üçün xarici valyutanın Azərbaycan Respublikasına və Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi,

- 270 gündən artıq olmayan müddətə maliyyə kreditlərinin alınması və verilməsi,
- əmanətlər, investisiyalar, kreditlər və kapitalın hərəkəti ilə bağlı başqa əməliyyatlar üzrə faizlərin, dividendlərin və digər gəlirlərin Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi,
- Azərbaycan Respublikasına və Azərbaycan Respublikasından qeyri-ticarət xarakterli köçürmələr, o cümlədən əməkhaqqı, pensiya, aliment və miras üzrə məbləğlərin köçürülməsi, eləcə də digər bu kimi əməliyyatlar.

Malların, işlərin və xidmətlərin alınmasına görə qabaqcadan ödəniş aparıldıqda banka ödənişin təyinatını, şərtlərini və məbləğini əks etdirən sənəd təqdim edilir. Mövcud qanunvericiliyə görə, qabaqcadan ödəniş müqabilində malların ölkəyə idxalını (xidmətlərin göstərilməsini) təsdiq edən gömrük bəyannaməsi (xidmətlərin göstərilməsini təsdiq edən sənəd) banka təqdim olunmalıdır. Əks təqdirdə xeyrinə qabaqcadan ödənişin edildiyi şəxs və ya üçüncü şəxs tərəfindən qabaqcadan ödənilmiş məbləğ geri qaytarılmalıdır. Müvafiq sənədlər ödənişin aparıldığı gündən ən gec **2 (iki)** il müddətində banka təqdim edilmədikdə və ya qabaqcadan ödənilmiş məbləğ geri qaytarılmadıqda və bu zaman idxal edilməyən malların (göstərilməyən xidmətlərin) və ya geri qaytarılmayan məbləğin qalıq dəyəri **10 000 (on min)** ABŞ dolları ekvivalenti məbləğindən çox olduqda bank tərəfindən qabaqcadan ödəniş əməliyyatına dair bütün sənədlər **5 (beş)** iş günü ərzində Mərkəzi Banka təqdim edilir. Mərkəzi Bank tərəfindən təqdim olunmuş sənədlər araşdırılır və qanunvericiliyə uyğun qərar qəbul edilir. Qeyd edək ki, ödənilmiş məbləğ müəyyən edilən müd-

dətdə geri qaytarılmadıqda, növbəti gün inzibati xətanın törədilməsi günü hesab edilir. Ona görə də İnzibati Xətarlar Məcəlləsinin 430-cu maddəsinə (valyuta tənzimi qaydalarının pozulması) əsasən, avans yolu ilə ödənilmiş valyuta vəsaitinin müqabilində müəyyən edilmiş müddətdə (hazırda müddət 2 ildə) müvafiq mallar idxal edilmədikdə, işlər görülmədikdə və ya xidmətlər göstərilmədikdə ödənilmiş valyuta vəsaitinin xaricdən qaytarılmamasına görə **vəzifəli şəxslər** qaytarılmayan valyuta məbləğinin 10%-dən 20%-dək, **hüquqi şəxslər** isə 20%-dən 30%-dək məbləğdə cərimə edilir.

Valyuta əməliyyatları növlərindən biri konvertasiya əməliyyatıdır. **Konvertasiya** dedikdə bir valyuta növünün və ya qiymətli kağızın gündəlik məzənnəyə uyğun olaraq digərinə dəyişdirilməsi əməliyyatıdır. Məsələn, hazırda 1 ABŞ dolları = 1,702 manat, 1 AVRO = 1,9 manat məzənnəyə uyğun konvertasiya edilir. Konvertasiya əməliyyatı müəssisələr üçün ona xidmət edən banklar vasitəsilə nağdsız formada, fiziki şəxslər üçün isə banklarda və ya müstəqil fəaliyyət göstərən valyuta-dəyişmə məntəqələrində nağd formada qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunmaqla həyata keçirilir. Müəssisələr onlara lazım olan məbləğdə valyutanın konvertasiya olunması üçün banka sifariş verir, bank isə həmin məbləğdə valyutanı konvertasiya edərək müəssisənin bankdakı valyuta hesabına (məsələn, avro, rubl) mədaxil edir. Bank bu əməliyyata görə müəssisədən öz xeyrinə konvertasiya haqqı tutur. Konvertasiya haqqı sifariş verilən valyuta məbləğinə nisbətən faizlə tutulur. Faiz dərəcəsi banklar tərəfindən sərbəst müəyyən olunur. Konvertasiya haqqı bankların gəlir mənbələrindən biridir.

Cari əməliyyatlar müvəkkil banklar tərəfindən hər iş günü aparıla bilər. Xarici valyutanın Azərbaycan Res-

publikasına getirilməsi gömrük nəzarəti qaydalarına əməl olunmaqla həyata keçirilir. Xarici valyutanın müəyyən olunmuş limitdən yuxarı aparılması Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydalara əməl olunmaqla həyata keçirilə bilər. Bu əməliyyatların tənzimlənməsinə dair dərslərin VIII fəslində geniş izah verilmişdir.

Valyuta qanunvericiliyinə görə, heç bir xüsusi icazə tələb olunmayan və ümumi qaydalar əsasında aşağıdakı cari valyuta əməliyyatları aparılır:

- Rezidentlər tərəfindən Respublikadan kənara pensiya, müavinət, aliment, ödənişlər, rüsumlar və digər vəsaitlərin göndərişi,

- Rezident tərəfindən qeyri-rezidentlərə təhsil və ya səhiyyə xidməti müqabilində ödənişin göndərilməsi,

- fiziki şəxslər tərəfindən respublikanın daxili valyuta bazarından öz manat vəsaitləri hesabına xarici valyutanın alınması və s.

“Valyuta tənzimi haqqında” Qanunun 1-ci maddəsinin 10-cu bəndinə əsasən, **kapitalın hərəkəti ilə bağlı valyuta əməliyyatlarına aiddir:**

- ✓ birbaşa investisiyalar, yeni gəlir əldə etmək və müəssisənin idarə edilməsində iştirak etmək hüququna malik olmaq məqsədilə müəssisənin nizamnamə kapitalına qoyulan sərmayə,
- ✓ qiymətli kağızların əldə edilməsi,
- ✓ torpaq və yerin təkisi də daxil olmaqla binalar, qurğular, eləcə də yerləşdiyi ölkənin qanunvericiliyi ilə daşınmaz əmlakı aid edilən digər əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun, habelə daşınmaz əmlak üzərində başqa hüquqların ödənilməsi üzrə köçürmələr,
- ✓ malların, işlərin və xidmətlərin ixracı və idxalı üzrə 180 gündən artıq müddətə ödəniş möhlətinin verilməsi və alınması,

- ✓ müvəkkil banklar tərəfindən valyuta vəsaitlərinin 180 gündən artıq müddətə depozitə cəlb edilməsi,
- ✓ cari valyuta əməliyyatları olmayan bütün digər valyuta əməliyyatları və s.

Valyuta qanunvericiliyinə görə, Azərbaycan Respublikasında valyuta sərvətləri həm rezidentlərin, həm də qeyri-rezidentlərin mülkiyyətində ola bilər. Onlar Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, valyuta sərvətləri ilə hər hansı əqdlər bağlamaq və əməliyyatlar aparmaq hüququna malikdirlər.

Azərbaycan Respublikasında valyuta sərvətləri üzərində mülkiyyət hüququ digər mülkiyyət obyektləri üzərində mülkiyyət hüququ ilə yanaşı, həm də dövlət tərəfindən müdafiə olunur. "Valyuta tənzimi haqqında" Qanunun 11-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasında qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatları verilmişdir:

1. Qeyri-rezidentlər valyuta sərvətlərini köçürmə yolu ilə Azərbaycan Respublikasına gətirmək və Azərbaycan Respublikasından çıxarmaq, habelə gömrük prosedurlarına əməl etməklə nağd şəkildə ölkəyə gətirmək və çıxarmaq hüququna malikdirlər.
2. Qeyri-rezidentlər Azərbaycan Respublikasına əvvəllər köçürülmüş valyuta sərvətlərini Azərbaycan Respublikasından maneəsiz köçürmək hüququna malikdirlər.
3. Qeyri-rezidentlər əvvəllər Azərbaycan Respublikasına köçürülmüş valyuta sərvətlərini Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi qaydalara uyğun olaraq müvəkkil banklar tərəfindən verilmiş arayışlar əsasında gömrük prosedurlarına əməl etməklə nağd şəkildə Azərbaycan Respublikasından çıxara bilərlər.

4. Qeyri-rezidentlər valyuta sərvətlərini gömrük prosedurlarına riayət etməklə Azərbaycan Respublikasına nağd şəkildə gətirə bilirlər. Qeyri-rezidentlər tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən valyuta sərvətlərinin məbləği 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq olduqda gömrük orqanları vəsaitlərin məbləği, gətirilmə tarixi, gətirmiş şəxs və gətirildiyi ölkə barəsində məlumatları 7 (yeddi) gün müddətində Mərkəzi Banka və Maliyyə Monitorinqi Xidmətinə təqdim edir və s.

Növündən asılı olmayaraq bütün valyuta əməliyyatları üçün qanunvericilik qaydalar müəyyən edir. Həmin qaydalar iki cür qruplaşdırılır:

- **ümumi qaydalar** - bunlar valyuta əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərinə heç bir məhdudiyyət qoymayan qaydalardır;

- **xüsusi qaydalar** - bunlar tələb edir ki, valyuta əməliyyatını həyata keçirmək üçün Mərkəzi Bankın lisenziyası və ya xüsusi icazəsi alınsın.

Ümumiyyətlə, valyuta əməliyyatları aparılarkən rəsmi valyuta məzənnəsi əsas götürülür. Bildiyimiz kimi, ölkəmizdə rəsmi valyuta məzənnəsini Mərkəzi Bank elan edir.

Valyuta qanunvericiliyinə görə, qeyri-rezident hüquqi şəxslər ölkə qanunvericiliyinə görə xüsusi qeydiyyatdan keçdikdən sonra əməliyyatlar aparmaq üçün xarici valyutada hesab açə bilər. Rezident hüquqi şəxslər bankda hər valyuta növü üzrə yalnız bir hesab açə bilirlər. Hesablarda həm rezidentlərin, həm də qeyri-rezidentlərin valyuta vəsaitləri və onların mənbələri qanunvericiliklə tənzimlənir.

Hər bir ölkədə həyata keçirilən valyuta əməliyyatları həm beynəlxalq hüquq normaları, həm də həmin ölkənin müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Valyuta əməliyyatları sahəsi olduqca dinamik bir sahə olduğundan qanunvericilik istiqamətində də tez-tez zəruri dəyişikliklər edilir. Bu dəyişikliyi zəruri edən əsas amillərə aiddir: dünya iqtisadiyyatında baş verən global dəyişmələr, yürüdülmən valyuta və faiz siyasəti, valyuta ehtiyatlarının ölkədən axını, ixracın stimullaşdırılması siyasəti, milli valyutaya olan təzyiqlər və s.

16.5. Valyuta nəzarəti: mahiyyəti və onu həyata keçirən dövlət orqanları

Valyuta nəzarəti dövlətin maliyyə nəzarətinin tərkib hissəsidir və ölkədə valyuta əməliyyatlarının qanunauyğun həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilir.

Valyuta nəzarətinin **əsas prinsiplərinə aiddir**: müstəqillik, obyektivlik, sistemlilik və s.

“Valyuta tənziimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 1994-cü il tarixli Qanununun 14-cü maddəsində qeyd olunur ki, valyuta nəzarətinin məqsədi valyuta əməliyyatları aparılarkən valyuta qanunvericiliyinə əməl olunmasını təmin etməkdir. Eyni zamanda həmin maddənin 2-ci bəndində **valyuta nəzarətinin əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi verilir**:

- aparılan valyuta əməliyyatlarının qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğunluğunu və bunun üçün lisenziya və icazələrin olmasını müəyyən etmək,
- dövlət qarşısında xarici valyuta üzrə və ölkənin valyuta bazarında valyutanın satışı üzrə öhdəliklərin rezidentlər tərəfindən yerinə yetirilməsi vəziyyətini yoxlamaq,

- xarici valyuta ilə ödənişlərin əsaslandırılmış olduğunu yoxlamaq,
- valyuta əməliyyatları, o cümlədən qeyri-rezidentlərin milli valyuta ilə əməliyyatları üzrə uçot və hesabatın tamlığını və obyektivliyini yoxlamaq,
- valyuta mübadiləsi fəaliyyətinə lisenziya almış şəxslər tərəfindən “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın ləqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunundan irəli gələn tələbləri yoxlamaq.

Azərbaycan Respublikasında valyuta nəzarəti qanunvericiliyə görə, **valyuta nəzarəti orqanları və onların agentləri** tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının əsas valyuta nəzarəti orqanı Mərkəzi Bankdır. Səlahiyyətləri daxilində valyuta nəzarətini həyata keçirən digər icra hakimiyyəti orqanlarına aiddir: Nazirlər Kabineti, Dövlət Vergi Xidməti, Dövlət Gömrük Komitəsi, Maliyyə Monitorinqi Xidməti və s.

Valyuta nəzarəti agentləri dedikdə Mərkəzi Bank qarşısında hesabat verən müvəkkil banklar başa düşülür və onlar valyuta nəzarətini öz səlahiyyətləri çərçivəsində həyata keçirirlər. Bankların valyuta əməliyyatlarına nəzarəti Mərkəzi Bank həyata keçirir.

Nazirlər Kabineti valyuta nəzarəti sahəsində səlahiyyətləri çərçivəsində nəzarəti həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanlarının Mərkəzi Bankla qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsini əlaqələndirir, eyni zamanda maliyyə-kredit, valyuta və pul siyasətinin həyata keçirilməsini təmin edir.

Mərkəzi Bank valyuta nəzarətini həyata keçirən zaman hər valyuta növü üzrə bankların xarici valyutada tələbləri və öhdəlikləri barədə məlumatların qanun-

vericiliyə müvafiq hazırlanması və verilməsini tələb edir. Eyni zamanda Mərkəzi Bank alınmış məlumatların təhlil olunmasını və valyuta bazarındakı real vəziyyət barədə səlahiyyətli orqanlara zəruri məlumatların verilməsini əlaqələndirir. Valyuta əməliyyatları haqqında məlumatlar səlahiyyətli orqanlara verilən zaman onların kommersiya sirri qanunvericiliyə uyğun qorunmalıdır.

Azərbaycanda gömrük siyasətini həyata keçirən orqan kimi Dövlət Gömrük Komitəsi rezident və qeyri-rezident tərəfindən milli və xarici valyutanın, eləcə də digər valyuta sərvətlərinin qanunvericiliyə müvafiq olaraq ölkənin gömrük sərhədindən keçirilməsinə, habelə Gömrük Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulmuş digər hallarda valyuta nəzarətini həyata keçirir. **Valyuta nəzarəti sahəsində gömrük orqanlarının səlahiyyətlərinə aiddir:**

- gömrük sərhədindən ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən milli valyuta, qiymətli kağızlar və valyuta sərvətlərinin keçirilməsinə nəzarəti həyata keçirir,
- sərhəddən malların və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi ilə əlaqədar valyuta əməliyyatlarına nəzarəti həyata keçirir.

Dövlət Vergi Xidməti Vergi Məcəlləsinə əsasən valyuta sərvətlərinin ödəniş vasitəsi kimi qəbul edilməsi faktlarının aşkar edilməsi və valyuta sərvətlərinin ticarət, iaşə və xidmət müəssisələrində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalar pozulmaqla alınıb-satılması və ya dəyişdirilməsi istiqamətində operativ vergi nəzarətini həyata keçirir. Operativ vergi nəzarəti valyuta qanunvericiliyinin pozulması hallarının aşkar olunması və onun aradan qaldırılması istiqamətində ən mühüm vasitələrdən biridir.

“Valyuta tənzimi haqqında” Qanunun 16-cı maddəsində **valyuta nəzarəti orqanları və agentlərinin aşağıdakı səlahiyyətləri müəyyən edilmişdir:**

- valyuta nəzarəti orqanları öz səlahiyyətləri daxilində bütün rezident və qeyri-rezidentlər tərəfindən Azərbaycan Respublikasında icrası məcburi hesab edilən normativ aktlar qəbul edirlər;

- Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri-rezidentlər tərəfindən həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının mövcud qanunvericiliyə, həmçinin valyuta nəzarəti orqanlarının aktlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət edirlər;

- rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatlarını yoxlayırlar;

- rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatları üzrə uçotun, hesabatın və sənədləşmələrin forması və qaydalarını müəyyən edirlər.

Mövcud qanunvericiliyə görə, valyuta nəzarəti orqanları və agentlərinin hüquq və vəzifələri aşağıdakılardır:

Hüquqları:

- valyuta nəzarəti orqanları tərəfindən həyata keçirilən valyuta nəzarəti funksiyaları ilə əlaqədar bütün sənədləri yoxlamaq, yoxlamalar zamanı meydana çıxan məsələlər üzrə zəruri izahatlar və məlumatlar almaq, eləcə də valyuta qanunvericiliyi sahəsində pozuntuları əks etdirən sənədləri götürmək,

- bu maddədə göstərilən sənədlərin və məlumatların təqdim edilmədiyi halda müvəkkil banklarda hesablar üzrə əməliyyatları dayandırmaq,

- Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər hüquqlara malikdir.

Vəzifələri:

- valyuta nəzarəti orqanları və agentləri, onların vəzifəli şəxsləri valyuta nəzarəti funksiyasını yerinə yetirərkən rezident və qeyri-rezidentlərin onlara məlum olmuş kommersiya sirlərini qorumalıdırlar;

- valyuta nəzarəti orqanları və onların vəzifəli şəxsləri onlara həvalə edilmiş vəzifələri lazımınca yerinə yetirmədikdə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada inzibati məsuliyyətə cəlb oluna bilərlər.

Valyuta münasibətləri subyektlərinin xüsusi hüquqi statusu onunla bağlıdır ki, həm münasibət iştirakçıları, həm də valyuta əməliyyatları üzərində dövlət orqanları tərəfindən ciddi valyuta nəzarəti həyata keçirilir.

Valyuta mübadiləsi fəaliyyətinə lisenziya almış şəxsin normativ xarakterli aktlar ilə müəyyən olunmuş tələblərə riayət etməsinə nəzarəti Mərkəzi Bank həyata keçirir. Mərkəzi Bank valyuta mübadiləsi fəaliyyətinə verilmiş lisenziyaların ictimaiyyət üçün açıq olan mərkəzi reyestrini tərtib edir. Reyestrə valyuta mübadiləsi fəaliyyətinə lisenziya almış şəxslərin adları, hüquqi və faktiki fəaliyyət göstərdiyi ünvanları, onlara verilmiş, dayandırılmış və ləğv edilmiş lisenziyaların qeydiyyat nömrələri və tarixi haqqında məlumatlar daxil edilir.

Valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına görə rezident və qeyri-rezident olan müəssisə və təşkilatların, o cümlədən müvəkkil bankların vəzifəli şəxsləri, eləcə də fiziki şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə inzibati, mülki-hüquqi və cinayət məsuliyyəti daşıyırlar. Məsələn, İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 430-cu maddəsinə əsasən müvəkkil banklar tərəfindən müştərilərin xarici valyuta əməliyyatlarının qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydalarının pozularaq

aparılmasına görə **vəzifəli şəxslər** inzibati xətanın bilavasitə obyektı olmuş valyuta vəsaiti məbləğinin 10 faizindən 20 faizinədək məbləğdə, **hüquqi şəxslər** inzibati xətanın obyektı olmuş valyuta vəsaiti məbləğinin 20 faizindən 30 faizinədək məbləğdə cərimə edilir.

Valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına görə, **rezidentlər və qeyri-rezidentlər aşağıdakı məsuliyyəti daşıyırlar:**

- “Valyuta tənzimi haqqında” Qanuna görə etibarsız hesab edilən əqdlər üzrə, habelə əqdlər üzrə deyil, qeyri-qanuni fəaliyyətlər nəticəsində əldə edilən gəlirlərin dövlətin büdcəsinə mədaxil etmək;
- müvəkkil banklar da daxil olmaqla rezidentlər və qeyri-rezidentlər valyuta əməliyyatları uçotunu aparmadıqlarına və onu müəyyən edilmiş qaydaların pozulması ilə həyata keçirdiklərinə, “Valyuta tənzimi haqqında” Qanunun 17-ci maddəsinin 2-ci bəndinə müvafiq olaraq valyuta nəzarəti orqanlarına və agentlərinə sənədləri və məlumatları təqdim etmədiklərinə və ya vaxtında təqdim etmədiklərinə görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

İstifadə olunan mənbələr

I. Dərslik və dərs vəsaitləri

1. A.Mirzəyeva "Maliyyə hüququ", Dərslik, Bakı, 2018
2. B.Ataşov, Ə.Ələkbərov, N.Xudiyev "Sığorta işi", Dərslik, Bakı, 2018
3. B.Ataşov "Maliyyə bazarları" Dərslik, Bakı, 2016
4. R.Bəşirov "Bank işi", Dərslik, Bakı, 2016
5. B.Xankişiyev, Ş.Əliyev "Büdcə təşkilatlarında uçot və hesabat", Dərslik, Bakı, 2013
6. B.Xankişiyev "Sığorta fəaliyyətinin əsasları", Dərslik, Bakı, 2006
7. C.Bulut, E.İbrahimov "Dövlət maliyyəsi", Dərslik, Bakı, 2013
8. B.Ataşov, N.Novruzov, E.İbrahimov "Maliyyə nəzəriyyəsi", Dərslik, Bakı, 2014
9. M.Yolçiyev "Sığorta hüququ", Dərslik, Bakı, 2014
10. M.Sadıqov, S.Məmmədov "Maliyyə", Dərslik, Gəncə, 2010
11. Z.Məmmədov "Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit siyasəti" Dərslik, Bakı, 2012
12. S.Rizayeva, M.Ramazanov "İqtisadiyyat", Dərslik, Bakı, 2013
13. Z.Məmmədov "Pul, Kredit, Banklar", Dərslik, Bakı, 2010
14. Z.Məmmədov "Bank fəaliyyətinin əsasları", Bakı, 2013
15. В.А.Мальцев "Финансовое право:учебник", Феникс, 2016
16. Л.Г.Ефимова Банковское право: учебник для бакалавров, Москва, 2014
17. Деньги, кредит, банки: Учебник для студентов вузов /Под ред. Доктора экономических наук, профессора Е.Ф.Жукова. –Москва, 2009

II. Normativ hüquqi aktlar

1. Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Konstitusiyası

2. Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Mülki Məcəlləsi
3. Azərbaycan Respublikasının 11 iyul 2000-ci il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Vergi Məcəlləsi
4. Azərbaycan Respublikasının 25 dekabr 2015-ci il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş İnzibati Xətlər Məcəlləsi
5. Azərbaycan Respublikasının 24 iyun 2011-ci il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Gömrük Məcəlləsi
6. "Hesablama Palatası haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 1999-cu il tarixli Qanunu
7. "Mərkəzi Bank haqqında" Azərbaycan Respublikasının 10 dekabr 2004-cü il tarixli Qanunu
8. "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2002-ci il tarixli Qanunu
9. "Banklar haqqında" Azərbaycan Respublikasının 16 yanvar 2004-cü il tarixli Qanunu
10. "Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında" Azərbaycan Respublikasının 25 dekabr 2009-cu il tarixli Qanunu
11. "Kredit ittifaqları haqqında" Azərbaycan Respublikasının 02 may 2000-ci il tarixli Qanunu
12. "Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının 16 sentyabr 1994-cü il tarixli Qanunu
13. "Kredit büroları haqqında" Azərbaycan Respublikasının 28 oktyabr 2016-cı il tarixli Qanunu,
14. "Valyuta tənzimi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 1994-cü il tarixli Qanunu
15. "Daxili audit haqqında" Azərbaycan Respublikasının 22 may 2007-ci il tarixli Qanunu
16. "Tibbi sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanunu
17. "İşsizlikdən sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının 30 iyun 2017-ci il tarixli Qanunu
18. "İcbari sığortalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının 24 iyun 2011-ci il tarixli Qanunu

19. "Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında" Azərbaycan Respublikasının 20 may 1997-ci il tarixli Qanunu
20. "Sığorta fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının 25 dekabr 2007-ci il tarixli Qanunu
21. "Poçt haqqında" Azərbaycan Respublikasının 29 İYUN 2004-CÜ İL TARİXLİ QANUNU
22. "Sosial xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 2011-ci il tarixli Qanunu
23. "Sosial sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının 18 fevral 1997-ci il tarixli Qanunu
24. "Nağdsız hesablaşmalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının 16 dekabr 2016-cı il tarixli Qanunu
25. "Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın ləqəlləşdirilməsinə və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının 10 fevral 2009-cu il tarixli Qanunu
26. "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 02 iyul 2013-cü il tarixli Qanunu
27. "Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödəmələr haqqında" Azərbaycan Respublikasının 27 dekabr 2001-ci il tarixli Qanunu
28. "Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında" Azərbaycan Respublikasının 07 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunu
29. "Dövlət rüsumu haqqında" Azərbaycan Respublikasının 01 yanvar 2002-ci il tarixli Qanunu
30. "Aqrar sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının 27 iyun 2019-cu il tarixli Qanunu
31. "Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası qaydaları" (AR Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 24 may tarixli 75 nömrəli qərarı ilə təsdiqlənmişdir)
32. AR Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti tərəfindən maliyyə nəzarəti tədbirlərinin planlaşdırılma-

- sı, aparılması və nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi qaydaları (AR Maliyyə Nazirliyi Kollegiyasının 15 fevral 2013-cü il, Q-07 nömrəli qərarı)
33. Dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondunun vəsaitindən istifadə qaydaları (AR Nazirlər Kabinetinin 2003-cü il 2 iyun tarixli 74 nömrəli qərarı ilə təsdiqlənmişdir)
34. “Rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən milli valyutanın nağd şəkildə və milli valyutada ifadə olunmuş qiymətli kağızların Azərbaycan Respublikasından çıxarılması və Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi zamanı bəyan edilməsi qaydası” (AR Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 10 oktyabr tarixli 434 nömrəli qərarı ilə təsdiqlənmişdir)
35. “Rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən xarici valyutanın və xarici valyutada qiymətli kağızların Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və Azərbaycan Respublikasından çıxarılması qaydaları” (AR Mərkəzi Bankının 03 mart 2016-cı il, 16/1 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir)
36. “Azərbaycan Respublikasının rezidentlərinin xarici valyutada, habelə qeyri-rezidentlərin milli və xarici valyutada əməliyyatlarının aparılması qaydaları” (AR Mərkəzi Bankının 28 noyabr 2016-cı il, 45/1 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir)
37. AR Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitinin saxlanması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında qaydalar (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 iyun 2001-ci il tarixli, 511 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir)
38. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun illik gəlir və xərclər proqramının (büdcəsinin) tərtibi və icrası qaydaları (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 sentyabr 2001-ci il tarixli, 579 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir)
39. “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrinin forması və aparılması qaydası haqqında” Əsasnamə (Azərbaycan Respublikası Preziden-

- tinin 15 fevral 2011-ci il tarixli 383 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir)
40. “Büdcə ili ərzində vahid xəzinə hesabının sərbəst qalığının idarəetməyə verilməsi” qaydaları (AR Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il 6 aprel tarixli 62 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir)
 41. “Artıq ödənilmiş vergilərin, məcburi dövlət sosial sığorta və işsizlikdən sığorta haqlarının, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının qaytarılması qaydaları” (AR Nazirlər Kabinetinin 16 iyul 2019-cu il tarixli 313 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir)
 42. “İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisinin və dövlət borcunun ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisinin hesablanması Qaydası” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 dekabr 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir)
 43. “Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin, o cümlədən dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirlərinin və dövlət büdcəsinin neft gəlirlərinin proqnozlaşdırılması Qaydası” (AR Nazirlər Kabinetinin 10 yanvar 2020-ci il tarixli 4 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir).

III. İnternet mənbələri

1. <https://www.president.az> (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin veb saytı)
2. <https://www.cabmin.gov.az> (AR Nazirlər Kabinetinin veb saytı)
3. <https://www.maliyye.gov.az> (AR Maliyyə Nazirliyinin veb saytı)
4. <https://www.oilfund.az> (AR Dövlət Neft Fondunun veb saytı)
5. <https://www.cbar.az> (AR Mərkəzi Bankın veb saytı)
6. <https://www.economy.gov.az> (AR İqtisadiyyat Nazirliyinin veb saytı)

7. <https://www.taxes.gov.az> (Dövlət Vergi Xidmətinin veb saytı)
8. <https://www.sai.gov.az> (AR Hesablama Palatasının veb saytı)
9. <https://customs.gov.az> (AR Dövlət Gömrük Komitəsinin veb saytı)
10. <https://huquqiaktlar.gov.az> (AR Hüquqi Aktların Dövlət Reyestrinin veb saytı)
11. <https://audit.gov.az> (AR Auditorlar Palatasının veb saytı)

MALİYYƏ HÜQUQU

(dərslik)

Müşfiq Köçəri oğlu Ramazanov

Müəlliflə əlaqə üçün:

Tel.: (055) 200-08-52

e-mail: akademiya2009@gmail.com

Kitabın redaktə edilməsinə köməklik göstərdiyinə görə
filoloq-müəllim Qurbanov Ələkbər Sədəddin oğluna
təşəkkür edirəm.

Baş redaktor: Vəfa Camalova
Məsul redaktor: Aruz Məmmədli

Baş texniklər: Elza Şamıyeva
Sevinc Məcidova
Vüqar İsmayılov

Formatı 60X84/16. Şərti çap vərəqi 33,25.
Sifariş №9/1, tirajı 80. Səhifələrin sayı 532.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin
Heydər Əliyev adına Akademiyasının "İctimai-siyasi fənlər"
kafedrasının kompüterində yığılmış və Redaksiya-nəşriyyat
şöbəsinə nəşr edilmişdir.